JEZUÏETEN-GRUWELEN

DOOR

A. B. DE B.

Amsterdam J. S. de Haas

JEZUÏETEN-GRUWELEN.

Stoomdrukkerij Langendam & Co., Nijmegen.

Jezuïeten-Gruwelen.

Een bijdrage tot de geschiedenis der beschaving

DOOR

A. B. DE B.

VOOR NEDERLAND BEWERKT

NAAR DE

DERDE HOOGDUITSCHE UITGAVE

VAN

BERNHARD DUHR, S. J.

AMSTERDAM,
J. S. DE HAAS,
1900.

VOORBERICHT.

In het begin van zijn rede over „De Jezuïeten" *zegt de hoogleeraar* P. J. Blok *de volgende behartenswaardige woorden: „De geschiedenis moet de waarheid onder het oog durven zien, het bekrompen vooroordeel schuwen, ja bestrijden met alle macht — een edele taak, wier groote zedelijke beteekenis den beoefenaar van mijn schoon vak steeds voor oogen dient te staan, wil hij er niet toe komen om dat vak te verlagen tot een geheel van meer of minder vermakelijke verhalen of tot eene aaneenschakeling van vrij onbelangrijke wetenswaardigheden."*

Welnu, talloos vele van die „meer of minder vermakelijke verhalen" zijn nog in omloop, ook in ons land. Vooral in protestantsche kringen worden dikwijls de grofste onwaarheden omtrent de Jezuïeten voor zuivere waarheid aangenomen. Zal dus een Nederlandsche bewerking van Pater Duhr's beroemde „Jesuiten-Fabeln" [1] *nog rechtvaardiging behoeven? Voor hen, die met een eerlijk gemoed de waarheid willen handhaven, ook als het hun tegenstanders betreft, heeft de Duitsche geschiedvorscher zijn boek bestemd. Uit den aard der zaak echter komt een dergelijk wetenschappelijk werk van het buitenland, niet in handen van de meesten onzer ontwikkelde landgenooten. Om derhalve omtrent de Jezuïeten ook hier de waarheid te doen*

1) Bernh. Duhr S. J. Jesuiten-Fabeln (Herder, Freiburg im Breisgau 1899.)

kennen aan hen, die haar zoeken, heb ik deze bewerking op mij genomen.

Over de behandeling van de stof nog een enkel woord. Verschillende deelen zijn verkort of uitgelaten, als voor Nederland van weinig of geen belang. Andere punten daarentegen, b.v. de moord op Willem den Zwijger, worden uitvoeriger besproken, daar zij ons onmiddellijk betreffen. Verder is overal rekening gehouden met hetgeen door Nederlandsche geschiedschrijvers of in meer bekende Nederlandsche geschriften over de Jezuïeten vermeld wordt.

Laten wij hopen, dat ook deze bladzijden er toe mogen bijdragen, de waarheid te doen zegevieren.

A. B. DE B.

INLEIDING.

Iedere maatschappelijke vereeniging bestaat uit zwakke menschen en is derhalve onderhevig aan fouten en gebreken. Daarom zal ook het genootschap, dat zich *Sociëteit van Jezus* noemt, nooit zoo aanmatigend of zoo onnoozel zijn, om voor zijn leden aanspraak te maken op zondeloosheid.

Meent iemand nu voldoende reden te hebben, om zulke feiten en misslagen in het openbaar te bespreken, dan mogen en moeten ook wij Jezuïeten vorderen, dat bij het bewijzen en beoordeelen dier fouten dezelfde regelen worden gevolgd, die men in alle andere vraagstukken van zelf onderhoudt.

Immers het machtwoord „*Jezuïeten*" ontslaat niemand van de plicht naar de waarheid te streven, vervangt ook evenmin de eerbiediging van het recht, zelfs dan niet, indien alle Jezuïeten overtuigde misdadigers waren; want ook tegenover een boosdoener is niemand gerechtigd tot onbillijkheid en leugentaal.

Wij zoeken bij onze tegenstanders geen bizondere welwillendheid voor ons Jezuïeten, maar des te sterker moeten wij er op aandringen, dat men ook voor ons die beginselen handhave, waarop elk wetenschappelijk onderzoek en oordeel steunen moet.

Daarenboven, er zijn vele gevallen — en daartoe behoort ook

het vraagstuk over de Jezuïeten — waarin het een dubbel strenge eisch is van het verstand en een zware zedelijke plicht, behoedzaam en met onderscheid te oordeelen: wanneer namelijk onloochenbaar met groote heftigheid en hartstochtelijkheid gestreden wordt; als zelfs de meest verbitterde tegenstanders moeten toegeven, dat *ten minste eenige* der vele telkens herhaalde beschuldigingen volkomen valsch zijn; zoo het zeer zware, ja ongehoorde aanklachten geldt, waar van den anderen kant de beste getuigenissen tegenover staan van de meest bevoegde en oordeelkundige personen.

Derhalve voor het *bewijzen* van misdaden, door Jezuïeten gepleegd, vorderen wij volgens de eischen der wetenschap:

Ten 1ste. Onweerlegbare, wetenschappelijk geloofwaardige getuigenissen, en wel van mannen, die de waarheid niet alleen kunnen *weten*, maar ook willen *zeggen*.

Ten 2de. Uitsluitend van alle *partijdige* getuigenissen, namelijk, die worden afgelegd door verbitterde vijanden der Jezuïeten, bovenal wanneer men ze kan overtuigen van gebrek aan waarheidsliefde.

Velt men een *oordeel* over de misslagen van Jezuïeten en wil men gevolgtrekkingen daaruit afleiden dan verlangen wij, wederom met een beroep op de wetenschap:

Ten 1ste. Dat men nauwkeurig onderzoeke, of de *Oversten* dat gebrek of die misdaad goedkeurden; en zoo ja, of de regels hunner Orde die handelwijze billijken.

Ten 2de. Dat men zich wachte, fouten, begaan door een enkel persoon, op een bepaalde plaats en in een bepaalden tijd, ten laste te leggen, tegen de rede in, aan duizenden anderen, die op andere plaatsen, in andere tijden, zelfs in latere eeuwen en in geheel andere verhoudingen leefden, terwijl daarenboven de zienswijze vaak is gewijzigd.

Worden er *beschuldigingen* ingebracht tegen de inrichting, de leer en de ascesis der Orde, zoo vorderen wij eveneens, wetenschappelijk onderzoek en oordeel.

Ten 1ste. De tekst moet nauwkeurig worden vastgesteld uit de oorspronkelijke geschriften, maar niet volgens aan-

halingen, die door *tegenstanders* worden gegeven, met het doel, de Jezuïeten te bestrijden.

Ten 2de. Die woorden dient men niet alleen in hun verband te beschouwen, maar ook zin en beteekenis uit andere gelijkluidende plaatsen te verklaren en uit te leggen.

Ten 3de. Leerstellingen van afzonderlijke Jezuïeten mogen niet aan andere leden der Orde, veel minder nog aan de geheele Orde verweten worden; vooral niet, als andere Jezuïeten of de geheele Orde die leeringen bestrijden. Zoo zou het b.v. zeer onbillijk wezen de oorlogszuchtige uitingen van een niet-Nederlandschen Jezuïet op rekening te stellen van de Jezuïeten in ons vaderland of van de geheele Orde. Immers noch de Nederlandsche Jezuïeten, noch de oversten zijn in staat, zulke dingen in ieder bijzonder geval te verhinderen, al worden zij door de Regels ook nog zoo streng verboden.

Ten 4de. Men make geen verkeerde gevolgtrekkingen uit de goedkeuring, door de Orde aan geschriften harer leden verleend. Want, doordat zij aan iemand *toestaat* zijn werken in *druk* te geven, erkent zij de leer van dien schrijver nog volstrekt niet als de hare. Het is dan ook bekend, dat zij meermalen terzelfder tijd hare goedkeuring heeft geschonken aan werken, die elkander bestrijden. Daarenboven zijn er maar zeer weinig boeken, die behalve door de *plaatselijke* censoren ook onderzocht worden door de *algemeene* te Rome. Geen enkele Provinciaal en veel minder de Generaal kan alle boeken lezen, die volgens het oordeel der censoren worden goedgekeurd.

Ten 5de. Verwijten, die niet een eigenaardige leer der Jezuïeten betreffen, maar de geloofs- en zedeleer der geheele Roomsche Kerk, moeten niet behandeld worden als beschuldigingen, ingebracht tegen de Jezuïeten alleen, maar tegen de gansche Katholieke Kerk. Houdt men dit in het oog, dan zal men veelal tot dezelfde gevolgtrekking komen, als een heftig vijand der Jezuïeten, die verklaarde: „De slotsom van al mijn onderzoekingen is, dat ik gekomen ben tot de volgende stelling. De Orde der Jezuïeten, voortgesproten uit de

krachtige herleving van het Katholiek geloof in de zestiende eeuw, heeft in zich al de wezenlijke kenmerken der middeleeuwsche Kerk. Derhalve is er *geen onderscheiding mogelijk tusschen haar en de middeleeuwsche of hedendaagsche Kerk der Pausen.*"

Daar zijn onder onze *tegenstanders* vele mannen, die deze regelen ook ten opzichte van ons willen onderhouden; die de liefde voor waarheid en recht, ook in den strijd met een veelgesmaden weerpartijder, beschouwen als den eersten eisch der billijkheid en tevens als het schoonste sieraad van een eerlijk man. Voor *dezen* nu heb ik uit de duizenden en duizenden gruwelen, die men de Jezuïeten voorwerpt, een klein getal bijeenverzameld en toegelicht.

Bij de steeds hernieuwde aanvallen tegen ons kunnen deze bladzijden ook aan onze geachte *vrienden* vele diensten bewijzen tot leer en verweer. Voor dat doel zal dit werk worden gesloten met een uitvoerige lijst van personen en zaken.

I.

Ignatius van Loyola heeft de Orde der Jezuïeten gesticht tot uitroeiing van het Protestantisme.

Telkens opnieuw, zelfs bij voorname schrijvers, leest men de bewering: „Ignatius van Loyola heeft zijn Orde ingesteld met het onmiddellijk doel, het Protestantisme te bekampen en uit te roeien."

Wat bedoelen die woorden? Beteekent hier „uitroeiing" van het Protestantisme, dat de Jezuïeten geroepen zijn tot verdediging en uitbreiding van de Katholieke Kerk, tot bestrijding van *elke* afwijkende leer, dus ook van de Protestantsche? Dan geven wij zonder aarzelen toe; maar, de uitdrukking is in dat geval tamelijk ondoelmatig en ongelukkig.

Of willen onze tegenstanders *dit* beweren? „Ignatius doelt met zijn stichting *bepaald* op het Protestantisme, zoo niet *uitsluitend* dan toch *hoofdzakelijk*. *De strijd tegen de Hervorming* was de eigenlijke levenstaak van hem en zijn volgers, tegen geen andere vijanden hadden zij hun wapenen te keeren." — Tegen die uitspraak moeten wij onmiddellijk verzet aanteekenen. Ignatius heeft zijn manschappen niet eerst en vooral in het krijt gezonden tegen de belijders van het „zuivere Evangelie", veel minder tegen hen alléén. En de

bewijzen? Het zal niet moeilijk vallen ze te leveren; in overvloed.

Veronderstel, er wordt ergens een nieuwe vereeniging opgericht. Nu wensch ik te weten, wat het streven is van dien bond. Welk is dan het eenvoudigste en gemakkelijkste middel? Ik richt mij tot den insteller of voorzitter van dat genootschap en vraag de statuten. Zoo hooren we dan ook te doen met de vereeniging van Ignatius. Wat zeggen nu háre statuten, háre instellingen?

Reeds op de eerste bladzijde, bij het zoogenaamd „algemeen onderzoek" (examen generale) lezen wij:

„Het doel van deze Vereeniging is: met de genade Gods „niet enkel de zaliging en volmaking van zijn eigen ziel te „behartigen, maar met diezelfde genade ook krachtdadig te „arbeiden aan de zaligheid en volmaaktheid van den even- „mensch." 1)

Verder, in het 2de hoofdstuk van het 1ste deel der eigenlijke grondregelen, luidt het aldus:

„Dit genootschap streeft er naar, de zielen behulpzaam te „zijn in het bereiken van het laatste doel, hun gesteld door „onzen Schepper en Heer." 2)

En in het 12de hoofdstuk van het 4de deel:

„Het doel van deze vereeniging en van hare studiën is, „onze naasten te brengen tot de kennis en de liefde van God „en hun behulpzaam te zijn, om het heil hunner zielen te „bewerken." 3)

En wie is de naaste van den Jezuïet? We vinden het antwoord in het 3de hoofdstuk van het 1ste deel:

1) Finis huius Societatis est, non solum saluti et perfectioni propriarum animarum cum divina gratia vacure, sed cum eadem impense in salutem et perfectionem proximorum incumbere. *Institutum Societatis Jesu* II (Florentiae 1893), 1.

2) .... nostrum Institutum, quod ad illas (animas) juvandas, et disponendas ad ultimi sui finis de manu Dei Creatoris nostri ac Domini consecutionem recta tentit, ... L. c. II, 29 (ad num 8).

3) Cum Societatis atque studiorum scopus sit, proximos ad cognitionem et amorem Dei et salutem suarum animarum juvare; .... L. c. II, 76.

„De liefde en de zielenijver, die onze Orde volgens haar „doel beoefent, omvat *alle* klassen van menschen.” [1])

Wij zien het: geen woord over Protestantisme of Hervorming. Toch zullen wel velen onzer tegenstanders minachtend schokschouderen bij deze aanhalingen, om er tegen in te brengen: De Jezuïeten vormen een *geheim* genootschap; zij lichten een enkel tipje van den sluier op, maar het eigenlijke, het fijne van de zaak ligt in een ondoorgrondelijk duister! Welnu, we zullen dien gewaanden sluier verder wegschuiven en in dat „nachtelijk donker” het volle licht laten vallen.

Vooraf een opmerking, die voor sommigen niet geheel overbodig is. De Jezuïetenorde is geen afgesloten geheel op zich zelf; zij vormt maar een klein onderdeel van Christus' groote vereeniging, de Katholieke Kerk. Derhalve, evenals de overige leden van die Kerk, staat zij onder het gezag en het bestuur van Christus' Stedehouder, den Paus van Rome. Wil nu iemand in de Roomsch-Katholieke Kerk een geestelijke orde stichten, dan staat het aan de Pausen, die stichting aan te nemen en goed te keuren of wel haar te weigeren. Tot hen dus moeten wij ons wenden, om te weten, wat het doel is van de vereeniging, die *zij* hebben goedgekeurd, die *zij* hebben bevestigd.

Zes jaren waren verloopen, sinds Ignatius en zijn gezellen op Montmartre door plechtige geloften zich hadden verbonden aan den dienst van God en het heil der zielen. Na grondig en nauwkeurig onderzoek van hun leven en streven vaardigde nu Paus Paul III den 27sten September 1540 de stichtingsoorkonde uit van de Sociëteit van Jezus.

„.... Vele jaren reeds, zegt de Paus, arbeiden de leden „van die vereeniging in den wijngaard des Heeren. Gods „woord hebben zij verkondigd, om de geloovigen op te wekken „tot een vroom en gelukkig leven; de nederigste diensten „bewezen in de ziekenhuizen; zich gewijd aan het onderwijs

---

1) Quamvis charitas et zelus animarum, in quo se Societas haec exercet juxta Instituti sui finem, omnia hominum genera complectatur,... L. c. II, 39.

„der jeugd, en dat alles tot groote tevredenheid en voldoe-
„ning van allen, die de vruchten van hun arbeid mochten
„genieten." [1])

Een weinig verder volgt dan in zijn geheel het ontwerp der Sociëteit, dat den Paus ter goedkeuring is voorgelegd. Dit grondplan nu stelt voorop, wat het oogmerk is der nieuwe Orde: „Deze Sociëteit is vooral ingesteld, om de geloovigen te „onderwijzen in de christelijke leer en hen aan te sporen „volgens hare beginselen te leven. Zij tracht het geloof te „verbreiden door openbare prediking van Gods woord, door „de geestelijke oefeningen en werken van liefde. Met name „echter is het haar roeping, de christelijke leer te verklaren „aan kinderen en onwetenden, en de geloovigen te helpen „door biechthooren." [2])

Ziedaar dus het hoofddoel, waarnaar de Jezuïeten streven, alsook de middelen, die ze aanwenden om het te bereiken. Hun eerste, voornaamste werkkring is derhalve onder de leden der Katholieke Kerk zelve.

En wie zijn nu de niet-Katholieken, voor wie deze Orde zal arbeiden? Luister:

De Paus vermeldt de bizondere gelofte van gehoorzaamheid, waardoor de Jezuïeten zich verbinden, om overal heen te gaan, waar ter wereld Gods Stedehouder hen ook zenden zal, n.l.: „naar de *Turken*, naar andere *ongeloovigen*, onver-

---

1) . . . . jam quampluribus annis laudabiliter in vinea Domini se exercuerunt, verbum Dei praevia sufficienti licentia publice praedicando, fideles privatim ad bene beateque vivendum exhortando et ad pias meditationes excitando, hospitalibus inserviendo, pueros et personas rudes ea, quae ad christianam hominis institutionem sunt necessaria, docendo, et demum omnia charitatis officia et quae ad animarum consolationem faciunt ubique terrarum, ubi peregrinati sunt, multa cum laude obeundo. *Instit. Soc. Jesu* I (Florentiae 1892), 3.

2) . . . . Societatis ad hoc potissimum institutae, ut ad profectum animarum in vita et doctrina christiana, ad fidei propagationem per publicas praedicationes et verbi Dei ministerium, Spiritualia Exercitia et charitatis opera, et nominatim per puerorum ac rudium in christianismo institutionem, ac Christi fidelium in confessionibus audiendis spiritualem consolationem praecipue intendat. L. c. I, 4.

„schillig welke, ook in het verre Indië; onder de *ketters* of „*scheurmakers*, alsmede tot alle geloovigen der wereld.” [1])

Hier worden dus in hunne verschillende betrekkingen tot Rome, *alle* klassen van menschen opgenoemd, om de algemeenheid der gehoorzaamheid te doen uitkomen. Van Protestanten in het *bizonder* is geen sprake, en de ketters in het *algemeen* worden pas op de *derde* plaats vermeld. Hoegenaamd geen reden dus om te zeggen dat de Jezuïetenorde eigenlijk tegen de Protestanten is gericht.

En de andere Pausen? Velen hunner hebben na Paul III openlijk de orde van Sint Ignatius goedgekeurd en bevestigd. Maar nooit heeft één van hen verklaard, dat de Jezuïet *vooral* zou geroepen wezen, om de aanhangers te bestrijden van Luther en Calvijn. Een enkel voorbeeld.

In de bulle „Ascendente Domino” van Paus Gregorius XIII, gegeven op 25 Mei 1584, vinden wij de volgende woorden:

„Het hoofddoel van deze Orde is de verdediging en ver-„breiding van het katholiek geloof. . . . . . .

„Ook is het eigen aan deze roeping volgens aanwijzing „van den Paus of van den algemeenen Overste, verschillende „oorden te doorkruisen, en in welke wereldstreek ook te „leven, waar men voor de eer van God meer hoopt te kun-„nen arbeiden tot heil der zielen.” [2])

Scherp en juist wordt hier het streven der Jezuïeten geteekend. Waar zij met de *meeste* vrucht kunnen arbeiden voor Gods eer, daar is hun plaats, doch volgens de gehoorzaamheid. Daarom ook prijst Clemens XIII tien jaren vóór de opheffing de onverwinnelijke standvastigheid, waarmede zij alle gevaren

---

1) . . . . sive (Romani Pontifices) miserint nos ad *Turcas*, sive ad quoscunque alios *infideles* etiam in partibus, quas Indias vocant, exsistentes, sive ad quoscunque *haereticos*, seu *schismaticos*, seu ad quosvis *fideles*. L. c. I, 4.

2) Cuius praecipuus finis catholicae est religionis defensio ac propagatio, animarumque in christiana vita et doctrina profectus; gratiae quoque eius vocationis est proprium diversa orbis terrarum loca ex Romani Pontificis, seu Praepositi Generalis eiusdem Societatis directione, peragrare vitamque in quavis mundi parte agere, ubi salvandarum sua opera animarum copiosior proventus ad Dei gloriam speretur. L. c. I, 91.

te land en te zee hebben doorstaan, om voor wilde volkeren het licht des Evangelies te ontsteken. [1])

Vóór de opheffing derhalve noemt geen enkele Paus de uitroeiing van het Protestantisme het hoofddoel der Jezuieten. Niet anders zal het zijn na de herstelling. Wil men één enkele aanhaling? Ziehier.

In zijn breve van 13 Juli 1886 wekt Paus Leo XIII de Sociëteit van Jezus op, in haar streven te volharden: „Moge „zij voortgaan hare instellingen te onderhouden, tot meerdere „eere Gods en het eeuwig heil der zielen. Steeds vervulde zij „hare roeping, de heidenen en ketters tot het licht der waar„heid te brengen; de jeugd op te voeden in de christelijke „deugden en fraaie letteren; de wijsgeerige en godgeleerde „wetenschappen volgens den geest van den Engelachtigen „leeraar te onderwijzen." [2])

Telkens opnieuw wordt dezelfde onveranderlijke getuigenis afgelegd: de Jezuïeten arbeiden ook aan de bekeering der ketters, maar niet vóór al het andere, niet uitsluitend.

„Maar, zeggen de Jezuïetenhaters, hebben Ignatius en zijn gezellen de Pausen niet misleid? Van Jezuïeten immers kan men alles verwachten. Zijn hun woorden en vooral hun daden niet in tegenspraak met het hierboven gezegde?"

Ik weet wel, dat het verdrietig is, altijd klaar te moeten staan met de bewijsstukken in de hand, terwijl onze tegenstanders zoo maar klakkeloos hun aantijgingen uitbrengen. Toch zullen wij, men eischt het nu eenmaal van al wat Roomsch heet, ook hier het antwoord niet weigeren.

Toen Ignatius voor het eerst het plan vormde een nieuwe Orde te stichten, „had hij, — volgens de opmerking van Huber, die zeker geen Jezuïetenvriend is, — nog nooit den

1) L. c. I, 311.

2) Pergat . . . . . suum persequi institutum ad maiorem Dei gloriam sempiternamque animarum salutem; pergat suo ministerio in sacris expeditionibus infideles et haereticos ad veritatis lucem traducere et revocare, iuventutem christianis virtutibus bonisque artibus imbuere, philosophicas ac theologicas disciplinas ad mentem Angelici Doctoris tradere. L. c. I, 453.

naam van den Duitschen Hervormer hooren noemen; ja zelfs, zoo het schijnt, tien jaren later had hij nog den blik niet gewend naar de kerkelijke beweging in Europa, vooral in Duitschland. [1])

In het jaar 1534 vereenigde Ignatius voor de eerste maal zijne gezellen, om hun zijn plannen voor te leggen. Niet op Luther en de Protestanten wijst hij hen, maar op Mahomed en diens aanhangers in het Oosten. „Reeds lang was het zijn voornemen geweest, naar Palestina terug te keeren. Daar op die heilige plaatsen kon hij zijn godsvrucht rijkelijk voldoen. Daar zou hij dan arbeiden aan de bekeering dier talrijke volkeren, onder wie het Christendom eenmaal zoo heerlijk had gebloeid, maar die nu vervallen waren tot de onreine leer van Mahomed. Voor het heil van die zielen wilde hij zich opofferen, zelfs ten koste van zijn leven. Wie zich vereenigen wil met dit plan, bij hem sluit hij zich aan, trouw tot in den dood" [2]).

Was de uitroeiing van het Protestantisme het doel van den Spaanschen ridder geweest, nooit had hij de gevaarlijke reis ondernomen naar Jeruzalem, niet Spanje en Italië tot zijn eerste arbeidsveld gekozen, evenmin voor *zijn* persoon de voorkeur gegeven aan de werken van Christelijke barmhartigheid in het katholieke Rome. Ook Huber erkent dit ten volle: „Vooral moet ik er aan herinneren, verklaart hij, dat Loyola ook zijn aandacht wijdde aan de opvoeding en redding van vrouwen, die tot openbare schande waren gebracht, of er mee bedreigd werden. Voor haar opende hij zijn toevluchtsoorden" [3]).

Ook in de bulle der heiligverklaring worden Ignatius' veelzijdige liefdewerken uitdrukkelijk besproken:

„Aan de armen en zieken in de gasthuizen verleende hij onvermoeid zijn hulp. Onder hen verdeelde hij de aalmoezen,

---

1) Huber, Jesuitenorde, 3.
2) Orlandini. Historia Soc. Jesu (Romae 1614) lib. 1, n. 89.
3) Huber, 26.

bij godvruchtige lieden door hem zelf gebedeld. Reeds van het begin zijner bekeering af besteedde hij bizondere zorg en moeite, om kinderen en onwetenden te onderwijzen in de christelijke geloofsleer. Hij was het, die het bezoeken en ondersteunen der gevangenen invoerde, en zelf bewees hij hun dien liefdedienst met grooten ijver. Hij richtte zendingen op in alle streken der wereld, bouwde ordeshuizen, kerken en collegies, voornamelijk te Rome. Hier stichtte hij behalve de Latijnsche school, waar het onderricht kosteloos gegeven wordt, ook het Duitsch Collegie, huizen voor weezen en geloofsleerlingen, de kloosters van Sint Martha en Sint Katharina, en andere instellingen van liefdadigheid. Hij legde oneenigheden bij, gaf aan anderen goeden raad, schreef de „Geestelijke Oefeningen", bevorderde het veelvuldig ontvangen der H. H. Sacramenten, en wist te bewerken, dat men elkander beleedigingen vergaf en voor zijn vijanden bad. Dit alles toont duidelijk, met hoe groote liefde hij den naaste om God beminde" [1]).

Inderdaad met het volste recht kon Ignatius zeggen tot zijn grooten leerling, den H. Franciscus Xaverius: „Ons streven doelt op niets anders, dan dat het katholiek geloof *overal* groeie en bloeie, en de geloovigen met allen ijver voor God gewonnen worden" [2]).

Zoo werkte Ignatius. En zijn zonen?

Als de Stichter der Sociëteit van Jezus bizonder het Protestantisme wilde bekampen, waarom zond hij dan in 1538 van zijn weinige volgelingen Bobadilla naar Ischia, Lainez naar Venetië, Faber naar Parma en Le Jay naar Brescia? De eerste Jezuïet, die den voet op Duitschen bodem zette, was pater Faber, die in 1540 den keizerlijken gezant op diens dringend verzoek naar Worms vergezelde.

In 1542 gaan Brouet en Salmeron, naar protestantsche landen? — neen, naar het katholieke Ierland. Dat zelfde

1) Institutum Soc. Jesu I. (Florentiae 1892), 149.

2) Cartas de San Ignacio de Loyola. (Madrid 1874—1889) I, 226.

jaar vertrekt Franciscus Xaverius naar Indië, en opent de eerste zending der Jezuïeten onder de heidenen. Afrika ziet hen aan den Kongo sinds 1547; twee jaren later prediken zij het Evangelie in Brazilië en in 1555 arbeiden zij aan de bekeering van Abessinië.

En wat is de staat der Sociëteit van Jezus bij den dood van haar stichter? Van de 65 huizen, die de Orde telde in dat jaar 1556, komen er maar *twee* (Keulen en Weenen) op Duitschland. [1]) En toch Duitschland was de zetel der Hervorming, waartegen de doortastende Spanjaard voornamelijk de wapenen zou hebben aangegord. Juist de omstandigheid, dat reeds bij het eerste ontstaan der Orde, de katholieke landen, alsook de heidensche door Ignatius tot arbeidsveld der Jezuïeten werden gekozen, is een afdoend bewijs, dat zijn streven niet eerst en vooral tegen het Protestantisme was gericht.

Toegegeven, zegt Maronier: „oorspronkelijk was de bedoeling van Ignatius alleen de bekeering der Heidenen en Mahomedanen. Doch spoedig zag hij in, dat de toestand der Kerk zelve veel te wenschen overliet. Als predikers en godsdienstonderwijzers, als hervormers van het kloosterleven gingen dan ook de eerste Jezuïeten uit. Maar het bleek weldra, dat *eigenlijk het protestantisme* de groote vijand was, die het bestaan en den bloei der Kerk bedreigde. Zoo werd het *hoofddoel: bestrijding van het Protestantisme.*" [2])

Als het *hoofddoel* der Jezuïeten werd, *„de bestrijding van het Protestantisme,"* en zij het Protestantisme als *„den grooten vijand"* beschouwden, hadden zij hun hoofdmacht meer en meer tegen de Protestanten moeten keeren. Wat blijkt nu?

Volgens de algemeene naamlijst der Sociëteit van Jezus telde de Orde in het jaar 1762, 22588 leden.

Van dezen komen er, op Italië 3623; Frankrijk 3548; Spanje 5014; Portugal 1854.

---

1) Zie POLANCO, Chronicon Soc. Jesu (Madrid 1894) V, 5, sq.

2) J. H. MARONIER. De Orde der Jezuïeten (Leiden 1899), blz. 95.

Al deze Jezuïeten, de grootste helft van het heele aantal, werkten in katholieke landen, of in de zendingen van Azië, Afrika en Amerika, in streken, waar wel heidenen, maar geen protestanten te bekeeren waren. Van de overigen arbeidden nog zeer velen onder de katholieken van Polen, en de *meeste* Duitsche Jezuïeten vonden hun werkkring in de Roomsche landen van het keizerrijk, als Beieren en Oostenrijk.

Ook in onzen tijd is het niet anders geworden. In 1899 steeg het aantal leden tot 14943, en ook deze arbeiden voor het meerendeel in Roomsche landen. Frankrijk, Italië, Spanje, Portugal en België tellen samen niet minder dan 9286 Jezuïeten, terwijl van de anderen nog zeer velen werkzaam zijn onder de heidenen. Waar is dus de hoofdmacht tegen het Protestantisme?

Onze vijanden geven nog geen kamp. Nog een enkel vlijmend flitsje hebben zij bewaard, en wis en zeker, dat treft doodelijk. Immers, wat leest men in het brevier? Met ronde woorden wordt het daar gezegd: „Ignatius en zijn Orde zijn door God zelf opgewekt tegen de ketters." — Zeker, dat staat er, maar met uw verlof, wat staat er bij? Laten we het eens aandachtig lezen.

„De H. Ignatius zond tot prediking van het Evangelie den „H. Franciscus Xaverius naar Indië, en anderen naar andere „werelddeelen, en zei aldus het heidensch wangeloof en de „ketterij den oorlog aan. Deze werd met den besten uitslag „gevoerd. Het algemeen gevoelen was dan ook, en de uit„spraken der Pausen hebben het bevestigd, dat God, die „voor de verschillende tijden heilige mannen heeft verwekt, „zoo ook den H. Ignatius en zijn Orde had opgeroepen tegen „Luther en de ketters van dezen tijd. De *voornaamste* zorg „echter van den Heilige was, den godsdienstzin weer op te „wekken onder de katholieken" [1]. Daarna worden zijn talrijke werken van barmhartigheid opgesomd: de opvoeding

1) Brev. Rom. 31 Julii, 2 noct. lectio V et VI.

der jeugd, de redding van gevallen meisjes, het verzorgen van weezen, de bevordering der christelijke leering en zijn onuitputtelijke ijver voor het heil der zielen.

Klaar en duidelijk, niet waar? Alles in de meest volmaakte overeenstemming met het voorgaande. De H. Ignatius en zijn Orde hebben steeds hun *beste krachten* gewijd, om het katholieke leven te vernieuwen en te versterken onder de *Roomschen.* Juist hierin ook zijn zij het beste geslaagd. Dat blijkt overtuigend uit hare heele geschiedenis, en alle bewijsstukken, tot nu toe bekend, getuigen hetzelfde.

Zeker, ook de Hervorming is bestreden door de Jezuïeten, zonder eenigen twijfel. Overal waar het geloof meer bizonder bevorderd kon worden, overal waar het bedreigd werd, heeft de Sociëteit van Jezus altijd met innige liefde gearbeid. Toen dan het Protestantisme de Katholieke Kerk had aangevallen en haar uit de eene stelling na de andere met steeds grooter welslagen trachtte te verdringen, toen was het de plicht, niet alleen van den Jezuïet, maar van ieder Katholiek priester of leek, tegen dezen vijand tot verdediging zijner Kerk op te treden. Welk eerlijk Protestant kan het een Roomsch priester verwijten, als hij met al de kracht, die in hem is, in de bres springt voor de Kerk, die volgens Katholieke opvatting de stichting is van Jezus Christus? Deed hij het niet, het ware karakterloos en laf. Als nu ook de Jezuïeten met goed gevolg hunne mannen in het veld hebben gezonden in den kamp tusschen het Protestantisme en de Katholieke Kerk, volgt dan daaruit, dat hun Orde bepaald gesticht is tot uitroeiing van den Protestantschen godsdienst? Of waren het valsche, oneerlijke wapenen, die zij op den vijand hebben gericht? — Een oogenblik, en ik zal ze u toonen.

Op verzoek van hertog Albert van Beieren openden de Paters in 1556 een collegie te Ingolstad. Volgens de opdracht van Ignatius werden hun uitvoerige voorschriften meegegeven. Deze regelden de inrichting van huis en scholen en gaven de gedragslijn aan, die zij jegens den hertog en de burgers

hadden te volgen. [1]) Ziehier wat daar wordt voorgeschreven omtrent de lessen en den preekstoel.

„Met alle zorg moeten zij er zich op toeleggen, de waarheden van ons geloof zóó te bewijzen, dat de andersdenkenden, die tegenwoordig mochten zijn, in onze woorden christelijke liefde en bescheidenheid zien doorstralen. Geen krenkend woord mag er vallen van de lippen des leeraars. Nooit uite men zich met bitterheid over de dwalingen, maar bewijze de waarheid van den katholieken godsdienst; en zoodoende zullen zij overtuigd worden van de valschheid der tegenovergestelde leeringen. Mocht de hertog misschien verlangen, dat wij de ketterij openlijk in onze voorlezingen aantasten, dan moeten wij toch, tot heil der afgedwaalden, zonder aanmatiging en met liefde te werk gaan." [2])

En in een volgend gedeelte: „Bij het preeken moet hetzelfde in acht genomen worden wat voor de leeraars gezegd is. De predikanten zullen alleen de zuivere katholieke waarheid verkondigen. zonder rechtstreeks tegen de ketters en hun dwalingen op te treden. Wij moeten evenwel de afwijkende leeringen nauwkeurig bestudeeren, om in onze dagelijksche gesprekken de dwaalleer te kunnen weerleggen. Dit geschiede echter met de zachtheid der liefde en alleen uit ijver voor de waarheid, die, met deugdelijke bewijzen gestaafd, van zelf de tegenovergestelde dwalingen weerlegt. Op die wijze immers zullen de hervormden meer welwillend worden en naar de verkondiging der waarheid luisteren, terwijl zij door vervolging alleen hardnekkiger worden, de katholieke leer niet willen aanhooren en nooit in zich zelven zullen keeren. Zou de hertog evenwel oordeelen, dat wij op den kansel de kettersche dwalingen uitdrukkelijk moeten bespreken, dan geschiede het, zooals gezegd is, uit ijver voor het heil der zielen en met medelijden voor hun toestand." [3])

---

1) W. van Nieuwenhoff s. j. Leven v. d. H. Ignatius van Loyola (Amsterdam 1892) II. 570 vlg.

2) Monumenta Germania Paedagogica IX. 470.

3) Monumenta Germ. Paedag. IX. 474.

Dat is het strijdplan der Jezuïeten; en wie zal beweren, dat die strijd, zoo gevoerd, oneerlijk is? Men zal toch aan de Katholieken niet verwijten dat zij aanhangers trachten te winnen. Zoo handelt iedere godsdienst, die vertrouwen heeft in zichzelven en overtuigd is in het bezit der waarheid te zijn. Iedere Kerk poogt haar rijk uit te breiden; wij Roomschen laten ons dat recht evenmin ontnemen als de Protestanten. Het komt er maar op aan, welke middelen men aanwendt en of men de grenzen niet overschrijdt, die gesteld moeten worden om het recht van anderen te waarborgen. Als het Protestantisme, het Jodendom, ja zelfs het ongeloof voortdurend nieuwe aanhangers tracht te winnen, dan is het al zeer onverdraagzaam, aan de Roomsche Kerk en hare geestelijke Orden te verbieden hetzelfde te doen.

Dat wij bedrog en geweld hebben gebruikt, om tot ons doel te komen, onophoudelijk is het ons voor de voeten geworpen, maar voor een eerlijk en wetenschappelijk geschiedvorscher zijn die beweringen onhoudbaar; de volgende hoofdstukken zullen het bewijzen. Wil men ons bestrijden, wij kunnen er niet tegen hebben, mits niet met logen, niet met laster. De strijd worde gevoerd, zooals Dr. Blok zeide: „alleen met de „wapenen des lichts, met open vizier,.... een strijd van gevoelen „tegen gevoelen, van overtuiging tegen overtuiging en dan „met waardeering van het goede in de beginselen en daden „des tegenstanders, zonder haat en zonder vrees, zonder voor-„oordeel onder het roemrijke, in Nederland steeds hoog ge-„houden vaandel der vrijheid, der vrijheid van gedachte in „de eerste plaats.” [1])

Maar nog eens, wij van onzen kant zien, nu nog minder dan vroeger, niet in het Protestantisme onzen grooten tegenstander. Want het is niet waar het beweren, dat er geen scherper tegenstelling bestaat dan tusschen Jezuïeten en Protestanten. Er zijn ongetwijfeld scherpere tegenstellingen als b.v. Jezuïet en godloochenaar. De strijd geldt thans niet

1) Dr. P. J. Blok. De Jezuïeten. (Groningen 1893) blz. 53.

zoozeer het Protestantisme of Katholicisme. De groote vraag is: *Christendom of heidendom, geloof of ongeloof?* Vandaar, dat in onzen tijd de Jezuïeten in de geloovige protestanten natuurlijke bondgenooten zien tegen goddeloosheid en zedenbederf. Allen, die nog in de oprechtheid des harten hechten aan God en aan Christus, moeten zich samenscharen, om met vereende krachten den immer voortbruisenden vloed van bederf en ongeloof terug te dringen.

Vóor 50 jaren schreef Köllner, een beroemd protestantsch godgeleerde: „Ik zie er geen bezwaar in, openlijk „te verklaren, dat *ieder oprecht Protestant* tienmaal liever „moet samengaan met de Jezuïeten, dan met het heidensche „ongeloof en de bestrijders van al, wat christelijk en kerke„lijk is." [1])

En omgekeerd ook, ieder oprecht Jezuïet zal zich tienmaal liever aansluiten bij de geloovige Protestanten, dan een doelloozen strijd te voeren tegen hen, die met ons Christus' vaandel hoog willen houden tegenover het hedendaagsche heidendom.

---

1) ED. KÖLLNER, Symbolik aller christlicher Confessionen (Hamburg 1837–1844) II, XIX.

II.

Een meineed van den H. Ignatius.

De Jezuïeten zijn meineedige boosdoeners, dat was voor vele andersdenkenden een onomstootelijke waarheid. En zie, daar wordt plotseling een overheerlijke vondst gedaan : Ignatius reeds heeft met de heiligheid van den eed gespot, ja zelfs een meineed gezworen.

De eer van die geruchtmakende ontdekking komt toe aan August von Druffel. In een redevoering, gehouden voor de koninklijke Beiersche Akademie van wetenschappen, over den H. Ignatius van Loyola, [1]) bespreekt hij o.a. de geschillen tusschen Rome en Portugal omtrent de inrichting der Inquisitie. Ook de H. Ignatius werd er in betrokken. Tot duidelijker begrip echter van de zaak, volge hier eerst in 't kort de oorzaak en de geschiedenis dier oneenigheden.

In het begin der 16de eeuw woonde in Portugal een talrijke klasse van menschen, bekend onder den naam van *„bekeerlingen"* of *„nieuwe Christenen."* Hoofdzakelijk waren het Joden, die zich hadden laten doopen, om te ontkomen aan het banvonnis, in 1496 door koning Emmanuel tegen hen uitgevaardigd. Ondanks hun doopsel waren de „nieuwe Christenen" voor het meerendeel Jood *gebleven.* Van alle kanten werden

1) 25 Juli 1879.

dan ook klachten tegen hen ingediend, dat zij in 't geheim den Joodschen eeredienst uitoefenden, in hunne samenkomsten den naam onteerden van den goddelijken Zaligmaker en spotten met de geheimen en heiligdommen van den godsdienst. Men beschuldigde hen, dat zij misbruik maakten van de ambten, door hen bekleed, en van de rijkdommen, waarover zij beschikten, om in de huizen der Christenen binnen te dringen, en ook dezen te bederven en afvallig te maken; ja zelfs lei men hun vergiftiging en bloedige wraakneming ten laste. Om hieraan een einde te maken, vroeg koning Jan III, zoon en opvolger van Emmanuel, in het jaar 1531 aan Paus Clemens VII, in Portugal de Inquisitie te mogen oprichten, zooals die in Spanje bestond. Zestien jaren lang is deze zaak een punt van geschil geweest tusschen Rome en Lissabon, en eerst in 1647 zag de koning zijn wensch vervuld, toen het Paus Paul III duidelijk bleek, dat geen ander middel die „nieuwe Christenen" kon beteugelen.

Wat was nu de reden van die veeljarige oneenigheid? Na langdurig onderzoek en overleg had Clemens VII bepaald, dat geen Inquisitie in Portugal kon worden ingevoerd, dan alleen op deze voorwaarde. Aan alle „*bekeerlingen*" moest volkomen kwijtschelding worden verleend van alles, wat zij in het verleden tegen den godsdienst misdaan hadden, zonder eenige uitzondering hoegenaamd. Alleen moesten zij hun biecht spreken bij een van de met name aangewezen priesters, en zich laten opschrijven op de lijsten, daartoe aangelegd, die hen dan zouden waarborgen tegen alle vervolging. Hiermee echter kon het hof van Lissabon zich niet vereenigen. Niet dat men die vergiffenis weigerde, maar men wenschte ze op een andere wijze toe te passen. De koning verlangde namelijk, dat de kwijtschelding van de uiterlijke strafbaarheid niet in den biechtstoel zou worden verleend, maar door de Inquisitie zelf. Immers, ontvingen de „bekeerlingen" hun vergiffenis van die rechtbank, dan wachtte hen na het hervallen onherroepelijk de doodstraf; was hun die echter door de biecht geschonken dan mocht men het mis-

drijf, na de vergiffenis opnieuw gepleegd, voor de Inquisitie niet als herval aanrekenen, en bleef hun dus, ook voor de tweede maal, de weg tot vergeving open. De Paus weigerde toe te geven. Jaren lang zond de koning zijn bekwaamste gezanten naar het pauselijk hof, eerst tot Clemens VII, later tot Paul III, om zijn vorderingen te bepleiten, maar ook de „nieuwe Christenen" hadden zaakgelastigden te Rome, die hunne belangen verdedigden bij den H. Stoel. Ook tot Ignatius nam men zijn toevlucht. Luisteren wij naar Druffel.

„Zooals Ignatius verhaalt, zegt hij, werd hem op zekeren „dag een bezoek gebracht door een zaakgelastigde van de „Portugeesche „nieuwe Christenen", Hernandez genaamd. „Hij ontving hem niet in zijn woning, maar bepaalde een „samenkomst in het Pantheon, waar hij zich twee uren lang „met hem onderhield. Over het einde van deze bespreking „schreef Ignatius dan: — ‚Ik zwoer hem bij het Allerheiligste, „dat ik denzelfden wensch koesterde als hij, namelijk: het „heil van alle bekeerlingen. Ik bedoelde daarmee, voegt hij „er bij, dat men de inquisitoren in niets mag hinderen, in „de veronderstelling, dat zij hun ambt rechtmatig hebben „bekomen, en hun plicht naar behooren vervullen, vooral „wanneer zij geen tijdelijk voordeel bejagen van hunne werk„zaamheden, maar zich zelfs offers getroosten. Men zegt dus „zeker niet te veel, besluit Druffel, met te beweren, dat „Hernandez volgens de hem toegesproken woorden, juist het „*tegenovergestelde* moest verstaan van hetgeen Ignatius *inder„daad* bedoelde." [1])

Hoewel onmiddellijk werd gewezen op de *valschheid van deze aanhaling*, spreekt F. Getz in het jaar 1893 wederom van de dubbelhartigheid van Ignatius en herhaald de beschuldiging als bewijs, dat het laatste doel der Jezuïeten is: „de Kerk „voor te staan met alle middelen, langs alle wegen; ook langs „slinksche wegen, ook met slechte middelen." „Men weet

---

1) DRUFFEL. Ignatius von Loyola an der Römischen Curie. (Munchen 1879) blz. 12.

„ternauwernood, zoo gaat hij voort, wat meer te verafschuwen, „dit huichelachtige schuilevinkje spelen of die rustige open- „hartigheid, waarmee van dit spel gesproken wordt als van „de natuurlijkste zaak ter wereld." [1])

De Bollandisten bewezen in 1894, hoe ongeloofelijk trouweloos de vertaling was, waarop het beweren van Getz zou steunen. Toch wordt in hetzelfde jaar dezelfde lastering opnieuw aangevoerd door Gust. Kawerau, den bekenden kampvechter van „de waarheidsliefde en nauwgezetheid in den geschiedschrijver" bij den strijd tegen Janssen: „Hoe Ignatius zelf, zoo beweert hij, met eeden speelde, en door middel van het stilzwijgend voorbehoud (reservatio mentalis) zonder blikken of blozen het tegendeel durfde bezweren van hetgeen hij bedoelde, bewijst ons zijn brief *Cartas* I, 142 (vlg. Druffel blz. 12. 38)." [2])

Hiermee dacht Kawerau bewezen te hebben, dat Ignatius niet kieskeurig was in de keuze zijner middelen.

Nog eens wordt in het jaar 1895 dezelfde geschiedenis door Gothein opgedischt als een „valsche streek" van den heilige. In zijn geleerd boek: *Ignatius van Loyola en de tegenhervorming*, dat wemelt van onjuistheden en misverstanden, schrijft hij het volgende: „In al zijn *dubbelhartigheid* heeft hij zich getoond tegenover de slachtoffers der onderhandelingen. De nieuwbekeerde christenen hadden te Rome een zaakgelastigde, Diego Hernandez genaamd. Met dezen nu had Ignatius een langdurig onderhoud in het Pantheon en *zij verlieten elkander als de beste vrienden*. Hernandez had op het hoogaltaar gezworen bij het Allerheiligste, dat hij niets anders verlangde dan het grootere zielenheil der bekeerlingen, en dezelfde eed werd door Ignatius afgelegd. „Hiermee bedoelde ik echter, schrijft hij in een zijner brieven, dat men de Inquisitie, als zij wettig is ingesteld, en haar plicht trouw volbrengt, in niets mag belemmeren. vooral, wanneer zij uit hare bemoei-

1) RAUMER-MAURENBRECHER. Hist. Taschenbuch 1893, blz. 286.
2) MÖLLER-KAWERAU, Lehrbuch der Kirchengeschichte III (1894) 212.

ingen geen tijdelijk voordeel trekt. En deze *valsche streek* verhaalde de oude generaal met dezelfde voldoening, waarmee hij als jong officier een gelukkige krijgslist zou hebben verteld, als een aardige geschiedenis, die hem is overkomen." [1])

Wat heeft Ignatius nu eigenlijk wel in den bewusten brief geschreven? Ziehier zijn woorden volgens den oorspronkelijken tekst van zijn brief aan Simon Rodriguez: „.......onder andere zal ik u een aardige geschiedenis vertellen, welke mij overkomen is met een zekeren Diego Hernandez, die werkt voor de nieuwbekeerden. Hij kwam mij aan huis een bezoek brengen, en vroeg dag en uur, om een langdurig gesprek met mij te hebben. Daar ik hem niet kende, spraken wij af in het Pantheon saam te komen; en nu hebben wij onlangs in die kerk een onderhoud gehad van ongeveer twee uren. Zijn heele zaak was, ten eerste, mij op te hemelen met te zeggen, dat een of twee kardinalen hem over mij hadden gesproken, enz., en, zoo *ik* zijn gevoelen omhelsde, zou hij beter zijn zaken kunnen behandelen, om het vertrouwen, dat ik genoot, enz., in één woord mij tot in de wolken verheffend. Ik antwoordde hem, dat die kardinalen zoo maar spraken, om zich van die zorg te ontslaan, en als een gelegenheid, om de zaak van zich af te schuiven, enz. Daarna deed hij mij een eed, en roerde zóóveel nieuwe zaken aan, en was zóó lang van stof, dat ik mijn besluit nam. Ik zwoer hem voor het Allerheiligste, dat ik in deze zaak hetzelfde verlangde als hij, namelijk het grootere zielenheil van al de bekeerlingen, *en dat ik toch van meening was*, men moest de inquisitorèn niets in den weg leggen, in de veronderstelling, dat zij hun ambt rechtmatig hadden bekomen, en hun plicht naar behooren vervulden; vooral, wanneer zij geen tijdelijk voordeel bejaagden van hun werkzaamheden, maar zich veeleer offers getroostten. Eindelijk, daar hij steeds nieuwe redenen wilde aanvoeren en het gesprek nóg bleef rekken, zei ik hem, andere besprekingen

1) GOTHEIN. Ignatius von Loyola und die Gegenreformation.

afsnijdend, hij moest omtrent die zaak met mij geen tijd verspillen, en ik evenmin met hem, *daar ik volgens mijn geweten geen andere meening kon hebben* [1]).

Wat blijkt nu zonneklaar? Dat Druffel en Gothein de bedoelde woorden *valsch hebben vertaald*, door twee bij elkaar behoorende zinnen uit hun verband te rukken en de afhankelijke rede in een rechte te veranderen. Volgens hen immers richt Ignatius de woorden: *ik bedoelde daarmee*, enz. tot den lezer van zijn brief, terwijl ze in werkelijkheid aan Rodriguez *verhaald* worden, als gesproken tot Hernandez, zooals zonder twijfel blijkt uit het verbindend voegwoord *en*: „ik zwoer hem, zegt hij, voor het Allerheiligste, dat ik in deze zaak hetzelfde verlangde als hij, namelijk het grootere zielenheil van al de bekeerlingen, *en dat ik toch van meening was* (*y* con esto sentia), men moest de inquisitoren niets in den weg leggen." Met die woorden heeft dus Ignatius aan *Hernandez*, niet aan Rodriguez zijn meening verklaard.

Men kan misschien nog twijfelen, of deze woorden inder-

---

1) .... Entre otras os diré una gracia que me acaeció con un Diego Hernandez, que hace por los nuevamente convertidos. Él veniéndome á buscar á casa, y señalando una hora para hablarme largo, y concertando para un dia, é yo no le conociendo, fuimos otro dia á hablarnos á la Rotunda, y dentro de la iglesia hablamos al pié de dos horas, y era todo su cuestion, primero, subirme á mí (conociendo yo estar muy bajo), diciendo que uno y dos de capelos rojos le habian hablado de mi, etc., y que si yo viniese á su sentencia, que podria mas hacer sus cosas por el crédito que tenia, etc., subiéndome mas adelante de las nubes. Y respondiéndole, que los tales Cardenales dirian aquello por no tomar ellos el cuidado y descargarse con cualquiera ocasion etc., y él entonces jurando, y tantas cosas nuevas diciendo, y hablando en la materia largo, me resolví, jurando delante del Santisimo Sacramento, que lo mismo yo deseaba que él en esta parte, es á saber, el mayor provecho de todas las ánimas convertidas, *y con esto yo sentia*, dando que los Inquisidores son justamente Inquisidores, y que hacen bien su oficio, que no debria de haber inhibicion alguna, mayormente donde los Inquisidores no sacan provecho temporal de sus trabajos, antes gastos. Tandem, él queriendo siempre traerme razones y para hablarnos mas largo yo le dije, cortando otros conciertos, que en aquella materia no perdiese tiempo commigo, ní sería bien que yo perdiese con él, *porque conforme mi conciencia otra cosa no sentia*. *Cartas*. I, 142. 143.

daad tot *Hernandez* zijn gesproken, wanneer men alleen let op den zinbouw; alle onzekerheid verdwijnt echter door hetgeen er volgt. Wat doet Hernandez na de verklaring van Ignatius? Is hij tevreden en gaat hij heen? Volstrekt niet. Hij blijft aandringen: „Eindelijk, daar hij steeds nieuwe redenen wilde aanvoeren en het gesprek nog bleef rekken, zei ik hem, andere besprekingen afsnijdend, hij moest omtrent die zaak met mij geen tijd verspillen, en ik evenmin met hem, daar ik volgens mijn geweten *geen andere meening* kon hebben.” Ignatius ontneemt hem alle hoop: hij heeft *geen andere meening*, dan Hernandez gehoord heeft. Voorwaar duidelijk genoeg.

Die zoogenaamde meineed is derhalve geen *ontdekking* van Druffel, maar een *uitvinding* van onverantwoordelijken laster, steunend op klaarblijkelijken tekstverdraaiing.

III.

De verraden biecht van keizerin Maria Theresia en de opheffing der Jezuïeten in Oostenrijk.

In onze dagen, wel wat al te vol van nuttigheid, mogen we ook wel eens het hart ophalen aan een bevallig, dichterlijk sprookje.

In den tijd, toen de dieren nog spraken, — och neen, zóó dichterlijk is de aanhef niet; het begint zoo maar heel droog: „De naam van *Monsperger* is verbonden aan een groot feit „in de wereldgeschiedenis, te weten, de opheffing der Jezuïeten-„Orde. Het verloop dezer gebeurtenis verhaalt men ons, als „volgt. De Rector van het Professenhuis der Jezuïeten te „Weenen (nu het ministerie van oorlog) moest eens op reis „en beval aan Pater Monsperger, in dien tusschentijd de „Rectorskamer te laten opruimen en schoonmaken. Terwijl „Monsperger voor de uitvoering van dit bevel zorg droeg, „werd zijn aandacht getrokken door een schilderij, welke in „die kamer hing. Om haar beter in het gunstige licht te „kunnen beschouwen, lichtte hij ze van den wand, en zie, „achter het paneel ontdekt hij het deurtje van een muur-„kastje. Dra bespeurt hij ook een knop, drukt er op, en „het deurtje springt open. Voor zijn verbaasde blikken ver-„toont zich een stapel papieren, alsook een leeren tasch met

„het opschrift: *„Biechten van grooten en machtigen."* Hij „opent de tasch, en tot zijn onuitsprekelijke verbazing ziet „hij daar voor zich de biechten van Maria Theresia, van „aartshertogen en aartshertoginnen, van verscheidene mi-„nisters en andere voorname personen en van aanzienlijke „dames. Monsperger, in zijn hart reeds lang afkeerig van „de Orde, stak de gewichtige tasch bij zich en huurde een „kamertje, waar hij zijn belangrijke vondst verborg, die hij „later naar Rome aan den Paus zond. Anderen vertellen, „dat hij zelf onmiddellijk naar de eeuwige stad reisde en „eigenhandig de gewichtige papieren aan Clemens XIII „heeft afgegeven. Van Clemens XIII kwamen ze aan Cle-„mens XIV, en deze zond, zoo verhaalt men, die biechten „der keizerin en van hare familie aan Maria Theresia terug. „Deze biechten behelsden de grootste geheimen en zaken „van het hoogste belang. Die euveldaad gaf dan ook bij „de keizerin den doorslag, hoewel ze tot dan toe ondanks „al het aandringen van Jozef, nooit had willen toestemmen „in de opheffing der Jezuïeten-orde. Nu echter, na dit „ongehoord boosaardig verraad van haar te goeder trouw „afgelegde biecht, gaf zij toe en hief de Orde in hare Staten op."

Dit vernuftig opgesteld verhaaltje is als het ware van de straat opgeraapt door *Wurzbach*, die het in zijn „Biografisch Woordenboek van Oostenrijk" [1]) voor goed onder dak heeft gebracht. Reeds 20 jaren te voren namelijk was het gesproten uit den geest van een onbekenden vader en het aanschouwde het eerste levenslicht in de „Zonderlinge voorvallen uit het leven van Jozef II" [2]).

Zooals van alle sprookjes vindt men natuurlijk ook van dit allerlei lezingen. Het zou dus zeer onwetenschappelijk zijn, als ik die verschillen eenvoudig wegmoffelde, te meer daar ons nu en dan nog aangename verrassingen bereid worden. Om beter te kunnen vergelijken, zullen we beginnen

1) Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. XIX (Weenen 1868), 39.

2) Josephinische Curiosa, I (Weenen 1848), 195 vlg.

met de lezing, die het meest afwijkt, en wel die van *Grégoire*, te vinden in zijn beruchte geschiedenis van de biechtvaders der koningen.

„Bij de eerste verdeeling van Polen, zoo verhaalt hij, in „het jaar 1772 raadpleegde keizerin Maria Theresia haar „biechtvader, Pater Parhamer, omtrent het rechtmatige van „die zaak, waaraan ook zij had deelgenomen. Deze meende „hierover te moeten beraadslagen met zijn Oversten en „schreef naar Rome. Wilseck (Wilčzeck), Oostenrijksch gezant „aan het pauselijk hof, kreeg de lucht van dat schrijven, en „het gelukte hem, een afschrift van dien brief te bemachtigen. „Terstond zond hij dit op naar Maria Theresia. Van dat „oogenblik af aarzelde zij niet langer, gemeene zaak te „maken met de regeeringen, die bij Clemens XIV aandrongen „op de vernietiging der Jezuïetenorde" [1]).

Hoe jammer, dat Grégoire zich hier plichtig maakte aan letterdieverij, want dat fraaie stukje prijkte reeds in den kunstrijken Jezuïeten-Catechismus"; [2]) dubbel jammer ook dat zijn hoofdfiguren al te zeer met de geschiedenis in strijd zijn. Want wie vernam ooit, dat P. Parhamer biechtvader was van Maria Theresia; en wanneer is Wilčzeck dan toch Oostenrijksch gezant geweest te Rome?

Neen, dan had *Gorani* een forscher schildering geleverd, meer sober van uitvoering, met sprekender tinten. Zie maar, met enkele fiksche penseelstreken.

„Maria Theresia had bij haar biechtvader, Kauphenhutter, „(wat een afwisseling in de figuren), een algemeene biecht „gesproken. Van deze belijdenis wist de koning van Spanje „een afschrift machtig te worden. Onmiddellijk werd het „opgestuurd naar de keizerin: dát moest haar zeker over„halen, om de Jezuïeten op te heffen." [3])

1) Grégoire, Geschichte der Beichtväter von Kaisern, Königen und andren Fürsten I (Leipzig 1825), 168 vlg.

2) Catechismo de' Gesuiti (Lipsia 1820), 152.

3) Mémoires secrètes et critiques des cours, des gouvernements, etc. par *J. Gorani*, II. (Parijs 1793), 59.

Haar rijkste ontwikkeling echter dankte onze dichterlijke sage aan *Samuel Sugenheim.* Immers door de moederlijke zorgen van dezen bekwamen gaardenier schoten *twee* stammen op uit den éénen ouden wortel. Ziehier.

„Karel III, koning van Spanje, leverde aan de keizerin „het kostbare bewijs, hoe weinig de Orde haar gunst en haar „vertrouwen waardig was. Hij bezorgde haar het afschrift „eener algemeene biecht, die zij in vroeger jaren bij een „Jezuïet had gesproken. Deze was door den biechtvader naar „Rome overgebriefd, en van daar had de koning dit afschrift „in handen gekregen." -- Nu gaat Sugenheim over tot den toon van diepe verontwaardiging.

„Ook nog een *ander* heel nieuw blijk werd haar gegeven, „dat de zonen van Loyola haar vertrouwen hadden misbruikt, „maar ook dit stuitte machteloos af op haar borst, ompant- „serd door vooroordeel en kwezelarij. In die dagen (1772) „onderhandelde men over de eerste verdeeling van Polen, „en de keizerin had omtrent het al of niet geoorloofde van „die zaak haar biechtvader, den Jezuïet Parhamer, geraad- „pleegd; deze verried het hem toevertrouwde geheim onmid- „dellijk aan Rome. Wilseck, aldaar gezant van Oostenrijk, „kreeg vermoedens, en hij mocht er in slagen, van Parhamers „brief een afschrift te bekomen, dat hij voor gelijkluidend deed „verklaren en naar zijn keizerin opzond." [1])

Men ziet het, treffende overeenkomst en toch wonderlijke afwisseling bij de onderscheidene bewerkers. Toch treedt bij anderen nog een ander persoon op in de handeling, te weten Pater Kampmüller (Campmiller), en deze heeft ten minste boven al de overigen, de verdienste inderdaad biechtvader van de keizerin geweest te zijn.

En wat zeggen nu de ernstige geschiedvorschers? Potgieter klaagde wel, dat voor sommigen hunner het afbreken een lust was geworden, zoo beijverden zij zich „om feiten, waarop

---

1 SUGENHEIM, Geschichte der Jesuiten in Deutschland II. (Frankfort 1847), 383.

de aloude geschiedenis roem draagt, te ontzenuwen tot fabels." Gelukkig echter, dat op dit feit de geschiedenis geen roem kan dragen. Want hier is het niet, „het stoute, het groote, het reine, dat voor hunne opvatting het vermoeden van onwaarschijnlijkheid meebrengt," en hier is het werkelijk verdichting, en „een droom, een wensch der verbeelding."

Het ergste lot nu dat iemand, en ook een sprookje, kan overkomen, treft het onze: door bijna alle groote geschiedschrijvers wordt het doodgezwegen.

Mailáth, [1]) de groote vakman in de Oostenrijksche geschiedenis, *Theiner* [2]) de levensbeschrijver van Clemens XIV, *Krones* [3]) in de geschiedenis van Oostenrijk, en *Arneth* [4]) in zijn Maria Theresia, achten het de moeite niet waard, in hun uitgebreide werken ook maar een enkel woord er van te reppen. Een veeg teeken!

Masson, een van de nieuwste schrijvers over dien tijd, spreekt er ten minste van; maar hoe? In zijn werk over Kardinaal de Bernis, waar hij ook de diplomatische betrekkingen tusschen Oostenrijk en Frankrijk behandelt, zegt hij woordelijk: „In deze omstandigheden houd ik het voor nut„teloos, stil te staan *bij den roman van de verraden biecht,* „waardoor Maria Theresia zou overgehaald zijn, zich niet „langer te verzetten tegen de ontbinding der Jezuïeten" [5]).

Het sterkste bewijs evenwel, dat al die verhalen van biechtschennis maar beweringen in de ruimte zijn, is wel het stilzwijgen van *Arneth.* Immers niet alleen schreef hij over Maria Theresia een groot werk van 10 deelen na grondige studie van de omvangrijke oorkonden, maar hij gaf daarenboven in een rij kostbare verzamelingen, ontelbare brieven in het licht van en aan die keizerin. Nu wordt in deze ontzaggelijke briefwisseling van de biechtgeschiedenis niet de minste melding gemaakt.

1) Mailath, Geschichte des österreichischen Kaiserstaates (Hamburg 1850).
2) Theiner, Geschichte Clemens' XIV.
3) Krones, Handbuch der Gesch. Oesterreichs.
4) Arneth, Maria Theresia.
5) Masson, Le Cardinal de Bernis (Parijs 1884), 218.

„Om nog grootere zekerheid te hebben, schrijft P. Duhr, „heb ik zelf in 't geheime staatsarchief te Weenen, de „briefwisseling doorzocht gehouden met Frankrijk en Rome „van 1769 tot 1774. Daar toch zou minstens een kleine „toespeling, een kleine aanwijzing moeten voorkomen, in- „dien werkelijk de keizerin in het vraagstuk der Jezuïeten „van gevoelen was veranderd. Maar in heel die brievenreeks „is zelfs geen spoor te vinden van een beslissende ommekeer „in de stemming der keizerin omtrent de opheffing der orde, „veel minder nog iets van een verraden biecht.

„Wijl echter bij een dergelijk onderzoek dwalen altijd nog mogelijk was, wendde ik mij persoonlijk tot ridder von Arneth, met de vraag, of hij wellicht, in zijn langjarige en uitgebreide oorkondenstudiën, ergens een aanduiding van het biechtverraad had gevonden. Het antwoord luidde zoo beslist mogelijk ontkennend, en ik werd gemachtigd van deze verklaring gebruik te maken" [1])

Al hadden wij nu ook geen enkel ander bewijs, dan zou deze ééne verklaring, afgelegd door een schrijver, die algemeen erkend wordt als het hoogste gezag in de geschiedenis van Maria Theresia, ten volle voldoende zijn, om tot de valschheid van het vertelsel te besluiten.

Ook in het groote Spaansche staatsarchief te Simancas heeft P. Duhr de betreffende papieren aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen; ook daar dezelfde uitkomst als te Weenen: van de verraden biecht geen spoor [2]).

Was het misschien niet beter, dat ook wij er verder het zwijgen toe deden? Het verhaaltje op zich zelf verdient zeker niet beter. Toch is het van belang na te sporen, hoe Maria Theresia trots hare genegenheid voor de Jezuïeten, er toe gekomen is de opheffingsbreve te aanvaarden. Verschillende geruchten werden daaromtrent verspreid, en wellicht bevatten zij juist de kiem waaruit later de verdichting zou voortspruiten. Dat men den biechtvader een rol liet

1 B. DUHR, Jesuiten-Fabeln (1899), 45.

2) T. a. pl. blz. 46.

spelen, is licht te begrijpen. Een van die geruchten nu wordt vermeld door den oud-Jezuïet Kácskovits, in een oude geschreven aanteekening omtrent velen zijner vroegere medebroeders [1]). Welke invloed daarbij zou uitgeoefend zijn door den toenmaligen biechtvader der keizerin den proost Ignatius Müller, vinden wij daar aldus vermeld:

„De Bourbonsche hoven deden een laatste poging, om de opheffing der Jezuïeten af te dwingen, men wachtte nog maar op de toestemming van de keizerin. Hiertoe werd zij overgehaald, — *zooals ons te Weenen verteld werd* — op Witten Donderdag, door den proost van St. Dorothea. Deze was toen reeds haar gewone biechtvader, in plaats van Pater Ignatius Kampmiller die van haar jeugd af haar geweten had bestuurd, maar nu door ouderdomszwakte geheel blind was.

„De prelaat overtuigde haar met weinige woorden: ‚Wat beteekent het nu, zoo sprak hij, zijn toestemming te geven tot iets, dat de Paus al besloten heeft op verzoek van zoovele katholieke vorsten, die óók hun Jezuïeten verdreven hebben? enz.' Reeds herhaaldelijk was Maria Theresia door brieven van Rome en andere hoven aangezocht, hare bewilliging niet te weigeren; maar, zooals zij dikwerf aan onzen Pater Provinciaal verzekerde, steeds luidde haar antwoord: ‚Wanneer de Paus, als hoofd der Kerk, de Orde ophief, zou zij een gehoorzame dochter zijn; overigens er niet om vragen.'"

Dat vertelsel uit Weenen was in ieder geval niet heel juist; want vóór Witten Donderdag 1773, was de keizerin niet onvoorwaardelijk *tegen*, en ná dien dag niet onvoorwaardelijk *voor* de opheffing. Van een beslissenden invloed des biechtvaders kan derhalve geen sprake zijn. Het standpunt der keizerin ten opzichte van de ontbinding der Orde was reeds verscheidene jaren te voren bepaald. Het wordt volkomen nauwkeurig aangewezen door de woorden, die zij

1) In de aartsbisschoppelijke boekerij te *Koloksa* (Hongarije) Sign. Yn, 8, 21: Catalogus defunctorum quorundam Sociorum Jesu post abolitionem.

volgens het boven vermelde handschrift tot den Provinciaal van Oostenrijk gesproken heeft: „Wanneer de Paus, als hoofd der Kerk, de Orde ophief, zou zij een gehoorzame dochter zijn; overigens er niet om vragen.” Wij moeten derhalve bewijzen, dat Maria Theresia inderdaad voor en na, bij deze *voorwaardelijke* toestemming gebleven is.

Toen Karel III op het voorbeeld van Frankrijk en Portugal, den 27sten Februari 1767, met één slag alle Jezuïeten uit Spanje en zijn overzeesche bezittingen verdreven had, was het in ’t belang der Spaansche regeering, nadere berichten in te winnen omtrent de gezindheid van de keizerin en hare ministers jegens de vervolgde Orde. Immers zoolang het hof van Weenen zich niet had verklaard, kon men altijd den Paus voorhouden, dat de eisch der Bourbonsche hoven onrechtvaardig was; dat deze, nu *zij* geen Jezuïeten meer hadden in hunne staten, ook nog de andere vorsten daarvan wilden berooven, die altijd tevreden waren geweest over de Orde en geen boosheid in haar hadden gevonden. Maar ondanks alle kuiperijen bleef Maria Theresia bij haar overtuiging. Den 9den Mei 1767 schrijft dan ook Kardinaal Borromeo naar Rome: „Hare Majesteit wenscht Uwe Heiligheid mede te deelen, dat al wat de Jezuïeten overkomen is in Portugal, Frankrijk en Spanje, bij haar geen afgekeerdheid tegen hen heeft opgewekt; altijd en ook nu nog, heeft zij de Orde beschouwd als nuttig voor Kerk en Staat.” [1])

Op last van zijn vorst moest in het begin van 1768 de Spaansche gezant te Weenen graaf De Mahony, de gezindheid der keizerin nader onderzoeken en, zoo mogelijk, haar zien te winnen. In een onderhoud, daartoe aangevraagd, kwam hij tot de overtuiging, dat zij hare medewerking beslist bleef weigeren. Niet zeer aangenaam moet voor den Spanjaard geweest zijn het tamelijk scherpe antwoord der vorstin: „Wel wenschte zij met de hoven tot overeenstemming te komen, maar nooit had zij eenige mededeeling ontvangen, om

1) *Rome*, Vatikaansch archief: Nuntiatuur van Duitschland, deel 383.

welke bizondere redenen dit van haar gevorderd werd. Zij zag in, dat de Mogendheden die toch zoo goed Katholiek waren, wel hun redenen zouden gehad hebben om de Jezuïeten te verdrijven; zelf echter kon ze noch in haar eigen landen noch in den Kerkelijken Staat, rechtstreeks optreden tegen ordesgeestelijken, *die in háár rijk niet schuldig waren,* al waren zij ook in andere landen plichtig aan misdaden, *die niet werden geopenbaard.* Maar ook *voor* de Jezuïeten zou ze niets doen. Wijl nu de katholieke Mogendheden er zoo op stonden, dat het hof van Weenen zich bij hen aansloot, mochten ze dus tevreden zijn met het aanbod, dat zij hun niet zou tegenwerken.« [1])

Kort te voren had de keizerin aan den Pauselijken nuntius uitdrukkelijk verklaard: „Zoolang *zij* leefde, hadden de Jezuïeten niets te vreezen en konden ze rustig in hare staten blijven arbeiden." [2])

Maar de vijanden der Jezuïeten gaven het niet op. Immers de Paus had zich bereid verklaard, zoo verzekerde de Choiseul, tot ontbinding der Orde mede te werken, als die werd aangevraagd door *alle* katholieke Mogendheden. Wilde nu ook Oostenrijk zich naar hunne wenschen voegen, dan kon de opheffing beschouwd worden als een eisch der geheele Katholieke Christenheid. Een krachtige poging zou de Choiseul nog aanwenden. Om het Oostenrijksche huis inniger met Frankrijk te verbinden, bewerkte hij in eigen persoon het huwelijk tusschen den Franschen kroonprins, den lateren Lodewijk XVI, en Marie Antoinette de dochter van de keizerin. Vóór het voltrokken werd, bracht hij wederom zijn lievelingsplan ter sprake: de ontbinding der Jezuïeten. Maar het antwoord luidde, zooals altijd, dat de keizerin zich niet zou kanten tegen de beslissing van den Paus, meer niet.

Masson beweert, dat zij hare toestemming gaf en wel als

---

1) Orig. Simancas, Estado 6504.

2) Zie den brief van D'Aubeterre op 27 Januari 1768. *Carayon,* Documents inédits concernant la Compagnie de Jésus, XVI (Poitiers 1867), 426.

speldegeld van haar dochter. [1]) Inderdaad werd te Rome rondgestrooid, dat het keizerlijk hof te samen met de Bourbons de opheffing verlangde. Dat deze geruchten echter volkomen valsch waren, blijkt uit het volgende.

De Pauselijke gezant te Weenen schreef den 3den September 1770 aan den Kardinaal-Staatssecretaris omtrent een onderhoud met Maria Theresia: „Ik poogde het gesprek ook te brengen op de groote aangelegenheden van onzen tijd; en verneem nu, wat Hare Keizerlijke Majesteit mij daarover zeide: ‚Sinds ik de ‚uitnoodiging van de Bourbons om met hen gemeene zaak te ‚maken, heb afgewezen, hebben zij mij niet meer gesproken van ‚hunne geschillen met den H. Stoel, en ik weet er inderdaad ‚niets van. Alleen over de zaak van de Jezuïeten, hebben ze mij ‚gevraagd bij monde van mijn gezant te Parijs, wat mijn gevoe- ‚len was, en dat wenschten ze op schrift te hebben. Mijn ‚antwoord was kort, namelijk, dat ik mij hoegenaamd niet in de ‚aangelegenheden van de Jezuïeten wilde mengen, en dat die ‚ordesgeestelijken zich in mijn Staten zoo gedroegen, dat ik ‚over hen geen klagen had, hoe ontevreden de Bourbons ook ‚waren over hen in húnne staten. *Dit antwoord van mij werd ‚zoozeer door de Franschen verdraaid*, dat zij daaruit besloten ‚en overal verkondigden, alsof ik vroeg om de vernietiging ‚der Jezuïetenorde. Ik zag mij derhalve verplicht, verschillende ‚hoven beter in te lichten, vooral dat van Sardinië; en om ‚alle dubbelzinnigheid te vermijden, verklaarde ik hun uit- ‚drukkelijk, dat ik zonder aandringen en zonder tegenspraak ‚de beslissing van den H. Vader omtrent de Jezuïeten zou ‚afwachten. Oordeelde Zijne Heiligheid om wille van de ‚omstandigheden het raadzaam ze te hervormen of te ont- ‚binden, ik zou me er bij neerleggen, maar het was mijn plan ‚niet, noch in geval van hervorming noch van ontbinding, hen ‚uit mijn staten te verdrijven.'" [2])

En wat drukte zij haar dochter op het hart, om wier hu-

1) MASSON, Le Cardinal de Bernis, 217.

2) *Rome*, Vatik. Archief, Nuntiatuur van Duitschland, deel 389. Vgl. THEINER, Clemens XIV, I, 541.

welijk, zooals het heette, zij had toegegeven? Onder dagteekening van den 21sten April 1770 gaf de keizerin schriftelijk hare vermaningen aan Marie Antoinette, hoe zij zich te gedragen had aan het Fransche hof, en zij sluit met deze woorden: „Nog één punt rest mij: het vraagstuk der Jezuïeten. Meng u in geen enkel gesprek, noch vóór noch tégen hen. Ge kunt u op mij beroepen, en zeggen dat ik van u verlangde, er niet over te sprèken, noch in gunstigen noch in ongunstigen zin; dat gij weet welke achting ik hun toedraag; hoe zij in mijne landen zeer veel goed hebben gedaan, en hoe bedroefd ik zou zijn hen te verliezen; zoo echter het Roomsche hof meende deze Orde te moeten ontbinden, dat ik dan geen beletsel zal stellen; hoe ik overigens altijd met onderscheiding van hen gesproken heb, maar zelf niet gaarne iets over deze ongelukkige zaak wilde hooren." [1])

Door lasteringen zonder ophouden, door een vloed van smaadschriften en de dreigende eischen van de Bourbonsche en Portugeesche ministers, was het eindelijk gelukt, den Paus over te halen, om de opheffingsbreve uit te vaardigen. In het begin van Maart 1773 zag de koning van Spanje zich in het bezit van het ontwerp der breve, en den 13den overhandigde de Spaansche zaakgelastigde Magallon aan graaf Mercy, keizerlijk gezant te Parijs, een schrijven van zijn koning aan Maria Theresia. In dezen brief, geteekend 5 Maart, herinnerde Karel Hunne Oostenrijksche Majesteiten aan de belofte van 1770, dat zij zich tegen een mogelijke ontbinding der Jezuïetenorde niet zouden verzetten. De H. Vader had hem dan opgedragen, het ontwerp der breve aan de keizerin mee te deelen, daar hij vóór dien tijd niets wilde bepalen. De koning verwachtte nu een gunstig antwoord. [2])

Het antwoord van de keizerin werd gegeven den 4den April en luidde als volgt: „Door Mercy ontving ik den brief van Uwe Majesteit, en deze zal U langs denzelfden weg bereiken. Uwe Majesteit brengt mij in herinnering, hetgeen de keizer

1) Arneth-Geoffroy. Marie Antoinette, Corr. secr. I (Parijs 1874), 5 vlg.

2) Arneth IX, 564 vlg.

en ik in het jaar 1770, aan Uw gevolmachtigde Fuentes en aan dien van Frankrijk omtrent de Jezuïeten hebben verklaard. *Daar sindsdien niets gebeurd is, wat onze toenmalige gezindheid heeft kunnen veranderen*, zullen wij, ondanks de hoogachting die ik altijd voor deze Orde heb gevoeld, en die zij ook verdienden door hun ijver en uitstekend gedrag in mijne staten, ons toch niet verzetten tegen hun ontbinding, als de Paus dit doelmatig en nuttig oordeelt voor de eenheid van onzen heiligen godsdienst. Ik moet U echter in vertrouwen mededeelen, dat ik den Paus het recht niet kan toekennen te beschikken over de goederen en de personen van de Orde. Nooit zullen wij deze bepaling toelaten, en wij gelooven dat het ons recht is te vorderen, door den Paus evenzoo behandeld te worden als Spanje, Frankrijk, enz.; derhalve moet dat gedeelte in de breve veranderd worden, daar het onze bedoeling is, voor alle personen der Orde zorg te dragen." [1])

Hoewel de keizerin kwalijk geraden was, wat hare vordering betreft, daar over alle goederen eener geestelijke Orde, als zijnde kerkelijk goed, alleen de Paus kan beschikken, werden de bedoelde woorden toch uit de breve geschrapt. De Paus zelf verklaarde haar dit in een brief van begin Juli 1773, waarin hij haar smeekt: „de huizen, collegies en goederen der Orde, overeenkomstig haar schrijven aan den koning van Spanje, tot heil van onzen heiligen godsdienst en tot nut van den Staat te besteden. Om hare keizerlijke belofte had hij zich onthouden hierin een beslissing te geven, en alleen erop gewezen, dat zij verplicht was die goederen voor dat doel te gebruiken, en hierin zou hij zich heel en al verlaten op de rechtvaardigheid en strenge nauwgezetheid van de keizerin." [2])

Den 1sten September 1773 antwoordde Maria Theresia aan den Paus: „Het vereerend schrijven van Uwe Heiligheid is mij dezer dagen door den katholieken koning overgezonden. Ik zag daarin met groote vreugde het vertrouwen, dat Uwe

1) ARNETH, IX, 93.
2) ARNETH IX, 566.

Heiligheid stelt in mijne onderwerping aan de besluiten, die Uwe Heiligheid geschikt of noodzakelijk acht betreffende de Sociëteit van Jezus. *Deze verklaring van mij was in overeenstemming met mijn gevoelens, die aan Uwe Heiligheid voor vier jaren werden bekend gemaakt, toen ik het lot der Orde aan de beschikking uwer wijsheid overliet,* zeker als ik was, dat Uwe Heiligheid geen besluit zou nemen, zonder het welzijn van den godsdienst en van de H. Kerk te verzekeren." Dit was ook nu nog haar gevoelen en dientengevolge zouden ook de goederen der Jezuïeten worden besteed tot heil van godsdienst en staat, zooals zij vroeger had verklaard. [1])

Deze beide brieven der keizerin aan den koning van Spanje en aan den Paus, toonen derhalve helder en klaar, hoe Maria Theresia hare meening omtrent de ontbinding der Orde onveranderd heeft behouden tot het einde toe, namelijk: bereidvaardige onderwerping aan een mogelijke beslissing van den Paus; en hoe volgens haar uitdrukkelijke verzekering er niets gebeurd is, dat hare vroegere gezindheid heeft kunnen veranderen; derhalve ook geen verraden biecht.

Dat de Jezuïeten nooit het vertrouwen en de liefde van Maria Theresia hebben verloren, blijkt ten slotte uit hare woorden en vooral uit hare daden *ná* de opheffing, dus ná den tijd van de gewaande misdaad.

Over P. Kampmiller, den biechtvader die schuldig zou zijn aan het snoode verraad, spreekt de keizerin als „mijn arme Pater Kampmiller" en „mijn arm oudje, die de legerjurisdictie niet meer kan besturen, daar hij niet meer in staat is te werken." [2]) Hij was ook de eerste, dien zij de aankomst der opheffingsbreve had laten weten. In een geschreven dagboek van het oude Jezuïetenhuis te Weenen leest men op 30 Augustus 1773: „Heden kwam de rampzalige breve onzer opheffing te Weenen aan. De keizerin heeft dit aan P. Kampmiller meegedeeld door Baron Pichler." En om in het

1) Arneth IX, 567 vlg.
2) Arneth IV, 315, 401.

onderhoud van den grijsaard te voorzien, schonk Maria Theresia hem het voor dien tijd zeer hooge jaargeld van 1200 florijnen; [1]) de overige Oostenrijksche Jezuïeten ontvingen ongeveer 200 florijnen. [2]) Zoo behandelt men niet een laaghartig verrader.

Over de ontbinding der Orde gevoelt de keizerin enkel droefheid. Van deze smart geeft zij herhaaldelijk blijk in hare brieven. Zoo schrijft zij 30 Augustus 1773 aan haar zoon aartshertog Ferdinand:

„Door een renbode verneem ik zoo juist de vernietiging der Jezuïetenorde. Ik beken, het heeft mij smartelijk getroffen, want ik heb nooit iets anders bij hen gezien dan stichting." [3])

In een brief van 13 September zegt zij met een gevoel van medelijden: „Onze arme Jezuïeten zijn den 10den van deze maand ontbonden. Tot hun grooten lof moet ik verklaren, dat zij dezen slag met volkomen onderwerping en ootmoed hebben ontvangen." [4])

Den 16den October 1773 klaagt de keizerin aan gravin Enzenberg: „Over de Jezuïeten ben ik ontroostbaar en als in vertwijfeling. Mijn heele leven lang heb ik hen lief gehad en hooggeacht, en niets dan wat stichtend is, bij hen opgemerkt." [5])

Zou de keizerin zóó hebben gesproken, indien zij zelf door de Jezuïeten het slachtoffer geworden was van de laagste trouwbreuk en de schending der strengste en heiligste priesterplichten?

Niet alleen zorgde Maria Theresia voor het onderhoud der oud-Jezuïeten, in zoover dit niet door anderen werd verhinderd, maar zij trok zich ook het lot aan der Duitsche Jezuïeten, die in de kerkers van Lissabon versmachtten. Tien jaren lang werkte zij, om deze hare onderdanen uit de boeien te verlossen; en toen zij haar grootmoedig pogen met den

1) WOLFSGRUBER, Migazzi, 177.
2) ARNETH IX, 106, 569
3) ARNETH, Briefe I, 228.
4) ARNETH Briefe I, 229.
5) ARNETH, Briefe IV, 568.

gewenschten uitslag zag bekroond, verschafte zij hun het noodige reisgeld, om naar het vaderland terug te keeren. [1]) Een dezer bevrijden was pater Maurits Thoman uit Langenargen in Zwaben. Na langen tijd als zendeling in Azië en Afrika te hebben gearbeid, moest hij vele jaren in de afgrijselijke kerkers van Pombal doorbrengen, voordat zijn menschlievende keizerin hem kon verlossen.

Op de hem eigen hartelijke en waarheidlievende wijze verhaalt hij ons, hoe minzaam hij te Weenen door Maria Theresia werd ontvangen en behandeld. Zijn berichten zijn ook daarom van belang, wijl men er vermeld vindt, dat vele oud-Jezuïeten een aanstelling kregen aan het hof der keizerin, een daad die ook al niet goed te vereenigen is met haar afkeer van de Orde. [2])

Ook de Spaansche gezant Mahony moest tot zijn spijt, in een bericht naar Madrid vermelden, hoe de oud-Jezuïeten bevoorrecht en bevorderd werden. „De keizerin gaat steeds voort hen met weldaden te overladen, en dat ondanks haar biechtvader den prelaat van St. Dorothea, die aan het hoofd staat van de anti-Jezuïetische partij. Sinds de opheffing heeft zij òf uit voorliefde òf uit staatkunde, reeds genoeg teekenen van welwillendheid aan de ontbondenen (Extinguidos) gegeven, door hun prelaturen, kanonikaten en pastorieën te vergeven. Eindelijk beloofde zij op aandringen van den Pauselijken gezant, in 't vervolg de zielzorg niet meer aan oud-Jezuïeten op te dragen." [3]) In het volgende jaar October 1774, moest Mahony echter alweer berichten, dat de keizerin nog niet ophield, aan de oud-Jezuïeten herhaaldelijk blijken van hare bescherming te geven. [4])

---

1) Vgl. B. DUHR S. J. Pombal (Freiburg 1891.)

2) MORITZ THOMAN'S Reise und Lebensbeschreibung, von ihm selbst verfaszt (Augsburg 1788) blz. 237 vlg.; opnieuw uitgegeven in 1867 (Regensburg) en in 1869 (Lindau).

3) Orig. Simancas, Est. 6510.

4) T. z. pl. Est. 5076.

Wat is derhalve de uitkomst van deze onderzoekingen? Geen enkele schrijver van naam uit dien tijd vermeldt de voorgewend verraden biecht van Maria Theresia; geen enkele plaats in de uitgebreide briefwisseling der keizerin, noch in die van de diplomaten bevat eenige aanwijzing daarvan; en de geschiedschrijvers die den tijd van Clemens XIV en Maria Theresia het grondigst hebben bestudeerd, loochenen deze verdichting òf met uitdrukkelijke woorden òf door hun stilzwijgen. Allerduidelijkst ook is het gebleken, dat de keizerin onveranderd dezelfde meening bleef toegedaan omtrent de opheffing der Jezuïetenorde, en ná die opheffing steeds hare welwillendheid en liefde jegens de vervolgde Jezuïeten openlijk heeft getoond. Een bewijs dus, dat al wat men verteld heeft over de schending van haar biechtgeheim en haar afkeer van de Jezuïeten, in onmiddellijke tegenspraak is met de geschiedenis, en alleen verzonnen is om de zoo gehate orde zwart te maken bij katholieken en andersdenkenden.

IV.

De vergiftiging van Paus Clemens XIV.

Een manspersoon met een afschuwelijk gluiperige tronie, gekleed in het lange priestergewaad, om zijn middel een gordel, een soort van bef aan den hals, de rechterhand vastgeklemd om het gevest van een vlijmenden dolk, terwijl de linker een giftbeker houdt opgeheven, dat is de overbekende beruchte afbeelding van een Jezuïet, zooals de vrees en de haat van tegenstanders, vroeger althans, zich dien voorstelden. [1])

Is het wonder, dat velen de schrik om het hart sloeg, toen één jaar na de opheffing der gevreesde Orde Paus Clemens XIV was gestorven. Spoedig verspreidde zich dan ook de mare, dat hij vergiftigd was. De donkere gelaatskleur, het opgezwollen lichaam, het snel intredend bederf: dit alles wees klaarblijkelijk op vergiftiging. En wie anders zou hem dit vergif hebben toegediend dan handlangers der Jezuïeten? Door Clemens toch was hun Orde vernietigd, en welke een wonderbare samentreffing werd er ontdekt? Immers, „den 22sten September 1773 om 5 uur 's morgens was de generaal der Jezuïeten, Ricci, in gevangenschap naar den Engelenburg gevoerd, en juist op den 22sten September 1774 om 5 uur nam de doodstrijd van den Paus een aanvang." [2])

1) Zie b.v. de titelplaat in G. FRIEDERICH, De Vrijmetselarij en de Jezuïetisch-Hierarchische Propaganda. (Amsterdam 1839).

2) WALCH, Neueste Religionsgeschichte V (Lemgo 1775), 279.

De Jezuïeten-Orde bestond wel niet meer, maar wat men vroeger van hare leden verteld en geloofd had, vreesde men natuurlijk nog van hare oud-leden. In de wonderlijkste verscheidenheid werd de beschuldiging ingebracht. Nu heette het: de Paus was bij de H. Communie vergeven; dan weer, men had hem vergiftigde vijgen doen eten; volgens anderen had hij het vergif in de koffie gedronken. Het merkwaardigste van alle is zeker wel de bewering van Tanucci, die aan den koning van Spanje verklaarde dat volgens zijn inzicht, de Jezuïeten den Paus geen ander gif hadden gegeven, dan hem te doen *gelooven* dat hij inderdaad vergiftigd was, en het daarop gebruikte tegengif had dan zijn dood veroorzaakt. 1)

Niet alleen door tijdgenooten werd aan deze geruchten geloof geslagen, maar ook in vele geschriften van later tijd kon men die aantijging tegen de Jezuïeten herhaald vinden. In onze dagen echter, althans in ons vaderland, wordt ze gewoonlijk niet openlijk uitgesproken, hoewel toch een of andere bedekte aanduiding niet ongeschikt blijkt voor zekere doeleinden. Zoo staat o. a. in Maroniers nieuwe boek geschreven: „Aan smaadredenen en verdachtmakingen tegen den Paus, die zoo over de eenmaal zoo machtige Orde durfde spreken, heeft het natuurlijk niet ontbroken. Men beweerde, dat Clemens in het Conclave de opheffing der Orde beloofd had, dat dit de prijs was, door hem voor zijne verkiezing betaald.... Spotprenten op hem werden uitgegeven, waarin het jaar 1774 werd aangeduid als dat van zijn dood. Voor een godslasteraar, ketter, Jansenist, een ellendige lafhartige ziel en bedrieger werd hij uitgemaakt. Geen wonder, toen hij werkelijk in 1774 stierf, dat men de Jezuïeten verdacht tot zijn dood de hand te hebben geleend." 2)

Een grondig onderzoek is dus ook bij deze beschuldiging niet overbodig, om de waarheid of valschheid der aanklacht te onderkennen. In de eerste plaats dienen wij in deze zaak de tijdgenooten op te roepen als getuigen voor en tegen.

1) Cop. Simancas, Est. 6024. Vgl. FERRER DEL RIO, Carlos III, II 506.

2) J. H. MARONIER. De Orde der Jezuïeten, 218.

Het zijn dan vooral de berichten van den Franschen en den Spaanschen gezant te Rome, Bernis en Moñino, waaruit men de vergiftiging poogt te bewijzen. Vooraf moet opgemerkt tegen deze getuigen, dat de beide gezanten besliste vijanden zijn van de Jezuïeten, en nog na de opheffing en na den dood van Clemens XIV, den strijd tegen hen met alle middelen voortzetten, zooals b.v. blijkt uit de briefwisseling van Brunati, den keizerlijken gezant te Rome, en uit de Spaansche papieren te Simancas. [1])

Vooreerst kardinaal de Bernis. Masson zijn jongste levensbeschrijver, zelf alles behalve een Jezuïetenvriend, zegt dat Bernis de vergiftiging van Clemens XIV wel heeft bericht, maar *geen enkel bewijs* er voor leverde. Op één plaats wel is waar, verklaart de kardinaal, dat hij bezig is de bizonderheden van Clemens' ziekte en dood bijeen te verzamelen, maar te vergeefs heeft Masson te Parijs, te Rome en in het familiearchief der Bernis naar dit verslag gezocht. [2])

Moñino de Spaansche gezant, was de man die de opheffing had weten door te drijven, en in dank daarvoor verhief Karel. III hem bij besluit van 12 October 1773 tot graaf van Floridablanca. [3]) Ook hij stelde een bericht op, waarin hij verzekert, dat de Paus aan vergiftiging gestorven is, en hierbij beroept hij zich op de verklaring van Clemens zelf, en ook op de verschijnselen van vergiftiging door een Romeinsch geneesheer, Paul Zachia, aangewezen. Nu is echter het bewijs geleverd, dat Moñino in het aanhalen van Zachia's woorden niet nauwkeurig ja zelfs *oneerlijk* is, want hij verzwijgt, dat de teekenen van vergiftiging die eigenlijk door anderen waren aangewezen, voor Zachia zelf *niet ontwijfelbaar en zeker* waren. [4]) Verder: zijn bewering dat de Paus zelf van de vergiftiging overtuigd was, waarvoor men zich beriep op het getuigenis van zijn biechtvader,

1) *Weenen* geh. staatarchief: Rome 1773—1775. Simancas, Est. 5043 vlg.

2) Masson, Le Cardinal de Bernis (Parijs 1884), 293.

3) Simancas, Est. 5043.

4) Ginzel Kirchenhistorische Schriften II (Weenen 1872), 245 vlg.

wordt juist door dien biechtvader in persoon weerlegd. Het was namelijk de generaal der Minderbroeders Marzoni, die den Paus op zijn sterfbed bijstond. Deze nu verklaarde den 27sten Juli 1775 onder eede, dat „Clemens XIV hem nooit in welken toestand ook, heeft gezegd dat hij vergeven was, of eenig spoor van vergiftiging had bemerkt". [1])

Dat Moñino van zijn zaak volstrekt niet zeker was, toont zijn brief van 29 September 1774, aan den Spaanschen staatssecretaris, Markies Grimaldi. Daar zegt hij: „De *geruchten* en de algemeene verontwaardiging van het volk, dat de Paus geen natuurlijken dood zou gestorven zijn, namen in de volgende dagen nog toe, wijl verschillende *teekenen* op het lijk werden waargenomen, en nog andere *inductiebewijzen* gegeven werden." [2]) Geen moeite dan ook zou hij sparen, om de waarheid te achterhalen. — In zijn heele briefwisseling te Simancas is echter geen enkel bewijs te vinden.

Nog andere gelijktijdige berichten zijn er die de vergiftiging melden, maar bewijzen worden volstrekt niet aangevoerd; of indien dit al geschiedt, zijn ze van dien aard, dat geen weerlegging noodig is, wijl tijd, personen en omstandigheden ze logenstraffen. Zoo b.v. het volgend getuigenis uit de derde of vierde hand.

De Fransche gezant te Napels Béranger, schreef aan den Franschen minister het volgende: „Pater Parisi (!) die den Paus in zijn laatste oogenblikken heeft bijgestaan, meldt aan zijn vriend ridder Bottola, het volgende: ‚De generaal der Orde had hem onder het zegel der biecht meegedeeld, dat hij het bevel gegeven had den Paus te vergiftigen, en hem ook den persoon genoemd die het gif had toegediend.'" [3])

Veel waarde, het is duidelijk, hebben bovenstaande verklaringen niet, en toch zijn dat de voornaamste getuigenissen, waarop de beschuldiging steunt. Daartegenover staan

1) Crétineau-Joly, Histoire de la Comp. de Jésus. V[3], 329.

2) Orig. Simancas, Est. 5076.

3) *Parijs*, Affaires étrangères, vol. 179; zie Masson blz. 294.

gelijktijdige berichten die de vergiftiging ontkennen, en die zoowel om hun waarde als hun getal zeer belangrijk zijn.

Zeer bekend is de brief van Frederik II van Pruisen aan d'Alembert, van 15 Nov. 1774, waarin hij schrijft: „Ik verzoek u, niet lichtvaardig geloof te slaan aan de geruchten, die overal verspreid worden..... Niets is meer onjuist dan *het praatje, dat de Paus vergiftigd is*.... Men heeft zijn lijk geopend en van vergif niet het minste spoor gevonden." [1])

Nog merkwaardiger, ja bijna vermakelijk is een latere brief van Frederik, van 6 Januari 1775.

„Met volle zekerheid weet ik, dat *alle brieven uit Italië* die *hier* aankomen, *de vergiftiging ontkennen*, en in den dood van Ganganelli niets buitengewoons vinden. Melden de Italianen naar Frankrijk het tegenovergestelde, dan meten zij met twee maten, om de Franschen tevreden te stellen." [2])

In volkomen overeenstemming hiermee schrijft de protestantsche geschiedschrijver Walch: „Den 8sten October 1774 schreef mij nog een vriend: ‚Het blijkt meer en meer, dat het praatje over het vergiftigen van den Paus geruchtmakerij is, en de geneesheeren lachen er mee.'" [3])

Ook in de briefwisseling der keizerlijke gevolmachtigden en lasthebbers te Rome is geen enkel bewijs voor de vergiftiging te vinden, maar wel de ontkenning daarvan.

Reeds den 2den April 1774 spreekt Brunati over de ongesteldheid van den Paus en opnieuw met nadruk den 4den Juni. Den 2den November schreef hij: „Door toedoen van den kardinaal-kamerling Rezzonico, hebben de beide geneesheeren die den Paus in zijn ziekte hebben bijgestaan, en eenige andere artsen en heelmeesters die bij de opening van het lijk tegenwoordig waren, een nauwkeurig verslag over de ziekte en den dood van Clemens XIV opgesteld en onderteekend. *Deze beëedigde getuigenis van de genoemde dokters*

---

1) Oeuvres posth. de Fréd. II, XI (Berlijn 1788), 199 vlg.

2) Oeuvres posth. de Fréd. II, XI, 204 vlg.

3) Neueste Religionsgeschichte VI, 294.

en heelmeesters vernietigt iedere verdenking van vergiftiging. Hierbij moet echter opgemerkt worden, dat eenigen van de vermelde dokters en heelmeesters er geen bezwaar in hebben gevonden ook een geheel tegenstrijdig bericht te onderteekenen." [1])

Deze laatste bemerking is echter wel aan eenige bedenking onderhevig, immers de bedoelde geneesheeren hadden aanstonds wegens meineed aangeklaagd kunnen worden, en de Spaansche gezant Moñino had zich zooveel vergeefsche moeite niet hoeven te geven, om zijn beschuldiging met eenig bewijs te staven.

Iemand die het weten kon, de beroemde schrijver Julius Cezar Cordara, die „met talrijke Kardinalen en Prelaten der Roomsche Kerk in betrekking stond," [2]) loochent beslist dat men in Rome ernstig geloof heeft geslagen aan deze beschuldiging. In zijn „*Gedenkwaardigheden*" door Döllinger „een uitstekende bron voor den tijd van Clemens XIV" [3]) genoemd, vermeldt hij, hoe ten gevolge van het bederf door de ziekte veroorzaakt, het lichaam een blauwzwarte kleur vertoonde en spoedig tot ontbinding overging. Dat Buontempi daarin aanleiding gevonden had om het gerucht te verspreiden, als hadden de Jezuïeten den Paus vergiftigd ..... „Niemand, zoo vervolgt hij, heeft dat praatje geloofd. Zeker is het, dat de Kardinalen wier plicht het was, bij een zaak van zooveel gewicht nauwkeurig toe te zien, dit vertelsel als een dwaze lastering versmaadden; derhalve verachten ook wij het, en verspillen er geen enkel woord meer aan." [4])

Boven zagen wij reeds, hoe Frederik II en de Duitsche gezant Brunati zich beriepen op de getuigenissen der geneesheeren, die den Paus tijdens zijn ziekte hadden behandeld, en na zijn dood het lijk hadden geschouwd zonder iets van de gewaande vergiftiging te kunnen ontdekken. Ook na het

1) De aangehaalde berichten te *Weenen*, Geh. Staatsarchief: Rome 1774.
2) DÖLLINGER, Beiträge III (Weenen 1882) blz. VII.
3) DÖLLINGER, Beiträge III, blz. XIV.
4) CORDARA, t. a. pl. III, 59.

bekendmaken van de bevinding der geneesheeren bleef het gerucht omtrent de vergiftiging aanhouden. Daarom ontving Natalis Salicetti, dokter van het pauselijk hof, die met 's Pausen lijfdokter Adinolfi, Clemens XIV had bijgestaan. de opdracht om naar waarheid de geschiedenis te beschrijven der ziekte, die den dood van den Paus had veroorzaakt. Hij kweet zich van die taak in zijn verslag van 11 December 1774 en hierin verklaart hij: „Uit het verloop der ziekte kan men afleiden, dat *alleen een inwendige en geen uitwendige of vreemde oorzaak* den Paus naar het graf heeft gevoerd." [1])

Vele jaren daarna onderwierp men aan het oordeel van een beroemd deskundige: de bevinding der heelmeesters die het lijk hadden geschouwd, het verslag van Salicetti, en het bericht van Moñino, of daaruit de mogelijkheid eener vergiftiging kon worden opgemaakt. Het oordeel van dezen vakman, die tevens ook de verklaring geeft van de bovenvermelde verschijnselen welke vóór vergiftiging schenen te pleiten, luidt als volgt:

1. „Volgens de uiterst gebrekkige opgaven en de onwetenschappelijke verklaringen van de geneesheeren omtrent het ziekteverloop en de lijkschouwing, is het niet mogelijk beslist uit te maken, door welke oorzaak genoemde Paus gestorven is.

2. „De omstandigheid dat Ganganelli een geruimen tijd lang gekweld werd door een uiterst hardnekkigen huiduitslag, zweren in den mond, heeschheid, scheurbuikachtige verweeking van het tandvleesch, doet vermoeden dat hij leed aan een slepende ziekte, dat hij tegen die ziekte, zooals in zijn tijd dikwijls voorkwam, een overmatige hoeveelheid kwikzilver innam, en zich juist hierdoor bovenvermelde verschijnselen in den mond veroorzaakte.

3. „Het is mogelijk, dat hij te gelijker tijd aan maagkanker leed; en zeer waarschijnlijk is het, dat hij later ook aangetast werd door waterzucht en longontsteking.

[1]) GINZEL II, 271—275 en LE BRET, Magazin für Staaten- und Kirchengeschichte V (Leipzig 1776), 305 vlg.

4. „Of hem *vergif is toegediend*, is wegens volslagen gebrek aan gegevens *niet* te bepalen. — Hoewel dit wel is waar niet onmogelijk is, blijft het toch *zeer onwaarschijnlijk*, wijl hij aangetast was door kwalen, die zooals waterzucht en longontsteking, op zich zelf alleen reeds den dood konden veroorzaken.

5. „Alle verschijnselen die *na den dood uitwendig* aan het lijk zijn waargenomen, waren niets anders dan teekenen van bederf, dat zeer snel intrad wegens den waterzuchtigen toestand van het lichaam, en door de groote warmte die er heerschte. Die verschijnselen geven ons echter geen licht, om den aard van zijn dood te verklaren, en bovenal is het zeer onjuist, ze in verband te willen brengen met vergiftiging." [1])

Ondanks al de gewichtige getuigenissen tegen de aantijging ingebracht, hebben toch zelfs geschiedschrijvers van naam zich geleend om den laster te verspreiden.

Zoo schrijft b. v. *Huber*: „Alles samengenomen, zal men den indruk krijgen, dat de dood van Clemens XIV een duister geheim is, waarvan de sluier tot nu toe nog niet is opgelicht." [2])

Hij beroept zich o. a. op Moñino, maar ofschoon hij ook Ginzel aanhaalt, verzwijgt hij dat deze de bedriegerij van den Spaanschen gezant heeft aangetoond, ja hij durft nog verklaren, dat Moñino in zijn bericht de gronden heeft aangewezen, waarop het vermoeden van de vergiftiging steunt; dat Clemens zelf overtuigd was vergiftigd te zijn, en dat men aan het Spaansche hof en in geheel Europa aan de vergiftiging geloof sloeg." [3]) De valschheid dezer beweringen is reeds meer dan voldoende gebleken.

Bedenkelijker schijnt het, dat Huber zich ook beroept op Caraccioli, den uitgever van de brieven van Clemens XIV. Het ergste is echter dat deze Carracioli, een onvermoeibare veelschrijver, zoo weinig *persoonlijke waarborgen* kan

1) GINZEL II, 249.

2) HUBER, Jesuitenorden, 552.

3) HUBER, Jesuitenorden, 550.

bieden, en dat hij de brieven die gedeeltelijk sedert lang in zijne handen waren, op onverantwoordelijke wijze voor zijn eigen uitvindsels benuttigd heeft, zooals hij volgens zijn eigen bekentenis, ook met andere geschriften heeft gedaan. [1])

Geen wonder dan ook, dat „die brieven, voor een *groot gedeelte zijn verdicht*, hoewel eenige ervan echt zijn." [2])

Verreweg de meeste geschiedvorschers verwerpen de beschuldiging als valsch. Ik noem hier nog, behalve de vroeger aangehaalde, den protestant *Schöll*. Deze schrijft in zijn groote geschiedenis van de Staten van Europa: „Toch strooide de zoogenaamde *Spaansche partij* een menigte vertelseltjes rond om te doen gelooven, dat de Paus was vergiftigd met *Aqua Tofana*, een veelbesproken mengsel. maar dat niemand ooit heeft gekend of gezien. Een menigte vlugschriften werden verspreid, waarin ze de Jezuïeten beschuldigden van een misdaad, die op geen enkel feit steunt dat aannemelijk is voor de geschiedenis." [3])

De Spaansche geschiedschrijver *Lafuente*, ook geen vriend der Jezuïeten, verklaart na de Spaansche oorkonden te hebben doorzocht, dat alle twijfel omtrent den natuurlijken dood van den Paus is uitgesloten, en iedere verdenking van vergiftiging moet worden afgewezen. [4])

Van *Theiner* den bekenden levensbeschrijver van Clemens XIV, heeft men durven zeggen dat hij altijd beweerde, uit de stukken de vergiftiging van Clemens te kunnen bewijzen. Hij zou echter gestorven zijn, voor hij zijn papieren in veiligheid kon brengen, en de uittreksels door hem gemaakt van de bewijsstukken zouden na zijn dood verdwenen zijn. Wat Theiner zelf zegt luidt echter eenigszins anders. Hij beschrijft uitvoerig de laatste ziekte en den dood van den Paus,

---

[1]) REUMONT, Ganganelli, 42.

[2]) QUÉRARD, Les supercheries littéraires devoileés I² (Parijs 1870). 753.

[3]) SCHOELL, Cours d'histoire des Etats européens XLIV, 85. Vgl. CRÉTINEAU-JOLY, Histoire de la Compagnie de Jésus V³, 323,

[4]) LAFUENTE-VALERA, Historia general de España XIV (Barcelona 1889), 259.

en dan komt deze geschiedkenner die de Jezuïeten zoo weinig genegen is, tot het volgend besluit:

„Beschouwen wij nu nog eens het begin en de ontwikkeling van Clemens' ziekte, dan zal iedereen zonder bezwaar overtuigd zijn, dat ze heel en al natuurlijk was, en *alleen bedrog of hartstocht daarbij aan vergiftiging kunnen denken.*" [1])

Ten slotte nog een lezenswaardige opmerking van Masson. „Wie had, zoo vraagt hij, eenig belang er bij, den Paus te vergiftigen? Hadden de Jezuïeten hem gedood in den tijd, dat de Bourbonsche hoven aandrongen op de ontbinding van de Orde, dan was het te begrijpen; maar nu op dát oogenblik, waarvoor dan toch? Misschien om Rusland en Silezië voor de Jezuïeten te behouden? Dat is ook geen reden, want de Paus werd tòch reeds van verdere stappen teruggehouden door de vrees, daardoor de Katholieken bij Frederik en Katharina te benadeelen.

„Het bewijs dat de Paus niet vergiftigd is in 1774, is het feit dat het niet vroeger gebeurd is, niet in 1770, noch in 1771, noch in 1773." — „Die vergiftiging is een onderstelling, die de geschiedenis niet kan gebruiken en die ze onvoorwaardelijk en zonder voorbehoud moet verwerpen. De Jezuïeten en hunne aanhangers hebben die doellooze misdaad niet begaan." [2])

Vatten wij in het kort de bewijsvoering samen: De vergiftiging van Clemens XIV steunt op een paar ongeloofwaardige en niets bewijzende berichten van verklaarde vijanden der Jezuïeten, terwijl een aantal onpartijdige berichten van denzelfden tijd die beschuldiging beslist ontkennen en verwerpen. Van de gelijktijdige en latere geschiedschrijvers zijn er maar weinigen, met gering of in 't geheel geen gezag, die pleiten vóór de vergiftiging; maar het tegenovergesteld gevoelen wordt verdedigd door een geheele rij voorname geschiedkundigen, onder wie velen des te meer gezag hebben in deze zaak, wijl zij het bedoelde tijdperk grondig bestudeerd

1) Theiner, Geschichte des Pontificats Clemens 'XIV, II (Parijs 1853), 518.

2) Masson, Le Cardinal de Bernis, 297—299.

hebben, en juist niet onder de vrienden der Jezuïeten geteld kunnen worden.

De beroemde kenner van Rome's geschiedenis *Reumont* verklaart dan ook, dat „die vergiftiging een dwaze lastering is." Die geschiedenis, zoo gaat hij voort, is geen weerlegging meer waard, want wie het ondanks de getuigenissen van 's Pausen biechtvader, van de geneesheeren en de talrijke tijdgenooten, nu nog gelooven wil, kan rustig in zijn geloof voortleven." [1])

[1]) Reumont, Ganganelli, 70.

V.

De Geheime Voorschriften van de Sociëteit van Jezus.

In het jaar 1613 werd een Poolsch Jezuïet met name *Hieronymus Zahorowski,* wegens wangedrag uit de orde verwijderd. Om zich op zijn voormalige ordebroeders te wreken, verzon hij het schandelijkste lasterschrift dat ooit tegen de Jezuïeten geschreven is, en daarom juist door de vele Jezuïetenhaters met de grootste gretigheid aanvaard en verspreid werd. Het heette: *Monita privata Soc. Jesu, Notobrigae. 1612.* (Geheime voorschriften der Sociëteit van Jezus). Zijn naam dorst de schrijver niet noemen; de plaats van uitgave en het jaartal waren valsch, want het verscheen eerst in 1614 en te Krakau. [1]) Dat geeft wel te denken.

Het doel van dit schotschrift is niet meer of minder dan aan te toonen, dat de Jezuïeten een *dubbelen* regel hebben. De meesten hunner kennen er natuurlijk maar één, die beschreven staat in hunne Constituties of Instellingen; maar er bestond nog een andere, geheime regel, uitgedacht door hun vijfden Generaal Claudius Aquaviva en alleen bestemd voor een zeker aantal *ingewijden.*

En wat was de bedoeling? Hen te leeren, hoe zij de rijkdommen, den invloed en de macht van de Jezuïeten konden ver-

---

1) Scriptores Rer. Polon. XIV (Krakau 1889), 110 vlg, 125.

meerderen. De schandelijkste middelen moeten voor dat doel gebruikt worden, en die afschuwelijkheden moeten dan strekken tot meerdere eere Gods. Gelukkig dat die „Geheime Voorschriften" hun krachtigste bestrijding vinden in zich zelf, zooals gemakkelijk is aan te toonen. Ziehier in 't kort den inhoud.

Eerst worden we afgemat door aanhoudende en vervelende herhalingen van dezelfde voorschriften, die met zeer geringe wijzigingen worden toegepast op de verschillende klassen van rijken en machtigen, wier rijkdom de Jezuïeten moesten begeeren, of wier vertrouwen en gunst zij wilden verwerven. Dan volgen eindelijk de bizondere bepalingen, waarin worden aangegeven de middelen, om dat zoogenaamde doel der Jezuïeten te bereiken.

1. Aalmoezen aannemen, als voor de behoeften der Orde, die men steeds als uitermate arm zal trachten voor te stellen; dat geld dan tot stichting onder de armen verdeelen, om daardoor weer aanzienlijke giften voor de Sociëteit te verkrijgen. De goederen en inkomsten van de Orde moet men met de meeste zorg voor aller oogen verbergen; en daarom alleen onder een vreemden naam iets aan zich brengen, en steeds den schijn van armoede bewaren.

2. De vorsten zoeken te naderen; om zich bij hen in te dringen, hun de ooren streelen, door hunne slechte neigingen te vleien, en vooral, als zij met verwanten in verboden graden een huwelijk willen aangaan, hun daartoe de toestemming van Rome verschaffen. In de oneenigheden, die zij soms met de voornaamsten van hun hof kunnen hebben, kuipen om de verzoening te bewerken, en zoodoende de genegenheid van beide partijen te winnen. Hunne bedienden door geschenken omkoopen, om langs dien weg het karakter en de neigingen der vorsten te leeren kennen en zich daarnaar te kunnen richten. Hen in den biechtstoel zóó leiden, dat hun keus voor de openbare waardigheden en posten steeds op vrienden der Sociëteit valt. Hen in de biecht zachtzinnig behandelen, en in de preeken met de meeste zorg tot in het minste alles vermijden, wat hen zou kunnen stooten. Het er op toeleggen,

om door hen voor de vereerendste gezantschappen bij de grootste vorsten gekozen te worden, ten einde onder het waarnemen van hun belangen ook eene gelegenheid te vinden, om de Orde aan te bevelen. De vorsten, wier gunst men bezit, tot verschrikkelijke oorlogen tegen elkander ophitsen, opdat men van weerskanten de Sociëteit te hulp zal roepen; zoo zal men hare bemiddeling gebruiken om die geschillen bij te leggen en haar met kerkelijke inkomsten en waardigheden beloonen.

3. In het gewetensbestuur der grooten zich zoo toegevend mogelijk betoonen, om hen aldus voor de Sociëteit te winnen. Om dezelfde reden aan de kerkelijke Overheden den grootsten eerbied bewijzen; aan de pastoors en andere aanzienlijke geestelijken de grootste opmerkzaamheid schenken, hen door geestelijke oefeningen enz. stichten, om door hunne begunstiging en tusschenkomst de pastorieën, prioraten, stichtingen, enz. in handen van de Sociëteit te brengen. Als dan een of andere prelaat naar hoogere kerkelijke waardigheden streeft, zal de Sociëteit zijn eerzucht ten sterkste kunnen begunstigen.

4. Bovenal zullen zij zich van rijke weduwen zoeken meester te maken, en dát is een der gewichtigste punten, waarvoor de meeste behendigheid vereischt wordt. Om zich bij haar in te dringen, moeten zij bejaarde paters voor haar omgang kiezen. Dezen zullen haar een biechtvader bezorgen, die haar vermanen moet, te volharden in den weduwstaat, die veel volmaakter is dan het echtelijk leven. Verder moet men met alle mogelijke middelen ze onttrekken aan den omgang en de bezoeken van menschen, die haar tot een tweede huwelijk zouden kunnen of willen verleiden; haar bedienden kiezen uit vrienden van de Sociëteit; bizonder zorg dragen voor hare gezondheid, en in ziekte geneesheeren aanbevelen die de Sociëteit genegen zijn, opdat men ons terstond komt roepen als er gevaar van sterven is. Zij zullen door middel van de biecht haar geheimste gedachten zoeken uit te vorschen; ze onder leiding van hare biechtvaders aalmoezen laten geven en andere goede werken laten doen; door

allerlei middelen die op haar verbeelding kunnen werken, haar tot de gelofte van zuiverheid zoeken te bewegen, kortom haar onophoudelijk belegeren en niet uit het oog verliezen, tot men ze geheel heeft uitgeroofd. Dat voor kinderlooze weduwen.

Wat de weduwen betreft die kinderen hebben, men trachte dezen, als het dochters zijn, door alle denkbare vrome beweegredenen tot het kloosterleven over te halen; willen zij dat niet, dan is het beste de moeders aan te raden, hen het leven vervelend ja ondragelijk te maken, tot zij zich naar haar wil voegen. Ten opzichte van de zoons moet men den tegenovergestelden weg volgen. Tracht in hen het verlangen op te wekken lid te worden van de Sociëteit, door hun een aanlokkelijk beeld voor te spiegelen van de aangename en mooie leefwijze in de Orde. Wil het op die wijze niet gelukken, dan eerst moet men de moeders overhalen harde en gewelddadige middelen te gebruiken. Zoo wordt het vermogen van de familie de buit van de Sociëteit.

5. Andere middelen om geschenken en giften machtig te worden, zijn, dat men in den biechtstoel nauwkeurig kennis neemt van de namen der biechtelingen, van hunne familie, goederen en aanspraken, en zich van deze schrander verkregen inlichtingen bedient, om hen door goedheid te bewegen aan de Sociëteit geschenken te geven. Verder bij vrienden van de Sociëteit geld op rente nemen, om het tegen hooger weer uit te zetten. Voor de opgenomen sommen wel schuldbekentenissen afgeven, maar de betaling onder voorwendsel van verlegenheid of behoeftige omstandigheden van het huis uitstellen, en op het sterfbed de schuldbekentenis trachten weerom te krijgen. Ook moet de Sociëteit niet verwaarloozen zich door den handel te verrijken; zij kan dat doen, op naam van rijke kooplieden die haar genegen zijn. Wij kunnen vooral zekere en overvloedige winsten behalen in Indië, dat ons tot nog toe met Gods hulp, niet alleen zielen maar ook schatten heeft opgeleverd.

6. Om stervenden in het net te krijgen, kan men de vol-

gende middelen gebruiken. Hun een grooten schrik inboezemen voor de hel of ten minste voor het vagevuur, en hen doen gelooven dat zij door aalmoezen, vooral aan de Sociëteit, hun zonden kunnen afkoopen, en zoo de straffen van het andere leven ontkomen. Zijn de mannen hard en ongevoelig hiervoor, dan leere men aan de vrouwen dat zij hun echtgenooten kunnen bestelen, en door het geroofde geld aan aalmoezen te besteden, hen helpen kunnen, om vergiffenis te ontvangen voor hun zonden.

7. Middelen, waarvan men zich kan bedienen, om leden die niet willen meewerken voor de plannen van de Sociëteit, uit haar te verwijderen. Men overlade hen met kwellingen en vernederingen van allerlei aard. Mochten zij met eenige dezer geheime voorschriften bekend zijn, dan moet men zich van hun stilzwijgendheid verzekeren, door het middel dat men in de hand heeft om hun goeden naam te schaden, daar immers ook hún misslagen bekend zijn uit de biecht. Men zal dus hun klachten voorkomen door henzelf te beschuldigen, en alle middelen aanwenden die de omstandigheden aan de hand doen, om de achting die zij genieten te verzwakken.

8. Zorgvuldig moet men het erop toeleggen, dat de biechtvaders van vorsten, grooten, rijken, enz., de predikanten en leeraren, uit de Sociëteit worden gekozen: wij moeten allen bij haar inlijven die met de geheimen van die machtigen bekend zijn, als zij zich bereid verklaren, hen in hun staatkunde tegen te werken; eveneens hen, die zich door aanleg, hooge geboorte of groote rijkdommen onderscheiden. Deze laatsten moeten liefderijk behandeld worden, tot zij al hun goederen geheel aan de Sociëteit hebben afgestaan; en alleen hen die geen erfenissen meer te wachten hebben, zullen tot de professie worden toegelaten, enz. enz. [1])

Vergelijken wij nu eens, wat er omtrent dezelfde punten gezegd wordt in vertrouwelijke brieven, die inderdaad niet

[1]) A. J. BINTERIM—B. SMEDDINCK, Toelichting van de geheime voorschriften der Jezuieten, (Arnhem 1853), 24 vlg.

voor openbaarmaking bestemd waren en alleen bij de opheffing van de Jezuïetenorde in het licht zijn gekomen, toen de boekerijen en archieven hunner huizen werden geplunderd.

Vooreerst wat betreft het aannemen van giften en aalmoezen, immers de „Geheime Voorschriften" hebben het voortdurend over geldmaken. Zeer merkwaardig bestaat er juist een brief van P. Claudius Aquaviva, die als de vervaardiger van die fraaiigheden wordt uitgekreten. Aan een overste in Duitschland, die weigerde erfenissen te aanvaarden van vrouwen, al hadden zij zich ook onder gelofte verplicht hun vermogen aan de Jezuïeten af te staan, schreef hij 11 Juni 1587, als volgt. „Dat u niets wilt weten van de beloften van die vrouwen, waardoor zij zich zeer onverstandig verplicht hebben, hun goederen aan de Sociëteit te vermaken, heb ik reeds lang volkomen goedgekeurd. Zoo toch moet het geschieden, om onzen regel in stand te houden die van zulke zaken volstrekt afkeerig is, en zoo hoort het, ook om de stichting. Ueerw. behoeft zich volstrekt niet te bekommeren, over de gelofte die zij hebben afgelegd; want hoewel wij de gelofte zelf niet kunnen ontbinden, kunnen we toch afwijzen wat ons tengevolge van die gelofte zou toekomen; en zoo wordt iemand die de belofte heeft gedaan, middellijk er van ontslagen."

De handel, die ook al door de „Voorschriften" wordt aangeraden, is niet alleen door de Pausen verboden, maar ook door den ordensregel en de brieven der generaals, en wel zóo streng, dat de Sociëteit zelfs den schijn daarvan moet vermijden. [1])

De beruchte verordeningen voor de biechtvaders van koningen, worden schitterend weerlegd door de vermaningen die, alweer P. Aquaviva, in 1602 richtte tot alle biechtvaders van vorsten. [2]) Dat deze werkelijk het richtsnoer waren van de hofbiechtvaders blijkt o. a. uit een plaats van Dudik in zijn „Briefwisseling van keizer Ferdinand II met Becanus en

---

1) Zie hoofdstuk XX. De handelszaken der Jezuïeten.

2) Institutum S. J. II, 225 vlg.

Lamormaini", waar hij zegt: ,Toen in het voorjaar van 1624 Pater Lamormaini zijn gewichtig ambt van biechtvader des keizers aanvaardde, schreef hem de algemeene Overste P. Mutius Vitelleschi, dat hij zich moest richten naar de *Instructio pro Confessariis Principum a P. Claudio* (onderrichting voor de biechtvaders van vorsten, door P. Claudius Aquaviva.) „Wat de staatszaken betreft, zoo gaat hij voort, druk ik in 't bizonder u op 't hart, u daar nooit in te mengen, noch ze op u te nemen, tenzij de keizer het mocht verlangen, en ook dan moet het met die beperking geschieden, die in § 4—6 van P. Aquaviva's Onderrichting wordt aanbevolen." [1])

Het voornaamste uit die drie paragrafen is het volgende:

„Gedachtig aan de zeer strenge voorschriften van de 5de algemeene vergadering, zal de biechtvader zich niet bemoeien met uitwendige en staatkundige aangelegenheden en zich alleen bekommeren om de gewetenszaken van den vorst....

„Het is van groot belang, dat de vorst zelf hem de bemoeiing met andere zaken verbiedt, want dan zal hij met grooter vrijheid en onbaatzuchtigheid zijn ambt waarnemen, en aan zijn biechteling zullen vele onaangenaamheden worden bespaard van den kant van hen, die voor hun eigen voordeel de bemiddeling van den biechtvader willen gebruiken. Hij zal zich ook niet leenen, om geschenken en gunstbewijzen aan anderen over te brengen, wijl het, ook in geoorloofde gevallen, gewoonlijk tot ergernis strekt, als men ziet dat ze door den biechtvader bezorgd worden vooral als hij ordesgeestelijke is. Hoe grooter het aanzien is, waarin hij staat bij den vorst, en waardoor hij eenig gezag zou kunnen uitoefenen, des te meer moet hij zich wachten, ooit mondeling, laat staan schriftelijk, op zich te nemen een of andere zaak voor de ministers te behandelen en aan te bevelen...

„Veel meer nog moet hij zorgen, dat hij zich nooit als tusschenpersoon laat gebruiken, om in naam des konings aan de ministers of hovelingen vermaningen of terechtwijzingen

1) Archif für Oesterreich. Gesch., 54. Deel II, 233.

te geven; mocht het hem ooit worden opgedragen, dan moet hij het met beslistheid weigeren." [1])

De hier vermelde 5de algemeene vergadering had reeds in het jaar 1593 iedere bemoeiing met staatszaken verboden. Hoe strikt men zich hield aan de daar gegeven strenge voorschriften, blijkt uit een opmerking, gemaakt door *Stieve*, die zeker geen vriend is van de Jezuïeten. Ziehier.

„Toen de Rector van Munchen, Simon Hendel, en Pater Gregorius de Valentia eens weigerden volgens het door de Orde uitgevaardigde verbod, aan hertog Willem van Beieren raad te geven in staatsaangelegenheden, beklaagde deze zich bij den generaal Aquaviva. Toch had hij zooals ook het geval was bij andere gelijkgezinde vorsten, ongetwijfeld de Jezuïeten alleen gevraagd, te beslissen of een bepaald besluit zonder zonde genomen kon worden." [2])

Men ziet hoe streng die Paters het verbod opnamen.

Zelfs vóórdat bovengenoemd verbod was uitgevaardigd, had zich een dergelijk geval voorgedaan. Op den 27sten April 1592 schrijft de voorzitter van de rekenkamer Christof Neuburger aan hertog Willem van Beieren, dat hij volgens bevel van Zijn Hoogheid, den Rector van de Jezuïeten in Munchen om raad had gevraagd, omtrent de voorgestelde maatregelen tot besparing. „Ik heb die echter, zoo gaat hij voort, niet mogen ontvangen, maar eerder begrepen *dat hij van zulke dingen niet gaarne hoorde.* Want hoe gaarne hij ook Uwe Hoogheid in alles ten dienste staat, met *die* zaken kon hij zich niet belasten, wijl hij, eenmaal ermee begonnen, ermee door moet gaan, en zoo zijn roeping enz. zou verwaarloozen." [3])

De oversten van de Sociëteit van Jezus hebben voortdurend strijd gevoerd, niet zoozeer tegen enkele Jezuïeten, als wel tegen de vorsten, om hen te bewegen, de Paters niet voor staatszaken te gebruiken. Dat wordt o. a. bewezen, door de briefwisseling van den generaal P. Vitelleschi met

1) Institutum S. J. II, 226.

2) Stieve. Die Politik Bayerns 1591—1607 I (Munchen 1878), 417.

3) Aretin, Maximilian der Erste I (Passau 1842), 403, Aanm. 4.

den bisschop van Augsburg, in het jaar 1634, toen deze zich bediende van de pen van zijn biechtvader P. Wagnereck, in een geschil met de stad Augsburg.

Zoo ook bij gelegenheid van den Munsterschen vrede. Wijl hier meer dan ooit gevaar was dat de Jezuïeten met staatszaken zouden belast worden, spoorde de generaal P. Caraffa den provinciaal van Opper-Duitschland aan, opnieuw allen te herinneren aan de voorschriften, die de ordesregel geeft omtrent de bemoeiing met staatsaangelegenheden.

Eenige maanden later, 25 Juli 1648, richtte dezelfde generaal een schrijven aan Maximiliaan keurvorst van Beieren, en bezwoer hem bij zijn liefde voor de Sociëteit, dat hij toch zijn biechtvader Pater Vervaux, „niet zou gebruiken voor bemoeiingen, die door den regel van de Sociëteit zoo streng verboden zijn, zooals, die op staatszaken betrekking hebben (qualia sunt illa quae appellantur status)." [1])

Een paar jaren daarna schreef P. Nickel, eveneens algemeen overste, twee brieven aan de oversten van de Duitsche provinciën, waarin hij opnieuw er op aandringt dat zij zich door geen smeekingen van de vorsten moesten laten overhalen, hun ooit een Jezuïet af te staan voor de behandeling van wereldsche aangelegenheden. [2])

Ik herhaal het: deze brieven zou men eigenlijk geheime voorschriften moeten noemen, want deze zijn alle van vertrouwelijken aard en alleen door toeval openbaar geworden. Een doorslaand bewijs dus van de onechtheid der raadgevingen, te vinden in 't schotschrift: de „Geheime Voorschriften".

Ten slotte het streven naar kerkelijke waardigheden. Wie het om de waarheid te doen is, beproeve eens te bewijzen uit de geschiedenis, waar en hoe de Jezuïeten hebben gedongen naar het bisschopsambt. Bijna op iedere bladzijde verklaart de geschiedenis het tegendeel. Onwrikbaar houden de oversten vast aan de grondstellingen van de orde, nooit

[1]) STIEVE, Ursprung des dreiszigjährigen Krieges, Anhang blz. 36.

[2]) Zie al deze brieven bij WITTMANN, Die Jesuiten und der Ritter Heinrich von Lang (Augsburg 1845) blz 12—16

een prelatuur toe te laten; trouw ook onderhouden de professen hun voor God bezworen gelofte, nooit naar een kerkelijke waardigheid te streven. Op dit punt zien wij niet zelden een waren wedijver tusschen oversten en onderdanen, om een kerkelijk ambt, dat aan de Sociëteit wordt opgedrongen, van haar af te weren. Ik breng hier in herinnering, hoe men in Duitschland aan de Jezuïeten Bobadilla, Le Jay en onzen landgenoot Canisius niet alleen bisdommen heeft aangeboden, maar hen op alle mogelijke wijze tot aanneming trachtte te dwingen. Men leze b.v. de angst van Le Jay, toen de Roomsch-Koning Ferdinand hem in 1546 met het bisdom van Triëst wilde belasten, en de uiterste pogingen door hem en Ignatius bij den Paus en den koning aangewend, om van die waardigheid verschoond te blijven. [1])

Zeven jaar later wilde koning Ferdinand den Nijmegenaar Peter Canis op den bisschoppelijken zetel van Weenen verheffen. Jaren lang drong de koning aan, doch Ignatius en Canisius weigerden standvastig. [2])

En waarom wees de Stichter van de Sociëteit voortdurend alle waardigheden af?

„Naar onze oprechte meening, zoo schrijft hij aan Ferdi-„nand, gaat de Sociëteit te gronde, wanneer wij waardigheden „aannemen, en wel zóó, dat wanneer ik iets zou moeten „uitdenken om haar af te breken en te verwoesten, ik het „aanvaarden van een bisdom het zekerste middel zou „achten."

Deze meening staaft hij vooral met drie redenen. Vooreerst was het aan de Sociëteit eigen zich aan geen plaats of stad te hechten, maar in allen eenvoud en ootmoed, op een wenk van den Paus heen te spoeden naar geloovigen of ongeloovigen. In dit voornemen had de goedkeuringsbulle van den apostolischen stoel gemeend de werking van den H. Geest te erkennen. „Indien wij nu, gaat hij voort, van

1) W. VAN NIEUWENHOFF S. J, Leven v. d. H. Ignatius (Amsterdam 1892), II 128 vlg.

2) W. v. NIEUWENHOFF, Leven v. d. H Ign. II, 395 vlg., 483 vlg.

„dezen eenvoud afwijken en een andere levenswijze gaan „volgen, ontbinden wij de Sociëteit, en zoo komt het ons „voor dat wij het algemeen welzijn schade doen met de „bevordering van een bizonder.

„Vervolgens heeft God onze Heer de Sociëteit die in haar „eenvoud volhardt, bizonder gezegend met rijke vruchten „voor het zielenheil. Want is in Duitschland de grond „onvruchtbaar gebleken, in Indië heeft één der onzen [de „H. Franciscus Xaverius] in den laatsten tijd tachtigduizend „zielen gered. Een ander in Portugal [Pater Simon Rodriguez] „heeft bij zijn overigen arbeid in dat land ruim twintig „mannen, die de wereld den rug toekeerden, naar Indië „gezonden, en houdt nog honderd studenten gereed voor „deze of een andere zending, naar de dienst van God het „zal eischen"…..

Ten slotte wijst Ignatius den koning nog op den goeden naam van de Sociëteit, en de ergernis die tot groot nadeel van de zielen, voor wie Christus gestorven is, zou volgen, indien deze niet werd bewaard, en men aanleiding gaf om de leden van de Sociëteit te beschuldigen, van naar eereposten te staan. [1])

Dezelfde gedachten door Ignatius hier uitgedrukt vinden wij terug in de brieven van zijn opvolgers, die dikwijls genoeg strijd moesten voeren voor het onderhouden van dit punt van den regel, wel niet altijd met goeden uitslag, daar somtijds het uitdrukkelijk bevel van den Paus alle tegenwerping verbood.

De inhoud van de „Geheime Voorschriften" is alzoo in lijnrechte tegenspraak met de regels en de geloften van de Sociëteit, in tegenspraak vooral met de vertrouwelijke en geheime brieven van de oversten. Men mag er zich dus wel over verwonderen, dat dit lasterschrift nog geloof kon vinden.

Verder, als die Voorschriften werkelijk bestonden, hoe is het dan mogelijk dat zoovele mannen, die uit alle standen ook uit de aanzienlijkste en geleerdste, in de Sociëteit

1) W. v. NIEUWENHOFF, II, 133 vlg.

treden alleen om God en den naaste beter te kunnen dienen, nooit van deze afschuwelijke „Voorschriften" iets hebben bemerkt, ze nooit aan 't licht brachten, nooit dáárom de orde verlaten hebben.

Ofschoon die verordeningen de boosheid openlijk aanbevelen en met den ordensregel den spot drijven, huiverde toch geen enkele terug voor dat roovershol, voor die hel, waarin hij zich plotseling geplaatst zag. Geen een voelde den drang van het geweten, geen enkele had den moed om die afgrijselijke geheimen te onthullen aan de hoogere geestelijke overheid! Werden zij dan allen zonder uitzondering alleen door de kennisneming, misschien reeds door het gezicht of het aanraken van die „Voorschriften" als betooverd, zoodat zij van deugdzame menschen in boosdoeners werden veranderd? Die predikanten en zendelingen, zoo ijverig voor het zielenheil van anderen, waren zij zoo weinig bezorgd voor hun eigen eeuwige zaligheid, dat zij die heel en al opofferden voor die schandelijke tijdelijke winsten van de orde? Al die goddeloozen moesten dus tot hun einde in de boosheid volharden; geen enkele, zelfs niet op zijn sterfbed, keerde in zich zelf; geen een, die zijn jongen nog onbedorven vriend waarschuwde; niemand die zich een onvoorzichtig woord liet ontvallen; geen enkele kindsch geworden grijsaard, die de geheimen verbabbelde! [1])

En de duizenden Jezuïeten, die niet werden ingewijd in die snoodheden? Men moet dan aannemen dat zij allen, die toch over 't algemeen niet voor onwetende en zwakhoofdige menschen doorgingen, zonder het te merken werden geleid en bestuurd volgens regelen en voorschriften, die rechtstreeks aandruischten tegen de beginselen en verordeningen, die zij bij hun geloften bezworen hadden en meenden te volgen.

En hoe kwam het dan toch, dat deze geheime voorschriften

---

1) Die geheimen Verordnungen der Gesellschaft Jesu..... ausführlich beleuchtet von einem katholischen Laien (Paderborn 1853), 33 vlg.

altijd maar geheim *bleven*, hoewel ze 200 jaar lang telkens werden uitgegeven en door heel Europa waren verspreid? [1])

Het heeft inderdaad allen schijn, dat men rekende op de goedgeloovige domheid van vele lezers. Daarom ook zeker werd dikwijls een nieuwe titel gekozen; voegde men er nu en dan bij, zooals nog in 1782, dat ze nog nooit waren uitgegeven.

Aanhoudend waren ze bestreden en was hun valschheid overtuigend aangetoond. Reeds bij hun eerste verschijning te Krakau in 1614 werden ze door Petrus Tylicki den bisschop van die stad, veroordeeld als een schandelijk lasterschrift. Uitvoerige weerleggingen werden geschreven door *Bembus* [2]) in 1615, door Pater *Gretser* [3]) in 1618, verder door *Ad. Tanner* [4]), *Forer* [5]), *Huylenbroucq* [6]), enz. enz. Toch beweerden sommige Jezuïetenhaters nog in de 19de eeuw dat ze nog nooit waren weerlegd; toch moesten ze telkens opnieuw dienst doen om de hartstochten op te zweepen tegen de Jezuïeten.

Sommigen echter hebben begrepen dat men toch een schijn van bewijs moest bijbrengen, om ze eenigszins geloofwaardig te maken. We zullen een paar van die betoogingen, die het meest voorkomen, wat nader onderzoeken.

Gräber achtte in 1886 een nieuwe uitgave van 't schandschrift noodig, en verklaart [7]): „Bij zulk een schandelijk geschrift als de ‚Geheime Verordeningen' van de Jezuïeten zijn, vraagt men met het volste recht naar de *echtheid* ervan. Immers er worden hier zoo *ergerlijke*, *sluwe*, *huichelachtige* voorschriften gegeven, dat men ternauwernood durft gelooven, of er wel bedriegers

---

1) BINTERIM SMEDDINCK. Toelichting, 36 vlg.

2) Monita salutaria data Anonymo auctori scripti nuper editi, cui falso titulus inditus: Monita privata S. J. 1615.

3) Contra libellum famosum...... Monita privata S. J. libri tres apologetici 1618. In zijn *Opera omnia* XI, 939 vlg.

4) Apologia contra Monita privata S. J.

5) Antanatomia 1634 (tegen Schoppes *Anatomia*).

6) Soc. Jesu Vindicationes alterae. (Gent 1713.)

7) *Gräber*, Die geheimen Vorschriften.... (Barmen, zonder jaar), hoofdst. 1.

kunnen zijn, doortrapt genoeg om zulke kunstgrepen uit te denken". Hij heeft dan twee „onaantastbare" bewijzen voor de echtheid.

Ten eerste. „Men heeft dat boekje verschillende malen bij de Jezuïeten gevonden en wel in handschrift." Deze wijze van redeneeren is bepaald zeer ernstig: dit is *bij* u gevonden, dus *van* u afkomstig. B.v. in het huis van dien rechter zijn de wapenen van den moordenaar gevonden, dus die wapenen zijn van dien rechter.

Dat het boekje dikwijls in *handschrift* bij hen gevonden is verandert niets aan de zaak. Men weet immers dat afschriften van alle mogelijke blauwboekjes tegen de Jezuïeten overal te vinden zijn, om de eenvoudige reden dat vele van die werkjes niet alleen in druk, maar ook in schrift werden verspreid. Van de „Geheime Voorschriften" o. a. staat het vast, dat ze eerst in geschreven exemplaren werden verspreid, zooals vermeld wordt in het bisschoppelijk besluit van 20 Augustus 1616, waardoor de bestuurder van 't bisdom Krakau het lasterschrift veroordeelde. [1]) Zoo vindt men ook nu nog handschriften daarvan in vele groote boekerijen. Een vriend of een vijand stuurde aan de Jezuïeten in Paderborn, of Praag, Luik, Roermond, enz. zoo'n afschrift toe; moesten nu de Jezuïeten dat vernietigen of niet veeleer bewaren met vele andere boeken van dat soort, om te weten wat hun vijanden tegen hen zochten te bewijzen. Waren de Jezuïeten de schrijvers van al wat in handschrift bij hen gevonden wordt, dan hebben zij dikwijls schimpschriften uitgegeven tegen zich zelf, want vele daarvan waren en zijn in afschrift bij hen te vinden.

Huber, eveneens een bekend tegenstander van de Jezuïeten, is dan ook zoo verstandig te verklaren: „Het vinden van die handschriften bewijst natuurlijk niet, dat die „Verordeningen" uit de Sociëteit zelf zijn voortgekomen en haar tot richtsnoer strekten; ze konden elders ontstaan en door de Jezuïeten worden aangeschaft, daar zij, alleen voor hun

1) GRETSER, Opp. XI 1015, FORER Antanatomia, 75.

verdediging reeds, een gedrukt of geschreven exemplaar noodig hadden. [1])

Dit eerste bewijs, dat de Voorschriften wel degelijk echt zijn, is dus van nul en geener waarde.

„Het tweede bestaat daarin dat de Jezuïeten werkelijk volgens deze grondstellingen hebben gehandeld. Daarvan levert de geschiedenis ontelbare voorbeelden.... De Jezuïeten *hebben geen persoonlijk geweten*, en daarom handelen ze dan ook volgens deze regelen, wijl bij hen de blinde gehoorzaamheid de hoogste, ja de eenigste deugd is."

Daaruit zou dan volgen dat de Voorschriften echt zijn, want dat moest bewezen worden. Alles komt hier dus aan op het bijbrengen van feiten, waaruit blijken moet dat de Jezuïeten volgens die beginselen hebben geleefd. Niets daarvan; die feiten worden niet aangegeven; *niet genoemde* „ontelbare voorbeelden", ziedaar het bewijs. Gräber en vele anderen met hem bewijzen hier derhalve de slechtheid van de Jezuïeten en de echtheid van de „Voorschriften" door de volgende redeneering: De Jezuïeten zijn slechte menschen, want..... uit hun geheime Voorschriften is hun slechtheid gebleken. Die geheime Voorschriften zijn zeker echt, want..... de Jezuïeten zijn slechte menschen. Klaar!

Ziedaar het voornaamste wat de Jezuïetenvijanden weten te vinden; we kunnen gerust zeggen dat zulke bewijsvoeringen voor de echtheid nietig zijn. Van den anderen kant is gebleken uit den inhoud en de monsterachtige gevolgtrekkingen, die men moet aannemen, dat de Voorschriften valsch zijn en verzonnen. Geen wonder dat ook heftige tegenstanders van de orde, die zich ernstig met Jezuïetenzaken hebben beziggehouden, dat werkje eenvoudigweg verwerpen.

Zoo zegt b.v. de protestantsche geschiedschrijver *Gieseler*: „De Geheime Voorschriften zijn niets dan een spotschrift, dat blijkt voor den onbevooroordeelde uit den inhoud zelf; nog duidelijker wordt dat, als men in de eerste uitgave de er *bijgevoegde* inleiding leest; want deze is volkomen in

[1]) HUBER, Jesuitenorden, 106 vlg.

denzelfden vorm en toon geschreven als de Voorschriften zelf." [1])

De oud-Katholiek *Huber* verwerpt ze eveneens in de volgende bewoordingen:

„De Jezuïeten vermoedden terstond, dat de vervaardiger der Geheime Voorschriften een oud-Jezuïet was, die ze uit wraak over zijn verwijdering uit de orde had opgesteld. Deze meening wordt zeer waarschijnlijk, omdat het boek herhaaldelijk de maatregelen van de uitzetting bespreekt en de kunstenarijen aangeeft, waarmee ontslagen leden vervolgd en ten ondergebracht dienen te worden. Maar juist die bespreking wordt een gewichtige bedenking tegen de echtheid van die verordeningen zelf. Het is toch niet waarschijnlijk dat men aan de leden, ook al waren ze de meest ingewijden en meest beproefden, de handgrepen zou openbaren, die bij gelegenheid ook tegen hen zelf konden aangewend worden; immers ook de professen van vier geloften konden nog worden uitgestooten. Van te voren zou dan aan eenige leden bekend zijn gemaakt, wat de orde mogelijk ook tegen henzelf kon toepassen. Dat zou inderdaad een hoogst tegenstrijdige en zich zelf afbrekende praktijk zijn, die niet goed overeen te brengen is met de zoo hoog geroemde handigheid der Jezuïeten; want tegelijkertijd dat die kunstgrepen aan een hunner werden blootgelegd, stelde die kennis hem in staat daartegen zijn voorzorgen te nemen, als hij zelf het slachtoffer werd van die vervolging.....

„Ik houd daarom, evenals Gieseler en Döllinger, de Voorschriften voor onecht en beschouw ze als een spotschrift op de orde..... Het ontbreekt dan ook niet aan plaatsen, die klaarblijkelijk toonen, dat we hier met spot te doen hebben. Zoo b.v. „De onzen moeten alleen in rijke steden leerscholen stichten, want het doel van de Sociëteit is Christus onzen Heer na te volgen, die zich vooral ophield te Jeruzalem en kleinere plaatsen alleen maar doortrok." — Zoo ook als we lezen, dat met de vermeerdering van de tijdelijke goederen van de Sociëteit de gouden eeuw zal aanbreken.

[1]) GIESELER, Lehrbuch der Kirchengeschichte III, 2 (Bonn 1853), 657.

„Ten slotte moet ik doen opmerken, dat de onloochenbare gevoelens van oprechte vroomheid, die duizenden leden van de Sociëteit bezitten, niet te vereenigen zijn met *die beginselen van een echte rooversbende*, als de voorschriften bevatten. Doordat men ze de Jezuïeten ten laste legt, heeft men hun veel meer gebaat dan geschaad, zooals dan ook iedere overdrijving en onrechtvaardigheid ten slotte altijd gewroken wordt op den aanvaller zelf." [1])

Behartigenswaard ook is de opmerking van den bekenden Duitschen hoogleeraar *Harnack:* „Het is niet te loochenen dat de Jezuïeten veel voor de voeten wordt geworpen, wat men niet aan de orde moest verwijten, maar alleen aan enkele leden.... Ook worden helaas vervalschingen als de Geheime Voorschriften nog altijd tegen de Jezuïeten misbruikt. Wij Protestanten hebben ons tegenover deze „naasten" te hoeden voor valsche getuigenis" [2]).

Na al deze in- en uitwendige bewijzen kunnen we, geloof ik, met het volste recht verklaren: „Het samenstel der „monita secreta" (geheime Voorschriften) draagt zoozeer den stempel van domme verdichting en in het oog springende valschheid, dat het billijk is voortaan van die geheime beginselen niet meer te spreken", [3]) en dat het hoogst onrechtvaardig is op grond dáárvan een oordeel uit te spreken over den aard en de werkzaamheid van de Sociëteit van Jezus.

1) HUBER, Jesuitenorden, 106 vlg.

2) Theolog. Literaturzeitung 1891, No. 4.

3) BLOK, De Jezuïeten, 27.

VI.

De moord op Willem den Zwijger.

Onder dagteekening van 15 Maart 1580 werd Prins Willem van Oranje door koning Filips II vogelvrij verklaard. De Zwijger was de ziel en de geniale leider van den opstand in de Nederlanden tegen de Spaansche overheersching. „Als de prins dood is, is de zaak uit" was het algemeen gevoelen. De gedachte om hem uit den weg te ruimen was dan ook reeds meer dan eens uitgesproken, toen Granvelle aan den koning een nieuw plan voorstelde in plaats van de geheime moordaanslagen door den een of ander tegen den Prins beraamd. De koning moest openlijk het banvonnis uitspreken en een som van 30 tot 40.000 kronen uitloven als bloedprijs, om den een of anderèn Franschen of Italiaanschen bandiet te verlokken zijn leven er aan te wagen.

Zonder veel moeite liet Filips zich overhalen. Alexander van Parma, die aan het hoofd stond van de Spaansche legermacht in de Nederlanden, ontving dan ook den last den koning van raad te dienen omtrent den over Oranje uit te spreken ban. De hertog had geen overwegende bezwaren, hij meende echter Filips te moeten wijzen op de gevaren, hier in dit land aan zulk een vonnis noodzakelijk verbonden. „Sommige leden van den Raad van State hadden er tegen gewaarschuwd.

Zou het geen slechten indruk maken in de Nederlanden en de volksliefde voor Oranje niet vergrooten? De vrijheidlievende Nederlanders waren immers niet gediend van dergelijke dwangmiddelen. Was het een vorst waardig, nu de oorlog niet slaagde, tot moord zijn toevlucht te nemen?" Toch gaf Parma eindelijk toe en na lang aarzelen werd in Juni 1580 het vonnis uitgevaardigd, naar alle gerechtshoven verzonden en verder overal verspreid. [1])

De ban of vogelvrijverklaring was een overblijfsel van vroegere rechtspleging en zooals vele van die instellingen, in de zestiende eeuw nog in gebruik. Zoo werd in het Duitsche keizerrijk, o. a. ook door Karel V de ban uitgesproken tegen den leenman, die zijn verplichtingen brak jegens het Rijk en den keizer. Door dat vonnis werd hij vervallen verklaard van al zijn leengoederen en buiten de wet gesteld. Wie hem dood of levend overleverde ontving een belooning, die, zooals tegen Willem van Oranje, dikwijls te voren werd toegezegd.

De koningen en vorsten van de zestiende eeuw spraken meermalen den ban uit tegen lieden, die buiten het bereik waren van hun arm, en die zij te recht of te onrecht de doodstraf waardig keurden. Wij behoeven niet te zeggen dat het despotisme een schromelijk misbruik van den ban kon maken. De vogelvrijverklaring was meest altijd een uitnoodiging tot moordaanslagen, en de sluipmoord was tot schande van de zestiende eeuw, een der gewone middelen waarvan de staatkunst dier dagen zich bediende. Niet ééne partij, die op hare beurt daarvan geen gebruik heeft gemaakt, en ook Filips beproefde het tegen zijn gehaten tegenstander. [2])

Al was nu ook de prins van Oranje niets anders geweest dan een oproerig onderdaan van Filips II en volstrekt geen souverein, toch is en blijft de vogelvrijverklaring zelf altijd

1) P. J. Blok. Geschiedenis van het Nederlandsche Volk III, (Groningen 1896), 255 vlg.

2) Dr. W. J. F Nuyens. Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw. III ?de deel, (Amsterdam 1868), 89 vlg.

een verfoeielijk regeeringsmiddel. [1]) De gevolgen bleven niet uit. Verschillende moordaanslagen werden tegen den Prins beproefd, en eindelijk zou er een gelukken.

Balthazar Gerards, in het Vrije Graafschap uit den deftigen burgerstand geboren, „een persoon van een zeer opgewonden, dweepzuchtige gemoedsgesteldheid", [2]) had sedert lang een diepen haat opgevat tegen den prins en besloot het vonnis van den koning ten uitvoer te brengen. „Dweepzucht spoorde hem hiertoe veel meer aan dan de hoop op de toegezegde belooning." [3])

In het voorjaar van 1582 begaf hij zich dan naar de Nederlanden en verbleef geruimen tijd te Luxemburg. Daar ontstal hij aan 's konings stadhouder Pieter Ernst van Mansfeld eenige open zegels. Met deze toch zou hij gemakkelijk toegang verkrijgen tot de omgeving van Oranje, wijl de opstandelingen er dienst van konden hebben, b.v. om hun koeriers door het vijandelijk land heen toegang te verschaffen tot partij- of bondgenooten. Zooals hij het overlegd had gebeurde het ook. Onder den valschen naam François Guyon vertoonde hij zich aan het Prinsenhof te Delft, het voormalige klooster van Sint Aagten, waar Oranje zijn verblijf hield. Daar hij zich voordeed als vurig Calvinist, kreeg hij weldra toegang tot Oranjes hofprediker Villers, aan wien hij dan ook spoedig de zegels toonde. Villers schonk hem zijn vertrouwen, en ried hem aan met Caron den Staatschen gezant naar Parijs te gaan, om de zegelbladen te overhandigen aan Anjou, die er wellicht meer nut van kon hebben.

Hij vertrok dan met den gezant naar Frankrijk, maar wijl Anjou kort daarop stierf, zond Caron hem naar Holland terug en gelastte hem den dood van Anjou aan Oranje mee te deelen. Toen hij te Delft was aangekomen ontbood de prins hem in zijn slaapkamer om uitvoeriger de omstandigheden van dat overlijden te vernemen. Hij vond den prins

1) Nuyens, t. z. pl. 9!.
2) Nuyens, 2 7.
3) Nuyens, 217. Blok III, 29!.

te bed en ongetwijfeld zou hij hem toen reeds hebben gedood, indien hij niet, tot zijn spijt, zooals hij later getuigde, ongewapend daar verschenen was. Oranje droeg hem op, zijn antwoord aan Caron over te brengen. Hij zou echter Delft niet verlaten vóór hij zijn opzet had volvoerd.

Eenige dagen later vertoonde hij zich opnieuw aan het Prinsenhof om de uitgangen te bespieden en nauwkeurig de gelegenheden tot ontvluchten op te nemen. Ondervraagd wat hij daar deed, verklaarde hij als bode van den prins niet in zoo schamele kleeding de kerk te kunnen bezoeken, die vlak tegenover diens woning gelegen was, en dat hij dus eenigen onderstand van zijn heer hoopte te ontvangen. Toen deze dit vernam, liet hij hem een som geld geven om zich voegzamer kleeren te verschaffen. Hij kocht er echter twee pistolen en kogels voor van een Fransch soldaat van de lijfwacht. Aldus gewapend wachtte hij in den namiddag van den 10den Juli den prins op, toen deze zich aan tafel begaf, en vroeg hem een paspoort. De prinses, verschrikt door zijn ongunstig uiterlijk, vroeg wie die man was en wat hij begeerde, maar haar echtgenoot antwoordde eenvoudig, dat het iemand was, die om een paspoort kwam, en beval dat men aan zijn verzoek zou voldoen. Na den maaltijd ging de prins in gedachten verzonken en gevolgd van de zijnen langs een klein portaal naar de trap, om zich naar zijn vertrekken te begeven, toen Gerards uit den donkeren boog van een kleinen gang plotseling te voorschijn sprong en zijn pistool op hem afschoot, zoodat twee kogels hem de maag en de longen doorboorden. Doodelijk gewond zeeg de prins in de armen van zijn hofmeester Jan van Maldéré, terwijl hij met stervende lippen de woorden uitsprak: „Mijn God, heb medelijden met mij en met dit arme volk!" (Mon Dieu, ayez pitié de mon âme et de ce pauvre peuple). [1]

---

[1]) Zie voor de geloofwaardigheid van deze woorden, het klemmend betoog van Fruin, De oude verhalen van den moord van Prins Willem I (Gids 1884 II), 244 vlg.

Behoedzaam zette men hem neer op een trede van de trap, en toen zijn zuster de gravin van Schwarzenburg hem vroeg of hij zijn ziel aan Christus aanbeval, gaf hij nog fluisterend een toestemmend antwoord. In de eetkamer teruggevoerd werd de stervende prins op een bed neergelegd, waar hij na eenige oogenblikken den geest gaf, zijn echtgenoote en zijn drie dochters in de diepste smart achterlatend.

Door de verwarring, die de eerste oogenblikken op het Prinsenhof heerschte, kon de moordenaar langs binnenplaats en stallingen ontvluchten. Reeds was hij de stadswal genaderd, waarachter een gezadeld paard hem wachtte, en waarschijnlijk zou hij ontkomen zijn, toen hij struikelde, en nu ingehaald door de hellebaardiers, werd hij gegrepen en gevankelijk naar het Prinsenhof teruggevoerd.

Hoe zijn nu de Jezuïeten in deze zaak betrokken? Ziehier. Bijna onmiddellijk na zijn gevangenneming schreef de moordenaar in het Fransch zijn bekentenis neder. Daar zegt hij o. a. het volgende: „ . . . . . Om bij het volvoeren van mijn „plan niet het een of ander te verrichten dat tot nadeel kon „strekken voor den dienst van den koning, en om mij te „bevrijden van mijn gewetensbezwaren, ging ik naar de „stad Trier, waar ik in de biecht geheel mijn plan heb „blootgelegd aan een zeker persoon, een braaf en geleerd „man, die lid is van de Sociëteit van Jezus en woonde in „het collegie van Trier; ik toonde hem de zegelbladen, die „ik bij mij had om ze hierheen te brengen, en verzocht hem „alles geheim te houden tot Paschen toen aanstaande, en er „daarna kennis van te geven aan Zijn Hoogheid den graaf „van Mansfeld. Genoemde Jezuïet beijverde zich mij mijn „plan uit het hoofd te praten, om de gevaren en moeilijkheden, „die zooals hij mij voorhield, uit genoemde open zegels „konden voortspruiten tot nadeel van den dienst van God „en van den koning. Overigens verklaarde hij, zich niet „gaarne in dergelijke zaken te mengen, evenmin als de andere „leden van de Sociëteit. En op zijn raad en aansporing heb

„ik mijn plan bekend gemaakt aan zijn hoogheid den Prins van Parma en Placentia....." [1])

Denzelfden dag nog onderging hij twee verhooren. In 't begin van het tweede „verklaarde hij, dat hij in Maart l.l. zijn onderneming ook geopenbaard had aan een Franciscaan te Doornik, broeder Ghery genaamd". [2])

Toen werd hij voor de eerste maal op de pijnbank gelegd, na die foltering bleef hij bij zijn vorige bekentenis en legde nog de volgende getuigenis af: „dat genoemde broeder Ghery weigerde hem de absolutie te geven van de daad, die hij op zich had genomen, zeggend dat hij een moedwilligen manslag beging als hij dat opzet volvoerde zonder voorafgaand vonnis of verklaring." [3])

Bij het vierde verhoor op 13 Juli voor de derde maal gepijnigd, beleed hij: „genoemde broeder Ghery zijn voornemen

1) . . . . . pour ne proceder en ma délibération en quelque sorte que tournast au préjudice du service du Roy, aussi pour vuyder les scrupules que j' avois en ma conscience, je m'en alla en la cité de Tréves, où j' ai déclaré, en confession, á ung certain personage, homme de bien et docte, qui est de la compagnie de Jésus, résident au collége dud. Trèves, tout entièrement le fait de mad. délibération, et luy monstra ce de cachetz que j' avois pour apporter par deçà, luy priant de le tenir secret jusques aux Pasques lors prouchaines, et que alors il feisse sçavoir à mond. seigneur le comte de Mansfeldt. Et s'efforça led. Sr. Jésuiste de m' oster de teste ceste mienne délibération, pour les dangers et inconvéniens qu' il m' allégoit en pourroient survenir, ou préjudice du service de Dieu et du Roy, par le moyen desd. cachetz vollans; disant, au reste, qu' il ne se mesloit pas voluntiers de telz affaires, ny pareillement tous ceulx de leurd. compagnie. Et, par son advis et admonition, j'ay fait entendre mad. délibération à l' altesse de monseigneur le Prince de Parme et de Plaisance,.....

R. C. Bakhuizen van den Brink, Studiën en Schetsen I (Amsterdam 1863), 581 vlg.

2) Ledict Baltazar Ghérard confesse d'avoir donné à coignoistre à un cordelier en la ville de Tournay, nommée frère Géry l'entreprinse qu'il a conceue contre la personne de Monsgr. le prince d'Orenge et ce au mois de Mars dernier passée.

Bakhuizen. 581.

3) Persiste en sa précédente confession, disant plus oultre que ledict frère Géry ne l'a voulu absoudre du faict qu'il avoit entreprins, disant qu'il feroit un homicide voluntaire, s'il entreprenoit ung tel faict sans sentence ou déclaration précédente. T. z. pl.

en plan hoorende, had hem gezegd: wijl hij besloten was de daad ten uitvoer te brengen, moest hij het dan maar doen; hij gaf hem zijn zegen en beloofde, God te zullen bidden voor hem en het welslagen van zijn onderneming.

„De Jezuïet van Trier, bij wien hij gebiecht had, beloofde hem hetzelfde en voegde erbij, dat hij de Communie niet noodig had, maar zoo hij om zijn opzet moest sterven, zou hij onder het getal der Martelaren worden opgenomen." [1])

Wij hebben hier dus twee verschillende bekentenissen. In de eerste, die hij vrijwillig heeft neergeschreven zonder pijniging, verzekert hij dat de Jezuïet van Trier hem zijn voornemen heeft afgeraden; later scherper onderzocht en gefolterd op de pijnbank, verklaart hij, dat de Jezuïet en ook een Franciscaan hem gezegend hebben en voor den goeden uitslag zouden bidden.

Bakhuizen van den Brink geeft aldus zijn oordeel over die eerste *geschreven bekentenis* van den moordenaar: „de confessie was een vooruitbedacht, met kalme standvastigheid overwogen opstel, en wij voegen er bij: niet om de pijnbank te ontgaan werd het neergeschreven, maar om eene blijvende getuigenis te zijn van de gedachten en bedoelingen des moordenaars, ondanks alles, wat de pijnbank hem misschien naderhand zou kunnen afpersen." [2])

Waarom gingen dan de rechters toch tot de foltering over? Zijn geschreven bekentenis immers was meer dan voldoende om hem tot de pijnlijkste doodstraf te veroordeelen. Men wilde echter meer weten, „men wenschte den koning, den hertog van Parma, de Roomsche geestelijkheid in zijn daad betrokken

---

[1]) Dict que ledict frere Géry, oyant son desseing et entreprinse, luy a dict que puis qu'il avoit proposé de mettre ledict faict en exécution qu'il le faisit, luy donnant sa benédiction, promettant de prier dieu pour luy et le succès de son entreprinse.

Dict que le Jésuyte en Trèves, auquel il se confessa, luy promit le mesme, disant davantaige qu'il n'avoit besoing de la communion, mais qu il seroit mis au nombre des martyrs s'il mouroit pour ceste entreprinse.

BAKHUIZEN, 592.

2) B. v. d. BRINK, Studiën en Schetsen I, 575.

te zien. De scherprechter van Utrecht *Jan Michielsz*, die, zoo het schijnt, in het folteren zijner natuurgenooten eenige vermaardheid had verworven, werd bij afzonderlijk besluit der Staten van 11 Juli ontboden, omme noch eens tot scherper examen te procedeeren. — Zijn talent hield proef voor de verwachting, die ervan gekoesterd was, en werkelijk werden den misdadiger getuigenissen ontlokt wel in den geest zooals men verlangde, maar die niet volkomen met zijn eerste bekentenis strookten." [1])

Welk verband bestaat er nu tusschen zijn eerste vrijwillige bekentenis en de verklaringen hem door de pijniging afgeperst? Terecht, dunkt mij, zegt Bakhuizen daarvan het volgende: „Aan de eerste, als de getuigenis van hem zelven, welke hij hoopte dat tot de nakomelingschap zou overgaan, hechtte hij zelf het meeste gewicht; voor hetgeen een bang oogenblik van onlijdelijke smart hem mocht ontwringen, wilde hij niet instaan. Hetgeen door hem op de pijnbank beleden werd, heeft voor ons dan vooral waarde, wanneer het door getuigenissen van buiten af wordt bevestigd." [2]) Welnu, die verklaringen, onder de foltering afgelegd tegen den Jezuïet en tegen den Franciscaan, worden in het minst niet door „getuigenissen van buiten af"bevestigd. Een zeer gewichtige grond dus om er geen waarde aan te hechten.

Onze uitstekende geschiedkenner de hoogleeraar *Fruin* is van het tegenovergesteld gevoelen. Tot beter begrip van zijn woorden diene het volgende. De toedracht van den moord en het verdere gedrag van den moordenaar werd op last van de Staten-generaal in het Fransch opgesteld door den hofprediker Villers. Dit „*Discours de l'assaissinement* verscheen reeds een maand na den aanslag en ongeveer tegelijkertijd een slordige Hollandsche vertaling ervan: „*Verhael van de Moort.* Daar wordt verzwegen dat de beide geestelijken aanvankelijk de daad afkeurden, en alleen meegedeeld, wat tot hun nadeel kon strekken. Ziehier nu, hoe Fruin die afwijkingen verklaart.

1) Bakh. v. d. Brink, 559.
2) Bakh. v d. Brink, 576.

„Van meer belang .... is de bekorting der verschillende bekentenissen, onder en buiten pijn en banden door den moordenaar afgelegd, aangaande de aanmoediging, die hij van twee door hem geraadpleegde geestelijke heeren had ontvangen. In zijn schriftelijke confessie, waarvan Bakhuizen te recht vermoedt dat zij vooraf ontworpen, in het hoofd geprent, en, na het volbrengen van den moord, uit het geheugen neergeschreven zal zijn, [1]) had hij, wel wetende dat hij op dit punt zou worden ondervraagd en desnoods scherper geëxamineerd, beleden dat hij zijn voornemen aan een Jezuïet te Trier in de biecht geopenbaard had; maar hij had er bijgevoegd, dat deze getracht had hem zijn plan uit het hoofd te praten, als gevaarlijk voor den dienst van God en van den koning, wegens de gezegelde bladen, die hij voorhad den ketters in handen te stellen. De Jezuïet zou verder gezegd hebben, dat, wat de daad zelve aanging, hij zich daarmee niet verlangde te bemoeien, evenmin als die van zijn orde dit gewoon zijn te doen. Deze bijvoegsels nu zijn in het verhaal [van Villers] weggelaten. Daarentegen wordt vermeld, wat de moordenaar later onder de pijniging bekende, dat de Jezuïet hem toch na de biecht zijn voorbidding had beloofd, en toegezegd, dat, zoo hij om zijn opzet moest sterven, hij opgenomen zou worden onder de martelaars der Kerk. Met welke bedoeling mag dit laatste vermeld, het vroegere verzwegen zijn? Mij dunkt, de eerste bekentenis zal gedeeltelijk verzwegen zijn, om de kracht van de tweede niet te verzwakken in de waardeering van eenvoudige lezers, die misschien niet zouden vatten, dat het bezwaar van den Jezuïet niet zoo zeer den moord als het bedrog met de gezegelde bladen betrof. Als ik het wel heb, geeft hier het weglaten van een gedeelte geen andere voorstelling van het geheel der bekentenis.” [2])

Fruin blijkt dus evenveel waarde toe te kennen aan de geschreven bekentenis als aan de verklaringen door de

---

1) Bakhuizen v. d Brink, Studiën en Schetsen, I, 559.

2) R. Fruin. De oude verhalen van den Moord van Prins Willem I, in „De Gids 1884 II, 242 vlg.

pijniging ontlokt. Dit op zich zelf reeds is zeker aan eenige bedenking onderhevig, maar er is meer. Op de pijnbank verklaart de moordenaar: „De Jezuïet had hem gezegd, *dat hij de Communie niet noodig had,* maar zoo hij om zijn opzet moest sterven, *zou hij onder het getal der martelaren worden opgenomen.*" Dit nu is een bekentenis, die zonneklaar bewijst dat al wat hij onder de foltering tegen den Jezuïet heeft verklaard, volstrekt geen vertrouwen verdient.

Waarom niet? — Ieder praktiseerend Katholiek weet, dat de woorden *„hij had de Communie niet noodig"* klinkklare onzin zijn. De H. Communie is een Sacrament der levenden, dat wil zeggen: een Sacrament voor hen, die in staat van genade zijn. De H. Communie wordt aan de geloovigen toegediend om hun te sterken in hun geloof, en kracht te verleenen in de gevaren, die hen bedreigen. Vandaar dat de martelaren, die voor het geloof zouden gemarteld worden, niets vuriger verlangden dan de H. Communie te ontvangen, om daardoor gesterkt, den grooten strijd tegemoet te gaan. Daarom ook trachten de priesters dikwijls met eigen levensgevaar, hun dien troost van onzen H. Godsdienst te brengen. Niet alleen missen dus de eerste woorden van den Jezuïet „dat Gerards de Communie niet noodig had" allen zin, maar om hetgeen hij er bijvoegt worden ze dubbel onverklaarbaar: „hij had de Communie niet noodig, *maar* zoo hij om zijn opzet moest sterven, *zou hij onder het getal der martelaren worden opgenomen.*" Heeft dit *maar* eenige beteekenis, dan geeft het zooveel als de reden aan, waarom hij de H. Communie niet noodig had; en is dat louter onzin; want juist het tegenovergestelde moest het dan zijn: hij had dan de H. Communie wel noodig.

De woorden van deze bekentenis op de pijnbank afgelegd dragen derhalve duidelijk het kenmerk hunner onbetrouwbaarheid in zich. Ze mogen dus niet gebruikt worden, om de vrijwillig afgelegde verklaring van zijn schriftelijk getuigenis te niet te doen of te verzwakken.

Nog een derde reden pleit voor de onschuld van den

Jezuïet. Over de bezwaren, die hij inbracht tegen het plan van den aanslag, zegt Bakhuizen: „Wel gezien, komt de nauwgezetheid van den pater misschien minder op den moord dan wel op de vliegende zegels neer." [1]) Ook Fruin zegt, dat hij begon met bezwaar te maken „doch wegens bijkomende omstandigheden, niet om de daad zelve." [2])

Deze beoordeelingen zijn volgens mijne meening onjuist. De Jezuïet kon in de gegeven omstandigheden geen beter antwoord aan Gerards geven, om hem van zijn daad af te brengen.

Als hij een beetje menschenkennis bezat, moet de Pater al aanstonds bemerkt hebben, dat de man zijn reeds voor jaren gevormd plan (ceste invétérée délibération,) niet zou opgeven om de daad zelve, waarmee hij den koning en de Kerk een grooten dienst meende te bewijzen. Immers de koning zelf had de oproeping tot den aanslag gedaan volgens zijn vermeend recht, waaraan ongetwijfeld velen in die dagen geloofden. Om die reden zou dus elke poging van den Jezuïet om hem het opzet zelf te doen verfoeien niet alleen nutteloos, maar ook zeer bedenkelijk geweest zijn. Daardoor zou hij zich uitgesproken hebben tegen een politieke daad van Filips; nagenoeg alle partijen immers beschouwden de vogelvrijverklaring als een daad van staatkunde, meer niet. De Pater zou zich dus gemengd hebben in de staatkunde, op een wijze, die hem zeker als Jezuïet ten strengste verboden was. [3])

Hij verklaart dan ook, „dat hij zich niet gaarne in dergelijke zaken mengde evenmin als de overige leden van de Sociëteit." Volkomen zuiver. Met dit antwoord alleen had hij dan ook ruimschoots kunnen volstaan. Toch tracht hij nog den moordenaar van zijn voornemen af te brengen, en wel door de eenige beweegreden waarvoor Gerards nog vatbaar was: „omdat het gevaarlijk was voor den dienst van God

---

1) Bakhuizen v. d. Brink, 560.

2) Fruin, Oude verbalen (Gids) 244.

3) Zie het vorig hoofdstuk, blz. 65 vlg.

en van den koning, *wegens de gezegelde bladen*, die hij voorhad den ketters in handen te stellen." Zoo nog iets den man kon terughouden, dan moest het dit zijn, en dat de Pater dit eenige middel gebruikte, toont blijkbaar dat hij den moord verfoeide. Andere middelen waren of nutteloos of hij mocht ze niet aanwenden; het eenige wat nog mogelijk was, gebruikt hij, en dit had hij zeker niet gedaan als hij de daad goedkeurde.

In zich zelf had die beweegreden weinig waarde, want het gevaar van misbruik der zegels was tamelijk gering; Mansfeld kon immers bijtijds zijn zegel veranderen. Juist de geringheid van dat gevaar bevestigt ons in de meening, dat de Jezuïet de daad zelf niet goedkeurde, want had hij de voltrekking werkelijk gewenscht, dan hoefde het overhandigen van de zegels aan Oranje's partij hem niet af te schrikken.

We hebben dus drie gewichtige redenen om niet aan de schuld van den Jezuïet te gelooven.

Ten eerste: dat hij het plan goedgekeurd zou hebben, is door Gerards alléén verklaard terwijl hij voor de derde maal gefolterd werd op de pijnbank, maar in de vrijwillige goed overdachte bekentenis getuigde hij, dat de Pater het opzet had afgeraden.

Ten tweede: de woorden van die getuigenis tegen den biechtvader kunnen geen verstandigen zin hebben.

Ten derde: al wat hij volgens de schriftelijke bekentenis gezegd en gedaan heeft toonde juist aan, dat hij de daad verfoeide.

Evenzoo is het gesteld met den Franciscaan Ghery. Omtrent dezen priester zegt Fruin het volgende.

„Van den anderen geestelijke, aan wien hij zijn voornemen gebiecht had, broeder Jean Ghery te Doornik had de moordenaar in zijn eerste, schriftelijke confessie niet gewaagd. Maar bij scherper examen had hij beleden, dat hij dezen insgelijks had geraadpleegd, en er bij verklaard, dat de broeder hem aanvankelijk de absolutie had geweigerd en tegen zijn voornemen had gewaarschuwd, als zijnde een moedwillige manslag, zoo hij het volvoerde zonder voorafgaand vonnis

of verklaring van dien aard. Onder herhaalde en denkelijk verzwaarde pijnigingen had hij er nog bijgevoegd, dat ten slotte broeder Ghery, ziende dat hij bij zijn voornemen volhardde, hem zijn zegen had gegeven en beloofd voor het welslagen van zijn onderneming te zullen bidden. Dit laatste deelt het verhaal [van Villers] ons mee, maar van de aanvankelijke afkeuring van de daad door den geestelijke en van diens weigering der absolutie maakt het geen gewag. Hebben wij dit als een vergrijp tegen de waarheid aan te merken? Ik geloof het niet. Slechts voorwaardelijk, indien er geen vonnis of soortgelijke verklaring tegen den prins bestond, had de Kordelier de voorgenomen daad afgekeurd. Naderhand beter ingelicht en verzekerd dat de prins wettig veroordeeld was, was hij geëindigd met zijn zegen te geven en zijn voorbidding te beloven. Dit laatste was in het oog der stellers van het verhaal, en naar het mij voorkomt te recht, de hoofdzaak, wier beteekenis zij niet door het vermelden der voorafgegane aarzeling wilden verzwakken." [1])

Bakhuizen van den Brink verdedigt de onschuld van den Franciscaan en zegt: „Liever gelooven wij, wat Gérard in zijn tweede verhoor had beleden, dat broeder Ghery hem den aanslag had afgeraden en de absolutie om den voorgenomen moord geweigerd, dan hetgeen de ruwe handen van den scherprechter van Utrecht hem afpersten, dat broeder Ghery hem zijn zegen zou hebben gegeven en tot het feit aangemoedigd. Wij kennen broeder Ghery, den ouden hofprediker van de landvoogdes Margaretha, van elders. Driftig ijveraar op den predikstoel tegen de Geuzen, strekt het tot zijne eer, dat hij voorheen geweigerd had de handlanger van den bloedraad te worden en voor de belangen der menigte zelfs tegen de tirannie van een Alva was opgetreden. Misschien ook geven de bewoordingen, waarin Gérard over broeder Ghery in zijn laatste verhoor sprak, meer een berusten in de vast voorgenomen daad, dan een hartelijke goedkeuring te kennen." [2])

1) Fruin (Gids) 243.

2) Bakhuizen, Studiën en Schetsen, 1, 576 vlg.

Fruin noemt uitdrukkelijk beide geestelijken even schuldig, en zegt dat de bekentenissen van Gerards geen grond geven, om zoo scherp onderscheid te maken tusschen de uitspraak van den Jezuïet en den Franciscaan, als b.v. prins Maurits deed, die alleen den Jezuïet voor schuldig hield. [1])

Ook mij dunkt dat die bekentenissen dat onderscheid niet wettigen, maar in tegenovergestelden zin. Naar mijn inzien pleiten ook hier de getuigenissen zelf voor de volkomen onschuld van den Doornikschen Minderbroeder.

Toch wil ik eerst wijzen op een zeer merkwaardig verschil, dat, meen ik, wel eenigszins grond geeft om te betwijfelen of Gerards wel inderdaad Ghery heeft geraadpleegd. In de geschreven bekentenis wordt Ghery niet genoemd, de Jezuïet tamelijk uitvoerig. Bij het eerste verhoor wordt de Jezuïet weer vermeld door den schuldige, maar nog is er geen spraak van Ghery. In het tweede verhoor wordt Gerards tot de pijnbank verwezen, en het eerste waarover hij spreekt nog vóór de foltering begint, is de nog nooit door hem genoemde Ghery. Hij zegt eenvoudig, dat hij ook dezen heeft geraadpleegd. Ik vind het zeer bevreemdend dat Gerards hem niet eerder noemt, als hij werkelijk zijn raad gevraagd heeft. We hoeven echter niet eens rekening te houden met deze twijfeling, daar de bekentenissen zelf genoegzaam de onschuld van Ghery zullen bewijzen.

Vooreerst geldt ook hier weer de opmerking van Bakhuizen, dat de getuigenissen tegen den Franciscaan den moordenaar ontwrongen worden door onlijdelijke smarten, terwijl buiten pijn en banden niets ten nadeele van den geestelijke gezegd wordt. Evenmin zijn er van buiten af getuigenissen te vinden, die van zijn schuld doen blijken. Ook hier dus een reden om die bekentenissen te wantrouwen.

Na dan gefolterd te zijn verklaart Gerards, „dat Ghery hem de absolutie niet wilde geven van de daad, die hij op zich genomen had, zeggende, dat hij een vrijwilligen manslag

---

1) Fruin (Gids.) 244.

beging, als hij dat opzet volvoerde zonder voorafgaand vonnis of verklaring."

Het is weer hetzelfde als bij den Jezuïet. Er is geen redelijke zin te hechten aan deze woorden. Fruin geeft de bekentenis aldus weer: hij verklaarde „dat de broeder hem aanvankelijk de absolutie had geweigerd", ook Nuyens zegt eenvoudig: „Ghery wilde hem de absolutie niet geven," Bakhuizen „dat broeder Ghery hem de absolutie *om* den voorgenomen moord had geweigerd." Op die wijzen weergegeven bevatten de woorden van Gerards een volmaakt redelijken zin, maar zoo staat er niet in het verhoor. Daar luidt de verklaring: dat Gery hem de absolutie niet wilde geven *van* de daad die hij voorhad (ne l'a voulu absoudre *du* faict qu'il avoit entreprins). Nu ligt het toch in de rede, en de Katholieke Kerk leert dan ook niets anders, dat men iemand niet kan ontslaan, geen vergeving kan schenken *van* een daad, *die nog moet gebeuren.* In elk Roomsch vragenboek kan men lezen, dat een biechteling geen absolutie kan verkrijgen ook niet van zijn *bedreven* zonden, als hij niet het stellige en vaste voornemen heeft ze niet meer te bedrijven. Daarom kan een biechvader nooit vrijspraak verleenen ook niet voor het verledene aan iemand, die van plan is b.v. een moord te gaan bedrijven. Dat Ghery hem dus de absolutie weigert *om* zijn *voorgenomen* manslag is volkomen zuiver, maar dat hij hem niet wil absolveeren *van* een opzet, dat nog volvoerd moet worden, is onzin; en zoo staat het toch in het verhoor.

Ten tweede. Over hetgeen verder volgt in dat verhoor zegt Fruin: „Slechts voorwaardelijk, indien er geen vonnis of soortgelijke verklaring tegen den prins bestond, had de Kordelier de voorgenomen daad afgekeurd. Naderhand beter ingelicht en verzekerd, dat de prins wettig veroordeeld was, was hij geëindigd met zijn zegen te geven en zijn voorbidding te beloven."

Is dit nu wel aan te nemen?

Ghery, de vroegere hofprediker van de landvoogdes, de bekende ijveraar tegen de Geuzen, heeft nog nooit gehoord

van het banvonnis dat reeds 4 jaar te voren uitgevaardigd en door heel de Nederlanden was bekend gemaakt, terwijl ook het verdedigingsschrift van Oranje door heel Europa verspreid was. En let wel Ghery woonde in Doornik, juist in die jaren zoo dikwijls het tooneel van den strijd. — Dit is eenvoudig ongeloofelijk. Om deze dubbele reden dus: de onzin in de bekentenis vervat, en de groote onwaarschijnlijkheid dat Ghery zoo lang onbekend gebleven was met het banvonnis, pleiten de woorden van deze getuigenis tegen zich zelf.

Ten slotte nog deze opmerking. Al de overige verklaringen, die Jan Michielsz, de meester in het beulenvak, hem ontlokt, zijn eenvoudig herhalingen van hetgeen hij reeds bekend had vóór de folteringen van de pijnbank. Alleen de getuigenissen, die bezwarend zijn voor de beide geestelijken, zijn eigenlijk het eenige nieuws dat hij bekent. Nauwelijks hebben de rechters dat vernomen, of alle verhooren en folteringen nemen een einde: men had verkregen wat men wenschte.

Maar hoe dan die vreemdsoortige bekentenissen van den overigens zoo standvastigen moordenaar te verklaren? Op verschillende wijzen kan men er uitleg van geven, het is om het even welke men verkiest; maar dit staat vast dat men geen geloofwaardigheid mag eischen voor getuigenissen, die zoo overwegend groote bezwaren bieden in zich zelf, en dat het hoogst onbillijk is daaruit te besluiten tot eenige medeplichtigheid van een der beide geestelijken.

Over hetgeen na den dood van den grooten Oranje gebeurd is, over de Te Deum's, heiligverklaringen van Gerards, enz. enz. is ook nog zeer veel te zeggen, dat aan de zaak wel een eenigszins ander aanzien geeft dan men gewoon is er aan te geven tot nadeel van de Katholieke Kerk. Dit valt echter geheel buiten mijn bestek, daar de Jezuïeten als zoodanig er niet onmiddellijk of bizonder in betrokken zijn. Dat ik echter niet alleen den Jezuïetenpater maar ook Ghery hier heb verdedigd, hoewel de opzet van dit werk het anders scheen te vorderen, is licht te begrijpen, omdat hun beider zaak niet of moeilijk te scheiden was.

Nog een enkel woord over deze zaak aan sommige bestrijders van de Jezuïeten. Al was de Triersche Jezuïet niet onschuldig, maar werkelijk door zijn aanprijzing medeplichtig aan de misdaad van den moordenaar, dan stond hij toch alleen, en was hij alleen voor *zijn* persoon in deze geschiedenis betrokken. Ook in dat veronderstelde geval gàat het dan toch zeker niet aan, een lastering neer te schrijven als volgt:

„Een groote overwinning voor de Jezuïeten was de afschuwelijke moord op prins Willem van Oranje. De koning had een premie van eenige duizenden guldens op zijn hoofd gezet en een Spanjaard, Jean Jaureguy, had reeds een poging gewaagd om die premie te verdienen. Maar zijn toeleg was ontdekt en mislukt. Door een Jezuïet uit Trier werd een Bourgondiër, Balthazar Gerards, versterkt in zijn voornemen om met die euveldaad den hemel te verdienen. Hem gelukte het, in 1584, maar al te goed.... De gevolgen bleven niet uit. Had Filips II aanvankelijk bezwaar gemaakt de Jezuïein de Nederlanden toe te laten, thans drongen zij overal onder de bescherming der regeering binnen." [1])

Hier wordt niets bewezen, er valt dus ook niets te weerleggen.

1) MARONIER, De orde der Jezuïeten, 157 vlg.

VII.

De Jezuïeten zijn de voornaamste aanstokers van den dertigjarigen oorlog.

Maronier, de reeds meermalen door mij aangehaalde schrijver tegen de Jezuïeten, geeft onomwonden de volgende verklaring:

„In de eerste eeuw van hun bestaan werd het Protestantisme gewapenderhand door de Jezuïeten bestreden. Zij wekten de vorsten en de volken tot den godsdienstoorlog op...... En de dertigjarige oorlog zou zonder hen misschien nooit zijn ontstaan."

Later herhaalt hij zijn aanklacht aldus:

„De dertigjarige oorlog, die in Duitschland zulke vreeselijke verwoestingen heeft aangericht, moet voor de helft aan den invloed der Jezuïeten worden toegeschreven. Zoo hoog was door hen de brandstof van haat en vijandschap opgehoopt, dat een enkele vonk voldoende was om de vlammen te doen uitbarsten." [1])

Evenzoo zegt de hoogleeraar *Wijnne:*

„Gedurende het bewind van dezen edelen en rijkbegaafden keizer (Maximiliaan II 1564–1576) kwam het nog tot geen openbare vijandelijkheden tusschen de belijders der beide eerediensten. Maar onder zijn zoon den zwakken Rudolf II

1) MARONIER, De orde der Jezuïeten, 100; 147.

(1576—1612) namen de verbittering en het wantrouwen der partijen zeer toe. De Jezuïeten, die zich sedert Ferdinand I in Duitschland hadden uitgebreid, werkten hiertoe krachtig mede." [1])

Deze beschuldiging nu wordt in verschillende vormen telkens en telkens herhaald, en de waarheid ervan staat voor vele ontwikkelden en niet-ontwikkelden zóó vast, dat voor hen geen bewijs meer noodig schijnt te wezen.

We zullen ons hier aan de letter van de beschuldiging houden, en alleen het begin, het ontstaan van den oorlog bespreken. Wie zijn dan de ware aanstokers en bewerkers van den rampzaligen dertigjarigen oorlog? De geschiedenis zal het antwoord geven en zonneklaar bewijzen dat de strijd wel degelijk is ontbrand zonder toedoen van de Jezuïeten.

Op 4 Mei 1608 kwam onder invloed van een buitenlandsche mogendheid den Katholieken koning Hendrik IV van Frankrijk, tusschen de Protestantsche vorsten van Duitschland een verbond tot stand, bekend onder den naam van *de Unie*. Het hoofd van de Unie was Frederik IV, keurvorst van de Palts. Een jaar daarna sloten zich ook de katholieken aaneen, om de gevaren af te weren waarmee de Unie hun dreigde: deze Roomsche bond werd *de Liga* genoemd, en aan zijn hoofd stond Maximiliaan hertog van Beieren.

Wat wilde nu de Protestantsche Unie? Dankte zij haar ontstaan alleen aan het rijksvonnis, waarbij keizer Rudolf II het gebied van de vrije rijksstad Donauwerth aan Beieren had toegewezen? De Luthersche keurvorst van Saksen Johan George beantwoordt deze vraag in zijn schrijven van 18 Maart 1610 als volgt: „Het doel van de Unie is, zooals de verbondenen aangeven: verlichting van de rampen van Donauwerth, vrede in het Rijk, bevordering van de zaak van het Evangelie. Dit doel is niet bereikt, de Unie heeft de zaak van het Evangelie dikwijls in groot gevaar gebracht. Het is blijkbaar dat de heele bedoeling van dat verbond alleen is: gehoorzaamheid te

1) Dr J. A. WIJNNE. Algemeene Geschiedenis III [7] (Groningen), 55; en Handboek der algem. Gesch. (Groningen 1895), 193.

weigeren aan de bevelen van den keizer. Dat de Katholieken ontrust door het optreden van de Unie *zich ook gereed maken, is hun niet kwalijk te nemen.*" [1])

De protestant *Leo* verklaart dan ook ronduit: „De Unie was dus een bond, die klaarblijkelijk er naar streefde (desnoods met behulp van het buitenland) de Duitsche rijksinrichting te vernietigen en op te treden tegen den keizer." [2])

De Liga daarentegen bepaalt zich volgens haar stichtingsbrief alleen tot *verdediging*. „Deze beperking, aldus *Ritter*, was het voorzichtige hoofd van den bond *zeer ernstig gemeend.* Maximiliaan wist te goed hoe gering de daadkracht en offervaardigheid was van de geestelijke rijksvorsten, die den bond oprichtten, en hoezeer de angstigheid van deze heeren nog vermeerderd werd door de kapittels waarvan ze afhankelijk waren." [3])

Wien het om de heele waarheid te doen is leze de *stukken* na in Ritter's „Brieven en oorkonden voor de geschiedenis van den dertigjarigen oorlog". Het plan tot het oprichten van de Unie lag al lang klaar vóór de geschiedenis met Donauwerth. Hier volgen uit die „Brieven en Oorkonden" eenige aanhalingen, die ons de vorsten van de Unie nader doen kennen en Frankrijk's bedoelingen, door hen in de hand gewerkt, in het licht zullen stellen.

Op 27 October 1602 schrijft koning Hendrik IV aan Bongars, wat de uitslag geweest is van het bezoek, dat Maurits, landgraaf van Hessen-Kassel, hem te Parijs had gebracht. „Ik heb hem aangesteld tot opperbevelhebber over al het Duitsche krijgsvolk, dat ik voor mijn dienst zal aanwerven en gebruiken; hij ontvangt een jaarwedde van 36000 ponden zoowel in vredes- als in oorlogstijd. Van te voren wist ik dat hij

---

1) Moritz Ritter, Briefe und Acten zur Geschichte des Dreiszigjährigen Krieges, III (Munchen 1877), 209.

2) Leo, Universalgeschichte III² 331.

3) Moritz Ritter Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation II (Stuttgart 1895), 332.

dezen post begeerde en hij heeft hem dan ook volgaarne aangenomen." [1])

Eenige jaren later in Augustus 1606 dorst Hendrik zich openlijk verklaren tegenover vorst Christiaan van Anhalt: „Hoe meer moeilijkheden aan het Oostenrijksche huis worden bezorgd, en hoe meer het onder den voet wordt vertreden, hoe liever het mij zal zijn voor mijn rust." [2]) Op 11 Februari 1610 sloot de Unie een formeel verbond met Frankrijk, en de Fransche troepen kregen bevel naar Duitschland op te rukken. [3])

De Unie trachtte hare bedoelingen te rechtvaardigen in een verdedigingsschrift. Hierop werd geantwoord door de *niet*-Katholieke vorsten, Johan keurvorst van Saksen, Hendrik Julius hertog van Brunswijk, en Lodewijk landgraaf van Hessen—Darmstad. Zij verweten haar o. a. het volgende.

„De Unie verklaart niets te willen ondernemen tegen den keizer of tegen den lands- en godsdienstvrede. Het is echter zonneklaar, dat de Unie, *de inroeping van vreemde vorsten,* en al deze krijgstoerustingen, eigenlijk geen ander doel hebben, dan zich te verzetten tegen de besluiten van den keizer en *de katholieke vorsten te tuchtigen.* Bewijzen daarvoor zijn: zonder borgstelling en tegen de rijkswetten in, zijn troepen ingekwartierd in de bisdommen en er door heen getrokken; verder nog de inval in het bisdom Straatsburg en de bedreigingen tegen andere vorsten, ook tegen ons, terwijl wij hier toch met zooveel inspanning voor het behoud van den vrede in ons geliefd vaderland gezorgd en gewerkt hebben.....

„Gij verzoekt ons ten slotte, dat wij toch de ontwerpen, beraamd om de Evangelischen te onderdrukken verhinderen, en de macht van den Roomschen antichrist niet zullen versterken.

Wij moeten echter den keizer en de in Praag aanwezige vorsten

1) RITTER, Briefe und Acten. I 330.

2) Briefe und Acten I, 507.

3) WIJNNE, III, 90.

het getuigenis geven, dat zij er niet aan denken den lands- en godsdienstvrede te verbreken....

„Blijft u echter in uwe vijandelijkheden volharden, altijd gereed om nu den eenen dan den anderen rijksvorst te overvallen, zoo verklaren wij u, dat wij wel is waar niets van doen hebben met den Paus of den Roomschen antichrist en zijn dwingelandij, waarvan uw schrijven melding maakt, en dat wij ons tot nu toe tevreden stellen met de handhaving van de eenheid van het rijk. Wordt echter dat rijksverband bedreigd dan kunt u toch licht begrijpen, dat wij Zijn Keizerlijk-Koninklijke Majesteit als ons aller hoofd, alsmede de Keurvorsten en andere Vorsten als onze medeleden, volgens eed en plicht niet zullen verlaten.......”

De Protestantsche geschiedkenner *Senckenberg*, die een eeuw geleden voor het eerst een uittreksel van dit schrijven in het licht zond, merkt hierbij aan, dat zelfs een Katholiek zich ternauwernood scherper tegen de Unie had kunnen uitdrukken. [1])

We zien hier dus tevens dat niet *alle* protestanten staan tegenover de katholieken; maar dat vele protestantsche vorsten zich bij de katholieke partij van den keizer aansloten, om hun vaderland voor den ondergang te behoeden. Van een eigenlijken godsdienstoorlog tusschen Protestanten en Katholieken kan derhalve geen sprake zijn.

Jaren en jaren smeulde het vuur van de tweedracht, tot het eindelijk in Bohemen in vlammen uitbarstte en over heel het Duitsche rijk de treurigste verwoestingen aanrichtte.

Keizer Rudolf, tevens koning van Bohemen, altijd weifelend en wankelend in zijn besluiten, had eindelijk in het begin van 1609 den Boheemschen landdag te Praag bijeengeroepen. Daar zou de beslissing vallen omtrent de verschillende godsdienstige vraagstukken, waarvan de oplossing dringend noodzakelijk was voor de rust van het land. De andersdenkenden, d. i. de Lutherschen en de Boheemsche Broeders, niet tevreden

1) Klopp, Der Dreiszigjährige Krieg bis zum Tode Gustav Adolfs I (Paderborn 1891), 98.

met vrijheid van godsdienst, stelden hoogere eischen en vorderden onder anderen het bestuur over de Praagsche Hoogeschool. De Regeering weigerde en eindelijk werd de landdag ontbonden. Eenige weken daarna kwamen de protestantsche edelen in grooten getale weder te Praag bijeen en verzochten den keizer den landdag opnieuw te openen. Rudolf weigerde, maar zonder zich hieraan te storen openden zij nu zelf de vergadering. De keizer, besluiteloos als altijd, wilde nu eens toegeven, dan weer van geen toenadering hooren. Nu besloten de protestantsche leden geweld te gebruiken en verschenen voortaan ter vergadering in volle wapenrusting. Rudolf, die geen leger tot zijn beschikking had, zag zich dagelijks meer en meer bedreigd, gaf eindelijk toe en onderteekende den bekenden *Majesteitsbrief*, hem door de stenden voorgelegd. Door deze oorkonde schonk hij aan de *utraquisten*, zooals in dat stuk de Boheemsche protestanten genoemd worden, volledige godsdienstvrijheid; verschillende van hun eischen, met name die omtrent de hoogeschool, werden eveneens ingewilligd. Over het bouwen van kerken en scholen, weldra de aanleiding tot den strijd, besliste de Majesteitsbrief als volgt:

„Willen de utraquistische *stenden* van dit koninkrijk behalve de godshuizen, die zij nu reeds bezitten of hun reeds vroeger zijn toegestaan, nog andere kerken bouwen tot uitoefening van hun godsdienst of ook scholen tot het geven van onderricht, zoo mogen ze dit vrij en ongehinderd doen; en niet alleen de *heeren-* en *ridderstand*, maar ook de *koninklijke steden* als Praag, Berg, enz., en dat wel allen te zamen of ieder afzonderlijk zooals zij het verkiezen, en te allen tijde, zonder dat iemand, wie ook, het hun kan beletten."

Hier zijn dus duidelijk alleen bedoeld de verschillende *landsheeren* en de daarmee gelijkgestelde *koninklijke steden*.

Denzelfden dag dat de Majesteitsbrief werd geschonken, sloten de protestantsche met de katholieke stenden een *verdrag*, waarbij datzelfde recht werd toegestaan ook aan de *bewoners* van de *koninklijke* goederen. Dat ook de *onder-*

danen van de verschillende *heerlijkheden* het recht hadden zonder vergunning van hun heeren kerken op te richten, daarvan wordt met geen enkel woord gesproken noch in den brief noch in het verdrag. Toch zou dat vermeende recht de onmiddellijke aanleiding worden voor het uitbreken van den dertigjarigen oorlog.

Mathias van Thurn, het hoofd van de Utraquisten, en zijn medestanders onder de edelen wilden op hunne goederen geen andere geestelijken en geen andere kerken dan protestantsche. Maar van de katholieke landheeren eischten ze dat dezen op hún gebied evengoed protestantsche als katholieke kerken zouden dulden. Meer nog. Ook in de *kerkelijke stiften* wilden de Utraquisten godshuizen gaan bouwen, zonder verlof te vragen aan de geestelijke landheeren; want, zoo zeiden ze, de kerkelijke goederen behoorden tot de koninklijke steden, en daar mochten ze volgens den Majesteitsbrief bouwen naar verkiezing. Ze maakten dan ook spoedig die eischen tot daden en begonnen in Klostergrab en Braunau met het bouwen van een protestantsche kerk, zonder zich te bekommeren om hun landheeren, n.l. den aartsbisschop van Praag en den abt van Braunau. Na vergeefsche waarschuwingen dienden dezen hun beklag in bij den keizer.

Wie had nu het recht op zijn zijde volgens den Majesteitsbrief? Ik geef hier het woord aan *Wintera*, een van de nieuwste geschiedvorschers.

„Het is voldoende, zegt hij, erop te wijzen dat de Majesteitsbrief door de *Protestanten* zelf was opgesteld, en dat hij dus met het volste recht door de Katholieken in den striksten zin kon en moest worden uitgelegd. Welnu, noch in den Majesteitsbrief noch in het Verdrag wordt ergens melding gemaakt van de onderdanen van geestelijke heeren. Evenmin is er de verklaring te vinden, dat dezen gerekend werden tot de bewoners van koninklijke goederen. Men heeft dus bij het opstellen van deze bepalingen of wel de bewoners van geestelijke goederen vergeten, en dán hadden de Protestanten geen recht naderhand in hun eigen maaksel nog iets

tusschen te voegen; of wel, en dit is meer waarschijnlijk, de bewerkers van dat stuk hebben opzettelijk verzuimd die bewoners te vermelden, daar zij de kerkelijke goederen als kroondomein beschouwden, maar dan waren de Katholieken in hun recht, als ze zich streng hielden aan den letterlijken zin, en er op wezen dat de onderdanen van geestelijke heeren niet vernoemd werden, want er bestond geen enkele landswet, dat die menschen beschouwd werden als onmiddellijke onderdanen van de kroon. Daarenboven waren de bewoners van geestelijke goederen met name genoemd, dan hadden de vertegenwoordigers van de Katholieken, en in de eerste plaats de keizer zelf, zeker die woorden vóór de onderteekening uit den Majesteitsbrief en uit het verdrag geschrapt." [1])

Het blijkt dan ook dat keizer Rudolf geen anderen zin aan zijn Majesteitsbrief heeft gehecht. Bij keizerlijk besluit van 30 Augustus 1611 werd de voortzetting van den bouw verboden. „Ondanks alle waarschuwingen, zegt de Protestant Peschek, gingen de Utraquisten voort aangemoedigd door de Defensoren." [2])

De opvolger van Rudolf, keizer Mathias, liet in 1616 den hoofdaanstoker Thurn bij zich komen. „Ik kan niet vinden, zei hij tot hem, dat het aan de onderdanen van geestelijke landheeren geoorloofd is kerken te bouwen...... Ik heb reden om gevoelig te zijn voor hetgeen ik van de uwen moet ondervinden in die zaak van Braunau. Het zou me aangenaam zijn niet verder met die noodelooze klachten te worden lastig gevallen." [3])

Allerduidelijkst blijkt dus, dat de geestelijke heeren het recht hadden den bouw van protestantsche kerken te verhinderen. Zij hadden voor zich: den tekst van den Majesteitsbrief, het keizerlijk besluit van Rudolf en de verklaring van

1) WINTERA. Geschichte der protest. Bewegung in Braunau (Praag 1894), 56 vlg.

2) PESCHEK. Geschichte der Gegenreformation in Böhmen I, 272.

3) HURTER, Geschichte Kaiser Ferdinands II. VII, 240.

keizer Mathias. De defensoren hebben dus de protestanten aangehitst tot ongehoorzaamheid, om zoo een aanleiding te krijgen den keizer van den Boheemschen troon te stooten. Reeds in 1614 had Thurn dan ook openlijk verklaard: dat de Bohemen „alleen maar wachtten tot zij gebeten werden; dan was het dringend noodzakelijk dat zij naar een anderen heer uitzagen." [1])

Nu hadden zij een voorwendsel gevonden. Volgens de gegeven beslissingen liet de aartsbisschop van Praag na jaren van geduld de kerk te Klostergrab afbreken, en de abt van Braunau de kerk te Braunau verzegelen. Toen beriepen de Defensoren een vergadering te Praag; ze verklaarden op 5 Maart 1618 het gebeurde te Klostergrab en Braunau als een schennis van den Majesteitsbrief en beklaagden zich bij den keizer. Van dezen ontvingen zij een scherp antwoord. Hij verweet hun dat zij hem gehaat zochten te maken bij zijn onderdanen, alsof hij hun rechten en vrijheden verkortte. De verspreiders van deze lasteringen werden met een onderzoek bedreigd en ieder verbond tegen den koning werd op doodstraf verboden.

De protestantsche edelen en heeren, vertoornd over dit antwoord, besloten de breuk onheelbaar te maken, door een verraderlijken moordaanslag op de hoogste beambten van hun koning. Den 23sten Mei 1618 drongen zij onder aanvoering van Thurn het koninklijk slot binnen. Daar vonden zij o. a. twee van de stadhouders, de graven Slawata en Martinitz en den geheimschrijver Fabricius. Zooals den vorigen dag besloten was, wierpen ze hen „volgens oud Boheemsch gebruik" uit de 56 voet hooge vensters naar beneden, en zonden hun nog verscheidene geweerschoten na. Als door een wonder ontkwamen de beambten bijna ongedeerd aan den dood. Zoo was de opstand uitgebarsten, de stenden hadden openlijk met hun koning gebroken: en hier begon de dertigjarige oorlog.

---

1) MÜLLER, Forschungen auf dem Gebiete der neuern Geschichte III, 205

En hadden de utraquisten dan inderdaad eenige aanleiding zoo gewelddadig op te treden tegen hun vorst? Wij hebben gezien, dat zij hun bevoegdheden waren te buiten gegaan en dat de Katholieken alleen hun recht hadden gehandhaafd. Ook de protestantsche schrijvers geven dit volmondig toe. Zoo schrijft b.v. *Alf. Huber:* „Men kan niet zeggen, dat de Protestanten bij hun aanspraken het stellige recht op hun zijde hadden." [1] De reeds vermelde *Peschek* verklaart: „De Protestanten verlangden *meer*, dan *passend* was, daar zij *overal*, waar het noodzakelijk of wenschelijk scheen, ook op het gebied van *Katholieke* geestelijke landheeren, kerken wilden bezitten.

„Willen we de zaak onpartijdig beoordeelen, dan dunkt ook ons inderdaad, dat de Protestanten hier niet geheel in hun recht waren, maar wel de abt." [2]

De godsdienst was dan ook de reden niet, maar alleen een voorwendsel om andere bedoelingen te verbergen. In 1620 liet de Luthersche keurvorst van Saksen zich aldus uit over de hoofdleiders van de Boheemsche Protestanten: „Er waren er ook velen, die gaarne de hoogste plaatsen hadden ingenomen, maar aan het hof van keizer Mathias niet hoog genoeg in aanzien waren; dit verdroot hun. Men zegt dan ook algemeen, ook in Bohemen: Als men aan de tegenwoordige grooten vroeger de ambten had geschonken, die ze nu hebben ontvangen, dan zouden zij *aan den godsdienst alleen zeker geen enkel woord verspild hebben,* veel minder nog aangedrongen op zóó'n algemeene verandering in de regeering. Dat is tegenwoordig zoo tastbaar duidelijk, dat bijna de kinderen op straat het zien en uitroepen.".

Bij zulke beweeggronden van de opstandelingen is het verklaarbaar dat ze van een vreedzaam vergelijk niet wilden hooren. Alle aanbiedingen eerst van keizer Mathias daarna van Ferdinand werden van de hand gewezen. En toen Ferdinand II vroeg dat men eenigen van de stenden naar Weenen zou afvaardigen tot een bespreking, werd het ronduit ge-

1) Alf. Huber Geschichte Oesterreichs, V, 56.

2) Peschek. Gegenreformation in Böhmen, I, 272.

weigerd. Thurn verklaarde, dat men moest antwoorden: „De zaak is zóo hoog geloopen, dat wij tot handhaving van onze eer, van ons gezegeld en ons geschreven woord, verplicht zijn ons niet in te laten met eenig beslissend antwoord zonder toestemming en goedkeuring van de verbondenen.” [1])

De utraquisten hadden terstond na den aanslag op de keizerlijke stadhouders dertig *directeuren* benoemd voor het bestuur van het land, en een der eerste daden van de nieuwe regeering was de Jezuïeten uit Bohemen te verjagen. Zij werden zonder meer beschuldigd, den Majesteitsbrief geschonden en daardoor het volk verbitterd te hebben. Diezelfde aanklacht is sedert door alle Jezuïetenvijanden herhaald. Toch hadden de ballingen reeds terstond na hun uitdrijving in 1618 die ongegronde aantijging afgewezen. In hun verdedigingsschrift vroegen zij terecht aan hun vijanden, wie dan toch de wanordelijkheden hadden aangericht in Bohemen, wie de keizerlijke beambten hadden zoeken te dooden; wie de burgers van hetzelfde vaderland tegen elkander in het harnas had gejaagd? Ten slotte verklaren zij: „De Utraquisten geven voor, dat de leden van de Sociëteit tegen den Majesteitsbrief hebben gehandeld. *Zij geven echter niet aan wanneer, door wie en hoe dat geschied is*, daarom is het onnoodig ons hier langer mee op te houden.” [2])

En zoo is het sedert gebleven, nooit zijn de feiten genoemd die de beschuldiging moesten staven. Verdere weerlegging is hier dus niet mogelijk; of vordert men misschien, dat voor iedere gelegenheid, waarin de Jezuïeten die negen jaar den Majesteitsbrief hadden *kunnen* schenden, stuk voor stuk bewezen wordt dat zij het niet gedaan *hebben.* De *utraquisten* hebben de bepalingen van den Majesteitsbrief overtreden, de bovengemelde feiten wijzen het uit en ook de protestantsche geschiedschrijvers erkennen het openlijk; van de Jezuïeten kan men geen enkel feit aanhalen. Wie zijn derhalve de bewerkers van de Boheemsche onlusten?

1) MÜLLER, Forschungen III, 195.

2) KHEVENHILLER, Annales IX, 126, 134.

Dat de strijd, hier ontbrand, niet tot Bohemen beperkt bleef, maar heel het Duitsche Rijk in vuur en vlam ging zetten, ook daarvan waren niet de Jezuïeten of de Katholieken de oorzaak, maar anderen.

De Protestantsche Unie had in het begin van 1618 de Boheemsche opstandelingen aangemoedigd en beloofd hen zooveel mogelijk te steunen. Reeds in Juni van hetzelfde jaar stonden zij hun borg voor een leening van 200.000 fl. Doch hierbij lieten zij het niet. Openlijk, met de wapens in de hand, zullen zij ten gunste van de Utraquisten den rijksvrede verbreken. Ferdinand II, opvolger van Mathias, had in het gebied van den bisschop van Eichstätt 500 ruiters aangeworven om zijn leger tegen de opstandelingen te versterken; maar de troepen van de Unie deden een inval in het bisdom en verstrooiden Ferdinands ruiterij: een dubbele vredebreuk. Verder beloofden de verbonden protestantsche vorsten aan de Bohemen, het Fransche en Engelsche hof in hun zaak te zullen betrekken, en weldra zonden eenige leden van de Unie hun een leger te hulp onder aanvoering van Ernst van Mansfeld, om de troepen van den koning uit het land te verdrijven en de trouw gebleven onderdanen te tuchtigen. Mathias van Thurn trok naar Weenen om Ferdinand in zijn eigen hoofdstad te belegeren.

De Bohemen hadden nu volkomen met hun koning gebroken en zagen uit naar een vorst, die zich de geroofde kroon op het hoofd wilde plaatsen en den opstand tegen den Habsburger krachtdadig kon steunen. Jaren lang reeds had het hoofd van de Unie Frederik V, keurvorst van de Palts, zijn begeerige blikken op die koningskroon gevestigd, en nu schaamde hij zich niet die aan te nemen uit de handen van oproerlingen. Door die verraderlijke roofdaad verklaarde hij dus openlijk den oorlog aan den rechtmatigen vorst, die door de keuze van de keurvorsten tevens zijn keizer en leenheer was geworden. Zoo werd het Duitsche Rijk betrokken in den strijd niet door toedoen van de Jezuïeten; zij moesten het overal ontgelden en werden op doodstraf verjaagd, maar

door het schandelijk verraad van Frederik en de andere leden van de Unie.

Toch zocht de paltsgraaf zijn daad nog te vergoelijken en toen hij den gestolen troon besteeg, vaardigde hij een verklaring uit, waarin de volgende woorden: „In geval er eenige kans van slagen was geweest dat door het weigeren van de kroon deze rampzalige oorlog bedwongen, de vrede duurzaam gehandhaafd en het heele Duitsche Rijk van dit alles genoegzaam verzekerd had kunnen worden, dan zouden, wij getuigen het met een gerust geweten, alle eer en alle goederen ter wereld ons niet hebben verleid; niet alleen hadden wij dan de aangeboden kroon afgewezen, maar ook onze uiterste pogingen aangewend om die gelukkige uitkomst te bekomen."

Senckenberg, die meer voelt voor de opstandelingen dan voor de tegenpartij, vonnist dit schrijven in deze strenge bewoordingen: „Is het mogelijk God tot getuige te nemen, dat men geen eigen verheffing heeft gezocht en niets er voor gedaan heeft, als men zich toch van het tegendeel bewust is? Als Frederik deze woorden in zijn verklaring zelf gelezen en dus heeft goedgekeurd, was dat alleen dan niet genoeg om de straf van de meineedig aangeroepen Godheid op zijn hoofd te doen nederdalen?" [1])

Frederik had aan zijn keizer de Boheemsche kroon ontroofd: ook de andere vorsten van de Unie hadden zich reeds een bepaalde buit uitgezocht.

Gindely zegt daaromtrent naar aanleiding van een brief, die von Plessen, raadsheer van Frederik V, in 1619 aan Anhalt schreef, het volgende: „Dit stuk bewijst onweerlegbaar, met welke plannen de Unievorsten in het jaar 1619 omgingen, n.l. *zich meester te maken van een aantal bisdommen.* Wij hebben in den loop van onze studiën talrijke berichten gevonden waarin gemeld werd, *welk bisdom de een of andere*

---

1) Senckenberg. Häberlins neuere deutsche Reichsgeschichte XXIV (Halle 1791), 388.
Zie Klopp, Dreiszigj. Krieg I, 439.

vorst zich reeds had toegedacht. Deze berichten steunden echter alleen op toevallige mededeelingen, en daarom meenden wij ze niet te mogen gebruiken, omdat het evengoed lasteringen konden zijn van tegenstanders van de Unie als waarachtige feiten. Maar deze brief van Volrad von Plessen, die een van de aanzienlijkste raadsheeren was van Frederik en op het nauwkeurigst bekend was met de plannen van zijn meester en van de Unievorsten, is een stuk van onloochenbare bewijskracht." [1])

De Protestanten werden onderdrukt, meent men, door hun katholieke landsheeren, daarom grepen zij eindelijk naar de wapenen om in vrijheid den godsdienst te kunnen uitoefenen, die hun geweten hun voorschreef. We zullen zien.

In *Neder-Oostenrijk* was de toestand als volgt. Het is de geschiedvorscher graaf *Mailáth*, die het verklaart. „Menig landheer wachtte niet eens den dood af van den katholieken pastoor, maar verjoeg hem en stelde in zijn plaats een predikant aan van de nieuwe leer; katholieke onderdanen werden op feestdagen geboeid en in den kerker geworpen op de kasteelen hunner Luthersche heeren, opdat zij de katholieke godsdienstoefeningen niet zouden kunnen bijwonen; katholieke priesters werden van den kansel weggesleurd, mishandeld en gewond; katholieke kerkdiensten bespot en met geweld verstoord. [2])

Alfons Huber schrijft hetzelfde en voegt er bij, dat in Oostenrijk het Protestantisme het karakter kreeg van een strijd der edelen tegen hun landsvorst. [3])

De Protestantsche stenden van Opper- en Neder-Oostenrijk verbonden zich in het jaar 1603 tot verdediging van hun godsdienstige belangen; eerst twee jaren later volgden de katholieken hun voorbeeld. In het jaar 1606 „dienden deze laatsten bij den aartshertog Mathias een bezwaarschrift in,

1) Gindely. Geschichte des Dreiszigjährigen Krieges III (1878) 441. Zie ook Londorp, Acta publica und schriftliche Handlungen I (Frankfort 1668).

2) Mailáth, Geschichte des österr, Kaiserstaates II, 246.

3) Alf. Huber, Geschichte Oesterreichs IV, 237 vlg.

waarin zij zich bitter beklaagden dat de protestantsche meerderheid van den landdag, sedert Maximiliaan II, de landsgelden, waartoe toch de katholieken het meeste bijdroegen, ook besteedde voor het bizondere doel om den protestantschen godsdienst te steunen" [1])

In het jaar 1608 weigerden de protestantsche edelen van het aartshertogdom Oostenrijk aan den keizer den eed van trouw, inden de belastingen voor zichzelf en rustten een leger uit. [2])

De overweldiging van de katholieken door de protestanten zou ook nog door de landswet bevestigd worden. Op den algemeenen landdag van Bohemen, Silezië en Moravië op 8 Juli 1619 werd bepaald; „Alle aanzienlijke staatsambten (voor Bohemen alleen elf) mochten alleen bekleed worden door aanhangers van de Evangelische belijdenis. In de steden met overwegend protestantsche bevolking, vooral in Praag, werden de Katholieken uitgesloten van alle zetels in den raad en alle andere posten, maar in *het tegenovergestelde geval moest de helft van de raadsleden en de burgemeester* protestant wezen. Door den Boheemschen landdag van 23 Juli werd het recht om kerken te bouwen wel toegestaan aan protestantsche onderdanen van katholieke, maar niet aan katholieke onderdanen van protestantsche landheeren". „Men ziet, zoo vervolgt Huber, hoe ver de protestantsche stenden verwijderd waren van de verdraagzaamheid, die zij voor zichzelf eischten. Tegelijkertijd werden de inbeslagnemingen van katholieke kerkgoederen bekrachtigd, de Majesteitsbrief ook geldig verklaard voor Moravië en Lausitz en de Jezuïeten voor eeuwig uit de Boheemsche landen verbannen." [3])

Ook in Hongarije kwamen de protestantsche stenden in opstand tegen hun wettigen koning. Aan hun hoofd stond Bethlen Gabor, die zich niet ontzag „tot bescherming van het Evangelie" zijn land en volk aan den Turk te koop te

1) A. Huber, t. z. pl. IV, 523.
2) Huber t. z. pl. IV, 524.
3) Huber, t. z. pl. V. 131.

bieden. Er is dan ook geen twijfel of Gabor handelde alleen om zijn eerzucht te voldoen en zijn macht uit te breiden. Hij sloot zich aan bij de Boheemsche opstandelingen, maar liet zijn gezanten de hoogste eischen stellen. Op het dringend verzoek van de Bohemen zou hij hun te hulp komen, maar zij moesten beloven een deel van de kosten te dragen, zij moesten hem helpen de vestingen van Hongarije te versterken, en als het Habsburgsche huis ten onder was gebracht begeerde hij voor zich als heer van Hongarije: de beide Oostenrijken, Stiermarken, Karinthië, de Krain en Görz. [1]) Daar is intusschen niets van gekomen; maar een andere eisch van Gabor, gezamenlijk een gezantschap te zenden naar den Sultan, werd ingewilligd. Dit is bepaald opmerkelijk voor een oorlog. die heet door de *Jezuïeten* te zijn verwekt. In November 1620 kwamen die gezanten met geschenken ter waarde van 70.000 fl. te Konstantinopel aan. De woordvoerder van de Hongaren verklaarde o. a.: „Sedert zij hun koning Ferdinand hadden verworpen en niet meer terug wilden, waren zij bereid een eeuwig verbond te sluiten met de verheven Porte, om voortaan vrienden van zijn vrienden, vijanden van zijn vijanden te zijn.... Zij hadden besloten met de verheven Porte en den grootmachtigen Sultan niet zooals vroeger, voor een jaar, een maand of een dag vrede te sluiten, maar voor altijd, en daarom stond ieder van hen persoonlijk als vijand tegenover Ferdinand.... *Om wille van het verbond* dat wij met den grootmachtigen Sultan willen sluiten, laat Ferdinand, zooals onze vorsten ons melden, troepen in onze landen binnenrukken; het moge dus aan den grootmachtigen Sultan behagen, *onverwijld 6000 Tartaren en 10.000 Turken tot onze hulp uit te zenden.*" [2])

Terecht kunnen we hier het woord herhalen door keizer Mathias gesproken na den gruwelijken moordaanslag op de

1) MÜLLER, Forschungen auf dem Gebiete der neuern Geschichte, III, 299; KLOPP, Dreiszigj. Krieg, I, 448.

2) KATONA, Historia regum Hungariæ XXX, 590 vlg.; zie KLOPP t. a. pl. I, 580.

keizerlijke stadhouders te Praag: „Allerschandelijkst is het, dat men voor zoo gruwzame, ja bij menschengeheugenis nooit gehoorde wandaden, den godsdienst als voorwendsel gebruiken wil." Te schandelijker was het, daar de Katholieken veel meer reden hadden over onderdrukking te klagen dan de Protestanten; en dit dient wel in 't oog gehouden, als men hier spreken wil van „godsdienstoorlog."

Wie de werkelijke aanleggers waren, zeggen ons ook de vijf keurvorsten, en onder hen de twee protestantsche: die van Saksen en Brandenburg. Den 26sten October 1619 zonden zij gezamenlijk een waarschuwing aan Frederik, en daarin verklaren zij onomwonden: „De troon van Bohemen is niet open, en de stenden van Bohemen hebben dus het recht niet, eigenmachtig hun gekroonden en erkenden koning weer te verwerpen. De Palts is door den keizer niet beleedigd. Ferdinand zal zich zijn erfrijk niet laten ontrukken, maar het uiterste ervoor wagen, en de rijksstenden zullen hem hun hulp niet weigeren. Ook andere heerschers, die tot nu toe hebben toegezien, zullen om de gevaarlijke gevolgen deze handelwijze niet goedkeuren, maar als tegen een gemeenschappelijk gevaar den keizer hun steun bieden. En uit dit alles *zal dan zoo'n algemeene oorlog en opstand in het rijk losbarsten, dat van het schrikkelijk bloedvergieten en het verderven van land en volk en de veroorzakers daarvan, de geschiedenis zal spreken zoolang de wereld bestaat.*" [1])

Toen nu Frederik toch de Boheemsche kroon had aangenomen, en die daad in een openbaar schrijven verdedigde, vaardigde Ferdinand II een protest uit, waarin hij nadrukkelijk verklaart alleen te handelen tot zijn verdediging, en de godsdienstige voorwendsels van zijn tegenstander als leugens brandmerkt. „Het heeft ons smartelijk getroffen, zoo zegt hij, dat onze onderdanen zoovele kwellingen te verduren hebben aan lijf en goed, van het krijgsvolk van beide partijen; en dat, door toedoen van eenige weinige weerbarstigen, *die aan*

1) LONDORP, Acta publica und Schriftliche Handlungen I, 718, zie bij KLOPP Dreiszigj. Krieg, I, 422 vlg.

hun schandelijk verzet een glimp van godsdienst zoeken te geven. Wij verklaren hierbij dat wij geen schuld willen hebben aan het onschuldig bloed, dat deze jammerlijke oorlog vergoten heeft en nog zal vergieten, aan al die armoede en ellende, die het gevolg zijn van dezen rampzaligen strijd. *Niemand lijdt er meer schade onder dan wij zelf*, want het is om ons land en volk te doen. Wij zijn echter gerust voor God en ons geweten, dat *wij* al die onheilen niet hebben veroorzaakt. [1])

Uit al het bovenstaande is, dunkt me, ten minste dit allerduidelijkst gebleken, dat niet de Katholieken of de Jezuïeten al dat wee over Duitschland gebracht hebben.

Gindely, een der uitstekendste vakgeleerden van dit tijdperk en die allerminst verdacht kan worden van partijdigheid voor de Katholieken of de Jezuïeten, is van hetzelfde gevoelen. In het vierde deel van zijn geschiedenis van den dertigjarigen oorlog schrijft hij: [2])

„De godsdiensttwisten gaven maar de *aanleiding* tot den oorlog; de *oorzaak* waarom die strijd zoo groote afmetingen aannam, *was het streven naar machtsuitbreiding....* Daarbij kwam nog dat velen van de opruiers *begeerig waren naar de goederen van de oude Kerk....* De vraag van het mijn en dijn was onafscheidelijk met deze godsdiensttwisten verbonden en leverde telkens nieuw voedsel aan de vlammen."

„ .... Onderzoeken wij de bedoelingen van hen, die toen *den toon aangaven*, of gaan wij de toestanden na, die zoo'n geweldigen oorlog mogelijk hebben gemaakt, dan bevinden wij dat *de tweespalt in het godsdienstige* wel dikwijls de *welkome aanleiding* was tot het begin der vijandelijkheden, maar toch *op verre na niet voldoenden grond* er voor gaf. De oorzaken, die den oorlog in 1618 deden uitbreken, waren alle reeds aanwezig in 1610, al was ook de onmiddellijke aanleiding het gevolg van latere gebeurtenissen, en bijna al die oorzaken wortelden in *hebzuchtig eigenbelang.*

---

1) LONDORP t. z. pl II, 439.

2) GINDELY, Geschichte des Dreiszigjährigen Krieges IV. 3 vlg

„De landdagen streefden onder de vorsten uit het Oostenrijksche huis naar de *grootst mogelijke uitbreiding van staatkundige bevoegdheden,* waaraan de koninklijke macht en misschien elk ordelijk bestuur ten offer moest gebracht worden.

„Toen reeds was *de keurvorst van de Palts begeerig* naar de bezittingen der Habsburgers en stond hij in *verraderlijke* betrekkingen met hun onderdanen. *Toen reeds wilden leden van de Unie zich meester maken* van de geestelijke goederen en wachtten zij maar op een geschikte gelegenheid. Toen reeds achtten de Duitsche rijksvorsten den tijd gekomen om in het belang zoogenaamd van de Duitsche vrijheid, zich volkomen onafhankelijk te verklaren, om zich te onttrekken *aan ieder offer gevraagd in het belang van het Duitsche rijk,* omdat anders de macht van den keizer misschien werd vergroot. Al hun daden doelden op de vernietiging van het keizerschap, en als de protestanten den keizer en den rijksraad om godsdienstige beweegredenen aanvielen, was dit voor een deel *huichelarij,* daar ze er staatkundige doeleinden mee beoogden."

Vervolgens bespreekt Gindely eenige personen afzonderlijk en zegt van Gustaaf Adolf, dat hij den godsdienst wel voor een kostbaar goed hield, maar dat *zijn oogmerk voortdurend geweest is een heerschappij te stichten,* die zich zou uitstrekken over beide oevers van de Oostzee. Daarom ook wilde hij *roof plegen aan zijn geloofsgenoot en zwager* den keurvorst van Brandenburg, hem uit het verhoopte bezit van Pommeren verdringen en het voor zich bemachtigen. Met volle bewustheid benuttigde Gustaaf Adolf de verbittering, die in Duitschland was ontstaan tegen de keizerlijke troepen om op de puinen van de keizerlijke macht *zijn eigen heerschappij* te grondvesten."

„Van de andere hoofdpersonen, als Christiaan van Halberstadt, den markgraaf van Baden, Mansfeld en zijn tegenbeeld Albrecht van Wallenstein willen we niet eens spreken; de beweegredenen van hun daden zijn te duidelijk gebleken, zoodat men hun optreden niet anders kan verklaren *dan door eigenbelang.* Evenmin ook is het noodig de beweegredenen aan te geven, die den Hongaarschen landdag en de vorsten

van Zevenbergen, Bethlen Gabor en Rákóczy, hebben geleid in hun strijd tegen de Habsburgers."

Dezelfde meening wordt verdedigd door een ander voornaam protestantsch geschiedschrijver, *K. A. Menzel;* ronduit verklaart hij: „De dertigjarige oorlog, tusschen protestantsche en katholieke staten gevoerd, wordt meestal als een godsdienstoorlog beschouwd; *het was echter geen strijd om geloofsbelijdenissen, maar om vorstendommen en koninkrijken:* en het bloed is niet vergoten om het godsdienstig geloof van de volken, maar om de wereldlijke belangen van de regeerende huizen; en daarmede werden meermalen de kerkelijke belangen van de aanhangers der verschillende belijdenissen versmolten." [1])

Toch beweerde men en blijven sommige Jezuïetenhaters nog maar steeds beweren, dat de Jezuïeten de eigenlijke bewerkers zijn van dien ongelukkigen oorlog. We hebben gezien, hoe de strijd is ontstaan, wie het eerst naar de wapenen grepen, wie de rechten hunner medeburgers met voeten hebben getreden, wie den eed van trouw, aan keizer en rijk gezworen, allerschandelijkst hebben gebroken. Tegen de Jezuïeten had men alleen algemeene luidklinkende beschuldigingen in te brengen; ze steunden op geen enkel feit. Men wacht zich dan ook wel feiten aan te geven, algemeene bewoordingen dat klinkt beter en is ook veel gemakkelijker.

Sommige vijanden van de Sociëteit komen eenige schijnbewijzen aandragen en weten zelfs namen te noemen; we zullen zien, wat ervan is.

De hoogleeraar *Wijnne* vertelt het volgende: „De blakende godsdienstijver, door de Jezuïeten aangevuurd, van Ferdinand II (1619—1637) deed hem het bestrijden der ketters als een heiligen plicht aanmerken. Dus kon het niet missen of het smeulende vuur van den oorlog moest terstond ontvlammen." [2])

Hier zal ik niets anders tegenover stellen dan wat de protestant Gindely verhaalt omtrent *Pater Becanus*, den Jezuïet, die

1) K. A. MENZEL III², 287.

2) DR. J. A. WIJNNE, Algem. Gesch. III (7de druk) 97 en Handboek 215.

zeker den grootsten invloed gehad heeft aan het hof van Ferdinand. Het zal, geloof ik, afdoende zijn.

„In deze kwellende twijfelingen, óf en hoeveel hij kon toegeven aan de vorderingen van de Protestanten, in hoever hij rekening moest houden met zijn bondgenoot den Lutherschen keurvorst van Saksen, vroeg de keizer eenige voorname leden van de Jezuïetenorde naar hun gevoelen. Hij drukte hun op het hart zich daarbij niet op een dwaalspoor te laten brengen door overwegingen van wereldsche belangen: moest hij land en volk, ja zijn eigen leven erbij verliezen, liever dat dan tegen God handelen of in het minst zijn geweten te bezwaren. Die godgeleerden onder wie zich ook *P. Becanus* bevond, de *toenmalige biechtvader van den keizer*, meenden hem gerust te kunnen raden, de vrijheden te erkennen, die keizer Maximiliaan II geschonken had aan de andersdenkenden vooral aan de volgers van de Augsburgsche Belijdenis.

„Onder de raadgevers van den keizer verwekte deze verklaring deels verbazing, deels ontevredenheid. Een van de voornaamste onder hen, de voorzitter van den Rijksraad Graaf von Zollern, ontveinsde zijn misnoegen niet, maar toch besloot men zich voorloopig naar dit gevoelen te richten. Ferdinand verzekerde dus aan den keurvorst dat hij niet dacht aan eenige vervolging tegen de aanhangers van de Augsburgsche Geloofsbelijdenis." [1])

De biechtvader van den keizer, P. Becanus, en de andere Jezuïeten waren dus verdraagzamer dan de Rijksraad. Later als er sprake is om de godsdienstvrijheid in Hongarije uit te breiden, zal Pater Lamormaini zich uitdrukkelijk op P. Becanus beroepen om den keizer denzelfden verdraagzamen raad te geven. Men vergelijke nu eens het gevoelen van die Jezuïeten met dat van de protestantsche godgeleerden van dien tijd; onder dezen was er geen enkele, die aan een protestantsch vorst zoo'n groote verdraagzaamheid dorst aanraden jegens den katholieken godsdienst.

Maronier heeft betere bewijsgronden. Keizer Ferdinand II,

1) GINDELY, II, 439.

vele Duitsche bisschoppen en rijksvorsten, die volgens hem het Protestantisme wilden uitroeien, waren *leerlingen* en *vrienden* van de Jezuïeten. [1])

De leermeester en de vriend is dus aansprakelijk voor de daden van leerling en vriend, alleen omdat hij zijn leeraar was en in vriendschapsbetrekking tot hem staat. Maar dan volgt ook dit. De protestantsche vorsten Christiaan van Brunswijk, Frederik V, Christiaan IV, enz. waren leerlingen en vrienden van protestanten; derhalve.......

Daarenboven wat er van aan is van die onderdrukking en uitroeiing van de Protestanten door de katholieke vorsten, is in het voorgaande genoegzaam gebleken.

Een eenigszins grondiger bewijs tracht *Huber* bij te brengen, en anderen hebben dat min of meer nageschreven. Hij schrijft: „Zoo werd de toestand meer en meer gedreven naar den dertigjarigen oorlog en men mag er de Jezuïeten de voornaamste bewerkers van noemen".

„De matelooze ellende, die de onzalige godsdienstoorlog over Duitschland heeft gebracht, de staatkundige machteloosheid, de achteruitgang van de beschaving, de zedelijke verwildering en geestelijke verwoesting, de gruwzame ontvolking en de volslagen verarming van het Duitsche vaderland hebben wij voor een groot deel aan de Societeit van Jezus te danken". [2])

Deze beweringen bewijst hij aldus:

„De inblazingen van de Jezuïeten en het voorbeeld van den aartshertog Ferdinand bewogen keizer Rudolf II eerst in Opper- en Neder-Oostenrijk van 1599—1603 en daarna ook in zijn overige erflanden, in Bohemen en Hongarije een gewelddadige tegenhervorming te bewerken". [3])

Dit bewijs is zeer wankel. Gindely, een beter geschiedkenner dan Huber, en die daarenboven een gezag is voor dit tijdperk, noemt dergelijke beweringen onnoozele beuze-

---

1) MARONIER, 142 vlg.
2) JOH. HUBER, Der Jesuitenorden, 138, 143.
3) T. z. pl. blz. 136.

larijen. In zijn werk, Rudolf II, zegt hij: „Alles rechtigt ons aan te nemen, dat de strenge maatregelen tegen de protestanten, waartoe Rudolf besloot, het gevolg geweest zijn van *zijn eigen beslissing*, en zóó buiten allen invloed van Rome of Spanje om, dat dezen er te voren niets van wisten". — „Feszler wel is waar aarzelt niet in zijn „Geschiedenis van Hongarije", aan *de Capucijnen en de Jezuïeten* zulk een invloed op het gemoed van den keizer toe te schrijven; *wij moeten echter de juistheid van deze bewering ten stelligste ontkennen,* daar de kennis van de Spaansche briefwisseling al onzen twijfel wegneemt omtrent de invloeden, die het Praagsche hof beheerschten. Op dezen grond moeten wij ook de door Feszler ieder oogenblik besproken inwerking van den nuntius als louter beuzelpraat verwerpen." [1])

Tot verdere bevestiging van zijn beweren noemt Huber twee Jezuïeten met name als de schuldigen. De eerste is *Johann von Mellen*. Deze „Jezuïet" vond volgens hem de volgende uitkomst. „Daar de keizer niet in staat was de ketters uit te roeien, moest hij met *stilzwijgend voorbehoud* zich onthouden *van geweldddadigheden*, en de Protestanten zoo lang dulden, tot hij door versterking van zijn macht zijn dwangmiddelen kon verscherpen, om hen dan tot rede te brengen." [2])

Een Jezuïet Johann von Mellen is in de naamlijsten van de Orde niet te vinden. Is misschien Pater Joh. Montanus (Mollensis) bedoeld, dan moet toch eerst nog het bewijs geleverd worden, dat hij dien boosaardigen raad zou gegeven hebben.

De tweede Jezuïet door Huber bizonder schuldig genoemd zou *Windeck* zijn. „Hoe langer hoe heftiger uiten zich in dezen tijd de Jezuïeten in woord en schrift. De *Jezuïet Windeck* dreef zelfs aan tot moord en doodslag van de Lutheranen en alle overige ketters". [3]) En, zooals veelal, schrijft *Maronier* hem na: „Hun toon tegenover de Protestanten werd steeds hooger, hun vijandschap steeds heftiger.

1) GINDELY, Rudolf II, 67.

2) HUBER, Jesuitenorden 137.

3) T. z. pl., 138.

De Jezuïet Windeck wekte op tot moord en doodslag van alle ketters". [1]) Nu is echter wis en zeker Windeck *geen Jezuïet*, ja zelfs niet eens een leerling van de Jezuïeten. Hij had gestudeerd te Freiburg in Baden van 1555—1558 en was later aan diezelfde hoogeschool hoogleeraar en rector, en de Jezuïeten kwamen eerst te Freiburg in 1620, het jaar na zijn dood. [2])

Reeds in 1611, dus nog tijdens het leven van Windeck, komt Pater Keller er openlijk tegen op, dat men „Paullus Vindeck", zooals ook nog eenige anderen, voor Jezuïeten uitgeeft. [3]) Het hielp echter niets. Tot in onze dagen toe is en blijft hij een Jezuïet in alle boeken, die tegen de Jezuïeten worden uitgegeven, want meestal schrijft de eene Jezuïetenvijand den anderen na zonder zich om weerleggingen te bekreunen. En de waarheid? Ja, is het hun daar wel om te doen?

Nog een bewijs zal Huber leveren. Ziehier. „De Jezuïeten hielden de hun genegen vorsten voor, dat zij niet gebonden waren door den Augsburgschen godsdienstvrede van 1555, want die was schadelijk voor de kerk, en aan keizer Ferdinand I ontzeiden ze de eeuwige zaligheid, omdat hij dien vrede had gesloten." [4])

Voor geen van deze twee beweringen is ooit een bewijs gegeven. De beschuldiging dat de Jezuïeten den godsdienstvrede van 1555 niet erkenden, is in protestantsche smaadschriften reeds dikwijls ingebracht, maar ook door de Jezuïeten al vóór den dertigjarigen oorlog met beslistheid afgewezen. Zoo zegt b.v. de Jezuïet Rosenbusch (Roseffius) in zijn „Verklaring tegen Osiander" in 1588: „Ik heb geen reden mijn woord tegenover een ketter te breken, zoolang hij ten op-

1) MARONIER De Orde der Jezuieten, 146.

2) SCHREIBER, Geschichte der Albert-Ludwigs-Universität II, 319 vlg., 402 vlg.

3) „Quoties vobis Jesuita est Alanus Copus? quoties Stapletonus? *quoties Paullus Vindeck"?* Tyrannicidium (München 1611), 7.

4) HUBER, Jesuitenorden, 138.

zichte van mij houdt, wat hij heeft beloofd. En daarom, heeft men eenmaal een verbintenis met hen aangegaan voor iets dat geen kwaad is, dan is men verplicht die met oprechtheid na te komen... Men weet te Rome zeer goed, hoe de godsdienstvrede gesloten is, toch heeft men nooit vernomen, dat de Paus ook maar in 't minst heeft bewerkt, dat deze opgeheven werd, of aan de geldigheid ervan getwijfeld heeft." [1])

Dit zij voldoende omtrent den Augsburgschen godsdienstvrede. In het 28e hoofdstuk zullen we de leer der Jezuïeten omtrent verbintenissen met andersdenkenden uitvoeriger behandelen, want op dit punt zijn de lasteringen en vervalschingen bijna ontelbaar.

Hiermee hebben wij het voornaamste aangegeven, waardoor de tegenstanders van de Jezuïeten trachten te bewijzen, dat de Jezuïeten den dertigjarigen oorlog hebben verwekt, die „zonder hen misschien nooit was ontstaan." Veel waarde kan men aan die betoogingen niet toekennen; zoo'n aanklacht diende toch met deugdelijke bewijzen gestaafd te worden, niet met valsche namen en verdraaiing van de geschiedenis.

De feiten hebben dunkt mij uitgewezen wie de werkelijke aanstokers zijn. Of wil men misschien beweren, dat de protestanten van Bohemen, Silezië, Moravië, Oostenrijk en Hongarije door de Jezuïeten zijn aangedreven, tegen hun koning en keizer op te staan; dat *zij* den keurvorst van de Palts en de andere vorsten van de Unie hebben aangespoord eed en eer schandelijk te vertrappen en de wapens op te vatten tegen hun wettigen leenheer? Of zijn die oproerige stenden zelf misschien vermomde Jezuïeten, Jezuïeten „van den korten rok"? Inderdaad dan zijn het de Jezuïeten, die den oorlog hebben veroorzaakt niet alleen, maar ook begonnen. Dat trachte men dus te bewijzen.

1) ROSENBUSCH, Declaration der untüchtigen Abfertigung Osiandri, 96.

VIII.

Moordaanslag van de Jezuïeten op Gustaaf Adolf.

Den 9den December 1894 werd door het Protestantsche Duitschland plechtig herdacht en in dicht en ondicht gevierd de driehonderdste geboortedag van Gustaaf Adolf, koning van Zweden; niet uit liefde voor het vaderland, maar voor het Protestantisme. Men vergenoegde zich meestal niet, tegen de waarheid in, den Zweedschen veroveraar als godsdienstheld en geloofsmartelaar te verheerlijken, maar men voegde bij de onwaarheid ook nog de onrechtvaardigheid tegen de Katholieken en bizonder tegen de Jezuïeten.

In vele plaatsen werd o. a. een gelegenheidsstuk opgevoerd, getiteld „Gustaaf Adolf", [1]) waarin het streven van den Zweedschen vorst aanschouwelijk werd voorgesteld. Een van de tooneelen speelt te Frankfort aan de Main. Daarin treden op een Jezuïet en een soldaat, die het volgend gesprek voeren:

Jezuïet.

Misschien valt hier de vogel in den strik.
Vandaag bereiden zij in Frankforts muren
Een prachtig feest, en zal de ketterkoning
Met grooten luister hier zijn vrouw ontvangen.
Hij leeft hier onbezorgd, geeft aan een ieder
Op zijn verzoek gehoor; nu is het tijd,
Met onverschrokken geest en vaste hand
Het werk te doen, aan u en mij bevolen.

1) *Gustav Adolf* von Paul Kaiser, 5de druk, Gotha 1894.

S o l d a a t.

U meent: 't is nu de tijd ter eere Gods
Eens voor al, dien ketter uit den weg te ruimen.

(*Maakt een overeenkomstig gebaar.*)

J e z u ï e t.

Voor 't heilig doel is ook dit middel heilig.

S o l d a a t.

Door u wordt 't doel bedacht, door ons het middel.

J e z u ï e t.

Ook op de middelen hebben wij gedacht;
En, helpt een dolk ons niet, hier is een brief
Gedrenkt met fijn en hoogst gevaarlijk gif,
Dat ingeademd den ontvanger doodt. [1])

In een volgend tooneel wordt de Jezuïet ontmaskerd.

O f f i c i e r.

O Majesteit! Wij vonden dezen monnik
Hier verborgen in uw slaapvertrek,
En onder zijn gewaad school deze dolk.

O x e n s t j e r n a.

Val op uw knieën neer, nietswaardige monnik!

J e z u ï e t, (*het kruis van zijn rozenkrans opheffend.*)

Voor 't kruis hier val ik op mijn knieën neer,
Maar niet voor u, vermaledijde ketters.

O x e n s t j e r n a.

Het kruis verkondigt ons een andere leer
Dan gij opvolgt, waardige gezel van Jezus!
Gij kent dien Jezus niet, en Hij kent u niet!
Gij kent zijn kruis, dat heilig teeken, niet,
Al draagt gij 't aan uw gordel vastgebonden.

---

1) KAISER, blz. 54.

(*Tot de soldaten.*)

Rukt weg dat kruis uit snoode moordenaarshanden. (*De soldaten ontnemen den Jezuïet kruis en rozenkrans.*)

Jezuïet.

Gij kunt me met uw zwaard de borst doorsteken,
Of smadelijk aan de galg het leven rooven;
Maar weet, dat uit het bloed van alle heiligen
Steeds nieuwe helpers onzer Kerk ontspruiten.
Er staan reeds anderen achter mij, die eens
Met duren eed, gezworen bij Maria
En alle heiligen, zich verbonden hebben
Den ketterkoning, waar en hoe dan ook
Te dooden, en de wereld te bevrijden
Van die pest. — [1])

Dat is de Jezuïet, de moordenaar en de schurk met zijn afschuwelijke beginselen,—zooals hij in de verbeelding van vele protestanten bestaat — op heeterdaad betrapt: een groote voldoening voor het protestantsch bewustzijn. Jammer maar dat de heele geschiedenis valsch is, en de maker van dit tooneelspel, Dr. Paul Kaiser, heeft het met het achtste gebod niet zoo heel nauw genomen. In zijn feestwerkje „Gustaaf Adolf, Een christelijk heldenleven", bij dezelfde gelegenheid uitgegeven, schrijft Kaiser: „Wat, zoo het eens gelukt was dezen man met een pistoolschot of een geheimen dolksteek uit den weg te ruimen! Nog in onze dagen wordt in het geschiedkundig museum van Stokholm een dolk bewaard, die bestemd was hem te Frankfort te treffen.... *Men vertelt*, dat een Jezuïet zich daarmee in zijn slaapkamer verborgen had en vóór de volvoering van zijn aanslag betrapt werd. Aan den wil om het te doen heeft het deze doodvijanden van de Evangelische Kerk in allen geval niet ontbroken." [2])

1) Kaiser, blz. 60, vlg.

1) Kaiser, Gustav Adolf. Ein christliches Heldenleben. (Bielefeld 1894), 65.

Nu zegt Dr. Kaiser in zijn „besluit" van dit werkje: „Men zal echter in dit geschrift gemakkelijk opmerken, welke feiten *minder gewaarborgd* blijken. Ze zijn duidelijk aangegeven door een *‚men vertelt'* of *‚men bericht'*.

Hij wist dus, dat die geschiedenis van den Jezuïet „minder gewaarborgd" was, want hij laat hem voorafgaan door een *men vertelt*, en toch heeft hij in zijn tooneelstuk met dit ongewaarborgd vertelsel den goeden naam van katholieke ordesgeestelijken diep gekrenkt, en de verspreiding van den laster in de hand gewerkt. Die moordaanslag van de Jezuïeten deed dan ook gedurende de Gustaaf-Adolf-feesten de ronde in vele protestantsche en liberale bladen.

Waar is nu deze geschiedenis vandaan gekomen? In het kort zullen we het nagaan en opnieuw zal het blijken, dat velen wel waarheidszin eischen en wetenschappelijk onderzoek, maar natuurlijk niet tegenover de Jezuïeten; die staan buiten de wet.

Spanheim, hoogleeraar in de godgeleerdheid te Geneve, verhaalt in „De Zweedsche Soldaat" van 1633 het volgende: „Op een laten avond werd te Frankfort in de kamer van den koning een priester gegrepen, afkomstig uit Antwerpen: hij had een dolk bij zich. Tegelijk werd aan den koning gemeld dat zes Jezuïeten het op zijn leven gemunt hadden: ze hadden zich verbonden den koning neer te steken; hij zou dan ook geen half jaar meer leven." [1])

Chemnitz, vroeger Zweedsch krijgsoverste en later geschiedschrijver, geeft in 1648 dit bericht over den aanslag. In den zomer van 1631 waarschuwden goedhartige menschen uit Regensburg, dat de Jezuïeten een monnik van Amberg hadden aangezet om in het kleed van een evangelischen predikant zich bij den koning in te dringen. Dan moest hij hem trachten te dooden met een vergiftigd boek, door de Jezuïeten zelf toebereid, of wel met een dolk. Chemnitz is echter niet zeker, of deze waarschuwingen reden van bestaan hadden

1) Le Soldat Suédois, 210 vlg.

of niet, want hij voegt erbij: „Zoo heeft het dus, *voor zoover deze waarschuwingen op goede gronden berustten*, toen reeds aan arglistige praktijken niet ontbroken om den koning van kant te helpen.” [1])

Fryxell [2]) vertelt hetzelfde, maar verandert het boek in een brief, en is niet zoo voorzichtig wat de geloofwaardigheid betreft.

Er is dus ruime keus in de moordenaars: Een Jezuïet, een priester uit Antwerpen, zes Jezuïeten, en nog een monnik uit Amberg door Jezuïeten opgestookt. Maar zijn er nu ook bewijzen? Voor de slaapkamergeschiedenis van Spanheim, die, volgens Kaiser in zijn tooneelstuk, ook al door een Jezuïet werd afgespeeld, beproeft niemand eenig bewijs te leveren. Daar hebben we dus mee afgehandeld. Maar voor den aanslag van den Ambergschen monnik en de onbepaalde pogingen van die zes Jezuïeten bestaan zeer mooie bewijsstukken, te vinden bij Fryxell. Hij haalt n.l. twee Latijnsche brieven aan, geschreven door een zekeren Christof Sternkopf van Regensburg op 10 en 20 Augustus 1630. Die brieven bevinden zich in het rijksarchief te Stokholm.

De eerste van 10 Augustus vertelt dat de Jezuïeten een man hadden omgekocht, om den koning door vergif of met een dolkstoot om het leven te brengen. Van het vergif wordt gezegd, let wel, „de Jezuïeten *zullen trachten* het te bereiden. [3]) Ook *zouden* de Jezuïeten *trachten* op dezelfde wijze den rijkskanselier Oxenstjerna te vermoorden. De moordenaar was een monnik, die vier jaar in het klooster van Amberg had doorgebracht, kleermaker van beroep, met blond haar en blonden baard en een halfkaal hoofd. Nog andere aanslagen van de Jezuïeten tegen den koning zal de schrijver meedeelen, als de geadresseerde zelf wil overkomen. De ouders van

1) CHEMNITZ, Der königl. schwedische in Deutschland geführte Krieg (Stettin 1648) I, 71.

2) Berättelser ur Swenska Historien. Sjette Delen, Gust. II Adolf, (Stokholm 1833) 248.

3) Quod ipsi Jesuitae praeparare studebunt.

dien geadresseerde waren zeer verheugd, toen zij vernamen dat hij in dienst was bij Oxenstjerna.

In den tweeden brief van 20 Augustus wordt dan gemeld, dat de moordenaar op weg is om zijn opzet te volvoeren: „Laatstleden Zondag was hij met het vallen van den avond vertrokken, in 't zwart gekleed, maar onder dat zwart droeg hij een soldaten-uniform en aan zijn gordel een vergiftigden dolk. Lukte het niet met den dolk, dan moest hij zijn wandaad volbrengen met het vergiftigde smeekschrift. Nog andere moordenaars zullen hem volgen, hun beschrijving zal zoo spoedig mogelijk worden opgezonden. Nog eens drukt de briefschrijver erop, dat hem nog vele andere aanslagen bekend zijn. [1])

Dat nadrukkelijk herhalen dat de schrijver nog meer aanslagen weet, de omstandigheid ook dat hij in zijn beide berichten erop aandringt deze *brieven-zelf* te toonen aan de bedreigde personen, doen wel vermoeden dat het hem er om te doen was van Oxenstjerna eenige geldstukken of een post te bekomen. De omgeving van den Zweedschen koning zal in allen geval wel gedacht hebben, dat die o zoo sluwe Jezuïeten hier bij deze misdadige aanslagen al hun sluwe voorzichtigheid schenen verleerd te hebben. Het is wel treurig voor de wetenschap, dat men in een geschiedwerk met zulke stukken voor den dag durft te komen.

Maar, men noemt geen koetje zoo bont of er is wel een vlekje aan; als er nooit een poging gewaagd was om Gustaaf Adolf te vermoorden zou men er niet zoo dikwijls over spreken. De waarheid van dat spreekwoord laat ik buiten bespreking, maar inderdaad de geschiedenis kent een moordaanslag tegen den Zweedschen koning, doch de Jezuïeten zijn er merkwaardig genoeg hoegenaamd niet in betrokken. Ziehier wat de protestantsche geschiedschrijver *Senckenberg* daarover vermeldt.

„Bij Stettin stond tegenover Gustaaf Adolf de Wallensteinsche generaal Conti. Deze stelde alle pogingen in het werk

---

1) FRYXELL, Berättelser ur Swenska Historien, 248.

om door list den koning van Zweden levend of dood in zijn macht, te krijgen, om zoo met één slag den oorlog te beeindigen.

„Met deze bedoeling liet Conti niet alleen gemeen-soldaten, maar ook officieren naar den koning overloopen, en onder deze laatsten bevond zich ook een zekere Quintin en zijn vriend Jan Baptist, een ritmeester. Op een verkenningstocht gelukte het Quintin aan het Wallensteinsche leger een hollen weg te verraden, waar de koning bij het terugkomen langs moest. Gustaaf werd overvallen, maar eenige van zijn eskadrons, die in de nabijheid waren opgesteld, sloegen er doorheen en bevrijdden hem. Quintin ontkwam, maar zijn vertrouweling Jan Baptist werd in het Zweedsche kamp gegrepen, op de pijnbank gefolterd en toen hij alles had bekend, met den dood gestraft." [1])

In deze heele geschiedenis wordt *het woord Jezuïet zelfs niet genoemd*, en ook op de pijnbank wordt de naam Jezuïet niet uitgesproken. *Lars Grubbe*, de geheimschrijver van Gustaaf Adolf, geeft een eigen bericht over het verraad van Quintin, gedagteekend 24 Juli 1630; ook hij spreekt niet van een Jezuïet, maar van een Italiaanschen ritmeester, als medeplichtige. Ook in zijn latere berichten maakt hij geen gewag van Jezuïeten. [2])

Maar die dolk dan in het geschiedkundig museum van Stokholm? De dolk bestaat werkelijk. Of 't echter een bewijsstuk is? De hoogleeraar O. Montelius. een van de bestuurders van dat Museum, heeft uitdrukkelijk verklaard dat hij die heele geschiedenis voor een fabel houdt. Hans Hildebrand, zijn medebestuurder, en hij zelf, beiden allerminst te verdenken van partijdigheid voor Katholieken, verzekeren, dat ten minste in Zweden *geen enkel* geschiedkundig bewijs bestaat voor dien aanslag; dat *daar te lande ook geen enkel bericht* bekend is uit den tijd, toen die poging tot moord zou gedaan

1) Senckenberg, Neue deutsche Reichsgeschichte XXVI, 130 vlg.

2) Zie: Arkiv till upplysning om Svenska krigens och krigsinrättningarnes historia (Stokholm 1854—1861) 1, 702 vlg; 2, 24 vlg.

zijn. Bij den dolk behoort een *ongeteekend* stuk, dat volgens diezelfde heeren in allen geval eerst uit de tweede helft van de 18de eeuw afkomstig is, dus meer dan honderd jaar, nadat de dolk heet gebruikt te zijn. [1]) Ziehier den inhoud.

„Een monnik had in *Maagdenburg* gehoor verzocht bij den koning. Terwijl hij wacht in de voorkamer, kwam de veldmaarschalk Johan Banér daar binnen. De monnik hield hem voor den koning, en bood hem met een diepe buiging een smeekschrift aan. Daar ziet echter de maarschalk iets blinkends onder de monnikspij; hij grijpt hem bij den hals en vraagt wat dat is. Verschrikt geeft de monnik hem den dolk en bekent dat hij was uitgezonden om daarmee den koning te dooden." [2])

Nu is het uit de geschiedenis overbekend, dat Gustaaf Adolf nooit in Maagdenburg geweest is. Derhalve: dat stuk is een *naamloos* schrijven, honderd jaar te laat opgesteld, en moet bewijzen dat de Jezuïeten een aanslag hebben gedaan op Gustaaf Adolf in een stad, waar hij niet was.

Behalve de reeds genoemde worden door anderen weer andere plaatsen aangegeven, waar de aanslag zou beraamd zijn. In alle hemelstreken hebben de Jezuïeten Gustaaf Adolf naar het leven gestaan, de eigenlijke plaats schijnt een diep geheim te zijn. Dezelfde wonderlijke afwisseling in de personen. Nu is het één Jezuïet, dan zes, dan weer een onbepaald aantal, ook, voor de verandering, een keer geen Jezuïet, maar een monnik, door hen opgehitst. En welk wapen er gebruikt

---

1) DUHR. Jesuitenfabeln (1899), 199 vlg.

2) Denna Dolck har Fältmarskalken Herr Johan Banér undet det Tyska kriget, wid dess wistande i MAGDEBURG med Högst Sal. Hans Maj[t] konung Gustaf Adolph tagit af en Munck, kwilken latt anmäla sig hos Högst bemälte konung som en Sollicitant. Als dao berörde Fältmarskalk kom utur Hans Maj[ts] Cammare uti dess Formak als Muncken, förmenandes honom wara konungen ofwergaf en Supplique med et diept Reverence, blef merbemälte Faltmarskalk warse naogat blanckande under hans kappa, tog honom i halsen fraogandes kwad det wore, dao Muncken förskräckt gaf fram Dolcken als bekiände sig wara utskickad at med den samma mörda mer Högstbemälte konung.

zou zijn? De eene meent dat het een dolk is, een ander noemt een vergiftigd boek, een derde weet zeker dat het een vergiftigde brief moet zijn, enz. Dát moet in allen geval erkend worden, voor rijke verscheidenheid is er gezorgd; jammer maar dat de wetenschap juist eenvormigheid van berichten eischt, en die velerhande verschillen in *alle* omstandigheden, niet vertrouwt. Er is dan ook geen enkel geloofwaardig bericht van tijdgenooten bekend. Zeer bevreemdend ook is het volstrekte stilzwijgen van Gustaaf Adolf zelf en van al zijn vertrouwelingen. Noch in de ambtelijke berichten en verklaringen, noch in de vertrouwelijke besprekingen, evenmin in de talrijke brieven van den koning of van zijn omgeving is ook maar het minste gegeven aan te wijzen, dat de Jezuïeten een moordaanslag tegen den Zweedschen vorst hebben gedaan of ook maar hebben beraamd. Ten slotte, geen enkele geschiedschrijver van naam, die dezen tijd behandelt, vraagt geloof voor dat vertelsel.

Derhalve ondanks de dolk van Stokholm en den spijt van sommige Jezuïetenhaters, is en blijft deze geschiedenis voor ieder verstandig mensch een fabel, en anders niet.

IX.

De Jezuïeten-oorlog in Paraguay.

Paraguay was de naam van een uitgestrekte landstreek in Zuid-Amerika, doorstroomd door de rivieren Paraguay, Parana en Uraguay, en veel grooter in omvang dan de tegenwoordige staat van dien naam. Het land was met ontzaggelijke wouden overdekt en door hooge bergketenen ingesloten. Tegen het einde van de zestiende eeuw wendde zich de bisschop van San Miguel tot de Jezuïetenorde met het verzoek hem eenige Paters af te staan om in die wildernissen het christendom te prediken. De Paters gingen op kondschap uit en keerden terug met het bericht, dat er minstens 200.000 Indianen verbleven, aan wie met vrucht het Evangelie kon worden verkondigd. Onmiddellijk werd in de stad Asuncion een Jezuïetenhuis opgericht. De Spaansche regeering deed alles om de zendelingen te steunen. Zij verkregen vrije vaart op de staatschepen, en rijke hulpmiddelen om kerken en scholen te stichten. Ook werden heilzame wetten uitgevaardigd om de Indianen te beschermen tegen de schraapzucht van de Spaansche planters. Dezen toch schenen te meenen, dat de landen en volkeren van Amerika alleen bestonden om hun hebzucht te voldoen, en bij die uitbuitingen werden ze dikwijls geholpen door de zwakheid en trouweloosheid van de beambten.

Het was geen gemakkelijke taak, die de zendelingen op zich hadden genomen. De Indianen, die Paraguay bewoonden, waren verwilderd en wreed, en zoo groot was het gevaar dat de geloofspredikers bij die woeste stammen den dood zouden vinden, dat de Spaansche stadhouder bezwaar maakte hen het bekeeringswerk te laten beginnen. Spoedig echter bemerkten de Indianen, dat die nieuwe Spanjaarden niet tot hen waren gekomen om rijkdommen te verwerven, maar om hun den weg te leeren tot het ware geluk voor dit en het toekomstig leven. Ze spaarden het leven van die priesters, die zich onder hen durfden wagen met geen ander wapen dan het kruis, want hun gruwzaamheid week voor hun verbazing over zooveel onverschrokkenheid. Langzamerhand ook werden zij gewonnen door de belangelooze liefde, die zij van hen ondervonden bij het verplegen van zieken, en gevoelden innige dankbaarheid voor hun bescherming tegen de baatzuchtige Europeanen. Vele planters toch dwongen de Indianen, die zij in hun macht hadden, tot den zwaarsten arbeid in harde slavernij. De Jezuïeten echter rekenden het zich tot plicht die wilden niet alleen te vormen tot goede Christenen, maar ook tot vrije menschen en niet tot slaven, en ze achtten het beneden hun waardigheid de handlangers te worden van Europeesche roofzucht. Op hun aansporen vaardigde dan ook in 1609 de koning een bevelschrift uit, dat men de inboorlingen niet in slavernij mocht brengen, want hij wilde geen gedwongen huldiging; men moest ze alleen onderwerpen met de wapenen van het woord, en door de kennis van den waren God tot een betere levenswijs brengen.

Hoewel de planters ook nu nog allerlei hinderpalen in den weg legden, gelukte het toch aan twee Jezuïeten eenige honderden Indiaansche families tot een kerspel te vereenigen. Dit was het eerste begin van de beschaving voor die verwilderde verlaagde volksstammen. Maar welk een moeite om hetgeen gewonnen was te behouden. Hoe dikwijls keerden ze tot het zwervend leven terug en moesten de zendelingen hen weer opzoeken in de bosschen. Den eenen dag verlangden

ze in een edele opwelling van het hart het H. Doopsel, om den anderen dag weer tot hun afgoden terug te keeren. Dan waren ze alle vermaningen vergeten en gaven zich opnieuw over aan roofzucht en dronkenschap. Door de aanhoudende inspanning van de zendelingen leerden ze echter langzamerhand het geluk van een geregeld en godsdienstig leven beseffen, en kon de eerste nederzetting, Loretto genaamd, het voorbeeld en de moeder worden van vele anderen. Zoo mocht het dan eindelijk gelukken 41 verschillende dorpen te stichten aan de oevers van de Parana en de Uraguay. Daar leefden 200.000 Indianen gelukkig en tevreden, genietend van al de zegeningen der beschaving, zonder gekweld te worden door de ongerechtigheden, die vele Europeanen uit naam van die beschaving bedreven.

Paraguay was nu een echt aartsvaderlijke staat geworden. Ieder dorp werd bestuurd door twee geloofspredikers, die de leiding hadden zoowel voor het geestelijke als het lichamelijke. De Indianen waren niet ondergeschikt aan de Spaansche steden, maar stonden onmiddellijk onder den koning. Om te verhoeden dat deze jonge christenheid de misdaden leerde van de Europeanen, mocht op bevel des konings een vreemdeling nooit langer dan drie dagen onder hen vertoeven. In ieder dorp waren twee scholen, de eene voor het onderricht in lezen, schrijven en rekenen, de andere voor zang- en toonkunst. Ieder kind werd volgens zijn bekwaamheden opgevoed, voor den landbouw of voor de verschillende soorten van handwerk, en die meer aanleg hadden werden opgeleid tot hooger ontwikkeling. Elke familie bezat een stuk grond, dat in al hun behoeften kon voorzien. Ouden van dagen en gebrekkigen werden onderhouden uit de opbrengst van het gemeenteland, dat het eigendom Gods genoemd werd. Niemand leed gebrek, niemand ook sleet zijn tijd in ledigheid. Zoo waren daar dan de droombeelden van onze socialisten werkelijkheid geworden zooveel zulks mogelijk is.

De Indianen leefden gelukkig en tevreden en stonden hooger

dan elk ander volk van de nieuwe wereld; dat was de vrucht van een eeuw van onverpoosden arbeid. [1])

De ongeloovige wijsgeer Montesquieu aarzelt niet zijne hooge bewondering uit te spreken over hetgeen de godsdienst daar gewerkt had. [2]) Maar helaas! niet zonder bitterheid heeft Chateaubriand het gezegd: „Het was een oogst van het Christendom, voortgesproten uit het bloed van de godsgezanten: het verdiende dus alleen haat en verguizing." [3])

Pombal, de „verlichte" minister van Portugal, zou uit haat tegen de Jezuïeten die opbloeiende beschaving voor goed vernietigen. Volgens zijn meening hadden de Jezuïeten daar ontzaggelijke rijkdommen verzameld en hielden ze de goud- en zilvermijnen, die het land volgens hem bezat, verborgen, om alleen het voordeel van die schatten te hebben.

Die rijkdommen hoopte hij te bemachtigen. Voor dat doel en tevens om zijn haat bot te vieren tegen de Jezuïetenorde, moesten de Indianen beroofd worden van de zegeningen der christelijke beschaving, en teruggeworpen in hun vroegere barbaarschheid.

Door toedoen van Pombal werd op 13 Januari 1750 tusschen Spanje en Portugal een ruilverdrag gesloten. Spanje kwam voor goed in 't bezit van de lang betwiste kolonie San Sacramento aan de La Plata, maar stond daarvoor aan Portugal af zeven Indiaansche nederzettingen aan den linkeroever van de Uraguay. Volgens § 16 van dat verdrag moesten de daar gevestigde zendelingen en de Indianen van die dorpen met have en goed vertrekken, om zich op een ander gedeelte van het Spaansch grondgebied te vestigen.

De inboorlingen mochten al hun roerend goed, hun wapenen en ook hun vee met zich nemen. Hun dorpen en vlekken moesten met alle huizen en gebouwen en allen eigendom

1) Vgl. WAPPÄUS, Handbuch der Geographie und Statistik, 1 Abth. III⁷ (Leipzig 1871), 1013.

2) MONTESQUIEU, Esprit des lois, chap VI.

3) CHATEAUBRIAND, Génie du Christianisme, II vol., IV 1, blz. 4.

van landerijen aan de kroon van Portugal worden afgestaan. [1])

Een schreeuwende onrechtvaardigheid dus, waardoor 30,000 Indianen plotseling van al hun persoonlijk eigendom van vaste goederen werden beroofd en naar een vreemd en woest land moesten verhuizen. *Southey*, de Engelsche geschiedschrijver over Brazilië, noemt het dan ook: „een van de meest tirannieke bepalingen, die ooit zijn uitgevaardigd door de gewetenloosheid van gevoellooze heerschers.” [2])

Niemand was tevreden over dit verdrag. In Spanje klaagde men over het afstaan van dat rijke La Plata-gebied, waardoor ook de smokkelhandel in de hand werd gewerkt. In Spaansch Amerika dienden de onderkoning van Peru, het oppergerechtshof van Charcas en bijna alle landvoogden van La Plata de ernstigste bezwaren in bij de regeering te Madrid. [3])

Ook in Portugal waren ze niet voldaan. Toch moest het verdrag worden uitgevoerd.

Hoe hebben zich nu de Jezuïeten in die treurige zaak gedragen? *Winkler Prins* beweert: „De Jezuïeten boden van 1754 tot 1758 gewapenden wederstand aan de uitvoering van dit verdrag, maar moesten het onderspit delven voor het vereenigde Spaansche en Portugeesche leger.” [4])

De Utrechtsche hoogleeraar *Wijnne* schrijft als volgt: „De orde bood hevigen tegenstand en wilde Paraguay niet missen; de inboorlingen kwamen in verzet en werden naar de meening

1) Respecto de las villas y aldeas que cede S. M. C. sobre la orilla oriental del Uraguay, los missioneros saldrán de ellas con sus muebles y objetos, llevando consigo á los Indios pera establecerlos en otras tierras pertenecientas á Espana. Los dichos indios podrán igualmente llevarse sus bienes muebles y semi-muebles, (los ganados), armas, pólvora y municiones que poseyeran. Las villas y aldeas se entregarán bajo la forma indicada á la Corona de Portugal con todas sus casas, edificios y la propriedad rústica y urbana del terreno. MONNER SANS, Misiones Guaraniticas (Buenos-Ayres 1892) 148 vlg.

2) ROBERT SOUTHEY. History of Brazil III (Londen 1819) 449 vlg

3) WAPPÄUS, Handbuch der Geographie und Statistik des ehemaligen spanischen Mittel—und Süd-Amerika, blz. 1012.

4) A. WINKLER PRINS. Geïllustreerde Encyclopaedie XI (Amsterdam 1878) bij Paraguay blz. 517 2de kolom.

van den minister [Pombal], hierin gesterkt door de Jezuïeten." 1)

Dit sprookje, dat de Jezuïeten zich tegen de ruiling van Paraguay hebben verzet, is het eerst in de wereld gebracht door Pombal zelf, in zijn geschrift: „Kort bericht over den staat, dien de Jezuïeten van Portugal en Spanje hebben gesticht in de overzeesche bezittingen van de beide koninkrijken". 2) Hier schuift hij de schuld van de tallooze moeilijkheden in Paraguay ontstaan, op rekening van de Jezuïeten, en beweert dat zij oorlog hebben gevoerd tegen de legers van Spanje en Portugal. Van hem hebben de anderen het overgenomen, ook ernstige geschiedvorschers, zoo b.v. ook de schrijver van Portugals geschiedenis *Schäfer*. 3) Toch konden en moesten ze beter weten, want reeds lang heeft *Southey*, die overigens de Jezuïeten niet heel genegen is, onweerlegbaar uit de Spaansche en Portugeesche stukken bewezen, dat de orde zich hoegenaamd niet heeft bezondigd door misdadig verzet. *Ds. Maronier* beweert natuurlijk ook, dat de Jezuïeten jaren lang een hevigen strijd voerden tegen de koninklijke troepen. 4) Hem is het echter niet kwalijk te nemen; hij kent geen andere *bewijsstukken* voor al zijn geschrijf dan het *gezag* van verklaarde Jezuïetenhaters.

Andere protestantsche schrijvers laten veel van de aanklacht vallen en beweren alleen, dat de Jezuïeten niet al hun invloed hebben aangewend om de Indianen tot toegeven over te halen. Zoo schrijft b.v. de Göttinger hoogleeraar *Wappäus:* „Men heeft de Jezuïeten beschuldigd, dat zij de Indianen hebben geleid bij hun weerstand tegen de maatregelen van de regeering; dit is echter niet bewezen en alleen zooveel schijnt zeker, dat zij hun invloed niet hebben gebruikt, om den licht verklaarbaren afkeer te breken, dien de Indianen

1) WIJNNE, Algemeene Geschiedenis III (7de druk), 180.

2) Relação abbreviada da Republica que os Religiosos Jesuitas, das Provincias de Portugal e Hespanha establecerão nos Dominios Ultramarinos das duas Monarquias.

3) H. SCHÄFER, Geschichte von Portugal V, 258 vlg.

4) MARONIER, De orde der Jezuïeten, 112.

gevoelden tegen het afstaan van al hun vaste goederen aan die gehate Portugeezen, door wie ze eeuwen lang waren onderdrukt. Zoo hoopten de Jezuïeten de uitvoering van het verdrag op de lange baan te schuiven en eindelijk heel en al te doen intrekken." [1])

Een van de nieuwste schrijvers over deze geschiedenis, *Alfred Zimmermann*, durft de zaak nog niet uitmaken en zegt: „Waren de Indianen goed aangevoerd, dan hadden hun vijanden zonder twijfel den ondergang gevonden. *Het schijnt echter* dat de Paters geen deel hebben genomen aan den strijd." [2])

Toch is alles zeer duidelijk te maken uit de oorspronkelijke stukken, over en weer over die zaak geschreven. Zie hier volgens die berichten het verloop der gebeurtenissen.

Toen dan besloten was de uitvoering van het verdrag door te zetten, werd door Portugal Don Gomez Freire d'Andrada en door Spanje de markies van Valdelirios als gevolmachtigde aangesteld. Aan P. Frans Retz, generaal van de Sociëteit, werd door de beide regeeringen opgedragen de zendelingen te bevelen, dat zij de zeven nederzettingen zouden ontruimen. P. Retz schreef daarop aan den Provinciaal van Paraguay, P. Emmanuel Quirini, alles in 't werk te stellen dat de nederzettingen werden verlaten en aan de gevolmachtigden bij hun aankomst konden worden afgestaan. [3]) Dezen brief ontving Quirini in 1751. Onmiddellijk overlegde hij met de oudste zendelingen, hoe men het bevel ten uitvoer zou brengen. Voor de 30,000 Indianen, die vertrekken moesten, was nog geen gebied aangewezen, en daarom waren de vergaderde Paters van oordeel, dat men voorloopig de komst van die machthebbers zou afwachten; die moesten dan

1) WAPPÄUS Handbuch, 1012 vlg.

2) A. ZIMMERMANN, Die Kolonialpolitik Portugals und Spaniens (Berlijn 1896), 383.

3) Waar geen andere stukken worden aangegeven, is het volgende ontleend aan het bericht, dat de provinciaal van Paraguay, P. Jozef Barreda, den 19den Mei 1757 verzond aan den Generaal, over al de gebeurtenissen van 1750—1756.

bepalen waar zich de nieuwe nederzettingen moesten vestigen; vervolgens werden met het oog op de dreigende gevaren, zoowel aan de Spaansche regeering als aan den generaal van de orde de groote nadeelen blootgelegd, die uit het afstaan van dat zendingsgebied zouden voortspruiten. Als buitengewoon afgevaardigde zond men P. Logus naar Madrid; hij werd echter in Rio de Janeiro door den Portugeeschen stadhouder Gomez Freire belet zijn reis voort te zetten. De gewone zaakgelastigden, die door de provinciale vergadering waren benoemd, n.l. P. Arroyo en P. Gervasoni, slaagden er in Europa te bereiken.

Den 4den Juli 1751 werd P. Visconti gekozen tot generaal van de Sociëteit. In een schrijven van 21 Juli daaraanvolgende beval hij aan den nieuwen provinciaal van Paraguay P. Jozef Barreda zelf de nederzettingen te bezoeken, en alle moeiten aan te wenden om de Indianen tot uittrekken te bewegen. Barreda ontving dien brief eerst het volgend jaar. Een volgende brief hield in dat hij aan alle zendelingen met klem moest gelasten, zich niet tegen de verandering te verzetten, en alle pogingen in het werk zou stellen om de verhuizing te bewerken. In plaats van den toenmaligen overste van de Indiaansche nederzettingen, P. Bernard Nuszdorfer, zou P. Strobel komen; maar wijl deze zijn nieuw ambt nog niet kon aanvaarden, bleef voorloopig P. Nuszdorfer. Deze begon in Maart 1752 een rondreis door het zendingsgebied om de Indianen gunstig voor den trek te stemmen. Hoewel dit boven verwachting gelukte, meende hij toch omzichtigheid te moeten aanraden: hij kende uit langjarige ondervinding het wankelend karakter van de Indianen maar al te goed. Intusschen was met de koninklijke machthebbers ook een afgevaardigde van den generaal te Buenos-Aires aangekomen, n.l. P. Altamirano. die voor alles wat de overhuizing betrof de hoogste volmachten had ontvangen en boven den Provinciaal gesteld was. P. Altamirano vatte van het begin af de zaak met kracht aan. Den 4den Mei zond hij aan P. Nuszdorfer een afschrift van den brief, dien hij vroeger aan den Spaanschen

Minister Carvajal had geschreven, en waarin hij beloofde zelfs al werd zijn eigen leven bedreigd, de zaak tot een gelukkig einde te zullen brengen. Hij beval dat binnenkort alles voor den trek gereed moest zijn. P. Nuszdorfer en de zendelingen beloofden hun best te doen. P. Nuszdorfer en P. Barreda maakten echter de bemerking, dat de Indianen toch eerst zaailanden moesten aanleggen in hun nieuwe woonplaatsen, wilden ze niet van honger omkomen. Hierop stond de Spaansche lasthebber Markies Valdelirios een tijdruimte van drie jaren voor de verhuizing toe.

Ze begonnen dus met het overbrengen van landbouwgerei en het bouwen van hulpwoningen in enkele van de nieuwe landstreken, die na lang zoeken en vele berichten over en weer eindelijk werden aangewezen. Nu de zaak reeds een goed verloop begon te nemen, werd alles bedorven door de voortvarendheid van Altamirano, die voortdurend door Valdelirios werd aangedreven. [1]) Altamirano schreef dan aan P. Nuszdorfer: „Er is wel is waar een termijn van drie jaren toegestaan, maar toch moet de verhuizing terstond beginnen, anders weigert de Portugeesche lasthebber uit ongeduld misschien het uitstel, en dwingt hij Markies Valdelirios binnen een jaar de te ontruimen landstreken af te staan." Met de afkondiging van dit bevel begon het verzet in de Indiaansche dorpen.

Om dat bevel, waarvan enkel onheil te verwachten viel, zoo mogelijk nog te keeren, wendde Barreda zich rechtstreeks tot den koning van Spanje met het dringend verzoek het uitstel van drie jaar te willen goedkeuren. De verbittering onder de Indianen steeg intusschen met den dag. De pastoor van St. Nicolaas, Pater Karel Tux, klaagt in een brief van 6 Juli 1752 aan P. Nuszdorfer, dat de Indianen niet meer waren te regeeren. Een hunner had hem in het gezicht verweten: „Onze vaderen hebben u in ons land ontvangen, en nu wilt gij er ons uitdrijven." P. Tux weet niet wat te doen, alle tegenmiddelen zullen de verwarring en de oproerigheid nog

---

1) SOUTHEY, History of Brazil III, 458.

vermeerderen. Van de 45 hoofden waren er maar drie bereid te vertrekken. [1])

Den 15den Juli 1752 berichtte P. Nuszdorfer uit Santa Cruz aan P. Altamirano, dat wegens de achterdocht, die de Indianen nu tegen de zendelingen begonnen te koesteren, dezen het niet in hun macht hadden hen tot gehoorzaamheid te bewegen. [2]) Uitvoeriger nog wordt dit door hem betoogd in een brief aan denzelfden, geteekend Japeyru 16 Augustus 1752. Daarin verklaart hij, dat „het eenvoudigweg onmogelijk is de dorpen in één jaar te ontruimen; ook het verdrag bepaalde toch dat de Indianen al hun roerende goederen konden meenemen, en dat te voren maatregelen genomen moesten worden voor hun vestiging in hun nieuwe woonplaatsen. Het onmogelijke verlangden de beide koningen niet en konden ze ook niet verlangen." Dan somt hij de groote voorraden op, die in de pakhuizen lagen opgestapeld, als granen, kleeren, gereedschappen, enz. Verder wijst hij op de verre afstanden en de ontzaggelijke moeilijkheden, om met zulk een menigte de breede rivieren, de Parana en de Uraguay, over te steken. Men mocht God danken als de trek in drie jaren volbracht kon worden. Voorloopig wilden de Indianen niet, en alle aanzoeken zoowel in 't algemeen als in 't bizonder waren vergeefs geweest. En dan verbreidde men nog de schaamtelooze lastering, dat de Jezuïeten de schuld waren van de heele oproerigheid; „maar ook dit, zoo schrijft hij, willen wij ons getroosten uit liefde tot onzen Heer Jezus Christus, die alleen uitkomst kan geven." [3]) Den 7den November 1752 zond P. Nuszdorfer een brief aan al de zendelingen van Parana: daar men op de ontruiming bleef aandringen moesten zij de Indianen gelasten geen moeilijkheden in den weg te leggen. [4])

Reeds was de tegenstand van de Indianen begonnen, toen

1) Orig. Simancas, Est. Leg. 7426.
2) Orig. Simancas, t. z pl.
3) Orig. Simancas t. z. pl.
4) Orig. Simancas, Est. Leg. 7424.

Altamirano met eenige begeleiders het eigenlijke zendingsgebied binnentrok. Van hier uit schreef hij in Augustus 1752 aan Valdelirios over den toestand. Ook eenigen van de ervarenste zendelingen schreven aan den Markies: wilde hij niet alles in verwarring brengen, dan moest hij den tijd voor het overhuizen nog verlengen. De ontevredenheid onder de Indianen nam toe, hoe meer de tijd naderde dat ze moesten opbreken; want telkens rezen er nieuwe moeilijkheden. P. Altamirano riep een gedeelte van de Paters bijeen en gaf hun vele strenge bevelen voor den uittocht. Nieuwe pogingen werden nu aangewend, vooral door P. Frans Limp en P. Jozef Fleischauer. Ze mislukten. Nu dreigden de Paters de ongehoorzame Indianen, dat zij hun dorpen zouden verlaten. Dat werkte. In het begin van 1753 werden opnieuw door eenige dorpen toebereidselen gemaakt, maar ondanks de waarschuwingen van P. Nuszdorfer, die zijn luidjes kende, langzaam en voorzichtig te werk te gaan, dreef Altamirano tot spoed aan. Nieuwe en erger onlusten waren er het gevolg van. De Indianen hielden den aandringenden Altamirano voor een Portugeeschen machthebber, en richtten hun haat tegen hem, zoodat hij uit het zendingsgebied moest wegvluchten. Nu zag Altamirano zelf in, dat de zaak veel lastiger was dan hij zich had voorgesteld.

In een brief uit St. Thomas van 16 Januari 1753 schildert hij den Spaanschen minister Carvajal de groote moeilijkheden, die de verhuizing in den weg stonden. De strengste bevelen had hij uitgevaardigd; die waren echter niet eens noodig, wijl alle zendelingen bereid waren te gehoorzamen. De Indianen van St. Louis, die reeds halverwege waren gevorderd, werden door de heidenen aangevallen en waren daarom teruggekeerd. Door een panischen schrik aangegrepen lieten ze zich door niets meer bewegen om het opnieuw te beproeven. Hij had nog P. Nuszdorfer tot hen gezonden, daar deze vroeger pastoor van St. Louis was geweest en tweemaal als overste de zending bestuurd had; hij kon misschien door zijn grooten invloed hen nog tot den tocht

overhalen. Tot dan toe was echter alles vergeefs geweest. Door het terugkeeren van die van St. Louis, zouden zonder twijfel ook anderen tot den terugtocht besluiten. Verder had hij aan alle pastoors het bevel gezonden, dat zij in de kerk, met het kruisbeeld in de hand, de Indianen tot gehoorzaamheid zouden opwekken; vier stammen hadden zich dientengevolge bereid verklaard; hij verzocht echter met aandrang hun tijd te laten, anders was alles verloren." [1])

Den 2den Juni 1753 zond P. Ignatius Gierhaim uit de Guarini-zending een brief aan den generaal van de Sociëteit, en wel in twee afschriften. Geen van beide hebben ze naar het schijnt hun bestemming bereikt, maar werden onderschept en belandden zoo in het Spaansche Staatsarchief. P. Gierhaim verdedigt den overste van de Indiaansche zending, P. Matth. Strobel, en verklaart dat bij de ontzettende vertwijfeling van de Indianen zijn optreden volkomen juist was geweest. Had P. Altamirano naar de ervaren zendelingen geluisterd, dan had de woede van de Indianen zich niet tegen de Paters gekeerd. De Indianen, zoo gaat hij door, zien zeer goed in wat ze moeten verlaten, zeven nederzettingen met al hunne bezittingen en hun woningen, die naar lage schatting een waarde van 16 millioen kronen vertegenwoordigen. De arbeid van bijna honderd jaren kan met bergen goud nog niet worden vergoed. Het Spaansche gebied, waar ze moeten heentrekken, ligt 100 tot 200 mijlen ver; en al was het ook in de onmiddellijke nabijheid, er zijn daar geen katoenboomen en Paraguay-kruiden, evenmin is er land genoeg voor akkerbouw en veeteelt. Toen ze dus zagen dat de vrucht van hun eigen zweet en dat hunner vaderen zoo plotseling vernietigd werd, en zij ellendig moesten omkomen, ontvlamden zij in woede en kwamen in opstand. P. Gierhaim bericht verder, dat hij zelf bij dat oproer ternauwernood ontkomen was. P. Strobel had niets gedaan wat tegen zijn plicht was; hij had de Indianen voorgehouden: dat zij aan de zendelingen moesten

1) Orig. Simancas, Estado Leg. 7403.

gehoorzamen, dat dezen geen schuld hadden, en dat P. Provinciaal den koning met aandrang verzocht had de ramp af te weren. Deze verklaring was noodzakelijk om de groote verbittering van het volk. P. Strobel had echter volstrekt niet gezegd, dat de Indianen niet moesten vertrekken. [1])

Met het oog op den gevaarlijken toestand schreef P. Barreda den 2en Augustus 1753 van uit Córdova de Tucumán aan P. Rabago, biechtvader van den Spaanschen koning. In dien brief zegt hij: „De zeven nederzettingen zijn hun volkomen ondergang nabij, wat wij reeds van het begin af als het waarschijnlijke gevolg hebben aangegeven. Nadere berichten kunt u vernemen uit het gedenkschrift dat naar Markies Valdelirios te Buenos-Aires verzonden is. Bij dat zoo zekere verderf van vele duizenden zal ik alle middelen aanwenden om het af te weren. De gehoorzaamheid kan mij dit niet verbieden. Immers zooals u zelf ook met nadruk verklaart, bij zulke gevaren bestaat er geen verplichting, ja is 't zelfs niet eens *geoorloofd* mede te werken, ondanks alle bevelen en kerkelijke banvonnissen."

De toestand was intusschen zeer verergerd. Omstreeks de helft van 1753 stond de Provinciaal Barreda aan den stadhouder de zeven nederzettingen af, en ook de overige, voor het geval ze met de oproerige gemeene zaak maakten. Op aandringen van de gevolmachtigden der beide koningen zei nu de stadhouder den Indianen den oorlog aan. Dezen antwoordden den 20sten Juni met een beroep op den koning: de Spanjaarden zouden zij steeds welwillend ontvangen, maar nooit hun gezworen vijanden, de Portugeezen. Daarop bepaalde de stadhouder van Buenos-Aires, Andonaegui, den opmarsch van het leger tegen Augustus. Ten gunste van de Indianen liet nu P. Barreda het bovenvermelde gedenkschrift aan Valdelirios ter hand stellen. Hij wees er op dat men den moeilijken toestand in aanmerking zou nemen. Had men, met het oog op de verre afstanden, de geringe middelen van vervoer, de slechte wegen en de snelstroomende rivieren,

1) De twee oorspronkelijke stukken: Orig. Simancas Est. Leg. 7381.

de talrijke menigte menschen en de groote hoeveelheden goederen, die vervoerd moesten worden, aan de Indianen den behoorlijken tijd gelaten, dan zouden er geen onlusten zijn uitgebroken. Ook hij deed een beroep op den koning en stelde men den oorlog niet uit, dan zou hij de bewerkers van den oorlog bij den koning aanklagen. Wilde men al beweren dat de koninklijke bevelschriften last gaven tot den strijd, zoo was het toch nog geen ongehoorzaamheid, te wachten totdat de koning nadere berichten had ontvangen. Het ging hier om het welzijn of den ondergang van vele duizenden, die in geval van oorlog, niet alleen van den koning, maar ook van het christendom zouden afvallen. Hij hoopte dus dat de markies geen geweld zou gebruiken, voordat hij een nieuw bevel van den koning ontving; zoo niet, dan moest hij alleen de schrikkelijke verantwoording dragen voor al de daaruit volgende rampen.

Ook bij de Indianen wilde men nog een poging doen. In de maand Augustus werd P. Fernandez door Altamirano en Barreda als gevolmachtigde tot hen gezonden. Onmiddellijk beriep hij een vergadering van de Paters, daar als zendeling werkzaam. Onder hen, die er bij tegenwoordig konden zijn, bevond zich P. Strobel, de overste van de zending, en zijn voorganger P. Nuszdorfer. Fernandez kondigde in die vergadering af de streng verplichtende bevelen, gegeven door P. Altamirano en door dezen zelf verschrikkelijk genoemd; de Paters moesten al het buskruit, in de dorpen aanwezig, verbranden, en den aanmaak van wapenen verbieden. Verder moest, als de Indianen vóór 15 Augustus niet opbraken, in de oproerige nederzettingen het Allerheiligste genuttigd en de heilige vaten verbrijzeld worden, en moesten de zendelingen allen die dorpen verlaten. De Paters, die bij het opbreken niet denzelfden spoed gebruiken als wanneer ze een doodsgevaar zouden ontvluchten, zijn zonder meer geschorst en uit de Sociëteit ontslagen. Van den bepaalden termijn af hielden alle volmachten en iedere geestelijke rechtsmacht op, en moest de toediening der Sacramenten worden gestaakt. Verder

moesten de zendelingen de hoofdschuldigen aangeven, hen door de rustig gebleven Indianen gevangen laten nemen en ze naar Asuncion doen vervoeren om daar gestraft te worden. Deze laatste bepaling werd door Fernandez het eerst ter bespreking voorgelegd: alle zendelingen verklaarden eenparig dat dit onuitvoerbaar was. Toen men nog bezig was met de behandeling van de overige beschikkingen, kwam er een bode aan van P. Barreda, die aan Fernandez verzocht met de afkondiging van die strenge bevelen te wachten, tot het hem opnieuw gelast werd. Fernandez weigerde dat verzoek in te willigen.

De bepalingen van Altamirano konden maar in één nederzetting, n.l. die van St. Nikolaas, worden afgekondigd en dan nog alleen maar door middel van een list: daar brachten zij den Pater in levensgevaar. De Indianen lieten geen boden of brieven meer toe; ook de Paters zelf werden streng door hen bewaakt. Zoo hadden dan de zeer gewaagde bevelen van Altamirano juist het tegendeel bewerkt van hetgeen ze beoogd hadden. Zijn plaatsvervanger Fernandez moest den 20sten Januari 1754 uit het zendingsgebied wegvluchten.

De oorlog begon nu werkelijk in Februari 1754, en om de groote afstanden en de slechte wegen duurde hij twee jaren lang. In 1756 moesten de zeven nederzettingen zich overgeven: hun weerstand was onoverlegd en zeer zwak geweest. Juist die zwakheid in de verdediging en het ontbreken van een geregeld plan, toont duidelijk dat de Jezuïeten er zich niet mee hebben ingelaten. Hadden zij zich aan het hoofd gesteld en de naburige strijdvaardige dorpen van de Parana te hulp geroepen, ze zouden zonder moeite het kleine Spaansch-Portugeesche leger hebben vernietigd. [1])

Om den oorlog beter te doen vorderen, werd een van de beste Spaansche generaals van dien tijd, Don Pedro de Cevallos, naar Paraguay gezonden met een versterking van 1000 man. Cevallos wordt ons geschilderd als een Spanjaard van

---

1) Vgl. SOUTHEY, Hist. of Brazil, III, 478.

den ouden stempel, als een dapper en beleidvol generaal, als een buitengewoon edel karakter. [1])

Van dezen onwraakbaren getuige nu zijn te Simancas een heele reeks brieven voorhanden in het oorspronkelijk. Deze werpen het helderste licht op den toenmaligen toestand en op de houding van de Jezuïeten. Ziehier enkele uittreksels.

De Spaansche minister Richard Wall, een verklaard vijand van de Jezuïeten, had Cevallos opgedragen, een streng onderzoek in te stellen naar de schuld van de zendelingen. Den 30sten November 1759 schrijft de generaal uit St. Borjas aan Wall: „Ik heb mijn bekwaamsten stafofficier overste Diego de Salas met het geding belast, en hem de strengste bevelen gegeven, zooals u uit bijgaande stukken kunt vernemen. De overste is in deze zaak met de grootste nauwkeurigheid en den grootst mogelijken ijver te werk gegaan, om te bepalen of iemand van de Jezuïeten aan den opstand van de Indianen deelgenomen, of er invloed op uitgeoefend heeft. Voor dit doel is een groot aantal getuigen gehoord, niet alleen de aanzienlijkste Indianen van de zeven opgestane nederzettingen, maar ook alle officieren en ambtenaren van den koning, die zich hier bevinden of een van de beide veldtochten van Don Jozef de Andonaegui hebben meegemaakt. Na afloop van het geding is mij daaruit gebleken, dat niet alleen geen enkele Jezuïet, ook niemand van de elf die in mijn lastbrief genoemd werden, eenige schuld heeft gehad aan de ongehoorzaamheid van de Indianen, maar integendeel dat de Paters, zooals uit alle getuigenissen blijkt, het onmogelijke hebben gedaan om de Indianen in de passende gehoorzaamheid te houden. Dit alles wordt bevestigd door de verklaringen van de officieren en de hoogste ambtenaren, zooals Uwe Excellentie in bizonderheden uit het proces zelf zal zien." Verder verklaart hij bij zijn vroegere meeningen te zijn gebleven ondanks de herhaalde inblazingen van Markies de Valdelirios. Deze had hem willen verleiden om door een openlijke verklaring de Jezuïeten als de schuldigen aan te wijzen, zonder

1) SOUTHEY, 504; Orig. Simancas Est 6030.

twijfel om zijn eigen optreden in deze zaak te rechtvaardigen, en zoodoende de kunstgrepen te bedekken, die hij en de Portugeezen hadden aangewend, om die meening ingang te doen vinden. [1]

Om de groote belangrijkheid van dit bericht op zijn rechte waarde te kunnen schatten, moet men voor oogen houden dat Wall de schuld van de Jezuïeten volstrekt bewezen wilde zien, en Cevallos zich met dit bericht blootstelde aan het gevaar van in ongenade te vallen en teruggeroepen te worden. De schuld van Valdelirios kwam ook neer op Wall; hij had in een geheimen lastbrief Valdelirios voorgeschreven, bij de uitvoering van het verdrag zich niet te bekommeren om de zendelingen, of om hun raadgevingen van toch langzaam te werk te gaan. [2] Wall's brieven aan Valdelirios staan vol beschimpingen tegen de Jezuïeten, zoo b.v. in een schrijven van 15 November 1756, waar hij ze de meest doortrapte huichelaars ter wereld noemt; spreekt van den bloeddorstigen provinciaal, die door den generaal weer in zijn ambt is bevestigd, en beweert dat de Jezuïeten de heiligste eeden hebben verbroken zoodra het in hun belang was. In dienzelfden brief geeft hij ook de volgende voorschriften tegen hen: „Aan de Jezuïeten zult u geen gehoor verleenen, en hun verzoeken noch mondelinge noch schriftelijke niet aannemen, want al hun voorstellingen zijn toch leugens en bedrog.'' [3]

Aan zulk een man schreef Cevallos dat de Jezuïeten volkomen onschuldig waren. Men kan zich voorstellen hoe aangenaam die berichten den Spaanschen Staatssecretaris hebben aangedaan. Nogmaals herhaalt Cevallos met nadruk den 4den Januari 1760: „Uit alle stukken, die ik Uwe Excellentie heb gezonden, blijkt ontwijfelbaar de onwaarheid van Valdelirios' beweringen, waardoor hij gepoogd heeft op de Jezuïeten van dit gewest een schuld te laden, die zij niet hebben, om zoo-

1) Orig. Simancas, Est. Leg. 7404.
2) Orig. Simancas, Est. Leg. 7434.
3) T. z. pl. 7429.

doende zichzelf te vrijwaren van de verwijtingen, die hij om zijn optreden heeft te duchten. [1])

Valdelirios verdedigde zich, maar de onverschrokken generaal verklaart wederom in een brief aan Wall van 26 Februari 1760: „Uit de stukken en brieven, die ik heb overgestuurd, en uit mijn antwoorden op de brieven van Valdelirios is klaar en duidelijk te zien, dat alles wat tegen de Jezuïeten hier is geschreven en uitgestrooid, niets anders is dan kuiperij en bedrog. [2])

Een jaar later, 12 Fébruari 1761, werd het verdrag tusschen Spanje en Portugal weer opgeheven, want, zoo heet het in de oorkonde, de vele groote bezwaren, die men bij het sluiten van dat verdrag niet had gekend, had men tot dan toe nog niet kunnen wegnemen. [3]) De Indianen mochten nu in hun verwoeste landstreken terugkeeren, waaruit ze zoo gruwzaam en zooals nu gebleken was, zoo lichtvaardig waren verdreven.

Ziedaar de heele droevige geschiedenis volgens de ambtelijke stukken van het Spaansche archief. Voor wie niet ziende blind wil zijn, is allerduidelijkst het volgende gebleken: De overhuizing van de Indianen in het verdrag van 1750 was onrechtvaardig, omdat men zich aan het persoonlijk eigendom van vele duizenden op wederrechtelijke wijze vergreep. De Jezuïeten-zendelingen waren overtuigd van dat onrecht en deden alles om die bepaling te doen vervallen; maar tegelijk om grootere rampen te voorkomen, wekten zij van het begin af de Indianen op om te gehoorzamen. Toen hun bemoeiingen om het onrechtvaardig verdrag te doen intrekken nutteloos bleken, verlangden zij dat men langzaam, toegevend en voorzichtig zou te werk gaan; met het oog op de stemming en het karakter van de Indianen konden zij niet anders handelen. Die noodzakelijke inschikkelijkheid werd niet in acht genomen. Toch beproefden de Jezuïeten nog het onmogelijke: verschil-

1) T. z pl. 7404

2) Conocerá que todo lo que se hà escrito y esparcido contro estos Religiosos es un puro tejido de enredos y embustes ...... T. z. pl.

3) T. z. pl. 7400.

lende pogingen werden gedaan om de Indianen te doen uittrekken, maar tevergeefs. Toen brak het oproer uit: de zendelingen hadden het niet in hun macht dit te beletten, en de oorlog begon.

De Paters hadden alles opgeofferd, zelfs hun eigen leven gewaagd om de Indianen tot gehoorzaamheid te brengen. Vóór dat noodlottig verdrag werden ze door de Indianen als vaders bemind; nu moesten ze voor hen vluchten om hun trouw en gehoorzaamheid aan hun wettigen vorst. Toch heeft men goedgevonden de afschuwelijke lastering te verspreiden en na de weerlegging nog schaamteloos vol te houden, dat de Jezuïeten in Paraguay „jarenlang een hevigen strijd voerden tegen de koninklijke troepen." [1])

1) MARONIER. De orde der Jezuïeten, 112.

X.

Nikolaas I, koning van Paraguay en keizer der Mamelukken.

Onder de vele sprookjes over de Jezuïeten in Paraguay speelt een hoofdrol de geschiedenis van koning Nikolaas I.

De schrik voor dien gewaanden Jezuïetenkoning moet wel groot geweest zijn, want Ripert de Monclar, procureur-generaal aan het gerechtshof te Aix, beweerde in zijn rechtsgeding tegen de Jezuïeten: „De macht van dien koning is zoozeer toegenomen, dat, blijft men nog langer werkeloos, alle vorsten van Europa gevaar loopen." [1]) En toen in 1757 een Spaansch smaldeel te Buenos-Aires voor anker kwam, oordeelde men het raadzaam, alvorens te landen eerst te onderzoeken of de stad niet in de macht was van koning Nikolaas. [2])

En wie was nu toch die geduchte koning? Luister. Een Spaansche Jezuïet had onder de Indianen een opstand verwekt, bestormde de burcht van Nova Colonia en liet zich uitroepen tot koning van Paraguay. Aan het hoofd van zijn leger rukte hij op, vermoordde alle zendelingen en nam ten slotte in St. Paul den titel aan van keizer der Mamelukken.

---

1) Peramas. De vita et moribus tredecim virorum Paraguayeorum. (Faventiae 1793), 134.

2) Southey, Hist. of Brazil III, 499.

En of dit allemaal waar is? Wie zou er aan twijfelen? Men heeft in Europa verschillende medailles gezien, o.a. een, die aan de eene zijde Jupiter voorstelde, strijdend met de reuzen, en aan de andere het borstbeeld van Nikolaas I met het opschrift: „Nikolaas I, koning van Paraguay." En een tweede bewijs voor de echtheid van dat koningschap is, dat er een leven is uitgekomen van dien koning. [1]) Men kan toch zoo'n leven niet schrijven als er niets van waar is.

Nu is het inderdaad jammer dat *Southey* durft verklaren: „Van dat boek is geen letter waar," „het is het maaksel van een dommen bedrieger, die er geld uit hoopte te slaan." [2])

Gothein, ook al geen vriend van de Jezuïeten, zegt ronduit: „De geschiedenis van koning Nikolaas van Paraguay was niets anders dan een dwaze rooversgeschiedenis zooals die in de vorige eeuw zeer gezocht waren........ dat knoeiwerk verbreidde door heel Europa het praatje:, de Jezuïeten hebben in Paraguay een overweldiger aangesteld'; en men meende in hem een tweede Attila te zien." [3])

Alles goed en wel, maar dat er niets geen waarheid in schuilt, is moeilijk aan te nemen; hoe komt dan zoo iets in de wereld? We zullen even luisteren naar de bondige en afdoende verklaring van Southey: „De vijanden van de Sociëteit, zoo schrijft hij, waren werkzamer dan ooit te voren, want nu hadden zij het bijna zekere uitzicht hun doel te zullen bereiken...... Alle vroegere misdaden (?), dwalingen en misslagen van de Jezuïeten werden opnieuw tegen hen opgehaald, en met schrikbarend welslagen. Oude lasteringen werden onbeschaamd opgerakeld, en met nog grooter schaamteloosheid nieuwe uitgedacht. Zij werden beschuldigd in Paraguay een rijk te hebben gesticht als hun uitsluitend eigendom en dat hun groote schatten opleverde. Men verzekerde dat zij dit rijk met geweld van wapenen verdedigden en een eigen

1) Histoire du roi Nicolas I, roi du Paraguay et empereur des Mamelucs, St. Paul 1756.

2) SOUTHEY, Hist. of Brazil III, 474.

3) GOTHEIN, Der Christlich-sociale Staat der Jesuïten in Paraguay, 57.

koning op den troon hadden geplaatst. Geschiedenissen van een koning Nikolaas werden samengeflanst en in het licht gegeven. En met zulk een geslepen boosheid werd dat fabeltje verspreid, dat men werkelijk geld aanmuntte op zijn naam, en door heel Europa rondstuurde als een onweerlegbaar bewijs voor de waarheid. De verspreiders van deze onzinnige geschiedenis wisten echter niet, dat in Paraguay geen geld gebruikt werd, en dat daar volstrekt geen munt bestond. Toch slaagden zij naar wensch: de hoven van Madrid en Lissabon werden ingenomen tegen alle voorstellen ten gunste van de zeven ongelukkige nederzettingen, en de Jezuïeten waren nu het slachtoffer van de vervalschingen en bedriegerijen." [1])

De Napelsche minister Tanucci, hoewel een heftige vijand van de Jezuïeten en voortdurend in de weer om hun opheffing te bewerken, schreef den 18den November 1755 naar Madrid: „Heel Italië spreekt over den koning van Paraguay. Alle nieuwsbladen staan er vol van. In Rome beweren ze zelfs geld te hebben, dat de oproerling heeft laten aanmunten." En den 27sten Januari 1756: „Niet alleen hebben ze geld verspreid van den nieuwen koning van Paraguay, maar ze schrijven ook over zijn geboorte, gewoonten, zijn heele leven, vaderland en ouders als zekere dingen: en de heele wereld heeft die roman verslonden met zooveel graagte, dat hier in Italië iedereen zou worden uitgelachen, die er niet aan wilde gelooven." [2])

De beroemde aardrijkskundige *Büsching* oordeelt dan ook terecht, dat die geschiedenis zoo belachelijk is, dat de Europeanen zich eenmaal schamen zullen aan zulke onbeschaamde dwaasheden geloof te hebben geslagen. [3])

De oud-Jezuïet Martin Dobrizhoffer, lange jaren zendeling in Paraguay, die dus uit eigen aanschouwing en ondervinding de toestanden daar kende, bespreekt in zijn geschiedenis van

1) SOUTHEY, Hist. of Brazil III, 473 vlg.
2) Cop. Simancas, Est. Leg. 5936, f. 141, 200.
3) PERAMAS, De vita et moribus etc. 134,

de Abiponen ook dit koningsprookje. „Wij hebben, zoo zegt hij, in Paraguay met die geschiedenis gelachen; die geldstukken zijn een onmogelijk iets, want in heel Paraguay is geen metaal te vinden en zelfs de koningen van Spanje hebben er nooit een munt gehad. Allerzotst is ook de omstandigheid dat men een leekebroeder tot koning gemaakt heeft. Vooreerst is er geen broeder geweest van dien naam, en vervolgens zouden de Indianen of de Jezuïeten, als ze dan toch een koning wilden aanstellen, zeker een van de zendelingen daarvoor gekozen hebben. De aanleiding voor die geschiedenis is zeker het woord Mboeroebicha geweest, dat tegelijk koning, stamhoofd en kapitein beteekent. Ook het hoofd van een arbeidersploeg wordt zoo genoemd. Spanjaarden uit Assumption hebben dan zeker gehoord, dat de Indianen hun ploegbaas Mboeroebicha noemden, en uit gebrek aan taalkennis gemeend, dat deze Mboeroebicha koning was van de Indianen." [1])

Dezelfde verklaring geeft ook de opvolger van Dobrizhoffer, P. Bauke, die in zijn gedenkschriften o. a. zegt: „De gewaande koning Nikolaas I was een Indiaan, wel is waar uit het geslacht van de hoofden, maar die toch met schoffel en spa den grond bewerkte. Zijn naam was Nikolaas; dat was dan de vreeselijke man van wien men zooveel monsterachtige dwaasheden verdicht heeft; die door heel Europa bewonderd en door de Spanjaarden zoozeer gevreesd werd." En het goud, dat Pombal in Paraguay hoopte te vinden, en dat zooals hij meende door de Jezuïeten verborgen werd gehouden, was in Paraguay niet te vinden, noch in de mijnen noch in de rivieren, want, zoo spot Bauke: „Van een moerassig waterrijk land kan men eer kikvorschen dan goud verwachten." [2]) Toch waren er door de vijanden der Jezuïeten op naam van koning Nikolaas gouden munten geslagen, om te bewijzen hoe rijk aan goud Paraguay was en hoevele schatten de Jezuïeten daar bezaten.

---

1) M. Dobrizhoffer, Historia de Abiponibus I (Weenen 1781) 26 vlg. Southey, Hist of Brazil, III, 475.

2) Florian Bauke, ein Jesuit in Paraguay. Nach dessen eigenen Aufzeichnungen von A. Kobler (Regensburg 1870), 46.

Dobrizhoffer besluit zijn uitweiding over koning Nikolaas met de woorden: „Deze geschiedenis, in vele schimpschriften al zoo dikwijls uitgerafeld, is zoo onzinnig dat ze eer belachen dan weerlegd verdient te worden. Het heeft mij dikwijls verbaasd en het dacht me haast ongeloofelijk, dat in deze eeuw, die toch zoozeer snoeft op zijn verlichting, zooveel mannen van aanzien dat allerdwaaste vertelsel gretig voor waarheid hebben aangenomen." [1])

En toch, de 19de eeuw, die nog verlichter meent te zijn, heeft het bij zijn uiteinde mogen aanschouwen, dat de geschiedenis van koning Nikolaas nog eens als zuivere waarheid herdrukt is, en wel in het land, waarover hij eens den schepter heette te zwaaien. [2]) Tot zulke dwaasheden verleidt de blinde haat tegen de Jezuïeten.

---

1) DOBRIZHOFFER t. a. pl. I, 33.

2) Revista del Paraguay, Buenos Ayres, 1891.

XI.

De Jezuïeten zijn de vijanden der beschaving.

Volgens Maronier heeft Choiseul, minister van Frankrijk in de vorige eeuw, aldus over de Jezuïeten gesproken: „Ik ken deze lieden zoo goed als iemand, hunne plannen, die zij hebben doorgezet, hunne pogingen *om duisternis over de aarde te verspreiden*, en Europa, van kaap Finistère tot aan de Noordzee, te regeeren en in verwarring te brengen." [1])

Ziehier dus een gewone klacht van de niet-Roomschen vooral van de ongeloovigen: de Jezuïeten zijn duisterlingen, remmers van de wetenschap, haters van de beschaving. Op verschillende plaatsen van zijn boek herhaalt Maronier die beschuldiging: Zoo o. a.

„Deze Orde is een macht om ons heen, die onze heiligste goederen, onze vrijheid van spreken en schrijven, onze volksontwikkeling, ons onderwijs, ons staatsbestuur bedreigt." [2])

Elders: „Zij trachten de wetenschap aan banden te leggen." [3])

Hier dienen wij onmiddellijk een scherp onderscheid te maken. Geeft men aan het ongeloof en de zedeloosheid van onze dagen den naam van vooruitgang, volksontwikkeling

1) Maronier, De Orde der Jezuïeten, blz. 270.
2) T. a. pl. blz. XII.
3) Blz. 261.

en beschaving; verstaat men dat onder de woorden „onze heiligste goederen”, dan ja, zijn de Jezuïeten de vijanden der beschaving. Tegen ongeloof en zedeloosheid in welken vorm dan ook voeren de Jezuïeten een onverbiddelijken strijd; en niet alleen de Jezuïeten, maar de gansche Roomsch-Katholieke Kerk, alle Christenen zonder onderscheid. De Protestanten en dus ook Maronier moeten hier aan de zijde staan van de Jezuïeten, willen ze aanspraak maken op den naam van ware Christenen. Christendom met ongeloof, Christendom met zedeloosheid zijn en blijven altijd onbestaanbaar. Dat kan dus voor Protestanten de bedoeling niet zijn, als ze beweren: „de Jezuïeten trachten de wetenschap aan banden te leggen,” of „ze beletten de beschaving.” De ongeloovigen zal men wel nooit kunnen overtuigen, dat strijd tegen ongeloof juist is de beschaving verdedigen; en velen willen niet inzien dat vele zaken niet tot de beschaving, maar tot de zedeloosheid dienen gerekend te worden, b.v. om maar iets te noemen, de vrije liefde van tegenwoordig. Van dat soort beschaving zullen de Jezuïeten en alle oprechte Christenen altijd onverzoenlijke vijanden blijven.

Welk soort van beschaving en ontwikkeling bedoelen de tegenstanders dan wel, als ze zeggen dat de Jezuïeten den vooruitgang belemmeren? Ja, als die heeren zelf zich eens duidelijker wilden verklaren, zou het makkelijker antwoorden zijn. Dat doen ze doorgaans niet. We zullen dus trachten zoo goed mogelijk uit te vorschen, wat ze zooal kunnen bedoelen.

De Jezuïeten zijn natuurlijk de vijanden van al de hooggeroemde vrijheden, die de hedendaagsche beschaving aan de menschheid geschonken heeft.

Over dit punt heeft Maronier eenige stoute beweringen, die natuurlijk zoo klaarblijkelijk waar zijn, dat ze niet bewezen *kunnen* worden. Het is een heel lijstje: „Van de begunstiging of niet-begunstiging der Orde zegt professor Nippold, hangt de gansche ontwikkeling der volken af..... Het pausdom en het Jezuïetisme zijn thans een en hetzelfde. Van den geest

der Jezuïeten is de beruchte pauselijke Encycliek *Quanta cura* uitgegaan, waardoor de vloek werd uitgesproken over de hedendaagsche beschaving met al hare voorrechten en vrijheden. Daartegen voert dus het Jezuïetisme een onverbiddelijken strijd." [1]) Ook bij Winkler Prins kan men nagenoeg hetzelfde lezen. [2])

Met die voorrechten en vrijheden bedoelt men gewoonlijk: de vrijheid van denken, handelen en spreken. Geen enkele Jezuïet zal er aan denken iemand de wettelijke vrijheid van te denken en te spreken wat hij wil, te ontnemen. De eenige beperking, die een Jezuïet, een Christen, ja iedereen, die aan God gelooft, hier moet maken, is, dat niemand voor God of zijn geweten de vrijheid heeft te denken of te spreken, wat hij wil, als die gedachten of woorden strijdig zijn met Gods wetten en geboden. Of beweert Maronier misschien, dat we die vrijheid wel hebben?

Zij, die geen God boven zich erkennen en aan geen andere (?) wet gehoorzamen dan aan hun eigen wil, zullen natuurlijk elke beperking afkeuren. Maar tegenover hen eischen wij Christenen dan ook het *recht*, wèl een hoogere zedewet te erkennen en te volgen volgens onze overtuiging: voor *die* vrijheid komen *wij* op met alle kracht. Of bestaat er alleen vrijheid in datgene wat de ongeloovigen ons wel believen toe te staan?

Maronier heeft nog meer waaruit zonneklaar blijkt, dat de Jezuïeten dompers zijn: „In Spanje zijn de Jezuïeten, ondanks hunne verbanning in 1868, steeds talrijk en machtig. Dat daardoor de welvaart en de ontwikkeling van het Spaansche volk bevorderd wordt zal wel niemand durven beweren." [3]).

Wat zou de geachte schrijver wel zeggen als iemand, wie dan ook, zonder meer het volgende neerschreef:

„In Arnhem is sinds eenigen tijd werkzaam een domine,

1) De Orde der Jezuïeten, 290.
2) Encyclopaedie, IX, onder *Jezuïeten* blz. 84 vlg.
3) De Orde der Jezuïeten, blz. 258.

J. H. Maronier genaamd; hij heeft eenige werken in het licht gegeven, zooals: „Geschiedenis van het Protestantisme" en „De Orde der Jezuïeten". Dat daardoor de welvaart en de ontwikkeling van het Nederlandsche volk bevorderd wordt, zal wel niemand durven beweren."

Voor zoo iets zou dominee eenvoudig de schouders ophalen, en hij zou zeer verstandig handelen. Derhalve....

Nog een mooi staaltje levert dezelfde van de domheid der Jezuïeten. „Ten slotte vestigen wij op Duitschland het oog, waaruit thans de orde verbannen is. Na 1848 nam ook daar haar invloed toe. Zij trokken weer te Heidelberg binnen en verkondigden in die akademiestad, dat de hel in het midden der aarde ligt, daar de warmte toeneemt, hoe verder men in de diepte afdaalt. Van alle kansels werd door de predikanten tegen hen gewaarschuwd." [1]) Hier halen we ook onze schouders voor op, lachen eens hartelijk, en gaan door.

Maronier is nog lang niet aan het eind van zijn betoog tegen de remmers der wetenschap, en nu komt hij met zware stukken. „Daarbij trachtten zij (de Jezuïeten) de wetenschap aan banden te leggen door boeken van geleerden, als Döllinger en Frohschammer, op den index te doen plaatsen." [2])

Volgens den heer Maronier worden de boeken op den index gebracht door de Jezuïeten. Dit zullen we nu maar blauw blauw laten, we willen het hem niet al te lastig maken, door telkens naar bewijsstukken te vragen. Alleen wil ik dit opmerken, dat er geen boeken op den index geplaatst worden om de wetenschap, die ze behelzen, maar om heel iets anders. Zuiver wetenschappelijke werken worden door de Kerk nooit verboden. Hiermee vervallen dus al voor een groot deel die schetterende klachten, dat de Kerk de wetenschap aan banden wil leggen. Vervolgens is doorgaans geoorloofd het bewaren en lezen van boeken van welken schrijver ook, die niet *opzettelijk* handelen over den gods-

1) De orde der Jezuïeten, blz. 260.

2) De orde der Jezuïeten, blz. 261.

dienst, *ook al* bevatten zij hier of daar leerstellingen, strijdig met het Katholieke geloof. Hiertoe behooren b.v. werken over geschiedenis, recht, letteren, natuurwetenschappen, geneeskunde, enz.

In den strengsten zin verbiedt de Kerk vooreerst alleen werken, die uitsluitend of hoofdzakelijk over den *godsdienst* handelen, als daarin ketterijen worden verkondigd of de kerkelijke tucht wordt aangevallen. En toch, ook hier is gezorgd, dat de wetenschap er geen schade onder kan lijden. Menschen, die voldoende onderlegd zijn en voor hun studie dergelijke werken willen lezen, kunnen òf bij hun bisschop, òf in Rome altijd verlof daartoe ontvangen. Deze vergunning, dikwijls een *algemeene,* wordt zeer gemakkelijk en kosteloos toegestaan. Niemand, geloof ik, zal wel durven beweren dat de wetenschap of de vooruitgang er onder lijdt, als dergelijke boeken verboden worden aan personen, die *geen voldoende ontwikkeling hebben* en niet in staat zijn een *zelfstandig wetenschappelijk oordeel* te vormen. Men zal het b.v. toch wel allerdwaast vinden, als iemand, die van de geneeskunde weinig of niets weet, over dat vak een boek wil lezen dat bij vele goede zaken ook vele onwaarheden verkondigt. De wetenschap van dien persoon zal er wel niet op vooruitgaan, en zeker niet de wetenschap in 't algemeen.

Ten tweede verbiedt de Kerk geschriften, die gevaarlijk zijn voor de zedelijkheid. Of door dat soort van boeken de ontwikkeling, beschaving of kunst nu zooveel gebaat worden, staat nog te bezien. Wil men de waarheid erkennen dan moet men toegeven, dat in die boeken veelal *dat* nu juist niet gezocht wordt, en dikwijls is het er ook volstrekt niet te vinden. In allen geval is het voor vele menschen zeer gevaarlijk, en het eeuwig heil gaat toch boven een weinig kunstgenot.

Ten slotte dient in 't oog gehouden, dat de Kerk zich alleen beroept op het *geweten* van hen, die *hare* kinderen zijn; uiterlijken dwang kan en wil zij op hen niet uitoefenen. Wil iemand lid zijn van de Roomsche Kerk dan moet hij

zich ook onderwerpen aan hare wetten, evengoed als een burger van den Nederlandschen staat de wetten moet nakomen, door dien staat gegeven: dat zal toch wel niemand betwijfelen.

De slotsom is dus: al zouden nu ook de Jezuïeten alleen of hoofdzakelijk heel den index onder hun toezicht hebben, wat in de verste verte niet waar is, dan nog hebben hun tegenstanders geen recht, hier te spreken van belemmering der wetenschap en der beschaving.

Nog een heel nieuw bewijs heeft Maronier van den verderfelijken invloed der Jezuïeten. Luister:

„Die invloed (van de Jezuïeten) is ook weer gebleken in de bekende zaak van zuster Maria *van het H. Hart* te Parijs. Deze betreurde de onkunde, waarin de nonnen van haar klooster opgroeien, en wenschte daarin verbetering te brengen. Zij sprak hare wenschen uit in een geschrift onder den titel: *La formation catholique de la femme contemporaine.* De paus begon met haar zijn zegen te geven. Door de *Univers* en den aartsbisschop van Avignon werd zij in hare pogingen gesteund. Maar de *Jezuïeten wilden van geen verlichting en ontwikkeling weten.* Zij werd in hun orgaan *La Croix* aangevallen en nu werd haar boek door den paus veroordeeld. De meerderheid der hooge geestelijkheid sprak zich uit voor den bestaanden toestand. Als een gehoorzame dochter boog zij het hoofd en hare kweekelingen blijven voortaan in onwetendheid leven." [1])

Afgezien van de volkomen valsche voorstelling dezer zaak, immers de nonnen van dat klooster groeiden niet op „in onkunde", en na de onderwerping van zuster Maria blijven ze ook volstrekt niet „in onwetendheid voortleven", heb ik maar twee opmerkingen. Vooreerst: of zuster Maria ooit den pauselijken zegen heeft ontvangen weet ik niet, maar wel dat de Paus nooit zijn zegen gegeven heeft aan of om het boek dat later veroordeeld werd.

Ten tweede: *La Croix* is en was geen orgaan van de

1 De orde der Jezuïeten, blz. 258.

Jezuïeten. Maronier, en hij niet alleen, noemt iedereen maar Jezuïet, als het zoo in zijn kraam te pas komt.

Dit is wel het voornaamste, waardoor men tracht te bewijzen dat de Jezuïeten alle beschaving en ontwikkeling tegenwerken. Behalve dat het maar losse beweringen zijn, die de heeren zich wel wachten nader te bewijzen, hebben ze op de keper beschouwd al heel weinig waarde. Nog eens herhaal ik het: geeft men aan het tegenwoordige ongeloof en zedenbederf den naam van beschaving, dan is het waar, volkomen waar dat de Jezuïeten de nooit rustende vijanden zijn van *die* hedendaagsche beschaving. Bedoelt men de werkelijke beschaving van den geest in wetenschap, kunst enz., dan verzoeken we beleefd doch dringend, dat men eens beproeft met feiten aan te toonen, hoe de Jezuïeten van die vijandschap hebben doen blijken. Het is voor een zeker soort geleerden nog maar steeds een onomstootelijke grondwaarheid, dat ze in den strijd tegen de Katholieke Kerk en vooral tegen de Jezuïeten, niet de minste wetenschap of kennis van zaken behoeven; het eene noodige is dat ze een boek schrijven. Of die opvatting erg bevorderlijk is voor de beschaving en de volksontwikkeling, meen ik te mogen betwijfelen.

Over enkele punten zal ik nog het getuigenis aanhalen van onverdachte geschiedkenners, en het zal blijken, dat de Jezuïeten ook nog wel iets hebben gedaan om de beschaving te bevorderen.

Wie in Spaansch-Amerika de beschaving op de gruwelijkste wijze hebben vernietigd is reeds gebleken in het hoofdstuk over Paraguay. Ziehier nog een aanhaling van *Wappäus*.

„De vijanden van de orde zegevierden, maar de meerderheid van de bewoners van Spaansch Zuid-Amerika werd met schrik geslagen over de harde maatregelen, genomen tegen de Jezuïetenpaters, die zij gewoon waren te beschouwen als de trouwste onderdanen van Spanje, als ijverige en onvermoeibare verkondigers van het katholiek geloof, als *de verbreiders der beschaving* onder de Indianen en als bevorderaars van het onderwijs onder de kreolen. Een eeuw is sedert ver-

loopen, ze zijn daar niet hersteld, maar in deze tijden nog is hun aandenken onder de Indianen in zegening, zij spreken over het bestuur der Paters met geestdrift als over hun gouden eeuw.

„Er behoort nu geen moed meer toe om te zeggen, dat de verdrijving van de Jezuïeten onrechtvaardig was, verderfelijk is geweest voor de Indianen en een ramp voor al die landen; nieuwere schrijvers, die de geschiedenis van die zendingen op de plaats zelf grondig bestudeerd hebben, als Funes, Demersay en Martin de Moussy hebben onweerlegbaar bewezen dat het een onrechtvaardigheid is geweest de Jezuïeten uit hun zendingen te verdrijven. Dat hun werkzaamheid onder de Indianen bewonderenswaardig was, is bijna zonder eenige uitzondering erkend door alle Europeesche reizigers, die in gelegenheid geweest zijn kennis te nemen van hun scheppingen in Zuid-Amerika." [1])

Een van de uitstekendste schrijvers over de beschaving, *Friedrich von Hellwald*, heeft van de werkzaamheid der Jezuïeten een grootsch beeld ontworpen, dat te meer waarde bezit, daar de ongeloovige schrijver gewoonlijk vijandig tegenover de Jezuïeten staat.

„De Jezuïeten waren onder de wilden van Paraguay te vinden met de spa in de hand, om hen de eerste beginselen van den landbouw te leeren. Zij alleen tot nu toe hebben het vraagstuk opgelost, hoe de Amerikaansche Indianen op te heffen tot een zekere hoogte van beschaving; zij brachten hen samen tot gemeenten, leerden hen maatschappelijke gebruiken en de zegeningen, die voor hen zelf en voor de gemeenschap uit den arbeid voortvloeien......

„Over hetgeen de Jezuïeten onder de Indianen van Brazilië tot stand hebben gebracht, zijn de volkskundigen eenstemmig. Ook bij dezen evenals in Paraguay hebben zij een even bewonderenswaardige als grootsche werkzaamheid ontwikkeld, en uitkomsten verkregen die eerbied afdwingen en waarover

1) WAPPÄUS. Handbuch der Geographie und Statistik, 1 Abth. III[7] (Leipzig 1871), 1013.

men bij Woldemar Schultz [1]) en andere schrijvers [2]) de nauwkeurigste berichten kan vinden. Het geheim van de inderdaad belangrijke uitkomsten, verkregen door de Jezuïeten, dunkt ons daarin te schuilen, dat de paters altijd minder (?) zich toelegden om die volkeren te verchristelijken dan wel ze te beschaven." enz. enz. [3])

Na ook de werkzaamheid van de Jezuïeten in Californië, Canada, en in verschillende streken van Azië geprezen te hebben om hun verdiensten voor de beschaving, verklaart Hellwald ten slotte: „Schadelijk was en is de Jezuïetenorde voor het geringe getal beschaafde volkeren, maar heilzaam voor de overgroote meerderheid van de barbaarsche en onbeschaafde menschheid. Het hangt eenvoudig af van ieders smaak aan welke van deze twee richtingen men den voorkeur wil geven.... De Sociëteit van Jezus is een instelling, die de hoogere beschaving neertrekt en de lagere opheft.... Voor de hoogstbeschaafde volkeren is zij een machtige rem. [4])

Voor Hellwald is de ware beschaving niet die van het christendom, maar die van het stoffelijke en van het stoffelijke alleen, vandaar zijn bevreemdende uitspraak over het werken der Jezuïeten onder de beschaafde volkeren. Toch zullen we zien, dat ook bij de meer ontwikkelden de Jezuiëten de beschaving niet hebben neergetrokken, maar hoog gehouden en bevorderd. We zullen beginnen met een aanhaling van Hellwald zelf, die wel eenigszins in tegenspraak is met de bewering, die we zooeven van hem hebben vernomen.

„Er zijn maar weinig wetenschappen, zoo zegt hij, die zij niet hebben beoefend; wij danken hun kostbare werken over de geschiedenis, de stellige wetenschappen, de sterrenkunde

1) Woldemar Schultz. Natur- und Culturstudien über Süd-Amerika und seine Bewohner (Dresden 1868) blz. 119—132.

2) Dr. J. E. Wappäus, Das Kaiserreich Brasilien geographisch und statistisch dargestellt (Leipzig 1871), blz. 1372—1513; verder Gustav Adolf von Klöden, Handbuch der Erdkunde III, 570.

3) Fr. von Hellwald, Culturgeschichte II^2, 457 vlg; II^3, 448 vlg.

4) T. a. pl II 466, vlg.

en vooral over de aardkunde. In een tijd, zoozeer door partijschappen verdeeld, worden de verdiensten van de Jezuïeten voor de wetenschap maar zelden in herinnering gebracht, noch zeldzamer gewaardeerd. Zij ontcijferden Latijnsche geschriften; bestudeerden de bewegingen van de manen van Jupiter...... Zij gaven heele boekerijen uit...

„Deze zeer oppervlakkige opsomming van hetgeen de Sociëteit van Jezus op wetenschappelijk gebied heeft voortgebracht, is wel voldoende, om hun werkzaamheid, die de geheele aarde omvat, een ernstig onderzoek waardig te achten....

„De bewering dat het werk der Jezuïeten niet bestand is tegen een streng wetenschappelijk onderzoek, is eenvoudig onhoudbaar." [1])

Een van de beroemdste boekbeschrijvers van onze eeuw, Petzholdt, zegt naar aanleiding van het grootsche werk van de gebroeders *De Backer, de beschrijving* n. l. *van alle werken door Jezuïeten uitgegeven*, het volgende: „Met behulp van dit werk zal het eerst mogelijk zijn een nauwkeurig overzicht te verkrijgen van *de even ontzaggelijke als veelzijdige werkzaamheid der Jezuïeten als schrijvers.* Welke meening men ook koestert over hun verdere strevingen, onbetwistbaar moeten ze gevierd worden als de *ijverigste en geleerdste bevorderaars van de wetenschap.* Daarom kan ook het werk van De Backer uitstekend dienst doen als een der krachtigste en tegelijk onpartijdigste verdedigingsschriften van de orde." [2])

Zelfs *Huber* ziet zich genoodzaakt te wijzen op de veelvuldige verdiensten van de Jezuïeten voor de beschaving. „Meer dan 300 Jezuïeten hebben spraakkunsten geschreven van levende en doode talen, en meer dan 95 talen werden onderwezen door de leden van de orde. In de wis- en natuurkunde tellen de Jezuïeten geleerden van den eersten rang..... Vele sterrenwachten in Europa werden door de Jezuïeten opgericht en met den besten uitslag bestuurd." [3])

---

1) Hellwald. Culturgeschichte, II 457, 460.

2) Petzholdt, Bibliotheca bibliographica.

3) Huber, Jesuitenorden, 418—420.

De beroemde Fransche sterrekundige Lalande schreef in 't jaar 1800: „Onder de dwaze lasteringen tegen de Jezuïeten uitgesproken, trof er mij een van La Chalotais, die in zijn onwetendheid of verblinding zoo ver ging te beweren, dat deze orde geen wiskundigen had voortgebracht. In die dagen vervaardigde ik juist de naamlijst voor mijn *Sterrenkunde;* ik laschte er een opstel in over de Jezuïeten-sterrekundigen en hun groot getal verbaasde mij. Den 20sten October 1773 was ik in de gelegenheid La Chalotais te spreken; ik verweet hem zijn onrechtvaardigheid; hij erkende die." [1])

Inderdaad, men staat verbaasd over de lijst van wis- en sterrekundigen onder de Jezuïeten, die Lalande alleen voor de jaren 1750—1773 opgeeft. Voor dien korten tijd teekent hij aan: 42 Jezuïeten-sterrekundigen, en niet minder dan 87 werken door hen over de sterrekunde geschreven. [2]) Namen als Ximenes, Boscovich, Hell, Pilgram enz. enz., zijn voor de beoefenaars van die moeilijke wetenschap geen onbekenden. Ook de Jezuïeten-zendelingen in China als Ricci, Schall, Verbiest, Bouvet enz., worden om hun wetenschappelijken arbeid ten zeerste geprezen door *Montucla*, *Mädler* en anderen. [3])

Voor de beschaving nemen de schoone kunsten zeker niet de geringste plaats in. Ziehier wat de Weener kunstkenner *Dr. Albert Ilg*, die zeker niet vooringenomen is voor de Jezuïeten, zegt over hun verdiensten voor de kunst.

„Men kan zeggen wat men wil, maar zonder de Jezuïeten hadden wij, had de heele wereld al sinds lang geen kunst meer. Het is veel te weinig als men zegt, dat zij de kunst der tegenhervorming, den barokstijl hebben geschapen; zij hebben ons veeleer het begrip, de overlevering van wat kunst heet behouden, en ons gered voor de redelooze beeldstormerij

---

1) Annales philosophiques de *M. de Boulogne* I (1800), 228, aangehaald door MAYNARD, Des études et de l'enseignement des Jésuites à l'époque de leur suppression 1750—1773 (Parijs 1853), blz. 262 vlg.

2) Bibliographie astronomique 446—540; MAYNARD 263—279.

3) MONTUCLA, Histoire des mathématiques I, 470 vlg., II 586 vlg. MÄDLER, Geschichte der Himmelskunde I, 334.

van het protestantisme. Wil iemand in onzen tijd ook nog zoo fel uitvaren tegen den barokstijl, en alleen latere kunstvormen, zoogenaamde herlevingen van den edelen stijl, erkennen, laat hem zijn toorn luchten en vraag hem dan, of hij wel meent dat *deze mooie nieuwe hervormingen van de kunst mogelijk waren geweest*, als niet de Katholieken en in de eerste plaats de Jezuïeten de eenigen geweest waren, die ondanks godsdienstoorlogen en dertig-jarigen krijg de kunst niet lieten verloren gaan? Bestaat er in de tweede helft van de zestiende eeuw en gedurende de zeventiende wel ergens een andere kunst dan de Katholieke, dan de kunst volgens den geest van de Roomsche Kerk? Alle kunstscholen, die toen in Italië bloeiden, die van Bologna, Florence, Rome en Napels, zijn op 't kunstgebied evengoed geestelijke strijders voor het katholiek geloof als de Spanjaarden Herrera, Alonso Cano, Zurbaran en Murillo. Een Rubens is zonder de Jezuïeten niet denkbaar...

„Laat sommigen, die tegenwoordig de kunstgeschiedenis met de el uitmeten, al minachtend neerzien op de Jezuïeten, die niets dan onnatuur, theatereffekt en klatergoud in de kunst zouden hebben binnengesmokkeld; laat hen verklaren dat de Duitsche geest sedert Lessing en Winckelmann daartegen een groote nieuwe kunst in het leven heeft geroepen; zij moeten echter niet vergeten dat de Duitsche geest vóór de Jezuïeten geen andere was dan die van de beeldstormers; zonder de Jezuïeten zou dezelfde Duitsche geest ook in de beeldende kunsten vervallen zijn tot de barbaarschheid van kwakers en hernhutters, zooals hij in andere zaken werkelijk tot die laagte neergezonken is; hadden de Jezuïeten de kunst niet beoefend en hare overleveringen niet in eere gehouden, dan hadden ook Lessing en Winckelmann geen antieke, geen klassieke kunstvoorwerpen meer gevonden voor hun studie; in één woord we zouden nu, ook omtrent deze zaken, in de diepste armoede verkeeren! . . . .

„De kerkelijke en historische schilderkunst, evenals de heerlijkheden van het eeuwige schoon der oude klassieke kunst, waren door het protestantisme vernietigd: de bouw-

kunst daalde tot den gewonen nuttigheidsbouw; de beeldende kunst tot een kleinzielige sierkunst."

„Toen stortte over deze uitgeplunderde steppen, van uit het zuiden de kunst der Jezuïeten zich uit als een lentestorm. Overvol van krachtige vormen, van pracht, van de betoovering van kleuren glanzen en goud, ontlastten zich die wolken als een voorjaarsonweer over de smachtende aarde, en de Zuid-Duitsche stam met zijn aangeboren kunstliefde ademde met volle teugen de heerlijke geuren in, die deze warme regen verspreidde." [1])

Van het *Jezuïetendrama* in Beieren verklaarde een uitstekend deskundige „dat het in de geschiedenis van de Duitsche *beschaving* en letterkunde een *eereplaats* ten volle verdient". „Wie kan er ook maar een oogenblik aan twijfelen, gaat hij voort, of de Jezuïeten hebben, toen zij het dorre humanistendrama door de hulp van alle andere kunsten bezielden, aan hun eeuw wezenlijke diensten bewezen, de *beschaving een ontzaggelijken vooruitgang geschonken*, smaak en zin voor het tooneel en zijn hulpkunsten gewekt en behouden!" [2])

Over de beoefening van de muziek bij de Jezuïeten schrijft *Wallraf*: „De muziek bij de Jezuïeten (in Keulen) bezat in het zoogenaamde muzikantenhuis een aanzienlijke stichting onder het bestuur van een der Paters. Jongelingen, die hun werden aanbevolen, meestal uit Mentz en uit het Fransche grensgebied, werden na onderzoek van hun talenten hier kosteloos of soms tegen betaling opgenomen, om in de muziek en de wetenschap opgeleid te worden. Zij bezochten tegelijkertijd de Latijnsche school. Men oefende de leerlingen in de hooge stem, en als ze wat ouder waren ook in de andere stemmen, maar leerde hen tegelijk een of ander instrument volgens hun aanleg. Hun getal bedroeg acht of tien en dikwijls

---

1) Berichte und Mittheilungen des Alterthumsvereins zu Wien XXIII (1886), 222 vlg.

2) K. v. REINHARDSTÖTTNER, Zur Geschichte des Jesuitendramas in München, blz. 54.

nog meer. Dit huis was eens de kweekschool voor de meeste toonkunstenaars, die hier aan de koren van de andere kerken verbonden werden; eenigen hunner bleven naderhand ook als bezoldigde leden van het Jezuïetenkoor. Juist dit koor werd van ouds door de liefhebbers het meeste gezocht. Op hooge feesten nog versterkt door uitgelezen meesters, gaf het doorgaans de voortreffelijkste uitvoeringen. Verscheidene reizende meesters, zelfs een Raff, lieten zich hier hooren." [1])

Over de muziek van de Jezuïeten in Beieren zegt *Stubenvoll:* „De zangscholen voor jongens van de verschillende abdijen en de collegies der Jezuïeten waren eigenlijk de groote muziekscholen." Daar zijn mannen van den eersten rang uit voortgekomen, mannen, die zich zeer verdienstelijk hebben gemaakt voor Staat en Kerk, en bewezen dat het onderricht in de wetenschappen en de toonkunst zeer goed samen kunnen gaan." [2])

Ook na de herstelling hunner orde hebben de Jezuïeten kunsten en wetenschappen bevorderd; dat wordt bewezen door hunne veelzijdige werkzaamheid in de 19de eeuw, ondanks de kwellingen en kleingeestige plagerijen waaraan zij in vele landen blootstonden.

Het Leipziger Algemeen letterkundig blad bespreekt een Arabisch woordenboek, uitgegeven door de drukkerij van de Jezuïeten te Beiroet; daar wordt van de Jezuïeten in Syrië het volgende gezegd: „Hun drukkerij is nu onbetwistbaar de beste in Voor-Azië...... De groote vooruitgang dien de Arabische letterkunde aan die drukkerij der Jezuïeten te danken heeft, mag niet miskend worden in zijn waarde zoowel voor de letterkunde als voor de beschaving. Ook hun scholen staan tegenwoordig in Syrië bovenaan." [3])

---

1) Sammlung von Beiträgen zur Geschichte der Stadt Köln I (Keulen 1818), 208, 209.

2) STUBENVOLL, Geschichte des holland. Instituts (Munchen 1874) blz 171 vlg.

3) *Literarisches Centralblatt*, 1890, Nr. 42.

In de Parijsche briefwisseling van 6 Maart 1891 in de „*Kölnische Volkszeitung*" lezen we: „De akademie van wetenschappen heeft aan twee Jezuïeten-zendelingen van Madagaskar, de Paters Colin en Camboné, prijzen toegekend van 3500 en 975 frank. De eerste staat aan het hoofd van de sterrekundige en weerkundige waarnemingen, waarvoor de Jezuïeten bij Antananarivo op een berg van 1400 meter hoog een gebouw hebben opgericht. Behalve dit hoofdgebouw bezitten de Jezuïeten er nog drie kleinere voor hetzelfde doel. P. Camboné is een verdienstelijk natuuronderzoeker. Hij heeft ook in bovengenoemde hoofdstad een museum opgericht voor natuurlijke historie; zijn onderzoekingen bepalen zich hoofdzakelijk tot de ongewervelde dieren. Een ander zendeling, Pater Roblet, heeft twee jaar geleden een prijs van 10.000 frank behaald voor zijn kaart van de binnenlanden van het eiland." [1])

Hoogleeraar *Blumentritt*, die dikwijls wordt aangehaald als vijand van monniken en priesters, schildert in de „Meedeelingen van het K. K. Aardrijkskundig Genootschap" te Weenen, de werkzaamheid van de verschillende kloosterorden in deze eeuw op de Filippijnen, en verhaalt ook: „wat de Jezuïeten in weinige jaren op het eiland Mindanao voor de verbreiding van het Christendom en de beschaving, alsook voor de aardrijkskundige kennis van dit eiland hebben gedaan." „Toen de Jezuïeten daar aankwamen vonden zij alleen op de Noord- en Oostkust en op enkele verspreide punten der andere kuststreken een christelijke bevolking." „Hoe is dat alles sinds dien tijd veranderd! In talrijke kaarten en schetsen hebben de zendelingen de uitkomsten neergelegd van hun aardrijkskundige onderzoekingen en ontdekkingen. De zeden en gebruiken van de heidensche volksstammen zijn door de Jezuïeten zeer degelijk beschreven. Het heeft mij derhalve steeds een groot genoegen bezorgd de uitkomsten der onderzoekingen van die Jezuïeten-zendelingen verder in de wetenschappelijke kringen bekend te maken. Ook in de ge-

1) *Kölnische Volkszeitung*, 1891, Nr. 67.

loofsprediking zijn de Jezuïeten er uitstekend geslaagd. De meeste heidensche stammen zijn heel en al, of voor 't grootste deel tot het christendom bekeerd, of hebben zich ten minste bij de zendingsgebouwen in vaste woonplaatsen gevestigd. Zelfs de Mamanua's, die door hun zwervende levenswijze hardnekkig weerstand boden aan de beschaving, kunnen reeds roemen op eenige christelijke dorpen. Het heerlijkste welslagen van de Jezuïeten was echter, dat het hun gelukte een aanzienlijk getal Mooren aan de golf van Davao tot het christendom te bekeeren. Men weet hoe zelden het gebeurt dat een Mahomedaan den christelijken doop wil ontvangen; daarom moet er hier met nadruk op gewezen worden, dat het niet eenige onder de christenen verspreide Mooren zijn, maar de Muzelmannen, die het christelijk geloof omhelzen, zijn zoo talrijk, dat men hun toestond drie afzonderlijke dorpen te stichten in het stroomgebied van den Davao." [1])

Het beschavingswerk van de hedendaagsche Jezuïeten in China wordt hoog geroemd in het boek „*Kiautsjou*" van Georg Franzius, [2]) die met een ambtelijke zending belast, China bezocht heeft. Hij bericht dat van de 158 Jezuïeten, die in China werkzaam zijn, in Zikawei 22 zich wijden aan de wetenschap en de opvoeding der jeugd. „Van algemeen belang is de met roem bekende sterrentoren, die het middelpunt is van alle weerkundige waarnemingen in Oost-Azië en door zijn aankondigen van stormen reeds vele schepen van groot nut is geweest. De boekerij, die voor iedereen toegankelijk is, bestaat uit meer dan 20.000 deelen en moet ook kostbare Chineesche handschriften bezitten; er wordt helaas maar weinig gebruik van gemaakt. Zeer mooie dierkundige verzamelingen worden voorloopig in te beperkte ruimte bewaard, maar worden met de grootste bereidwilligheid kosteloos ter bezichtiging opengesteld. In drie klassen worden ongeveer

---

1) *Mittheilungen der K. K. Geographischen Gesellschaft,* (Weenen 1896), blz. 845 vlg.

2) *Kiautschou.* (Berlijn 1898, 2de druk).

honderd Chineesche leerlingen zoover onderwezen in de wetenschap, dat zij een openbare proef kunnen doorstaan, en daardoor het recht ontvangen zelf onderwijs te geven. Het nuttigst maken zich echter de Paters door een weezeninrichting, waarin eenige honderden jongens in bijna alle mogelijke handwerken geoefend en in de christelijke leer onderwezen worden...... Het is natuurlijk dat menschen, die met zooveel toewijding, geestdrift en onbaatzuchtigheid arbeiden, ook gelukkig slagen." Franzius verklaart bij dezelfde gelegenheid, dat hij volstrekt geen vriend is van de Jezuïeten, zijn getuigenis is dus zeer zeker onpartijdig.

Den 15den April 1897 werd in den senaat te Washington de vraag behandeld of de scholen voor Indianen ondersteund zouden worden. Bij deze gelegenheid legde de Senator Vest het volgende getuigenis af: „Ik ben Protestant, als Protestant geboren en ik hoop als zoodanig te sterven..... Mijn opvoeding heeft mij tegen de Jezuïeten ingenomen...... Welnu, eenige jaren geleden was ik lid van de Indianen-commissie in den Senaat, en in die hoedanigheid had ik de verplichting alle stammen van de Indianen in Wyoming en Montana te bezoeken...... Ik bezocht alle scholen en door eigen aanschouwing en persoonlijk onderzoek heb ik mij een onwrikbare meening over deze zaak gevormd..... Ik heb bevonden dat de Indianen-scholen van de Jezuïeten de eenige goede zijn die er bestaan....... Wat is nu de uitkomst van hun onderricht! Gaat naar die stammen, die onder de leiding van de Jezuïeten zijn geweest, en ge zult daar een *vooruitgang* zien *in de beschaving*, zooals nergens anders. Gaat naar Montana en als u uit het spoor naar buiten ziet, zult u meenen in Pennsylvanië of zelfs in Massachusetts te zijn; huizen, paarden, rundvee, alles een bewijs van vooruitgang naar de beschaving, waarin wij ons verheugen.

„Hoe is dit alles tot stand gebracht? Door de zelfverloochening en toewijding van die Jezuïeten, wier godsdienstige overtuiging ik niet kan deelen, maar die ik toch voor dezen arbeid zou gebruiken, indien zij het beter doen dan wie ook....

Ik zou die Indianen veel liever katholiek zien dan dat ze als wilden voortleven. Ik behoor Goddank niet tot hen, die liever een mensch verdoemd zien dan dat hij behoort tot de katholieke Kerk." [1])

Dat ook in deze eeuw de Jezuïeten de wetenschap hoog houden bij de beschaafde volkeren, is ook overvloedig gebleken. Rome, Leuven, Kaloksa, Zikawei, Manilla, Cuba, Antananarivo, Georgetown, Puebla, Calcutta en Stonyhorst hebben nieuwe sterrenwachten zien verrijzen, die door de Jezuïeten opgericht en bestuurd werden. De namen van de Vico, Secchi en Perry hebben een goeden klank in de nieuwere sterrenkunde. In de wiskunde, werktuigkunde, dierkunde, ook in de kunstgeschiedenis, overal zijn de Jezuïeten met eere vertegenwoordigd.

Dit zeer beknopte pleidooi, deze weinige aanhalingen mogen voldoende zijn om aan te toonen, dat de Jezuïeten nergens de beschaving hebben teruggedrongen, maar integendeel overal waar ze konden, bij beschaafde en onbeschaafde volkeren die hebben bevorderd. Wil men het tegendeel bewijzen, dan is het toch een alleszins billijke eisch, dat men niet aankome met onbepaalde algemeenheden, die niets bewijzen, en nog minder met feiten en toestanden waarin volstrekt geen Jezuïeten betrokken zijn.

Bij geen enkel beschaafd volk is reeds alles volbracht op het gebied van wetenschap en kunst; elke hulp, elke werkkracht, ook van de Jezuïeten, moet dus welkom zijn juist in naam van de beschaving.

Behalve hun werkzaamheid in kunsten en wetenschappen, hebben de Jezuïeten nog een zeer groot aandeel in het beschavingswerk door hun voortdurende zielzorg voor de werklieden en voor het volk, ook voor het volk, dat in de achterbuurten of in de zijstraten naast de paleizen van onze groote steden, als verwilderd zonder God of gebod opgroeit,

---

1) *Congressional Record* in *The Irish World and American Industrial Liberator*, 1 Mei 1897.

en meer dan negers of Indianen vorming en beschaving noodig heeft.

Zoolang dus de Jezuïetenhaters geen deugdelijke bewijzen aanbrengen van de domperigheid enz. der Jezuïeten, en geen enkele heeft het nog beproefd, is dit alles meer dan voldoende, om als leugen en laster te brandmerken het verwijt, dat de Jezuiëten vijanden zijn van de wetenschap, de beschaving en den vooruitgang.

XII.

De Jezuïeten hebben geen vaderland.

Herhaaldelijk heeft men de Jezuïeten voorgeworpen dat zij onvaderlandsch zijn. Het is dezelfde beschuldiging, die zoo dikwijls ook tegen de katholieke Kerk in 't algemeen wordt ingebracht. *Alleen* vaderlandsch is de katholieke Kerk zeer zeker niet, anders zou zij ophouden de katholieke, d. i. de algemeene Kerk te zijn, de Kerk, die *alle* volkeren der aarde omvat. Hoewel de Kerk dus aan alle volkeren gemeen is, mag zij toch volstrekt niet *on*vaderlandsch genoemd worden; zij omhelst *ieder* volk met gelijke liefde, zorgt voor ieder volk, behartigt de belangen, de eigenaardigheden, en de taal van ieder volk op gelijke wijze. Aan ieder land heeft zij, zoover dit mogelijk was, een vaderlandsch kerkelijk bestuur gegeven, waarbij tot in bizonderheden rekening wordt gehouden met de eigenaardige toestanden en verhoudingen van ieder volk.

Dit voorbeeld der katholieke Kerk hebben ook de geestelijke orden zooveel mogelijk nagevolgd. Die orden zijn, zooals de Kerk, katholiek, derhalve voor alle volkeren; zij hebben zich echter onderverdeeld volgens die verschillende volken, zoodat ieder land van eenige uitgestrektheid een eigen ordesprovincie vormt. Zoo vinden we ook bij de Jezuïeten een Oostenrijksche, Poolsche, Duitsche, Nederlandsche, Belgische, Engelsche, Iersche, Fransche provincie, enz. De oversten van die provinciën behooren doorgaans tot het betreffende

volk; met alle vaderlandsche eigenaardigheden kan rekening gehouden worden.

Rechtmatig is bij ieder volk de liefde voor den eigen stam, voor het vaderland; voor de plaats waar we geboren zijn, waar een vroolijke jeugd in geluk en tevredenheid als een aangename droom voorbijging, waar het dierbaar ouderlijk huis met duizenden herinneringen ons tegenlacht, waar vader en moeder of ten minste broeders en zusters en edele vrienden wonen. Zooals echter zelfs de innigste liefde voor onze eigen familie ons nooit mag verleiden andere families gering te schatten en te verachten, of onbillijke aanspraken te doen gelden, zoo geeft ook de vurigste vaderlandsliefde ons geen recht tot onbillijkheid tegen andere volkeren. Gelijk verder waarheid en gerechtigheid, en de goddelijke wetten in 't algemeen, hooger moeten geacht worden dan familiebelangen, zoo staat ook boven de liefde voor het vaderland de liefde tot God en de getrouwheid in het vervullen Zijner geboden.

Ware liefde voor het vaderland zal nooit met de liefde tot God in strijd komen; want de ware vaderlandsliefde vindt zijn oorsprong in God, die ze in het hart van de menschen heeft ingeschapen. Terecht zegt daarom de Rector van het Jezuïeten-collegie te Freiburg in een schrijven aan de opvoedingsraad: „Wat de liefde voor het vaderland betreft, het is ontwijfelbaar dat aan jonge lieden, tot welk land ze ook mogen behooren, door het onderricht in den godsdienst tevens de ware vaderlandsliefde wordt ingestort; want leert men hun God kennen en vereeren, dan leert men hun ook het vaderland, dat Hij hun geschonken heeft, te dienen met die edele gevoelens, edelmoedige zelfopoffering en onverschokken standvastigheid, die zoowel den trouwen burger als den goeden christen kenmerken." [1])

„De ware vaderlandsliefde, schreef Frederik Leopold graaf von Stolberg in een droevigen tijd aan vorstin von Gal-

1) Piccolomini. Analekten über das Pensionat und Collegium der Jesuiten zu Freiburg in der Schweiz (Regensburg 1842), 83.

litzin, „behartigt in alles het hoogere welzijn van het volk waartoe men behoort: zijn geloof, zijn recht, zijn vrijheid en zijn zeden. Nooit kan zij zich begeven op de banen der omwenteling, nooit heulen met een buitenlandschen vijand, en nooit in dienst treden van het onrecht, ook al zou er schijnbaar een oogenblikkelijk voordeel uit voortspruiten." [1]) Inderdaad de ware vaderlandsliefde toont zich in de verdediging van het geloof, het recht, de vrijheid, de taal, de zeden en de beschaving van het vaderland, en ze toont zich te zuiverder en oprechter, hoe grooter de offers zijn die gebracht worden voor vrijheid en voor recht. Ware vaderlandsliefde toont zich in de offers, die door het gewone bizondere leven worden gevorderd, en in de offers die voor het algemeen welzijn worden gebracht. Ten opzichte van al deze zaken kan de vaderlandsliefde der Jezuïeten gemakkelijk elke vergelijking doorstaan. De heele geschiedenis van de orde geeft er het bewijs van. Hier zullen maar eenige voorname punten worden behandeld, maar die meer dan voldoende zijn om den laster te beschamen.

1. De liefde voor de vaderlandsche geschiedenis.

De liefde voor het vaderland toont zich in de liefde voor zijn geschiedenis. Welnu de vaderlandsche geschiedenis is in bijna alle landen ook door Jezuïeten behandeld, als de omstandigheden niet te ongunstig waren voor een rustige letterkundige werkzaamheid. Voor Spanje noemen we alleen Mariana, Henao en Andres; voor Italië: Lanzi en Lupi; voor Illyrië: Farlata; voor Frankrijk, behalve de werken van Sirmond, Hardouin en Labbe voor de Fransche kerkgeschiedenis, de geschiedwerken van d'Avrigny, Daniel, Griffet en Bussières; voor Nederland: ten minste gedeeltelijk de arbeid van Bolland, Henschen en Papenbroek, alsmede Buzelin, (voor Vlaanderen), en W. Wilde. Voor België: Fisen en Foullon;

1) J. Janssen, Fr. Leop. Graf zu Stolberg seit seiner Rückkehr zur kathol. Kirche, 1800—1819 (Freiburg 1877), 230.

voor Polen: Naruszewicz en Kojalowicz; voor Hongarije: Kaprinai, Katona en Pray; Bohemen: Balbin en Pubitschka; voor Oostenrijk: Wagner, Callez, Steyrer, Hanfiz, Granelli, Heyrenbach, Denis; voor Duitschland: Brunner, Vervaux, Keller, Gretser, Schaten, Mederer; enz. enz. [1])

Wegele, die de Jezuïeten niet zeer genegen is, oordeelt als volgt: „De verdiensten, die de Jezuïeten zich hebben verworven door hun aandeel in de Duitsche geschiedvorsching, mag men inderdaad niet onderschatten; en we zullen nog dikwijls genoeg er over moeten spreken." [2])

Het zou al te uitvoerig worden meer in bizonderheden af te dalen; maar toch willen we hier het oordeel aanhalen van een beroemd protestantsch schrijver over een der bovengenoemde Jezuïeten. „We mogen niet onvermeld laten, zoo schrijft *Karel Adolf Menzel*, dat de geschiedschijver van keizer Leopold, pater Frans Wagner, zich een openlijken tegenstander getoond heeft van de Fransche gewelddaden en staatkundige kuiperijen; een man met edele, echt vaderlandsche gevoelens. Zijn „Geschiedenis van Leopold den Groote" is een werk van zeer degelijken inhoud en klassieken vorm met een eigenaardige kleur; uitstekend om zijn grondige geschiedvorsching draagt het den stempel van een echt staatkundigen geest en een zuiver onbevangen oordeel."

Vervolgens haalt Menzel een plaats aan, waarin Wagner zich scherp uitlaat tegen de Fransche staatkunde en de overheerschende zucht naar Fransche modes: „Iederen dag worden in Frankrijk nieuwe modes uitgevonden, want in Parijs kan men geen dwaasheid begaan, die niet door heel Europa wordt nageaapt. Er wordt geen openbare feestelijkheid, geen vorstelijke bruiloft gevierd, of rijtuigen en kleeren, ja tot schoenriemen toe moeten ontboden worden uit Parijs,

---

1) Vgl. *Les Jesuites Historiens au XVIIe siecle*, in de Etudes XXXV (Lyon 1879), 398 vlg. 405 vlg.

„*Die Alten deutschen Jesuiten als Historiker*" in het Insbrucksche *Zeitschrift für kathol. Theolog.* XIII 57—89.

2) WEGELE, Geschichte der deutschen Historiographie, 385.

uit het land onzer vijanden. Geen enkel kleedingstuk wordt afgedragen; het wordt ter zijde gelegd zoodra uit Frankrijk een nieuw snufje overkomt, wil men niet een ouwerwetsch mensch schijnen zonder manieren". [1]) Menzel merkt hierbij op: „Weinig Duitschers zullen het vermoeden, dat in een tijd die als de droevigste geldt voor den Duitschen volksgeest, in het eerste tijdperk van de 18de eeuw, een Duitsche Jezuïet te Weenen op deze wijze een groot stuk der geschiedenis van die eeuw beschreven heeft". [2])

2. Vaderlandsliefde in de school.

Liefde voor de vaderlandsche geschiedenis hebben de Jezuïeten ook bij hun leerlingen trachten op te wekken, en wel op verschillende wijzen. Niet zelden werden de stoffen voor hun dichtoefeningen en tooneelvertooningen aan de geschiedenis van het vaderland ontleend; bij vaderlandsche feesten, bij overwinningen en vredesverdragen, vooral bij de plechtige bevordering in de school, werden gelegenheidswerken uitgegeven die veelal de geschiedenis behandelden van vaderland en vorstenhuis. Bij de bevorderingen werden deze geschriften aan de aanwezigen ten geschenke gegeven. In Graz verscheen op die wijze een heele rij werken over de geschiedenis en plaatsbeschrijving van Stiermarken [3]); in Weenen over Oostenrijk, de keizerlijke veldheeren en het Habsburgsche vorstenhuis [4]); in Tyrnau over Hongarije, zijn geschiedenis en zijn koningen, enz. [5])

---

1) WAGNER S. J. Historia Leopoldi magni, (August. Vindel. 1719) lib. IV, 262.

2) K. A. MENZEL, Geschichte der Deutschen seit der Reformation IV², 582.

3) Zie PEINLICH, Grazer Programm 1869.

4) EBNER, Beleuchtung der Schrift des *Dr. J. Kelle*: „Die Jesuiten-Gymnasien in Oesterreich". (Linz 1875), 530.

5) EBNER, blz. 530 vlg. Zie verder DE BACKER-SOMMERVOGEL, Bibliographie de la Compagnie de Jésus, bij de namen van de verschillende steden waar Jezuieten-Collegies waren.

Vele van deze werken zijn verrijkt met landkaarten en verlucht met portretten, met afbeeldingen van munten, geslachtswapens, en alles wat tot de krijgskunde behoort. Met recht schrijft dan ook pater Ebner: „Door die werken werd een groote hoeveelheid nuttige kennis vooral van de geschiedenis onder de jeugd verbreid. Dikwijls bestonden zulke feestgeschenken uit afzonderlijke deelen van grootere werken, en zoo konden de studenten ook langzamerhand in het bezit komen van meer kostbare boekwerken...... De Jezuïeten beijverden zich in 't bizonder, de jeugd een nauwkeurige kennis te geven van de geschiedenis, aardrijkskunde en staathuishoudkunde van hun eigen vaderland; hun de afstamming, de lotgevallen en de edele en groote daden te leeren van hun doorluchtig vorstenhuis, en zoo in hun jeugdige harten de liefde op te wekken voor het vaderland en zijn bestuurders." [1])

Trautmann, een van de uitstekendste kenners van het Jezuïeten-tooneel, heeft in de volgende woorden zijn bewondering uitgesproken over den echt vaderlandschen geest, die er heerschte in de tooneelstukken der Beiersche Jezuïeten: „Zoo ontstond reeds in dien tijd voor Beieren werkelijk dat grootsche vaderlandsche kunstwerk, zooals Richard Wagner het droomde voor geheel Duitschland, namelijk het feestspel, waar het volk uit alle oorden des lands naar toestroomt, waaraan het heele volk zoowel geestelijk als stoffelijk deelneemt, en dat door de grootschheid van de uitvoering zich van eenvoudig tooneelstuk verheft tot een vaderlandsche handeling van hoogere wijding. Hoe wonder deze bewering ook klinkt, ze beantwoordt volkomen aan de feiten, en kan stuk voor stuk uit de oorkonden bewezen worden; en ook het Wittelsbachsche vorstenhuis beschouwde het opbloeiend Jezuïetentooneel als een vaderlandsche instelling." [1])

---

1) EBNER, t. a. pl. 530 vlg.

1) TRAUTMANN, Oberammergau und sein Passionsspiel (Bamberg 1890), blz. 22 vlg.

Dit streven om in de jeugd vaderlandsche gevoelens op te wekken blijkt zelfs uit de schoolboeken door de Jezuïeten uitgegeven. In die werken roemen zij hun vaderland om zijn voortreffelijkheden en verdiensten; wekken de leerlingen op de deugden, aan hun land eigen, in eere te houden en te beoefenen, en in wetenschap en kunst hun vaderland den voorrang te verschaffen. Zoo b. v. in het boek over wis- en natuurkundige aardrijkskunde van *J. König* [1]; in de „Grondbeginselen der geschiedenis" ten gebruike van de Jezuïetenscholen in Opper-Duitschland [2] enz. enz.

De leerlingen der Jezuieten onderscheidden zich dan ook steeds door echt vaderlandsche offervaardige gevoelens. Terloops herinneren we hier aan de dappere verdediging van Brünn en Praag.

De hoogleeraar *Dittrich* zegt in zijn geschiedenis van de Latijnsche school te Brünn: „Een van de heerlijkste geschiedkundige herinneringen voor de studenten van het Brünnsche gymnasium is hun dapperheid bij de verdediging van de stad tegen de Zweden......... Zij werden aangevoerd door den burger Johan Staff en hadden een zeer gevaarlijken post op het bolwerk vóór het Jezuïetenhuis. Vooral hebben ze dapper gestreden bij het afslaan van de laatste bestorming op 15 Augustus." [3] Aan alle studenten verleende het stadsbestuur het burgerrecht zonder kosten en lasten.

Meer bekend nog is het kloeke gedrag van de Praagsche studenten onder den Jezuïet Plachy, bij het beleg van Praag in 1648. Ferdinand III prijst in een dankbrief aan den generaal van de Sociëteit, de vaderlandsliefde van de Jezuïeten en hun leerlingen en in 't bizonder den moed en de uitstekende leiding van Pater Plachy. [4]

---

1) Vestigia Mathematica (Freiburg in Breisgau 1679) III, 124; 428

2) Historischer Anfang (Augsburg 1748) III, 295; IV, 7, 95.

3) DITTRICH, Geschichte des deutschen Staats-Obergymnasiums in Brünn von 1578—1878 (Brünn 1878) blz. 38 vlg.

4) CRÉTINEAU-JOLY, Histoire de la Compagnie de Jésus III³, 325, den tekst van den brief.

3. Vaderlandsliefde in daden.

Niet in woorden en opwekkingen alleen, ook in daden hebben de Jezuïeten getoond hun vaderland lief te hebben. Zij hebben die liefde bewezen vooral aan diegenen hunner medeburgers, die er in ziel en lichaam het meeste behoefte aan hebben. Het geluk van een land bestaat niet hierin, dat zooveel mogelijk goud in het bezit komt van eenige weinigen, maar in den welstand en de tevredenheid van de breede volksklassen; in de hulp en ondersteuning geschonken aan de hulpbehoevenden, als armen, verlatenen, zieken, weduwen en weezen. Nu is echter de zorg en de arbeid van de Jezuïeten juist voor deze volkskringen een van de schoonste bladzijden hunner geschiedenis, en juist hierdoor hebben zij onweersprekelijk bewezen, ware vrienden van hun vaderland te zijn.

Vooreerst moet hier gewezen worden op de heerlijke zegeningen ten allen tijde over het volk uitgestort, door de volksmissies der Jezuïeten. Hoeveel smart werd in deze missies gelenigd, hoe menig gebroken hart weer gesterkt; echtgenooten, ouders en kinderen werden weer met elkander verzoend; verlagende en verderfelijke zonden uitgeroeid; de lang vervlogen vrede keerde terug in huisgezin en gemeente; de eerbied voor het gezag werd weer gevestigd, de heerlijkste deugden bloeiden op. [1])

Afgezien van de volksmissies zou een geschiedenis van de preeklitteratuur der Jezuïeten in het helderste licht plaatsen, hoe ontzaglijk veel preeken geheel of gedeeltelijk den nood der armen behandelen. Hier worde alleen herinnerd aan de preeken van den Z. Canisius in den dom van Augsburg in het jaar 1560, als hij de rijken schildert, die voor één gast tot dertig gerechten opdisschen, maar voor de armen niets over hebben, [2]) of aan die van Bourdaloue, waarin hij het bedorven hof van Lodewijk XIV op aangrijpende wijze de

1) Verg. BUSZ, Die Volksmission (Schaffhausen 185.), HAMMERSTEIN, Winfried oder das sociale Wirken der Kirche (Trier 1890).

2) BRAUNSBERGER, B. P. Canisii Epistulae II, 855.

plichten van de rijken jegens de armen onder het oog brengt; [1]) of aan den hofpredikant van Lissabon, Vieira, die b.v. de aanzienlijken voorhield, dat hun jachthonden overvloed hadden aan alles, terwijl hun arme dienstbaren van honger omkomen. Met welk een beslistheid vordert Vieira de gelijkmatige en rechtvaardige verdeeling der belastingen, de bescherming van de onrechtvaardig vervolgde Joden, de bestraffing der openbare roovers, de ambtenaren! [2])

In het jaar 1717 verscheen te Weenen een prachtig uitgevoerd werk over de staatkunde van de Oostenrijksche keizers, waarin de Jezuïet *Gerard Hilleprand* de keizers vrijmoedig hun plichten voorhoudt. Bij het opleggen van nieuwe belastingen moeten de redenen worden aangegeven; dan moeten de geheven belastinggelden goed besteed worden, „want niets verbittert zoozeer het volk als wanneer het geen vruchten ziet van de lasten hun opgelegd, wanneer alles wordt verspild, of die lasten langer duren dan noodig is. Om de verkwisting tegen te gaan, moet men de weeldeartikelen belasten, zoo wordt tevens ook in den nood der armen voorzien. Alle buitenlandsche waren, die niet noodzakelijk zijn, moeten met hooge invoerrechten worden bezwaard; want het is niet noodig dat Duitschland zooveel geld uitgeeft voor vreemde voortbrengselen." [3])

Ook de hofbiechtvaders onder de Jezuïeten hebben met alle kracht gewerkt voor den bloei van hun land en hun volk. Zoo worden ons b.v. de verdiensten van pater Parhamer geschilderd door *Helfert:* „Pater Parhamer was in het jaar 1758 biechtvader geworden van keizer Frans, ... na den plotselingen dood van den keizer werd hij biechtvader van de aartshertogin Elizabeth en bleef zoodoende in verbinding met de keizerlijke familie, wat hem voor de volvoering van zijn

1) Vgl. Lauras, Bourdaloue I, 463 vlg.

2) E. Carel, Vieira, sa vie et ses oeuvres (Parijs 1879) 44, vlg; 48 vlg; 273 vlg.

3) Politica Austriaca in imperatoribus Austriacis eorumque virtutibus adumbrata. (Weenen 1717).

grootsche plannen van onberekenbaar nut was. Dezelfde veelzijdige werkzaamheid, dezelfde volharding en onverschrokkenheid, dezelfde vruchtbaarheid in verrassende uitkomsten, waarvan Parhamer vroeger blijk had gegeven als hoofd van het zendingsbestuur, kwamen van het jaar 1759 af ten bate van het weeshuis..... Toen Parhamer de zorg voor het weeshuis op zich nam, bezat het maar acht min of meer aanzienlijke stichtingen; maar van 1761 af ging bijna geen jaar voorbij, waarin niet minstens één en meestal drie of vier stichtingen er bij kwamen...... Tijdens Parhamer's bestuur werden ieder jaar gemiddeld 100 nieuwe kinderen opgenomen; in 1760 waren er 350 jongens en meisjes, drie jaar later 500, in 1770 ruim 650, in 1774 bijna 800; en dit laatste getal bereikt hij later of kwam er zelfs boven..... De jongens, die het om hun gedrag verdienden, leerden in hun vrije uren de legeroefeningen. Er werd een bepaald getal kanonniers uitgekozen, een vendel grenadiers en twee vendels fuseliers gevormd, die hun eigen vanen hadden, met geweer en sabel waren gewapend en uitrukten in paradeuniform; aan hun hoofd stond de „generaal" Parhamer. Dagelijks werd 's morgens om 5 uur de wacht betrokken door een luitenant, een onderofficier en 30 gemeen-soldaten, die elk uur, 's winters elk half uur, werden afgelost; twee posten met geweer op schouder stonden voor elk van de drie poorten, een bij de kerk, enz. 's Avonds na de taptoe rukten alle wachten in. Midden in den tuin was een schans opgeworpen, omringd door een gracht en versterkt met paalwerk, en met schietgaten voorzien voor 16 stukken; eenige malen in 't jaar werden groote oefeningen gehouden, de schans werd beschoten, door de fuseliers verdedigd en door de grenadiers bestormd. Uit de muzikanten, die zich onder de jongens bevonden en die ook op het koor in de kerk hun diensten verleenden, werd de stafmuziek gevormd." [1])

Vele mannen van talent, maar zonder vermogen, danken het aan de Jezuïeten, dat zij als wetenschappelijke mannen den bloei en de eere van hun vaderland konden bevorderen.

1) HELFERT, Gründung der Oesterr. Volksschule I, 100, vlg.

Immers na verloop van tijd werden in bijna alle plaatsen, waar de Jezuïeten studiehuizen bezaten, ook tehuizen opgericht voor arme studenten. De geschiedenis van het Weener professenhuis verhaalt bij 't jaar 1558, dat het door de bemoeiingen van Pater Victoria gelukte, een kleine som geld bijeen te brengen, waarvan hij twaalf arme studenten onderhield. En op dezelfde plaats wordt als hoofdrede waarom de paters een eigen drukkerij oprichtten, aangegeven, dat zoodoende de arme studenten hun boeken om niet konden bekomen. [1])

Uit dit nederig begin ontwikkelde zich het latere armentehuis St. Ignatius en St. Pancratius. Aan deze inrichting werden door toedoen van de Jezuïeten een groot getal studiebeurzen verbonden voor arme studenten. [2]) Ook voor het latere tehuis St. Barbara werden voor arme studenten talrijke stichtingen gemaakt. [3])

In Munchen werkte pater Theodoor Canisius reeds in 1559 er voor, om ook daar zoo'n inrichting in 't leven te roepen; en een andere Jezuïet, pater Confluentinus (Koblentzer), bedelde in 1574 van hertog Albert 400 gulden, om daarvan arme studenten te onderhouden. Dit was de oorsprong van het latere *Gregorianum*, dat tot 70 arme studenten kosteloos herbergde. [4])

Op dezelfde wijze werkten de Jezuïeten te Innsbruck, Augsburg, Pruntrut, Linz enz. enz.

In het jaar 1631 schrijft pater *Laymann*, dat huizen voor arme studenten bij alle gymnasiums en akademies van de Sociëteit van Jezus zijn opgericht, en dat deze studenten deels uit de inkomsten van het Jezuïetenkollegie, als deze toereikend zijn, deels door aalmoezen en legaten worden onderhouden. Voor hen bedelde men bij de rijken zooals voor de andere armen, en deze zorg voor de arme studenten werd

1) Hist. dom. prof. Viennensis, S. J.

2) GEUSAU, Geschichte der Stiftungen, Erziehungs-und Unterrichtsanstalten in Wien, Weenen 1803, 189—212.

3) T. z. pl. 162 vlg.

4) AGRICOLA, Hist. Prov. Germ. Sup. I 59, 150.

bij het jaarlijksch bezoek van den Provinciaal bizonder aanbevolen. [1])

In 't jaar 1767 werd in Graz „wegens wantrouwen van de stedelijke regeering tegen de Jezuïeten een wereldlijk ambtenaar aangesteld, die toezicht hield over de examens van de arme studenten, daar men meende, dat de Jezuïeten al te zeer de studenten uit behoeftige families en uit de lagere standen begunstigden." De geschiedschrijver van het gymnasium te Graz, *Dr. Peinlich*, die dit meedeelt, schrijft over den toestand van het gymnasium na de opheffing van de Jezuïetenorde het volgende: „Eerst in 't jaar 1777 nam het aantal leerlingen van de laagste klas in 't oog loopend af, daar ongeveer een derde minder dan de vorige jaren zich lieten inschrijven. De oorzaak was dat het voor arme studenten moeilijker geworden was voldoend levensonderhoud te verkrijgen. Zooals bekend is, hadden de Jezuïeten voor arme studenten, vooral voor knappe koppen, uit eigen middelen of door de liefdadigheid van anderen op te wekken, buitengewoon veel gedaan." [2])

De ware vaderlandsliefde toont zich vooral in opofferende daden, gesteld met eigen levensgevaar ten dienste van zijn medeburgers. Als zware rampen een land treffen, dan onderscheidt men gemakkelijk de echte liefde voor het vaderland, van zinledige groote woorden waarmede het vaderland niet gebaat wordt. Die offervaardige liefde hebben ook de Jezuïeten op schitterende wijze getoond, ten tijde van verschrikkelijke besmettelijke ziekten. Vroeger, toen men heelemaal hulpeloos stond tegenover vele aanstekelijke kwalen, hadden zij, die de verpleging van zieken op zich namen, dikwijls een wissen dood voor oogen. Toch hebben de Jezuïeten ook bij de vreeselijkste gevaren aan de pestzieken hun zorgen gewijd.

---

1) LAYMANN, Justa defensio .... in causa monasteriorum (Dillingen 1631), 304 vlg.

2) Jahresbericht des K. K. ersten Staatsgymnasiums in Graz 1872, blz. 10.

Deze feiten zijn niet te loochenen, daarom heeft men getracht ten minste hun beweegredenen in verdenking te brengen. De Joodsche schrijver *Sugenheim* moet toegeven dat de oude Duitsche Jezuïeten „onvermoeide helpers waren van alle zieken en ongelukkigen, in 't bizonder in het pestjaar 1597..... Zij toonden zich overal onvermoeibaar in de verzorging van de pestlijders. Op 't Eichsfeld stierf Martin Weinreich en in Tirol Johan Gualter ten gevolge van zijn zelfopoffering." Maar — zoo beweert Sugenheim verder — dat deden de Jezuïeten alleen op die plaatsen, waar ze zich wilden „nestelen." „Men ziet dus, hoe heel anders de Jezuïeten te werk gingen in die landen en in die tijden waar en wanneer ze zich wilden nestelen, dan waar ze zich reeds gevestigd hadden. Dit verschil in het optreden van de Jezuïeten moet men goed in 't oog houden, als men in den geest van de Orde doordringen en tot juiste kennis van haar streven wil komen." [1])

Sugenheim had zelf zich kunnen overtuigen van de onjuistheid zijner bewering, door de feiten die hij daar zelf aanhaalde. Op Tirol immers kan de bewering niet meer slaan, want daar waren de Jezuïeten in het door Sugenheim aangegeven jaar 1597 reeds gevestigd. De onjuistheid van zijn woorden kan echter nog beter worden aangetoond, als wij een eeuw of een halve eeuw later hun werkzaamheid beschouwen op plaatsen, waar zij al lang in 't rustig bezit waren van hun vestigingen.

In 't jaar 1631 schrijft pater *Laymann:* „Kort geleden bij het woeden van de pest hebben zich ongeveer honderd Jezuïeten met den meesten aandrang, zonder zich om 't levensgevaar te bekommeren, bij hun provinciaal aangeboden om bij de pestzieken de geestelijke bediening waar te nemen." [2]) Laymann bedoelt waarschijnlijk de pest van het jaar 1628, die zoo vreeselijke verwoestingen aanrichtte, dat b.v. in Augsburg niet zelden 500—700 menschen in de week stierven. Twee Jezuïeten, die zich aan den dienst der pestzieken gewijd

1) SUGENHEIM, Geschichte der Jesuiten in Deutschland I, 82.
2) LAYMANN, Justa defensio, 179.

en van het stadsbestuur een afzonderlijke woning bekomen hadden, vielen spoedig als offer van hun naastenliefde. [1]) Velen hunner ordebroeders boden zich toen aan om de plaats der gestorvenen in te nemen. De provinciaal van Opper-Duitschland richtte aan zijn onderhoorigen een rondgaanden brief met de oproeping: „Vrijwilligers voor!" Hierop kwamen zooveel brieven in, dat alleen een bloemlezing daaruit, zooals pater *Kropf*, de geschiedschrijver van de Opper-Duitsche provincie, opmerkt, een heel boek zou kunnen vullen. Velen boden zich aan, die uitdrukkelijk bekenden, dat hun natuur voor het vreeselijk werk terughuiverde, maar toch smeekten ze dringend, de pestzieken te mogen verplegen. Vele Jezuïeten vielen als slachtoffer van hun heldenmoed." [2])

In 't geheime staatsarchief te Weenen ligt een lijst van Jezuïeten, die van het jaar 1640 tot 1715 in Bohemen bij de lichamelijke verpleging der pestzieken zijn bezweken: het zijn er meer dan tachtig. „Hierbij zijn niet gerekend die in het kamp bij de soldaten of op de staties of ook in de kollegies door de pestlijders werden besmet, terwijl ze hun de laatste H.H. Sacramenten toedienden en tot den dood voorbereidden; hun getal beloopt van 400—500." [3]) Van 4 Maart tot 25 Augustus 1680 stierven alleen in Praag, bij de verpleging der zieke burgers en soldaten, 20 Jezuïeten. [4])

Dit weinige moge volstaan om te bewijzen dat de Jezuïeten niet geaarzeld hebben hun leven te geven in den dienst van hun vaderland en hun medeburgers; en daar het ontwijfelbaar waar blijft, dat niemand grooter liefde toont voor zijn vriend, dan die zijn leven voor hem opoffert, zoo hebben ook de Jezuïeten op de heldhaftigste wijze blijk gegeven van hun liefde voor het vaderland. Toen in 1837 de geweldige cholera in Rome woedde, wijdden zich meer dan 300 Jezuïeten gedurende twee maanden aan de verpleging van de zieken. Hierover schrijft *von Hellwald:* „Toen in onzen tijd een nieuwe verschrikkelijke

1) KROPF ad an. 1621—1630, blz. 443 vlg.
2) KROPF. 447 vlg; 450; 455 vlg.
3) Weenen, *Geheim Staatsarchief:* geestelijk archief Ner. 470.
4) T. z. pl. Ner. 423.

ziekte de ronde deed over de wereld, toen in eenige groote steden de vrees alle maatschappelijke banden verbrak, toen geneeskundige hulp voor geen goud te verkrijgen was, toen de sterkste aandriften der natuur moesten wijken voor de zucht naar het leven, toen nog stond de Jezuïet aan de armelijke legerstede.... en boog zich tot de verpeste lippen om de zwakke klanken der biecht op te vangen, en hield den stervende het beeld van den stervenden Verlosser voor." [1])

Het meest steekhoudend bewijs van de ware liefde is bij alles, dus ook bij de liefde voor het vaderland, de opoffering van eigen belangen. Deze offervaardigheid heeft de Jezuïeten nooit ontbroken. Door zelfopoffering in den dienst van hun noodlijdende, zieke of verwonde medeburgers, door opofferende liefde in den harden dienst van de school om de jeugd te vormen tot trouwe vervulling hunner plichten jegens God, hun ouders en hun vaderland, hebben de Jezuïeten hun vaderlandsliefde bewezen. In het licht van deze daden blijkt de bewering: „De Jezuïeten hebben geen vaderland," niets anders dan een nietswaardige lastering.

1) HELLWALD, Culturgeschichte II² (Augsburg 1877), 461.

XIII.

De ontbinding der Jezuïetenorde is een bewijs dat zij gevaarlijk is voor het algemeen welzijn.

Een zeer welkom wapen voor de Jezuïetenvijanden is uit den aard der zaak de opheffing van de orde. Dat is, zoo beweren zij, het sterkste bewijs van hare verdorvenheid; was zij onschuldig, nooit had de Paus die orde uit de Kerk gebannen. Derhalve is het zonneklaar dat de Jezuïeten gevaarlijk waren voor het algemeen welzijn.

Het zal niet zoo heel moeilijk vallen die beweringen te weerleggen. We beginnen met hier het getuigenis te geven van vele tegenstanders der Jezuïeten, waaruit blijkt dat de oorzaak van de opheffing niet gezocht moet worden in verkeerdheden van de orde, maar in den haat van hare vijanden tegen het godsdienstig en wereldlijk gezag.

„De reden waarom de Jezuïetenorde vernietigd werd, zoo schrijft *Huber*, was vóór alles de oplevende geest van een nieuwen tijd; deze voelde zich te eng in den ouden toestand, gegrond op den bond van het vorstengezag met de Kerk, en zag juist in de Jezuïetenorde het hechtste bolwerk van den bestaanden toestand;" verder: „de steeds duidelijker blijkende noodzakelijkheid van doortastende hervormingen... die *in de Roomsche Kerk* en vooral in de Jezuïeten een hardnekkigen en gevaarlijken tegenstander vonden; en ten slotte het streven van

de wereldlijke macht naar de onbeperkte heerschappij...." [1]) Dat is dus met andere woorden: de Christus-hatende verlichting en de meest volstrekte staatsmacht.

Iets uitvoeriger wordt dit besproken door een vertegenwoordiger van die „wereldlijke oppermacht", n.l. den protestantschen staatsraad *Fischer:* „Kon men aannemen dat de staatslieden die tegen de Orde optraden, spiegels waren van wijsheid en deugd, en altijd ijverig bedacht op het welzijn hunner volkeren, dan zou men uit hun vijandschap tegen de Jezuïeten, kunnen besluiten dat dezen die wangunst verdienden. Die veronderstelling is evenwel in besliste tegenspraak met de geschiedenis, want deze stelt ons die staatslieden bijna zonder uitzondering voor als de meest doortrapte intriganten, wien de verwezenlijking van zeer eenzijdige staatkundige bedoelingen veel meer ter harte ging dan het algemeen welzijn van hun land." [2])

Een andere protestant, de Pruisische diplomaat *Schoell*, een tijdgenoot van dat verlichtingstijdperk, noemt de zaak bij zijn waren naam: „Tegen het midden van de 18de eeuw wilden de omwentelingsgezinden, die doelden op de omverwerping van alle tronen, vóór alles de macht van de Kerk vernietigen: want ze wisten zeer goed, dat sinds langen tijd de belangen. van de Kerk innig met die van de vorsten waren verbonden... Maar om de macht van de Kerk te breken, moest men haar van haar verdedigers berooven door haar den steun te ontnemen van deze heilige legerschaar, die zich gewijd had aan de verdediging van den H. Stoel, n.l. de Jezuïeten. Daar schuilt de ware oorzaak van den haat, waarmee men deze Orde vervolgde.... Haat en vervolging tegen een Orde, die den katholieken godsdienst en den troon verdedigde, werd een rechtstitel zich wijsgeer te noemen. [3])

1) HUBER, Jesuitenorden, 499.

2) FISCHER, Aburtheilung der Jesuitensache aus dem Gesichtspunkte der historischen Kritik (Leipzig 1853), 89.

3) SCHOELL, Cours d'Histoire des Etats européens, deel 44, blz. 70 vlg.

Johannes von Müller, eveneens een tijdgenoot, schrijft: „Het was een buitengewone beweging alsof de vorsten door een groot gevaar bedreigd werden vanwege de geestelijkheid; overal nam de wereldlijke macht kennis van de inrichting der kloosters; veel werden er opgeheven.... Van al de hervormingsvoorstellen beviel de inbeslagneming van de geestelijke goederen de regeeringen buitengewoon goed. Toen men evenwel de kazernen in gelijke mate zag toenemen als de kloosters verdwijnen, beschouwden de vrienden van vrijheid en rust met misnoegen die ongunstige wending van de noodzakelijke hervorming.... Clemens XIV gaf zonder de kardinalen te raadplegen de breve der opheffing.... Van toen af verkregen de vorsten meer macht over de geestelijkheid, maar...; wijze lieden bemerkten weldra, dat een *gemeenschappelijke voormuur van alle gezag was neergeworpen.*" [1])

Geheel in overeenstemming hiermee zegt *Reumont*, een van de uitstekendste geschiedschrijvers van de 19de eeuw, en die een bizondere studie gemaakt heeft van den tijd van Clemens XIV: „De vijf en twintig jaren, die op de opheffing der Jezuïetenorde volgden, hebben genoegzaam bewezen, welke de strevingen waren van hen, die niet, zooals ze voorgaven, het kwaad in één Orde bekampten, of te velde trokken tegen hetgeen ze zonder grond dweeperij noemden; *maar er op uit waren de grondslagen van godsdienst en vorstengezag te vernietigen.*" [2])

Ook *Ranke*, die anders de opheffing zeer ongunstig en in strijd met de feiten voorstelt, verklaart toch het volgende: „De Jezuïeten werden bestookt en vernietigd, *hoofdzakelijk omdat zij de onwrikbaarste verdedigers waren van het oppergezag van den H. Stoel....* De strevingen hunner tegenstanders behaalden ontwijfelbaar een overwinning.... Toen de buitenwerken genomen waren, moest de aanval op de binnenvesting noch veel geweldiger worden. De beweging nam dagelijks toe;

---

1) Johannes von Müller. Sämtl. Werke VI (Stutgart 1831). 199—201.

2) Reumont, Ganganelli. Seine Briefe und seine Zeit (Berlijn 1847) blz 73.

de oproerigheid van den geest maakte telkens meer slachtoffers." [1])

Juist dezelfde mannen, die den zegepraal van de omwenteling hebben voorbereid, werkten het ijverigste aan de vernietiging der Jezuïeten. In vertrouwelijke brieven hebben ze dat zelf erkend. Den 4den Mei 1762 schreef *D'Alembert* aan Voltaire over de verjaging der Jezuïeten uit Parijs: „De parlementsklassen gaan niet slaperig te werk. Ze meenen den godsdienst te bevorderen, maar zonder het te vermoeden dienen ze den vrijen geest; zij zijn de beulsknechten in dienst der wijsbegeerte, van wie zij zonder het te weten hun lastgeving ontvangen." [2])

In een brief van 2 Maart 1764 spreekt D'Alembert den wensch uit, dat de laatste Jezuïet, die het koninkrijk verliet, den laatsten Jansenist zou meenemen. „Het moeilijkste is gedaan, als de wijsbegeerte bevrijd is van de grenadiers der dweeperij en der onverdraagzaamheid [d. i. van de Jezuïeten als verdedigers van den godsdienst]; de anderen zijn maar kozakken en pandoeren, die tegen onze geregelde troepen geen stand zullen houden." [3]) De lievelingsuitdrukking van D'Alambert voor de Jezuïeten is „gespuis" (canaille). [4]) Evenals hij, nam ook *Voltaire* door een reeks vlugschriften onmiddellijk deel aan de jacht op de Jezuïeten. [5])

Voltaire schrijft den 26sten December 1764 aan D'Alembert: „Men heeft de Jezuïeten gesteenigd met de brokken puin van Port-Royal; gij steenigt de Jansenisten met de puinbrokken van het grafgesteente van Diaken Paris, en de slinger waarmee ge uw steenen werpt, zal tot in Rome den neus van den paus treffen." [6]) Reeds 11 Mei 1761 had Voltaire aan Helvetius gebriefd: „Zou dan het betamelijk en bescheiden

1) Ranke, Die römischen Päpste III. 205, vlg.

2) Oeuvres de Voltaire XCVII (Deux-Ponts, 1792), 211.

3) T. z. pl. 309.

4) T. z. pl. XCVII, 208, 231; XCVIII. 25.

5) Kreiten, Voltaire (2e druk, Freiburg 1885), 420 vlg; 482 vlg.

6) Oeuvres de Voltaire XCVII, 348.

voorstel, om den laatsten Jezuïet met de darmen van den laatsten Jansenist op te knoopen, de zaak niet tot een tamelijk dragelijke oplossing brengen?" [1]) Aan deze walgelijke ontboezeming heeft *Diderot* later een nieuwen even walgelijken vorm gegeven: „En wurgt met de darmen van den laatsten priester den hals van den laatsten koning" (Et des boyaux du dernier prêtre serrez le cou du dernier roi.) Zonder het te willen heeft Diderot door deze omwisseling den samenhang aangewezen, die er bestond tusschen den haat tegen de Jezuïeten en de begeerten der omwentelingsgezinden.

Het is derhalve een onbetwistbaar feit, dat juist de vijanden van Christus en zijn Kerk, wier strevingen op niets anders doelden dan op verwoesting van troon en altaar, gewerkt hebben aan de vernietiging der Jezuïetenorde, als een voormuur van het gezag. Een even zekere uitkomst van de geschiedvorsching is het, dat de Paus eerst na lang aarzelen en dan zedelijk gedwongen de Jezuïetenorde heeft opgeheven.

Johannes von Müller schrijft: „Dikwijls werd de verlichting van zijn geest geprezen, maar hij is alleen geweken voor het geweld van dwingende omstandigheden; anders is het niet te denken dat hij de deugdelijke grondzuilen van zijn oppergezag zou hebben willen vernietigen." [2]) Ook *D'Alembert* meende nog in 1765: „Er is geen denken aan dat een Paus, wie dan ook, zoozeer zijn eigen belangen zal vergeten, dat hij de Jezuïetenorde opheft. De Jezuïeten zijn de lijfwacht van den Roomschen Opperpriester." [3])

De geschiedschrijver *Leo*, hoewel protestant, maakt den Paus zijn toegevendheid zelfs tot een verwijt: „Clemens XIV, die zich de opheffing van een geestelijke orde nooit of nimmer op die wijze had moeten laten afdwingen, gaf eindelijk toe *aan de bedreigingen van de Bourbons en van Portugal* en hief den 23 Juli 1773 de Jezuïetenorde door een breve op." [4])

1) KREITEN, Voltaire, blz. 470.

2) JOH. MÜLLER, Sämtl Werke VI, 201.

3) Sur la destruction des Jésuites en France, (z. pl. 1765). blz. 107.

4) LEO, Universalgeschichte IV² (Halle 1842). 454.

Niet minder beslist uit zich *Menzel:* „De opheffing der Jezuïeten werd den Paus als een noodzakelijke voorwaarde gesteld. Clemens aarzelde drie jaren vóor hij hiertoe kon besluiten. Hij voelde de zware verantwoordelijkheid om een Orde, die aan de Kerk zoo groote diensten had bewezen, *op te offeren aan den haat van staatslieden, die vijanden waren van de Kerk.....* Nu gaf Clemens stuk voor stuk aan de *eischen der regeeringen* toe." [1])

Reumont sluit zijn onderzoek met de woorden: „Ganganelli is maar een werktuig geweest om uit te voeren *wat niet van hem uitging;* waarvoor hij meer een uitwendige dan een inwendige noodzakelijkheid erkende; wat hij niet vermocht af te weren." [2])

Ranke schildert ons de voorbereidingen als volgt: „Daarheen streefde de haat der Bourbonsche hoven. *Van de vervolging der Jezuïeten gingen zij onmiddellijk over tot den aanval op den heiligen Stoel......* De moed van Clemens XIII was gebroken. In 't begin van 1769 verschenen de gezanten der Bourbonsche hoven, de een na den ander, om de onherroepelijke opheffing te eischen van de heele Orde......De houding der regeeringen was te dreigend, hun invloed te machtig, om niet binnen te dringen in het conclaaf, en een man, zooals zij dien noodig hadden, de driekroon op het hoofd te plaatsen." [3])

Ook alle oorkonden en berichten, die in den laatsten tijd zijn uitgegeven over den tijd van Clemens XIV, b.v. de Fransche en de Spaansche, door St. Priest en Theiner, de Oostenrijksche door Arneth, de Portugeesche door Biker en Gomes enz., leveren het onomstootelijk bewijs dat Clemens XIV eerst na onnoemelijke kwellingen en onophoudelijke bedreigingen van de Bourbonsche hoven en van Portugal, tot de opheffing van de Jezuïeten besloot, nadat al zijn po-

1) K. A. MENZEL, Neuere Geschichte der Deutschen VI[2] (Breslau 1855), 52 vlg.

2) REUMONT, Ganganelli, 74.

3) RANKE, Die römischen Päpste III, 201—203.

gingen om het af te weren, waren gestuit op de hardnekkigheid der regeeringen. [1])

Reeds onder Clemens XIII werd door bedreiging, omkooping of geweld beproefd, den Paus tot opheffing der Jezuïeten te bewegen. Tegen het einde van het jaar 1767 kwam een verbond tot stand tusschen de Bourbonsche rijken en Portugal, met de uitgesproken bedoeling de opheffing van den Paus af te dwingen. [2])

De Portugeesche gezant in Madrid, Don Aires de Sa y Mello, richtte aan den Spaanschen staatssecretaris Markies de Grimaldi, den 23sten September 1767 een schrijven, waarin het luidt: „De Sociëteit van Jezus is zóo misvormd, dat geen verstandig mensch er meer aan twijfelt dat ze moet opgeheven worden. Daar de Paus de Jezuïeten in bescherming neemt, moet men de middelen beramen om de opheffing door te zetten. Het bijgaande besluit van den Portugeeschen raad van State geeft die middelen aan; al zijn deze ook hard, de koning zal ze gewis goedkeuren, omdat zachte middelen niets zouden baten. Ik hoop dus dat de Spaansche regeering over de voorgestelde maatregelen zal beraadslagen. [3])

Het overhandigen van dit schrijven aan de Spaansche regeering geschiedde ingevolge een besluit van den Portugeeschen staatsraad van 24 Augustus 1767, waarin wordt verklaard, dat tot vernietiging van den gemeenschappelijken vijand, (de Sociëteit van Jezus) het vóór alles noodzakelijk schijnt, dat de koning van Portugal zich innig verbindt met de

---

1) SAINT-PRIEST, Histoire de la chute des Jésuites (Brussel 1845) blz. 70 vlg.

THEINER, Geschichte des Pontificats Clemens' XIV, I (Leipzig 1853) 366, 380 vlg.; II, 217 vlg.

ARNETH, Maria Theresia IX, 35 vlg., 91 vlg.

BIKER, Colleçao dos Negocios de Roma no reinado del Rey Dom José I, III (Lissabon 1874); 54 vlg.; 130 vlg.

FR. L. GOMES, Le Marquis de Pombal (Lissabon 1869), 217 vlg., 236 vlg, 247 vlg.

2) CARAYON, Documents inédits XVI, 408 vlg.

3) Orig. Simancas, Est. 5054.

beide vorsten van Spanje en Frankrijk, die op gelijke wijze zijn beleedigd en bedreigd, om zoo te zamen het Roomsche hof met geweld tot rede te brengen. [1]) Om dit te bereiken moet men den paus geenszins den oorlog verklaren, maar eenvoudigweg het pauselijk gebied bezetten, en alleen dan weer teruggeven als de paus de Jezuïeten opgeheven en de vijanden der koningen voorbeeldig gestraft heeft, o. a. den kardinaal-staatssecretaris en den generaal van de Orde. In dien geest moeten de lastgevingen zijn aan de gezanten in Madrid en Parijs.

Dit besluit beslaat ongeveer 20 foliobladzijden en ligt in officieel afschrift bij het bericht van den Portugeeschen gezant.

Het voorstel van Portugal was de Spaansche regeering zeer welkom; immers in de opheffing van de heele Orde zou ook voor Spanje een rechtvaardiging zijn van zijn gewelddadig optreden tegen de Jezuïeten. De voorzitter van den staatsraad, graaf Aranda, schreef aan Grimaldi uit Madrid, 14 December 1767:

„Den 18den October deelde uwe Hoogheid ons mee, dat van wege den koning van Portugal aan den koning onzen heer was voorgesteld, van hoeveel belang het is te onderhandelen over de algeheele opheffing van de Sociëteit van Jezus. Zijne Majesteit heeft terstond de redenen goedgekeurd, die het hof van Lissabon voor de uitvoering van dit plan heeft aangevoerd; de zaak zal in den buitengewonen staatsraad behandeld worden. [2])

Ook in Frankrijk vond dit voorstel een welwillende ontvangst. Reeds den 12den Mei 1767 had Choiseul aan den Franschen gezant te Rome, D'Aubeterre, geschreven: het dacht hem wiskundig zeker bewezen, dat de opheffing van de Jezuïetenorde in 't belang was van den godsdienst, van

1) Parece que o primeiro delles deve ser o de procurar Sua Magestade unirse muito estreitamente com os dous Monarcas que se acham igualmente offendidos e igualmente ameaçados, para de commun acordo reduzirem a Curia de Roma á razao pela via da força.

2) Orig. Simancas Est. 5054.

den heiligen Stoel, van de katholieke mogendheden en zelfs van de Jezuïeten. [1]) D'Aubeterre was geheel van dezelfde meening, maar om de opheffing door te zetten, meende hij, moeşten *alle* katholieke mogendheden zich vereenigen, en dan nog kon hij niet instaan voor den goeden uitslag; want de paus zou nooit iets doen, wat, zooals men hem had voorgehouden, tegen zijn geweten was. In ditzelfde bericht van 27 Mei 1767, waarin D'Aubeterre zich aldus uitlaat, wordt voor de eerste maal kardinaal Ganganelli (later paus Clemens XIV) genoemd als voorstander van de opheffing. „Kardinaal Ganganelli, de eenige godgeleerde in het heilig kollegie, heeft mij in 't geheim doen weten, dat hij na rijpe overweging deze zaak geheel in overeenstemming vindt met de grondbeginselen der Kerk, en mocht de paus 't hem vragen, dan zou hij niet aarzelen zijn meening te zeggen.... Dit is, ik druk het u op 't hart, alleen voor u; werd het bekend, dan zou kardinaal Ganganelli in 't ongereede komen." [2])

Den 1sten Juni deelt Choiseul den gezant mee, dat volgens ontvangen bericht de koning van Spanje de geheele opheffing van den paus zou eischen, en de koning van Frankrijk de vordering van zijn neef zou ondersteunen. [3])

Kort daarop had D'Aubeterre een gehoor bij den paus en den 24sten Juni meldt hij: „Ik heb den paus ronduit gezegd, dat het beste was de Orde heel en al op te heffen. De paus heeft me met teekenen van ongeduld en van den hoogsten weerzin aangehoord, en mij ten slotte gezegd: als de Jezuïeten geen goed meer doen in de landen waaruit ze verdreven zijn, dan zullen ze elders dat goede werken. [4]) Later den 8sten Juli meent D'Aubeterre dat het nutteloos was zich te vleien met de hoop, als zou men de opheffing van den H. Vader verkrijgen; wil men dit bereiken, dan moet men 't hem afdwingen (il faut penser à l'arracher). Daaruit ontstaat

1) Carayon. Documents inédits XVI, 403.
2) T. z. pl XVI, 407.
3) T. z. pl. XVI, 409.
4) T. z. pl. XVI, 413.

voor den koning de noodzakelijkheid een stuk van het pauselijk gebied te bezetten. [1])

Clemens XIII had reeds in October 1767 onbepaalde mededeelingen omtrent de plannen van die regeeringen ontvangen, [2]) maar het duurde nog meer dan een jaar, vóor de regeeringen officieel hun gemeenschappelijken eisch aan den paus voorlegden. Den 16en, 20en en 24en Januari 1769, overhandigden de gezanten van Spanje, Napels en Frankrijk de vorderingen van hunne regeeringen. Het antwoord van den paus luidde: „Men kan met mij doen wat men wil, want ik heb geen legers en kanonnen; maar het is niet in de macht van de menschen mij te dwingen tegen mijn geweten te handelen." Eenige dagen daarna, den 2en Februari 1769 stierf bijna plotseling de diepgegriefde paus, door tallooze kwellingen gebroken. *Reumont* verklaart, niet geheel zonder grond: „Het boven alle begrip onbeschaamde aandringen der Bourbonsche hoven, de openlijke dwang dien zij in de zaak der Jezuïeten zijn geweten aandeden, doodde hem." [3])

Door het drijven van de Bourbonsche ministers en van Pombal [4]) werd den 19en Mei 1769 kardinaal Ganganelli tot zijn opvolger gekozen. Op het bericht van die keuze schrijft Choiseul den 30en Mei: „Eindelijk hebben wij een paus, en hij is gekozen uit de kardinalen, die de drie koningen (van Spanje, Frankrijk en Portugal) hadden gewenscht. De kardinalen en de ministers van de Bourbonsche mogendheden hebben bij deze gelegenheid in volkomen eenstemmigheid gesproken en gehandeld, een omstandigheid, die ons gemeenschappelijk werken ten gunste van kardinaal Ganganelli verlicht en de goede uitkomst bespoedigd heeft." [5])

Ondanks dit alles waren nog eenige jaren van onophou-

---

1) T. z. pl. XVI, 415.
2) T. z. pl. XVI, 422.
3) Reumont, Geschichte Toscanas II (Gotha 1877), 191.
4) Zie de stukken over het konklaaf in 't geheim staatsarchief te Weenen
5) Cop. Simancas. Est. 4571.

delijke bedreigingen noodig, voor de verbonden ministers eindelijk hun wil konden doordrijven.

Het dringen en drijven der regeeringen begon terstond na de keuze en bereikte zijn toppunt in 't jaar 1772 en 1773. De verzamelingen van Spaansche, Fransche en Portugeesche brieven in Simancas bewijzen dat zonneklaar. [1]) In den eenen Legajo 5037 liggen honderden brieven, die aantoonen dat de paus dagelijks vervolgd werd. Clemens XIV zocht steeds de eindbeslissing te ontwijken. Den 14en Mei 1771 schrijft Grimaldi aan Azpuru, den Spaanschen gezant te Rome: „Alles wat de paus in het gehoor heeft gezegd, waren onbepaalde en ontwijkende woorden, om zich voor 't oogenblik uit de verlegenheid te redden." [2])

Azpuru bereikte niets; in zijn plaats werd de sluwe Jozef Monino naar Rome gezonden. Zijn lastbrief was van dien aard dat de paus op het bericht daarvan tot Almada, gezant van Portugal, zeide: „God vergeve het den katholieken koning." [3])

Den 27en Augustus meldt Monino: de paus had hem gezegd dat er groote moeilijkheden rezen van den kant van die landen, waar de Jezuïeten nog niet waren verdreven; dat in Duitschland de bisschoppen aan de zijde der Jezuïeten stonden, en het dus noodzakelijk was met overleg te werk te gaan; dat vorst Lamberg de Jezuïeten had aanbevolen, en ook de koning van Pruisen hen scheen te willen beschermen. [4])

Deze uitvluchten van den paus bevielen Monino volstrekt niet. Reeds vroeger, op 20 Augustus, had hij aan Grimaldi geschreven: „Iederen dag word ik meer en meer overtuigd, dat er beslistheid, en een zekere heftigheid gepaard met sluwheid, noodig is, om den H. Vader in beweging te zetten." [5])

Op 3 September 1772 bericht hij: Ik heb tegenover den H. Vader bedreigingen gebruikt.

1) Estado 5036 en vlg.
2) Orig. Simancas. Est. 5038.
3) Orig. Simancas. Est. 5039.
4) Orig. Simancas. Est. 5039.
5) Orig. Simancas. Est. 5039.

10 September: Ik heb den Paus een schets overhandigd voor de opheffingsbul.

20 October: Een van de bezwaren van den paus bestaat hierin, dat hij omtrent de opheffing de kardinalen niet kan raadplegen, want met uitzondering van York, Marefoschi en nog één, zijn alle andere kardinalen er tegen of ten minste verdacht.

5 November: Monino geeft den raad, Ronciglione en Castro te bezetten om den Paus te dwingen.

12 November: Hij dreigt den paus met scheuring: Spanje zou geen pauselijk gezant meer aannemen. [1]

3 December: Almada heeft den paus ten hoogste ongerust gemaakt door de bedreigingen van Spanje.

2 en 28 Januari 1773: Monino heeft Zelada verscheidene punten aangewezen, die in het ontwerp van de bulle gewijzigd moeten worden; Zelada heeft den paus alles kenbaar gemaakt.

11 Februari: Monino zendt het ontwerp over van de bulle; om het zoover te brengen is een bespreking met den paus noodig geweest van tamelijke kracht en heftigheid. [2]

3 Juni: Hij heeft den paus overladen met bedreigingen en verwijten, zoodat deze zeer bedroefd was; „de paus smeekte mij hem toch niet zoo te beangstigen en te ontstellen.”

10 Juni: Hij heeft weer in bedreigingen en zeer krachtige bewoordingen tot den paus gesproken.

17 Juni: De paus heeft eindelijk de breve onderteekend en aan hem overhandigd om hem ter perse te leggen.

24 Juni: Monino twijfelt er niet aan, of de paus zal de breve uitvaardigen; „ondertusschen leef ik in ontzaggelijk ongeduld.”

1 Juli: Het is niet te gelooven wat het mij kost den H. Vader te bewegen, om toch met dien spoed te werk te gaan, dien de zaak vordert. [3]

Den 2den Juli 1773 meldt de Spaansche gezant de Megallon

1) Dit bericht en de vorige: Orig. Simancas. Est.5039.
2) Orig. Simancas. Est. 5040.
3) Al deze stukken Orig. Simancas. Est. 5040.

uit Parijs aan Grimaldi, dat hij het bericht van Monino heeft ontvangen, waarin deze hem meedeelt, dat de paus de teruggave vordert van Avignon en Benevento *voor* de afkondiging van de opheffingsbreve, en hij voegt erbij: „Uwe Hoogheid weet beter dan een ander, dat men van Rome nooit iets heeft verkregen door zwakheid te toonen." [1])

Den 13den Juli schrijft Tanucci aan Grimaldi: „Wat de paus aan Monino gezegd heeft omtrent Avignon en Benevento, heeft den koning (van Napels) ten zeerste mishaagd. Monino zal den paus toch wel onder het oog hebben gebracht, hoe onpassend het is deze teruggave met de opheffing in verband te brengen. Daar bestaan gewichtige bezwaren tegen, bovenal voor den goeden naam van den paus zelf. Tijdgenoot en nakomeling zullen hem beschuldigen van zwakheid, onrechtvaardigheid en simonie, als men verneemt dat de opheffing is afgekondigd als vergelding voor het bezit van Avignon en Benevento." [2])

Den 22sten Juli bericht Monino aan Grimaldi, dat de paus zeer bekommerd was over de plannen omtrent de teruggave van Benevento. Om den schijn van wreedheid te vermijden, wil de paus het feest van den H. Ignatius voorbij laten gaan en dan eerst de breve uitvaardigen.

Den 19den Augustus kon Monino eindelijk berichten, dat de opheffingsbreve op den 16den Augustus aan den generaal van de Jezuïeten was gezonden. [3])

Groote vreugde heerschte bij de verbondenen. Monino werd door zijn koninklijken meester met eerbewijzen overladen; bij koninklijk besluit van 12 October 1773 werd hij in den gravenstand verheven en voortaan teekent hij: graaf van Floridablanca.

Wat is nu uit al die oorspronkelijke bescheiden gebleken? Dat de vijanden der Jezuïeten ook de vijanden waren van de katholieke Kerk, en dan ook ronduit bekenden, dat het op

1) Orig. Simancas. Est. 4589.

2) Cop. Simancas. Est. 6021. Vgl. ARNETH, Maria Theresia, IX, 95.

3) Orig. Simancas. Est. 5043.

de vernietiging van heel het christendom was aangelegd; en ten tweede dat de Jezuïetenhaters jaren lang den paus hebben moeten afbeulen, om de opheffing te verkrijgen. Een dubbel bewijs: niet van de gevaarlijkheid der Jezuïeten voor het algemeen welzijn, maar juist van het tegendeel. Hieraan kan ook de pauselijke breve zelfs niets veranderen.

Dit stuk wordt door de tegenstanders van de orde, Maronier b.v. [1]) wel eens als een *onfeilbare* beslissing aangehaald; maar dat mist allen redelijken grond. Of de Kerk deze of gene orde *feitelijk* opheft, hangt meestal van zuiver practische overwegingen en beweegredenen af. De beslissing over die practische gronden is alleen een daad van uitwendig bestuur; en het komt geen enkel ontwikkeld katholiek in de gedachte, dat maatregelen van bestuur, door de Kerk of den Paus genomen, aanspraak maken op onfeilbaarheid; dat zou volkomen in strijd zijn met de leer van de Kerk.

De opheffingsbreve maakt zelf melding van den uitwendigen dwang op den paus uitgeoefend. De inhoud is in 't kort als volgt: Hoewel de geestelijke orden een zoo voorname plaats innemen voor het welzijn der Kerk, hebben toch verscheidene pausen hun getal volgens vaste beginselen beperkt. Met het oog op deze voorbeelden hebben wij getracht ons nauwkeurig op de hoogte te stellen van den oorsprong, den vooruitgang en den tegenwoordigen toestand van de orde, die Sociëteit van Jezus wordt genoemd. Nooit heeft het ontbroken aan de zwaarste beschuldigingen tegen deze orde, zoodat daaruit vele moeielijkheden en klachten zijn voortgekomen. Hoewel de pausen met kracht tegen die aanklachten zijn opgetreden, werden telkens weer nieuwe ingebracht. Noch de maatregelen van eenige pausen tegen de Sociëteit, noch de laatste bevestigingsbul van Clemens XIII te haren gunste hebben daarin eenige verandering kunnen brengen. Nieuwe stormen staken op, zoodat zelfs de vroegere begunstigers van de orde, n.l. de koningen

1) MARONIER, De orde der Jezuïeten, 227.

van Frankrijk, Spanje, Portugal en van de beide Siciliën, zich gedwongen zagen de Jezuïeten uit hunne staten te verdrijven. Genoemde koningen achtten evenwel deze uitstooting niet voldoende en *zij vorderden zoowel van onzen voorganger als van ons met al den invloed, die hun ten dienste stond, dringend de opheffing van de heele Orde.* [1]) Ter wille van den vrede, en wijl de Societeit dat groote goed en geestelijk nut, waarvoor ze gesticht is, niet meer kan uitwerken en om andere redenen, die wij in ons hart besloten houden, heffen wij, het voorbeeld onzer voorgangers, vooral van Gregorius X op de Kerkvergadering van Lyon, voor oogen houdend, de genoemde Societeit op. *De afzonderlijke leden der Orde kunnen door de bisschoppen met de zielzorg of met het onderwijs worden belast, en mogen noch in 't geheim noch in 't openbaar gesmaad of vervolgd worden.* [2])

Om eenige scherpe uitdrukkingen te begrijpen, die in de breve voorkomen, moet men zich herinneren dat het ontwerp van de breve aan de Jezuïetenhatende regeeringen moest worden voorgelegd, ja zelfs voor een groot gedeelte van dezen was uitgegaan. Zoo wordt b.v. van de bevestigingsbulle van den voorgaanden paus Clemens XIII gezegd dat hij eerder *afgedwongen* dan *gegeven* was (litteris extortis potius quam impetratis). De bul was evenwel volstrekt niet afgeperst, zooals vele gelijktijdige stukken bewijzen. [3])

1) Ut reges Francorum, Hispaniarum, Lusitaniae ac utriusque Siciliae suis ex regnis socios dimittere coacti omnino fuerint et expellere.... sua idcirco apud praefatum Clementem P. P. XIII. praedecessorem exposuerunt *studia ac voluntatem et qua valebant auctoritate et precibus, coniunctis simul votis expostularunt*, ut efficacissima ea ratione.... Ecclesiae bono consuleret.... Hinc Nobis in eadem Petri Cathedra constitutis *eaedem statim oblatae sunt preces, petitiones et vota* (Litterae apostolicae [Florence 1886], 322.)

2) Litterae apostolicae, 313—328.

3) Zie Lettere di S. Alfonso Maria de Liguori I (Rome 1887). 566 vlg.; de breve van 13 Maart 1765 aan den aartsbisschop van Tarragona in: Bullarium Clem. XIII. III, 60; Sensa Romanorum Pontificum Clementis XIV Praedecessorum cum animadversionibus circa ejusdem Breve dat. 21 Jul. 1773 (Amsterdam 1776), 80 vlg.; 105 vlg; CRÉTINEAU-JOLY, Polémique sur le Pape Clément XIV (Luik 1853), 235 vlg.)

Nu nog zelfs bleek het dat de paus te weinig had toegegeven aan den haat van de Jezuïetenvijanden, zoodat velen den brief te gematigd vonden, en Tanucci de Napelsche minister, daarom zelfs weigerde hem te laten afkondigen. [1])

Een veroordeeling van de Orde, hetzij van haar regels of van haar leer, bevat het pauselijk schrijven niet. „De breve," zoo zegt de protestant *Schoell*, „veroordeelt noch de leer, noch de zeden, noch de inrichting der Jezuïeten; de klachten van de vijandelijke regeeringen tegen de Orde zijn de eenige beweegredenen, die voor de opheffing worden aangevoerd, en de paus rechtvaardigt zich met een beroep op vroegere opheffingen van geestelijke Orden." [2])

Om de afzonderlijke aanklachten te beoordeelen, die in de breve genoemd worden, houde men in 't oog dat ze niet de uitkomst zijn van een juridisch gevoerd rechtsgeding, want zooals bekend is, werd de Orde opgeheven „zonder voorafgaand onderzoek en zonder de beklaagden te hooren," zooals een ander protestantsch geschiedschrijver zich uitdrukt. [3])

Toch beweert *Maronier*: Clemens XIV „liet een onderzoek instellen naar de aanklachten tegen de Orde ingebracht: dat zij zich met wereldsche zaken bemoeide, twist en tweedracht zaaide onder de Ordes- en wereldlijke geestelijken, in de missiën heidensche gebruiken toeliet, ergerlijke beginselen kweekte en vooral door handelszaken, aanzienlijke rijkdommen verzamelde. *Deze aanklachten bleken gegrond te zijn*." [4])

Iedereen, die de omstandigheden kent, onder welke de breve is ontstaan, zal moeten toegeven, dat hij voor de beoordeeling of veroordeeling van de Orde „als geschiedkundig bewijsstuk geheel en al onbruikbaar is." [5]) Dezelfde Clemens XIV immers had vier jaren te voren bij een buitengewonen

1) Ravignan, Clément XIII et Clément XIV. I, 397.

2) Schoell, Cours d'Histoire des Etats européens XLIV, 83; evenzoo Spittler, Sämtl. Werke X, 159 vlg.

3) Maronier. De Orde der Jezuïeten, 215 vlg.

4) K. A. Menzel, Geschichte der Deutschen VI[2], 55.

5) Spittler, Werke X, 159.

aflaat, die hij aan de Jezuïeten-zendelingen verleende, in zijn breve van 12 Juli 1769 de Jezuïeten genoemd als mannen, „die uit liefde tot God en de menschen, in 't belang van den Christelijken godsdienst met allen ijver het zielenheil bevorderen." [1])

Dat deze laatste woorden in waarheid de juiste beoordeeling inhouden over de Jezuïetenorde en er geen spraak van kan wezen dat de Sociëteit bedorven en gevaarlijk was, daarvoor bezitten wij talrijke, geschiedkundig onbetwistbare getuigenissen.

Alvorens deze getuigenissen aan te voeren moeten we een scherp onderscheid maken. Waren er ten tijde van de opheffing fouten en gebreken in de Orde, zooals die in iedere vereeniging voorkomen, die uit menschen bestaat, ook al is die nog zoo voortreffelijk? Niemand die er aan kan twijfelen. Iets anders is 't of die gebreken van dien aard waren dat ze, eenigermate althans de opheffing van de Orde kunnen rechtvaardigen, of als de eigenlijke oorzaak daarvan beschouwd kunnen worden. Dit moeten wij met alle beslistheid ontkennen, en de geschiedenis waarborgt de juistheid van die ontkenning.

De waarheid over den toestand van de Orde konden zeker de Jezuïeten zelf het beste weten, en na de opheffing verviel elke reden om deze waarheid te verbergen, als het oordeel ongunstig mocht luiden: dit toch zou liefelijke muziek geweest zijn voor de toenmalige verlichte machthebbers, en zeker was het *niet* in het tijdelijk belang van de oud-Jezuïeten, als zij over de orde een gunstig getuigenis aflegden. Ondanks dat alles hebben de oud-Jezuïeten, zoowel zij, die maar weinige jaren in de Orde doorbrachten, als die er 30, 40, 50 jaren in hadden geleefd, een schitterend getuigenis gegeven ten gunste van de Sociëteit van Jezus.

Een algemeen oordeel velt *Cordara*, die door zijn verblijf

1) Coelestium munerum thesauros, quorum dispensatores esse Nos voluit Altissimus libenter iis impertimur, quos pro sua in Deum et proximos charitate et christianae religionis zelo, animarum salutem omni studio procurare intellegimus. Quo in genere cum Societatis Jesu religiosos habeamus...... (Litterae apostolicae, 312.)

in Rome, zijn uitgebreide betrekkingen en zijn ambt van geschiedschrijver der Orde wel in staat was zich een juist oordeel te vormen. Hij verklaart dan: „Ik neem God en alle heiligen tot getuigen, dat ik in de meer dan 50 jaren, die ik in de orde heb doorgebracht, wel bij den een of ander gebreken heb opgemerkt, maar in de algemeene leiding en leefwijze van de Orde niets anders heb waargenomen dan het streven naar ootmoed, naar liefde voor de armoede, naar verachting van het aardsche, kortom naar de volmaaktheid van het christelijk en kloosterlijk leven. En van mijzelf moet ik bekennen dat ik wel is waar ver van de heiligheid verwijderd was, maar dat dit eenig en alleen mijn schuld was. De vermaningen van de oversten, de voorbeelden van mijn medebroeders en de nooit onderbroken oefeningen van godsvrucht stelden mij steeds de heiligheid des levens voor oogen." [1])

Een andere oud-Jezuïet, *Cornova,* die dikwijls door tegenstanders wordt aangehaald om zijn scherpe hekeling van sommige gebreken, legt voor de Jezuïeten in Bohemen een niet minder gunstig getuigenis af. [2]) Omtrent de levenswijze der Jezuïeten schrijft hij: „Maar bij de beginselen der zelfverloochening, die ons worden ingeprent, bleef het niet; zij werden bevestigd door een verstandig gewennen aan ontberingen. De nieuweling ondervond alle werkelijke ontberingen, en de ingebeelde leerde hij makkelijk en met een zekere blijdschap verdragen." Verder verhaalt hij dat de nieuwelingen geen ontbijt kregen, „maar het stond een ieder vrij bij den novicenmeester verlof te vragen 's morgens een bord soep te gebruiken. En hoewel deze vergunning altijd zonder de minste bedenking gegeven werd, werd ze toch zeer zelden aangevraagd: onder de 90 jongelieden, met wie ik de twee jaren van het noviciaat heb samengeleefd, heb ik het maar van 4 of 5 bemerkt.... Dit

---

1) DÖLLINGER, Beiträge III (Weenen 1882), 7; 66 vlg.
2) CORNOVA, Die Jesuiten als Gymnasiallehrer (Praag 1804), 215 vlg.

dwangeloos gewennen aan ontberingen was voor den jongen Jezuïet een weldaad. Zoo gehard wist hij ook voor het vervolg zich liever alles te ontzeggen, dan het langs minder edele wegen te zoeken."

Op andere plaatsen roemt de oud-Jezuïet de onbaatzuchtigheid, de veelvuldige ondersteuning der armen, de geestdrift van de jonge Jezuïeten voor het onderwijs en de wetenschap. Verscheidenen van zijn oversten waren hem onvergetelijk. Als jong leeraar werd hij te Brünn in 't jaar 1762 door een hevigen buikloop overvallen. „Ik had dus nog niet de minste verdienste voor de orde, en had me bij mijn rector nog in 't minst niet aanbevolen, en deze, de boven geprezen Oppersdorf, zat dagelijks verscheidene uren aan mijn ziekbed. Zijn grootste zorg was mij te helpen en door zijn troost mijn smarten te lenigen." [1]) Zijn provinciaal, pater Reysky, noemt hij „een waren pleegvader voor alle ontluikende talenten." „Ik spreek den naam van Reysky nooit uit zonder dien van vader er bij te denken." [2])

Van de opheffing zegt hij bij een andere gelegenheid: „Een even bekwaam als deugdzaam staatsman heeft mij herhaaldelijk gezegd dat de Jezuïeten bij ontij zijn opgeheven. Heeft hij daarmee bedoeld, dat zij van nu af nog meer voor de wetenschap zouden gedaan hebben, dan heb ik niet het minste bezwaar met hem in te stemmen. Iedere andere bedoeling van deze uitspraak heb ik hier niet van doen; evenmin als ik me aanmatig de beweegredenen van onze opheffing te beoordeelen. Ik heb eens een waardig man, den voormaligen bestuurder van de godgeleerde studiën, pater Fr. Hoffmann, hooren zeggen in een preek op den vooravond van het Xaveriusfeest in 1770: „Als de rust van de Kerk, en dit moeten wij aan het oordeel van den opperherder overlaten, de opheffing eischt van de Sociëteit, dan moet iedere echte Jezuïet ook dit offer zonder morren brengen." [3])

1) Cornova, blz. 220.
2) T. z pl. 67.
3) T. z. pl. 108.

De beroemde bisschop van Regensburg, *Michael Sailer*, die bij de opheffing pas weinige jaren in de Orde had doorgebracht, verklaarde tegen een aanklacht van Nicolai: „Ik getuig hierbij plechtig dat ik onder de Jezuïeten, in wier midden ik drie jaar heb geleefd, niet het minste of geringste geleerd heb van de schurkachtige grondbeginselen, die hun ten laste worden gelegd; dat zij mij integendeel door woord en voorbeeld hebben „afgericht" tot christelijke zelfverloochening, die ik tegenwoordig zeer goed kan gebruiken." [1])

Tegen de verdachtmakingen van Nicolai roept Sailer uit: „Mannen van Duitschland, hoort mij! Kent gij onder de oud-Jezuïeten eenige personen, veel of weinig, die schurken zijn, noemt ze dan met name, bewijst uwe beschuldiging, hangt ze aan de galg of snoert ze op het rad, en behandel ze naar verdiensten.... Ik zal de eerste zijn om te zeggen: Er is die booswichten recht wedervaren!" [2])

De edele *Christof v. Schmid* schrijft over Sailer: „Onder vele andere zaken verhaalde hij eens van de gelukkigste jaren van zijn jeugd, van zijn noviciaat te Landsberg. Hij vertelde ons uitvoerig, wat hij in een brief aan een vriend maar even aanroerde: „Ik heb daar," zoo schreef hij, „een leven geleid bijna als in een paradijs. Beschouwing van het eeuwige, liefde voor het goddelijke, en een godsvrucht, die hierin heel en al opging: dit waarachtig hooger leven van den geest was de vrucht van deze jaren! Hij gaf van de geheele inrichting een zoo levendige schildering, dat wij voor de wereldberoemde Orde, die reeds toen zeer miskend en gehaat werd, grooten eerbied hebben opgevat." [3])

Een even bekend en edelaardig man als Sailer, de oud-Jezuïet *Michael Denis*, heeft in de beschrijving van zijn eigen

---

1) Das einzige Märchen in seiner Art. Eine Denkschrift an Freunde der Wahrheit für das Jahr 1786. Gegen eine sonderbare Anklage des Herrn Fr. Nicolai (Munchen 1787), 107.

2) T. z. pl. 108.

3) CHR. v. SCHMID, Erinnerungen aus meinem Leben II. (Augsburg 1885), 39 vlg.

leven ons een schets geteekend van zijn verblijf in de Orde; en dit zal altijd een van de mooiste oorkonden blijven voor de geschiedenis der Sociëteit, en in 't bizonder voor de Oostenrijksche Jezuïeten.

Denis trad in het noviciaat te Weenen in 1747. Daar waren behalve de leekebroeders 68 nieuwelingen, „de bloem der jongelingschap, velen van edele geboorte, allen met goede talenten, uit Oostenrijk, Hongarije, Kroatië, Dalmatië, Stiermarken, Karinthië en de Krain; en onder hen mannen wier namen weldra een goeden klank hadden, als Pilgram, Wurz, Apfalter, Biwald, Storchenau enz. Het doel dat die nieuwelingen werd voorgesteld geeft Denis aan met de volgende woorden: „God altijd voor oogen houden, de aardsche zaken op hun juiste waarde leeren schatten, niet voor zijn eigen belang, maar tot nut van velen leven, den naaste door woord en voorbeeld helpen, derhalve de ongeregelde neigingen tot zinnelijkheid, hoogmoed, toorn overmeesteren; zich oefenen om alle wederwaardigheden het hoofd te bieden; zijn eigen wil onderwerpen, aan de oversten bereidwillig gehoorzamen, de ingetogenheid en het stilzwijgen beminnen, altijd zeer bescheiden van zichzelf en zijn eigen aangelegenheden denken en spreken; onbeschaafde gedragingen van anderen geduldig verdragen, nooit gevoelens van nijd laten opkomen of den naaste in zijn eer benadeelen; met het geringste tevreden zijn, en al wat de christelijke levenswijsheid nog verder leert: dat zweefde steeds voor mijn geest, daarin trachtte ik mij in de veelvuldige overwegingen vaardig te maken." [1])

In zijn oversten prijst Denis herhaaldelijk hun oprechtheid en vaderlijke gevoelens. Ook uit de studiejaren van de Orde geeft hij vele bizonderheden, die aantoonen dat de onderhouding der regels en de kloosterlijke tucht op 't heerlijkst bloeiden. Vroeg opstaan, ijverig studeeren, zelf zijn kamer vegen, aan tafel dienen, hernieuwing der geloften, en de achtdaagsche geestelijke oefeningen telken jare; „in dat alles-

1) Michael Denis' literarischer Nachlasz, herausgeg. von J. F. Freiherrn *v. Retzer* I (Weenen 1801), 24—28.

was niets wat den hoogmoed of de zinnen kon streelen, wat ledigheid en gemakzucht kon opwekken. Maar overtuigd dat het den mensch goed is het juk van zijn jeugd af te dragen, en opgewekt door wederzijdsche voorbeelden, namen wij dat alles met des te grooter bereidvaardigheid op ons, omdat wij alleen plachten te leven voor God, de wetenschap en de beoefening der onderlinge broederlijke liefde." [1])

Als predikant in Presburg nam Denis tevens de zielzorg waar in de voorsteden en in een ziekenhuis voor arme grijsaards. De werkzaamheid, die hij hier met gevaar van zijn eigen leven bij het heerschen van de pest ontwikkelde voor de armen en zieken dag en nacht, in weer en wind, in sneeuw en ijs, bewijst dat hij in de school van zijn Orde een echte Jezuïet was geworden, een Jezuïet zooals hij ze heeft gekend en geschilderd: „als mannen, die alleen de eer van God en het zielenheil van den naaste nastreefden; hartelijk trouw voor hun vorsten, voorzichtig en bedachtzaam in hun daden, gierig op hun tijd, ernstig met bescheidenheid, mannen van deugd." [2])

In de boekerij van het geschiedkundig genootschap te Dillingen bevindt zich een klein boekje, waarin pater *Jozef Ruff S. J.* de volgende hartroerende woorden heeft geschreven over de opheffing van zijn Orde: „Nadat ik twaalf jaar in de Latijnsche scholen had gewerkt, werd ik beroepen tot het ambt van apostolisch zendeling in Zwaben. Vijf jaar lang heb ik deze wel is waar zware doch uiterst zegenrijke bediening met de grootste vreugde des harten uitgeoefend, de twee laatste jaren ook als overste. Toen nu alles op de uitstekendste wijze verliep, verschijnt plotseling de apostolische breve van Paus Clemens XIV en vernietigt de geheele Sociëteit van Jezus. — En zoo hield ik na 20 jaren, die ik heb doorgebracht in de door mij innig beminde Sociëteit, op

1) T. z. pl. 26, 33, 43 vlg.

2) Experiebar homines divinae gloriae mortaliumque salutis studiosissimos, Principibus suis addictissimos, in agendo prudentes et circumspectos, temporis avaros, modeste graves, frugi (Nachlasz, blz. 20).

zendeling en Ordesgeestelijke te zijn; en met welk een zielesmart, Gij weet het, Heer, die alles weet! Maar als ook dit tot uw meerdere eere strekt, wees dan ook hierin gezegend, Gij, die gezegend en lofwaardig zijt, in alle eeuwigheid. Amen." [1])

Uit de vele getuigenissen van dien aard zullen wij er nog één aanhalen. Het werd afgelegd door een oud-Jezuïet, die met den toestand van de Orde bij hare opheffing het best bekend was: nl. den laatsten generaal, pater *Ricci.* Hij gaf dit getuigenis op de plechtigste wijze in het aanschijn des doods.

Toen pater Ricci zijn einde voelde naderen, vroeg hij den 19den November 1775, vijf dagen vóor zijn dood, de H.H. Sacramenten der stervenden. Vóor hij de H. Teerspijze ontving, las hij in tegenwoordigheid van den onderslotvoogd en verschillende officieren en soldaten van den Engelenburg een plechtige verklaring voor, waarin hij o. a. zegt: „Bedenkend dat ik weldra voor den rechterstoel van de onbedriegbare Waarheid en Gerechtigheid zal verschijnen, heb ik lang en rijpelijk mijn woorden overwogen; ootmoedig heb ik mijn allerbarmhartigsten Verlosser en strengen Rechter gebeden, niet toe te laten, dat ik bij een der laatste handelingen van mijn leven mij liet leiden door een of anderen hartstocht, noch door de bitterheid des harten, noch door eenige ongeregelde neiging of bedoeling, maar eenig en alleen door het plichtsbesef, dat ik getuigenis afleg voor de waarheid en de onschuld. Derhalve verklaar en betuig ik:

„Ten eerste verklaar en betuig ik, dat de opgeheven Sociëteit van Jezus geen oorzaak tot hare vernietiging gesteld heeft. Dat verklaar en betuig ik met de zedelijke zekerheid die een goed ingelicht overste van zijn Orde kan hebben."

---

1) Atque ita post viginti quatuor annos in Societate Jesu mihi semper intime amata exactos, desii esse et Missionarius et Religiosus, quo animi dolore, tu nosti, Domine, qui nosti omnia! Verum si et hoc ad maiorem tuam gloriam cedat, sis etiam in hoc benedictus, qui es benedictus et laudabilis in saecula saeculorum. Amen.

„Ten tweede verklaar en betuig ik dat ik niet de minste aanleiding tot mijn gevangenneming heb gegeven. Ik verklaar en betuig dit met die hooge zekerheid en klaarblijkelijkheid, die eenieder heeft van zijn eigen handelingen. Ik geef deze tweede verklaring alleen daarom, omdat het noodzakelijk is voor de eer van de opgeheven Sociëteit van Jezus, waarvan ik algemeen overste ben geweest." [1])

Van dit plechtig gedenkstuk vertelt *Maronier* het volgende: „Na den dood van Generaal Ricci verspreidden zij (de Jezuïeten) een protest, door hem, naar het heette, tegen de beschuldigingen en de opheffing neergeschreven." [2])

Dat „naar het heette" is zeer merkwaardig. De echtheid van het stuk is toch boven allen twijfel verheven. Voor het geval dat hij door de hevigheid van zijn ziekte of door een andere omstandigheid zou verhinderd worden het voor te lezen, had pater Ricci een eigenhandig afschrift van zijn protest aan pater Segui gezonden met de opdracht het dan in 't licht te geven. Dit geschreven stuk heeft pater Ignatius Rhomberg, de assistent voor Duitschland, op de meest besliste wijze verklaard het handschrift te zijn van Ricci, dat hem zeer goed bekend was. Hij schrijft den 25sten Februari 1781 uit Rome: „De laatste verklaring van onzen hoogeerwaarden pater generaal is even zeker en ontwijfelbaar door hem opgesteld, vóór hij de H. Teerspijze ontving, als het zeker en ontwijfelbaar is dat hij in den Engelenburg is overleden." [3]) De namen van degenen, die bij de plechtige voorlezing tegenwoordig waren, zijn opgeteekend door den tijdgenoot *Murr* in zijn bekend tijdschrift. [4]) Geen enkel degelijk geschied-

---

1) MURR, Journal zur Kunstgeschichte und algemeinen Literatur IX (Neurenberg 1780), 270, vlg. RAVIGNAN, Clément XIII et Clément XIV, I, 388, vlg.

2) MARONIER, De orde der Jezuïeten, 225.

3) Protestatio suprema Adm. Rev. Patris N. p m. tam certe ac indubie ab eodem facta est, antequam reciperet SS[um] Viaticum, quam certum ac indubium est quod obierit in castello S. Angeli.

4) MURR, Journal zur Kunstgeschichte.. IX, (Neurenberg 1780), 270.

schrijver of hij zal dan ook de deugdelijkheid van deze oorkonde ten volle erkennen.

De gevangenneming van den generaal Ricci bewijst ook volstrekt niets tegen de orde. Integendeel bij de verhooren is juist zijn onschuld gebleken. Ricci vroeg meermalen naar de reden van zijn gevangenschap. Eindelijk antwoordde hem Andreatti dat hij niet om een misdaad was gekerkerd, zooals hij reeds hieruit kon opmaken, dat hij nooit omtrent zoo iets ondervraagd was. [1]) Na den dood van den generaal in 1774 werden de overige Jezuïeten, die met hem waren gevangen genomen, als onschuldig in vrijheid gesteld, en onder dezen bevond zich ook de bovengenoemde pater Rhomberg.

Geheel in overeenstemming met de getuigenissen van oud-Jezuïeten was het oordeel der geheele katholieke wereld, zoover deze niet door de bewerkers der opheffing werd gebonden of verhinderd. *Ranke* heeft eens met verwondering gezegd: „Het is bijna niet te begrijpen, dat noch de Jezuïeten zelf noch andere hun toegenegen geloovigen een enkel oorspronkelijk en krachtdadig boek tot hun verdediging hebben geschreven, terwijl de geschriften hunner tegenstanders de wereld overstroomden en de openbare meening beheerschten." [2])

Nu is wel is waar de verwondering van Ranke in zijn algemeenen vorm niet geheel en al gerechtvaardigd, maar eenige waarheid is er toch in zijne opmerking. Een verklaring vinden wij in de gedenkschriften van *Cordara*. Deze verhaalt: „Toen Pombal de Jezuïeten uit Portugal verdreef en in naam des konings aan de bisschoppen beval herderlijke brieven tegen de Jezuïeten uit te vaardigen, begonnen de bisschoppen van de heele wereld brieven te richten aan den paus vol lof over de Jezuïeten; vooreerst de Spaansche bisschoppen, daarna de Fransche, Duitsche, Belgische, Poolsche en Italiaansche. Cordara wilde toen de brieven waarvan de Jezuïeten afschriften hadden bekomen, in 't licht geven onder den een-

[1]) MURR, T. a. pl. IX, 268; RAVIGNAN II, 447.

[2]) RANKE, Die römischen Päpste III, 194 vlg.

voudigen titel: „Oordeel van de geheele Kerk over den tegenwoordigen toestand van de Sociëteit van Jezus." Deze goede gedachte vond echter geen instemming bij de oversten, vooral daarom niet wijl men er een onbescheidenheid in zag tegenover de bisschoppen. [1])

Dit plan van Cordara is later gedeeltelijk ten uitvoer gelegd door *Ravignan*. Deze gaf namelijk als aanvulling op zijn werk „Clemens XIII en Clemens XIV" een heele reeks brieven uit van bisschoppen uit Portugal, Spanje, Italië, Frankrijk, Duitschland, Hongarije, Polen enz. die de heerlijkste getuigenis afleggen over de Jezuïetenorde kort vóór zijn opheffing. [2])

De lijst van de namen en oorkonden bij Ravignan is echter op verre na niet volledig. Vooral moet hier melding gemaakt worden van de talrijke bisschoppelijke brieven, die in een of anderen vorm de Jezuïetenorde wenschten te *behouden*.

Op een aanvraag daaromtrent door den prinsbisschop van Eichstätt Antoon von Strassolde, reeds den 11den September 1773 gedaan, schrijft de bisschop van Passau, Kardinaal Leopold von Firmian, op 19 September 1773:

„Wij kunnen met oprechtheid verklaren dat het ongelukkige en betreurenswaardige lot van de Sociëteit van Jezus ons zeer ter harte gaat en.... dat wij ten volle overtuigd zijn op het zorgvuldigst te moeten waken, om het waarlijk groote nut in stand te doen blijven dat zij ook in ons dierbaar vaderland tot hiertoe op zoovele wijzen gewerkt heeft." [3])

Dit verzoek van den bisschop van Eichstätt beoogde een gemeenschappelijk optreden van de Duitsche bisschoppen om de Jezuïeten te behouden. „De opheffing," zoo zegt hij, „is vooreerst een hard lot voor de leden van de Sociëteit, maar daarenboven ook ontwijfelbaar een van de gewichtigste gebeurtenissen der 2 laatste eeuwen voor de Kerk, en

---

1) DÖLLINGER, Beiträge III, 26.

2) RAVIGNAN, Clément XIII et Clément XIV. Volume supplémentaire. Documents historiques et critiques. (Parijs 1854), 88 vlg.

3) DIENDORFER, Die Aufheburg des Jesuitenordens im Bisthum Passau (4de druk, Passau 1891), 17.

misschien ook voor den katholieken staat Duitschland ; het is immers niet te ontkennen dat de paters van die Sociëteit voortdurend de uitstekendste diensten bewezen hebben aan den waren godsdienst door hun ijverige geestelijke werkzaamheden, als ook aan den staat door hun grondig en degelijk onderwijs in de wetenschappen. Het is dus den bisschoppen volstrekt niet euvel te duiden dat zij vurig verlangen tot groot voordeel voor hun onderhoorigen deze nu opgeheven orde nog verder te mogen gebruiken, daar zij gebleken is een beproefd bolwerk te zijn tegen het ongeloof, de dwaalleer en de vrijdenkerij, die in onzen tijd helaas meer dan ooit de overhand beginnen te krijgen." [1])

Even ijverig als de prinsbisschop van Eichstätt werkte de bisschop van Regensburg, Ignatius von Fugger, voor het behoud van de Jezuïeten. De reden van zijn veelvuldige bemoeiingen in deze zaak geeft hij meermalen aan in zijn brieven, zoo o. a. in een schrijven van 11 September 1773 aan den prinsbisschop van Freising: „Mijn geweten heeft mij eens voor al overtuigd, dat deze orde bij ons in Duitschland vrome christenen en goede onderdanen opkweekt en derhalve vele verdiensten heeft voor God en de wereld." [2])

Reeds den 30sten Augustus 1773 had zich bisschop Ignatius tot den paus gewend. Met beroep op de groote verdiensten van de Sociëteit en op zijn herderlijke plichten, smeekte hij dringend, de Jezuïeten in Duitschland of ten minste in zijn bisdom Regensburg en in zijn proostdij te laten bestaan. Met evenveel nadruk verklaarde hij den 11den September 1773 aan den pauselijken gezant te Keulen:

„Door de opheffingsbreve wordt een orde vernietigd, die ten minste in Duitschland voor God, Kerk en staat allernuttigst heeft gearbeid." [3])

Als laatste voorbeeld uit de vele bisschoppelijke brieven

1) Diendorfer, 11 vlg.

2) Ungedruckte Briefe und Relationen über die Aufhebung der Gesellschaft Jesu in Deutschland.

3) Concept (in de verzameling van graaf Hugo von Walderdorf.)

ten gunste van de Jezuïeten volge hier een aanhaling uit een schrijven van kardinaal Migazzi, aartsbisschop van Weenen, aan keizerin Maria Theresia, gedagteekend 29 April 1773:

„Ik kan onmogelijk nalaten de Jezuïeten het rechtvaardig getuigenis te geven, dat zij in de hoofdkerk van St. Steven en in de overige kerken waar hun het predikambt is toevertrouwd, uitmuntende verkondigers zijn van het Evangelie. In den biechtstoel hebben zij het vertrouwen van velen, en in hun kerken wordt de godsvrucht door verschillende en veelvuldige godsdienstoefeningen ijverig bevorderd; welvoegelijkheid, orde en stichting blinken in al deze handelingen heerlijk uit.

„De heele stad zal getuigen, met hoeveel liefde en volharding zij de zieken en stervenden bijstaan, en mij is het best bekend, hoeveel vruchten van zaligheid en boetvaardigheid hun werken op het platteland voortbrengt.

„De opvoeding der jeugd, de verbetering der zeden, het onderricht in de wetenschappen behooren tot de voornaamste bezigheden, plichten en bedieningen van de priesters van deze Orde. In deze bezigheden, zoo noodzakelijk voor den godsdienst en den staat, oefenen zij zich voornamelijk, en dat zij in alle soorten van wetenschap een onafgebroken rij van voortreffelijke mannen hebben gehad, zal niet licht iemand kunnen ontkennen, want hun te allen tijden uitgegeven werken en hun bewezen diensten spreken al te duidelijk en overtuigend voor hen." [1])

Behalve de bisschoppen hebben zeer vele leeken en geestelijken zeer beslist ten gunste van de Jezuïeten gesproken. De briefwisselingen van dien tijd bieden een menigte voorbeelden.

De hofkanselier van Passau, *Marian von Molitor*, schrijft op 12 September 1773: „De dag van morgen is bepaald voor de afkondiging van de pauselijke breve: een droevige dag, die mij de tranen in de oogen brengt, als ik er aan denk.

---

1) WOLFSGRUBER, Cardinal Migazzi Saulgau (1891) 168 vlg.

Ik kan me de mogelijkheid niet voorstellen, dat er geen Sociëteit van Jezus meer op de wereld zal zijn. Het is maar al te zeer te duchten dat wij spoedig de droevige gevolgen van deze opheffing in Duitschland zullen ondervinden, zooals die reeds overtuigend gebleken zijn in Frankrijk, Spanje en andere landen." [1])

In gelijken zin schrijft op 9 September 1773 de raadsheer *Ernst von Grueber:*

„Mijn meening is het, dat de opheffing van de Sociëteit in zijn gevolgen een geweldige stoot zal zijn voor de Kerk en den staat; de paus heeft misschien meer zichzelf geschaad dan de Jezuïeten." [2])

Nog scherper drukte zich graaf *Antoon von Fugger* uit in een brief uit Innsbruck van 6 September 1773; hij noemt de opheffing „een schande (scandalum) voor de heele katholieke Kerk." [3])

Op het katholieke volk maakte de opheffing een uiterst pijnlijken indruk. Daarover zegt ons de Jezuïetenvijand *Huber:* „De opheffing verwekte, gelijk te voorzien was, een ontzettende opschudding; bij de geestelijkheid en het volk, onder wie de Orde vele vrienden telde, vond die daad veelvuldige afkeuring en harde gisping." [4])

In Oostenrijk wekte de opheffingsbreve bij het katholieke volk overal droefheid en medelijden, zooals de voornaamste Oostenrijksche geschiedschrijvers herhaaldelijk vermelden. „De Sociëteit van Jezus," zegt vrijheer *v. Helfert*, „was bemind bij het volk in den volsten zin des woords." [5]) *Arneth* schrijft: „Overal berustten de Jezuïeten zonder weerstand in hun lot, nergens werd van hunnen kant een poging gedaan het volk in beweging te brengen. Toch ging het natuurlijk in enkele

1) DIENDORFER, Die Aufhebung des Jesuitenordens im Bisthum Passau blz. 20.

2) DIENDORFER: 19.

3) Verzameling Walderdorf.

4) HUBER, Jesuitenorden, 543.

5) v. HELFERT, Die Gründung der Oesterreichischen Volksschule, 277 vlg.

plaatsen, vooral in groote steden als Graz en Linz, niet zonder uitingen van de ontevredenheid, die het volk over de opheffing gevoelde." [1])

Vele steden lieten het niet bij hare droefheid, zij openbaarden hare gevoelens door krachtige betoogingen ten gunste van de Jezuïeten. Deze betoogingen zijn, om ons alleen tot Zuid-Duitschland te bepalen, bekend van Augsburg, Landshut, Straubing, Amberg, Ellwangen, enz. [2])

Het verzoekschrift van „de geheele burgerij van Landshut", verklaart o.a.: „zoo lang deze niet genoeg te prijzen Ordesgeestelijken zich hier hebben opgehouden hebben zij door hun uitstekende gedragingen een allerstichtendst voorbeeld gegeven; zij hebben een grooten ijver aan den dag gelegd in al hun geestelijke werkzaamheden, om er niet eens van te spreken, hoe bij het algemeen broodgebrek de huiszittende armen, en anderen die zelf hun hulp inriepen, op de milddadigste wijze door hen ondersteund werden." [3])

Deze laatste omstandigheid wordt ook met nadruk vermeld door de burgerij van Straubing in haar smeekschrift van 11 September 1773:

„Het was, zoo verklaarden zij, bekend dat de Jezuïeten „de huisarmen en andere behoeftigen, uit hetgeen zij zelf ontvingen een aanzienlijken aalmoes schonken..., dat zij alle zieken in de gevaarlijkste omstandigheden van ziel en lichaam bij dag en bij nacht onvermoeid bezochten"; „wij kennen de Jezuïeten alleen als mannen, die onze kinderen en onderhoorigen met alle zorg onderwijzen in de ware godsdienstleer en de goede zeden, alsmede in alles wat op de studie betrekking heeft." [4])

De burgers van Amberg in de Boven-Palts klagen: „De opheffing heeft ons des te gevoeliger en smartelijker leed gedaan, omdat wij den heerlijken bloei, waarin zich de ware,

1) Arneth, Maria Theresia IX, 100.
2) Vgl. Historisches Jahrbuch 1885, blz. 427 vlg.
3) Hist. Jahrbuch 1885, 430.
4) Copie: Verzameling Walderdorf.

christelijke godsdienst in onze vaderstad Amberg verheugt, eenig en alleen aan deze lofwaardige Sociëteit van Jezus te danken hebben." Ook zij roemen de ijver van de Jezuïeten en hun liefde voor de armen. [1])

Niet minder lof bevat het schrijven van het bestuur en de inwoners van Ellwangen, gedagteekend 6 September 1773. Hier wordt eveneens getuigd: „Hoevelen van de paters hebben bij de besmettelijke ziekten, die in ons vaderland heerschten, hun leven gewaagd, en niet weinigen hunner hebben het uit liefde voor onze voorouders bij dat liefdewerk verloren." [2])

Het is derhalve niet te verwonderen dat *Diendorfer* in zijn werk: „De opheffing van de Jezuïetenorde in Passau", steunend op deugdelijke onuitgegeven bescheiden, voor Zuid-Duitschland tot het besluit komt: „Geen enkel teeken ook maar van de minste goedkeuring der opheffing hebben wij in de ons ten dienste staande stukken ontdekt, maar ook niet één woord van afkeuring over de Orde zelf. Natuurlijk. Want juist in Duitschland was de Jezuïetenorde van oudsher een sieraad van de Kerk en bleef dat ook tot aan haar opheffing." [3])

Een verder bewijs dat de Jezuïeten niet schadelijk waren voor het algemeen welzijn, is de bescherming, die zoovele vorsten juist bij de opheffing aan de Jezuïeten verleenden. Hier worde alleen herinnerd aan Maria Theresia, Katharina II en Frederik II. [4]). Schadelijke personen hadden zij zeker niet geprezen of beschermd. Noch minder zouden de katholieke vorsten van Duitschland, gelijk ook de meeste bisschoppen, de Jezuïeten in hun vroegere bedieningen heb-

1) Copie: Verzameling Walderdorf.

2) Verzameling Walderdorf.

3) DIENDORFER, Die Aufhebung...., 81 vlg.

4) Zie Hoofdstuk III; RAVIGNAN Clément XIII et Clément XIV, 454; K. A. MENZEL, Geschichte der Deutschen VI², 70 vlg.

ben gehandhaafd, zooals dit te Weenen, Munchen en Dresden geschiedde. [1])

Aan al deze uitingen ten gunste van de Jezuïeten wordt de kroon opgezet door de verklaringen van de pausen tot korten tijd vóór de opheffing. In het jaar 1748 sprak Benediktus XIV in „de gouden bul" tot aanbeveling van de Congregaties der H. Maagd, den hoogsten lof uit over de Sociëteit van Jezus: „Hun kloeke en trouwe arbeid," zegt de paus, „in het verspreiden en verdedigen der eenheid en heiligheid van het katholiek geloof en van de christelijke leer en deugd, achten wij zeer hoog;... en om hun innige aanhankelijkheid jegens ons en den H. Stoel betoonen wij hun onze bizondere vaderlijke liefde." [2])

Nog geen 10 jaren vóór de opheffing in 1764 prijst Clemens XIII met beroep op de brieven van meer dan 200 bisschoppen uit de heele katholieke wereld, die eenstemmig het overgroote nut van de Jezuïeten in hun bisdommen hadden erkend en geprezen, met beroep op al zijn voorgangers, in een plechtige bul den ordesregel der Jezuïeten als een vromen en heiligen regel, die tot op den huidigen dag zooveel verdedigers van het geloof, moedige zendelingen en uitstekende opvoeders der jeugd heeft voortgebracht. [3])

In die overtuiging van de voortreffelijkheid van den ordesregel heeft Clemens XIII en niet, zooals velen vertellen, de „eigenzinnige" generaal Ricci het beroemde besliste woord gesproken: „Sint ut sunt, aut non sint! Ze moeten zijn zooals ze zijn, of niet zijn." Ziehier bij welke gelegenheid.

Lodewijk XV wilde aan het Fransche parlement toegeven, dat de Jezuïeten in Frankrijk een eigen Franschen vicarisgeneraal zouden verkrijgen met onbeperkte macht. Dit voorstel werd door Ricci aan zijn assistenten in beraad gegeven. Dezen waren van meening dat men in die gewichtige zaak

1) Zie Hdst. III, blz. 46; MURR, Journal zur Kunstgeschichte IX (Neurenberg 1780), 214 vlg.

2) Litterae apostolicae, 287.

3) Litterae apostolicae, blz. 311.

de beslissing aan den paus moest overlaten. Het was wenschelijker, meende men, dat er in Frankrijk geen Jezuïeten waren dan slechte. Ricci ging naar den paus, „die na rijp beraad ten slotte van meening was dat men den eisch van den koning kortweg zou afwijzen, en daarbij gebruikte hij dat bekende woord : Aut sint ut sunt, aut non sint. Zij moeten zijn, zooals ze zijn, of niet zijn. En juist zoo meldde Ricci het aan den gezant, waardoor die heele onderhandeling werd afgebroken en geëindigd was." [1])

Het heerlijkste getuigenis, dunkt mij, van het onbesproken gedrag der Jezuïeten, wordt ons gegeven in de opheffingsbreve zelf. De paus verbiedt uitdrukkelijk iemand van de leden der Orde na de opheffing lastig te vallen of te vervolgen, en allen konden door de bisschoppen belast worden met de zielzorg of met het onderwijs. Had Clemens XIV zoo iets kunnen of mogen toestaan als de Orde werkelijk bedorven was of door slechte beginselen werd geleid? Of is het niet allerdwaast te willen beweren, de heele Orde was zóó diep gevallen, dat hare vernietiging noodzakelijk was, maar alle afzonderlijke leden waren brave en deugdzame menschen?

Uit de hier gegeven bewijzen volgen dus de volgende onloochenbare feiten :

1. De personen, die de opheffing van de Sociëteit hebben doorgedreven, waren deels de vertegenwoordigers van het onbeperkste en hardvochtigste absolutisme, deels de onmiddellijke voorloopers van de omwenteling tegen troon en altaar.

2. Alleen door invloeden van buiten gedwongen ging de paus tot de opheffing over.

3. De opheffingsbreve bevat geen veroordeeling van de Jezuïetenorde, en daar er geen rechtsgeding gehouden is, kon hij die ook niet uitspreken.

4. Eenstemmig hebben de geloofwaardigste oud-Jezuïeten, de bisschoppen van de heele katholieke wereld, katholieke steden en vorsten en zelfs alle pausen tot in de laatste jaren

---

1) DÖLLINGER, Breiträge III, 35.

vóór de opheffing, nog de heerlijkste getuigenissen afgelegd voor de Orde in de laatste vijf en twintig jaren van haar bestaan.

Uit deze feiten volgt met ontwijfelbare zekerheid, dat uit de opheffing niet het minste bewijs kan getrokken worden tegen de inrichting, de leer, de levenswijze of het gedrag der Jezuïeten; en dat zij, die toch aanhoudend durven verkondigen dat de opheffing van de Jezuïetenorde een bewijs is van haar bedorvenheid en van haar gevaarlijkheid voor het algemeen welzijn, daarmee blijk geven van de grofste onkunde in de geschiedenis.

XIV.

De goddelooze zedeleer der Jezuïeten.

Voorname protestantsche geschiedschrijvers, godgeleerden en wijsgeeren hebben de zedeleer der Jezuïeten herhaaldelijk gebrandmerkt als verdorven, onchristelijk, giftig en duivelsch. „De booze geest van het pausdom, van de geestelijke hoovaardigheid, van haat tegen de waarheid, van ongeloof, van verachting der menschen belichaamde zich in de Sociëteit van Jezus. Het tegen-christelijk beginsel: niets uit liefde, alles uit eigenbelang, niets ter eere Gods, alles voor zijn eigen eer te doen, was het grondbeginsel van de Jezuïeten...... Wat nog erger was, de Jezuïeten stortten in de zedeleer al het gif uit van hun verdorven gemoed." Dit is een bewering van een der aanzienlijkste protestantsche zedeleeraars van de 19de eeuw. [1])

In denzelfden geest spreekt een ander zedeleeraar *Stäudlin*, die bij de protestanten in hoog aanzien staat: „In den schoot van de Jezuïetenorde ontstond langzamerhand een zedekundige godgeleerdheid, die een weefsel was van laksheid en dubbelzinnigheid, zelfs dikwijls het slechtste en laagste als onverschillig en geoorloofd voorstelde, alle misdaden verdedigde en verontschuldigde, en juist het tegendeel van de zuivere christelijke zedeleer wilde invoeren." [2])

---

1) LEBERECHT DE WETTE, Christliche Sittenlehre II, 2 (Berlijn 1821), 331 vlg.

2) STAEUDLIN, Neues Lehrbuch der Moral für Theologen (Göttingen 1825), 632.

Niet minder stout spreekt de Deensche bisschop *Martensen:* „Voor de Jezuïeten is het heilige maar een middel en een masker voor een aardsch doel...... Ze hebben maar één onveranderlijke plicht: gehoorzaamheid aan den paus. *Alle* andere plichten kunnen telkens naar omstandigheden veranderd worden en gewijzigd, en moeten telkenmale volgens de doelmatigheid bepaald worden." „De Jezuïeten gebruikten hun sophismen om van de grootste snoodheden vrijspraak te geven." [1])

Zelfs een man als *Harnack*, die zich nog al beroemt op de nauwkeurigheid van zijn onderzoekingen, schrijft: „Deze orde heeft met behulp van de waarschijnlijkheidsleer bijna alle doodzonden in dagelijksche zonden veranderd. Ze heeft voortdurend aanwijzingen gegeven, om in 't slijk te wentelen, de gewetens in verwarring te brengen en in den biechtstoel zonde door zonde uit te delgen." Verder verwijt hij de Jezuïeten zelfs „duivelsche beoordeeling der zedelijke beginselen." [2])

Dr. W. Zuidema komt aan het eind van zijn boek over de zedeleer der Jezuïeten, tot het volgend besluit: De zedeleer van de Jezuïeten „klemt zich vast aan de letter van het Goddelijk en kerkelijk gebod, die zij bovendien steeds zooveel mogelijk in 't voordeel der zelfzucht uitlegt, en laat den geest bespotten.....

„Zij legt alle waarde in de uiterlijke handeling, zonder zich metterdaad eenigszins te bekommeren om den geest, waarin deze wordt verricht.

„Zij heeft veeleer tot strekking door uitpluizing van het onreine, het gemoed er meê te vervullen; en tegelijk aan te wijzen, hoe men aan de aldus opgewekte begeerten voldoen kan zonder vrees voor straf." En ten slotte: „De zedeleer der Jezuïeten is de zonde tegen den Heiligen Geest." [3])

Uit deze beoordeelingen blijkt duidelijk dat de genoemde geleerden nooit een groot zedekundig werk van een Jezuïet

1) MARTENSEN, Christliche Ethik I[3] (Gotha 1878), 523 vlg.; II, 159.
2) HARNACK, Dogmengeschichte III (Freiburg 1890), 641.
3) DR. W. ZUIDEMA. De zedeleer der Jezuïeten, (Utrecht. z. j.) blz. 262.

bestudeerd hebben, anders zouden ze juist het tegendeel hebben gevonden van deze grondstellingen, en dan was zoowel de eerbied voor de waarheid als de bezorgdheid voor hun wetenschappelijken naam hun een beletsel geweest om zulke dwaasheden in 't licht te geven.

Om de zedeleer der Jezuïeten met juistheid te beoordeelen, dient vóór alles in 't oog gehouden dat er volstrekt geen *bizondere* Jezuïeten-zedeleer bestaat.

De zedeleer, die in de katholieke Kerk wordt erkend en gevolgd, was altijd ook eenig en alleen gezaghebbend voor de Jezuïeten: noch de bisschoppen noch de paus zouden een nieuwe van de leer der Kerk afwijkende hebben geduld. De bronnen der zedeleer waren voor de Jezuïeten zoowel als voor de andere zedeleeraars de tien geboden, de heilige Schrift, de leer van de Kerk, de Vaders, en de werken der godgeleerden. Zooals de geschriften van niet-Jezuïetische godgeleerden voortdurend door de Jezuïeten bestudeerd en benuttigd werden, zoo hebben ook van den anderen kant godgeleerden van de andere Ordes en van de wereldgeestelijken uit de zedekundige werken van Jezuïeten geput. Er bestaat geen afzonderlijke zedeleer van de Jezuïeten, en er is ook geen tegenspraak tusschen de hunne en die van andere katholieke godgeleerden; anders was het onmogelijk geweest dat de H. Alfonsus van Liguori het handboek van den Jezuïet Busenbaum tot zijn tekstboek had kunnen kiezen. De eerste uitgave van Alfonsus' zedeleer draagt als hoofdtitel den naam van pater Busenbaum [1]), en in het voorbericht aan den lezer verklaart de groote door de Kerk zoo hoog geschatte leeraar, dat hij „de bijvoegsels aan verschillende schrijvers van beproefd gezag heeft ontleend, n.l. aan den H. Thomas, Lessius, Sanchez, Castropolaus, Lugo, Laymann, Bonacina, Viva, Croix, Roncaglia enz. vooral de Salmanticensen, die om hun uitstekende behandeling van de zedeleer bij allen in hoog aanzien stonden."

---

1) Medulla theologiae moralis R. P. BUSENBAUM S. J. cum adnotationibus per R P. D. *Alphonsum de Liguori* adiunctis.

Dus een niet-Jezuïet, een godgeleerde, die de Kerk plechtig tot Kerkleeraar heeft uitgeroepen, noemt onder deze zoo geprezen met name aangegeven schrijvers, zeven zedeleeraars op uit de Jezuïetenorde. In zijn brieven betitelt de heilige Kerkleeraar de Jezuïeten als „leermeesters der zedeleer", [1]) verder zegt hij ; „daar hun gevoelens noch laks noch streng zijn, houd ik mij er meestal aan ; geef ik echter een beslissing tegen de meening van een Jezuïet, dan doe ik dit bijna altijd, steunend op het gezag van andere Jezuïeten."[2])

Uit deze laatste woorden blijkt duidelijk dat op het gebied der zedeleer in open vraagstukken ook Jezuïeten tegenover Jezuïeten staan, en er derhalve buiten hetgeen alle katholieken gemeen hebben, in de Orde niet eens een volkomen *eenstemmige* leer bestaat. Ook zij hier er aan herinnerd, dat aan vele seminaries voor wereldsgeestelijken als handboeken van de zedeleer werken van Jezuïeten zijn ingevoerd; de bisschoppen en de bestuurders van die seminaries zouden zulke boeken zeker niet dulden, als ze een andere zedeleer bevatten dan de algemeen katholieke.

„Er bestaat dus, schijft *Dr. Moufang*, geen zedeleer eigen aan de Jezuïeten en onderscheiden van de leer der Katholieke Kerk. Wie de Sociëteit van Jezus, een lichtzinnige en bedorven zedeleer verwijt, *valt de katholieke Kerk aan*, die geen andere zedeleer heeft, en die van de Jezuïeten toelaat." [3])

Wil men tegenwerpen dat de aanhalingen uit zedekundige werken van Jezuïeten, die Pascal in zijn „*Brieven aan een vriend buiten Parijs*" [4]) en de schrijvers van de *Extraits des*

1) Brief van .5 Februari 1756: perchè questi in veritá sono maestri di morale (Lettere III, 20).

2) Brief van 30 Maart 1756: attenendomi io per lo piú alle opinioni dei P. P. Gesuiti, essendo le loro opinioni nè larghe nè rigide, ma giuste. E se io tengo qualche opinione stretta contro alcuno scrittore Gesuita, la tengo forse quasi sempre coll'autorità dei altri scrittori Gesuiti, da'quali confesso avere imparato quel poco che ho scritto, perchè essi (come dico sempre) sono stati e sono i maestri della morale.

3) Actenstücke, betreffend die Jesuiten in Deutschland (Mainz 1872), blz 107

4) Lettres provinciales, in 't Ned. vertaald door Dr. A. W. Bronsveld.

assertions bijeengebracht hebben, juist het tegenovergestelde bewijzen, dan moet het bovengezegde de nauwkeurigheid van die aanhalingen in ernstige verdenking brengen. Bij nader onderzoek wordt dan ook dit vermoeden bewaarheid zoowel bij Pascal als bij de schrijvers van de *Extraits*.

Door onverwerpelijke getuigenissen van Jezuïetenvijanden, staat het vast, dat Pascal zelf volstrekt geen godgeleerde wetenschap bezat, en al wat hij hierin gewerkt heeft, hem door zijn Jansenistische vrienden werd verschaft. [1]) De grondslag waar Pascal op heeft gebouwd, is het volgende: de Jezuïeten willen de zedeleer bederven om over de gewetens te heerschen; met andere woorden: voor een slecht doel zijn ze niet kieskeurig in het gebruiken van slechte middelen.

Deze onderstelling van Pascal is in tegenspraak met de leer en het leven van de Jezuïeten. Omgekeerd kan men dit verwijt juist aan Pascal en zijn helpers niet besparen: zij willen bewijzen dat de zedeleer van de Jezuïeten slecht is, en daarvoor is hun elk middel goed, al is het nog zoo valsch.

Maynard, die den besten tekst van die brieven afdrukt, en stuk voor stuk de woordelijke en nauwkeurige aanhalingen uit de Jezuïeten-schrijvers met de „aanhalingen" van Pascal vergelijkt, vat Pascal's veelvuldige kunstgrepen samen in de volgende woorden: „Pascal verdraait de teksten of rukt ze uit hun verband; hij haalt schrijvers aan die door de Jezuïeten worden verworpen; en vertaalt valsch of onnauwkeurig. [2])

Een heele reeks tekstvervalschingen zijn in Pascal aangewezen, bij aanhalingen uit Escobar, Filliucius, Bauny, Laymann, enz. [3]) Herhaaldelijk worden heele zinnen uitgelaten, waarin juist datgene wordt verworpen, wat Pascal de Jezuïeten laat leeren. [4])

Zelfs *Voltaire* schrijft over dit boek van Pascal als volgt:

1) BERTRAND, Blaise Pascal (Parijs 1891), blz. 99.

2) MAYNARD. Les Provinciales et leur réfutation I (Parijs 1851), 41.

3) T. z. pl. I, 233, 235, 242. Vgl. Zeitschrift für Kirchengeschichte XX (1899), 98 vlg.

4) MAYNARD, I, 331 vlg.

„Men beproefde alle middelen om de Jezuïeten gehaat te maken. Pascal deed meer, hij maakte ze belachelijk.... Het is waar dat het heele boek steunde op *een valschen grondslag*. Men legde behendig aan de heele Sociëteit de buitensporige meeningen van verschillende Spaansche en Vlaamsche Jezuïeten ten laste. Even goed hadden ze dit bij Dominikanen en Franciskanen kunnen opdiepen, maar 't was alleen op de Jezuïeten gemunt. Men poogde in die brieven te bewijzen, dat zij het bepaalde plan hadden de zeden van de menschen te bederven: een plan dat geen enkele sekte, geen enkele vereeniging ooit heeft gehad of kan hebben. Maar het was de vraag niet of men gelijk had, het eenige was het publiek te vermaken." [1])

Ook tegen de „Extraits des assertions pernicieuses et dangereuses que les soi-disants Jésuites ont soutenues," [2]) is in een driedeelig werk het wetenschappelijk bewijs geleverd, dat de schrijvers zich aan talrijke vervalschingen en verdraaiingen hebben schuldig gemaakt. De teksten van de „Extraits" en de werkelijke teksten worden naast elkander geplaatst, zoodat ieder een zelfstandig oordeel kan vellen. [3])

Een dergelijke kleinere bloemlezing van in de „Extraits" verknoeide teksten geeft ook de herderlijke brief van den aartsbisschop van Parijs *Beaumont* van 28 October 1763. Met onloochenbare voorbeelden bewijst de aartsbisschop door aanhaling der echte teksten, dat de schrijvers van de „Extraits"

---

1) On tentait toutes les voies de les rendre odieux. Pascal fit plus, il les rendit ridicules.... Il est vrai que tout le livre portait sur *un fondement faux*. On attribuait adroitement à toute la société les opinions extravagantes de plusieurs jésuites espagnols et flamands. On les aurait déterrées aussi bien chez des casuistes dominicains et franciscains; mais c' était aux seuls jésuites qu' on en voulait. On tâchait, dans ces lettres, de prouver qu' ils avaient un dessein formé de corrompre les moeurs des hommes, dessein qu' aucune secte, aucune société n'a jamais eu et ne peut avoir. Mais il ne s' agissait pas d'avoir raison il s'agissait de divertir le public. (Siècle de Louis XIV, III, 294; vlg. Oeuvres compl. [Gotha 1791] vol. XX).

2) Parijs 1762.

3) Grou, Réponse au livre intitulé Extraits des assertions . . (1763—1765), 3 vols.

die teksten ten 1ste verknoeid en wezenlijke bestanddeelen er van hebben weggelaten; ten 2de ze door gebrekkige en onsamenhangende aanhaling veranderd; en ten 3de ze geheel in strijd met de bedoeling van den schrijver hebben weergegeven. 1)

Paus Clemens XIII „spreekt in verschillende breven zijn veroordeeling uit over de „Extraits", als door de vijanden der Kerk of door de ontrouwe handen der Jansenisten op sluwe wijze samengeflanst." 2)

Ook *Döllinger* heeft over dat logenwerk een vernietigend vonnis uitgesproken:

„Er verscheen, zoo zegt hij, op aansporing van het Parijsche parlement, dat zich ook bekwaam en gerechtigd achtte godgeleerde vraagstukken op te lossen, een stevig boekdeel: de beroemde verzameling van de „assertions". Het heele werk is zoo'n lomp bedrog, dat men niet weet waarover zich meer te verwonderen, over de onbeschaamdheid of over de oneerlijkheid van deze menschen. Nu eens was de Latijnsche tekst vervalscht, dan weer de Fransche vertaling; door bijvoegsels, uitlatingen, verandering van de woorden of de leesteekens liet men de schrijvers van de orde dingen zeggen waaraan ze nooit hadden gedacht, ja meermalen juist datgene wat ze verwierpen of weerlegden. Vele Jezuïeten werden aangehaald, die in 't geheel geen boek hadden geschreven, of van wie er geen werd aangegeven; voorgewende diktaten, die niemand meer kende, moesten de verzameling uitbreiden; geheel ware en onberispelijke beweringen werden als doemwaardig ingevoegd. In strijd met den titel werden vele plaatsen opgenomen uit geschriften, die nooit een goedkeuring hadden ontvangen. Stellingen, die inderdaad aanstootelijk of valsch zijn, waren bijna alle van Jezuïeten uit de 16de en uit het begin van de 17de eeuw; ze waren hun niet in 't bizonder eigen, maar even dikwijls, en meermalen in nog sterker bewoor-

1) L'église, son autorité, ses institutions et l'ordre des Jésuites defendus contre les attaques et les calomnies de leurs ennemis. (Parijs 1844), 90-129.

2) Reusch, Index II, 922 (Bull. III, 17.23). De breven in: Sensa Romanorum Pontificum..., 93 vlg.

dingen opgezet door godgeleerden van andere orden; en zeer gemakkelijk had men uit de geschriften b.v. van de Dominikanen evenveel dwalingen kunnen bijeenbrengen. De Jezuïeten hadden deze stellingen ontleend aan anderen, die hun waren voorgegaan, en men beging nog de *oneerlijkheid* de autoriteiten, waarop ze zich beriepen, weg te laten, als het godgeleerden waren van andere orden. *Andere* Jezuïeten hadden deze dwalingen *bestreden*, en dikwijls was het getal der bestrijders uit de Orde grooter dan dat der verdedigers; toch werd een bewering van twee of drie Jezuïeten hier als de standvastige leer van de heele Orde voorgesteld. En dit *logenwerk* moest dan met de voorgewende gebreken van de inrichting der Orde dienen tot voorwendsel om haar in Frankrijk te vernietigen." [1])

Dit „plompe onbeschaamde bedrog", dit „leugenwerk" heeft *Ellendorf* onder een anderen titel opnieuw in het Duitsch uitgegeven. [2])

Zijn boek immers is niets anders dan een hier en daar verkorte Duitsche vertaling van de „Extraits" [3]); toch tracht Ellendorf in zijn voorrede (blz. XXI vlg.) den schijn aan te nemen alsof zijn boek heel iets nieuws was. Den titel van de „Extraits" vermeldt hij niet eens, maar zegt in het algemeen: „Over de zedeleer en de staatkunde der Jezuïeten bezitten wij om zoo te zeggen niets. Het groote Fransche werk, dat omstreeks 1760 op bevel van het Parijsche parlement uit de geschriften der Jezuïeten werd samengesteld, heeft, als ik me niet vergis, niet eens een Duitschen vertaler gevonden, en is in Duitschland heelemaal onbekend gebleven." (blz. XXI). Vervolgens prijst Ellendorf zijn nauwkeurige manier van werken, daar hij bijna alles zelf in het oorspronkelijk heeft gelezen: „maar weinig plaatsen zijn er, die ik uit Pascal's brieven heb overgenomen zonder ze te vergelijken

1) DÖLLINGER in zijn voortzetting van het Handbuch der christlichen Kirchengeschichte von Hortig II, 2 afd. blz. 794.

2) J. ELLENDORF. Moral und Politik der Jesuiten (Darmstadt 1840).

3) Zie MARONIER, De orde der Jezuïeten, 182, noot.

met het oorspronkelijk dat me niet ten dienste stond". (blz. XXII).

Hoe weinig vertrouwbaar Ellendorf in 't algemeen is, is o. a. hieruit gebleken dat hij in zijn verdachtmaking van Walter's kerkelijk recht, dezen schrijver „arglistig onzinnige meeningen heeft toegedicht, diens woorden en karakter heeft vervalscht en verdacht gemaakt, aangevoerde bewijsplaatsen verdraaid en de deugdelijkste heel en al doodgezwegen heeft. Zoo'n man verdient door een eeregericht prijsgegeven te worden aan de verachting van beide partijen, van eerzame Katholieken en Protestanten." [1])

Toch heeft *Dr. Zuidema* deze werken als nauwkeurig en waarheidlievend durven prijzen, en er zich volstrekt niet om bekommerd dat meer dan eens de vervalschingen onbetwistbaar zijn aangetoond. [2])

Bij geschriften als Pascal's brieven en de „Extraits" kan men niet genoeg wijzen op het standpunt van de schrijvers. De H. Augustinus schreef eens: „Er is geen methode, die meer het verwijt van willekeur en roekeloosheid verdient, dan die, welke de bedoeling van een boek vraagt aan hen, die om een of andere reden den schrijver vijandig gezind zijn." [3]) Nu is het toch onloochenbaar dat de Jansenisten en Pascal, en hun hedendaagsche navolgers, de oud-katholieken, verbitterde vijanden zijn van de Jezuïeten.

Het verwijt van onwetenschappelijke willekeur kan dus niet worden gespaard aan hen, die uit de brieven van Pascal, de „Extraits" en hun naschrijvers, de waarheid willen vaststellen over de zedeleer der Jezuïeten.

Ook nog in een ander zeer gewichtig punt heeft men bij het bepalen van de zedeleer der Jezuïeten de regelen van de kritiek heel en al verwaarloosd. Benediktus XIV vat in een aanwijzing voor de examinatoren van het H. Officie in

---

1) Freiburger Zeitschrift von HUG, HIRSCHER..... 1841, VI, 275—300.
2) Dr. W. ZUIDEMA, De zedeleer der Jezuïeten, 1 vlg.
3) AUGUSTINUS, De util. cred. cap. VI (Migne, P. L. XLII, 74).

het kort de regelen samen, die bij de beoordeeling van een schrijver noodzakelijk moeten gevolgd worden.

„Wij vermanen u, zoo zegt hij, wel te bedenken, dat men over de ware bedoeling van een schrijver geen billijk oordeel kan vellen, als men zijn werk niet *heelemaal* doorleest; als men niet datgene wat op verschillende plaatsen staat, met elkaar *vergelijkt;* wanneer men zich verder geen moeite geeft om de hoofdgedachte van den schrijver en het *doel*, dat hij zich voorstelt, te begrijpen. Men moet over een schrijver niet oordeelen naar een of twee stellingen, die men uit het verband van het werk *losgerukt*, of afgescheiden van de andere, die zich in dat geschrift bevinden, beschouwd en onderzocht heeft; dikwijls toch gebeurt het, dat wat een schrijver duister en als in 't voorbijgaan heeft neergeschreven, *in een ander gedeelte* van zijn werk zoo bondig en duidelijk wordt uiteengezet, dat de duisterheid van de vroegere stelling verdwijnt en zoo niets berispelijks meer heeft". [1])

Deze zoo van zelf sprekende regels heeft men bij de beoordeeling van *leerboeken* over de zedeleer, door Jezuïeten geschreven, geheel en al verwaarloosd, en zoodoende deze boeken op velerlei wijze misbruikt. Vooral heeft men het doel van deze handboeken niet in aanmerking genomen.

De handboeken der zedeleer zijn geen stichtende leesboeken voor de geloovigen, maar hulpmiddelen voor den biechtvader. Volgens de voorschriften van de Kerkvergadering van Trente moet de biechtvader vorderen, dat de biechteling *alle* doodzonden volgens *soort* en *getal* belijdt. Derhalve moet de biechtvader ze eerst zelf kunnen onderscheiden. Vervolgens moet hij weten, wat onder weigering van de absolutie aan de geloovigen kan en *moet* worden *opgelegd* of *verboden*, niet alleen in de gewone dikwijls voorkomende, maar ook in de *meest buitengewone* gevallen, in de ingewikkeldste en moeilijkste toestanden. Een goed biechtvader moet weten, hoe ver men in 't *uiterste geval* zonder zonde *kan* gaan; zooals b.v. in de dikwijls buitengewoon moeilijke gevallen

1) Benedicti XIV. Constit. 7 id. Iul. 1763, Bull. IV, 124.

van vreemde zonden, waartoe men gedwongen wordt, of die alleen met het grootste gevaar en de zwaarste verliezen te vermijden zijn. Het spreekt van zelf, dat de biechtvader in vele gevallen het volmaaktere zal *aanraden*, maar hij moet toch weten, wat hij onder weigering van de absolutie *eischen* moet, als het den biechteling aan moed en kracht of goeden wil ontbreekt om den raad op te volgen.

De vervaardigers van deze boeken moeten ook dingen behandelen, waar men in het gewone verkeer niet van spreekt. Een behandeling van zulke dingen, zegt *Ihering*, „kan *noodzakelijk* zijn. Dit is het geval als wetenschappelijke of praktische belangen het aanroeren van dergelijke zaken vorderen, zooals b.v. bij onderzoekingen van geneesheeren en rechters; of bij voordrachten over snijkunde en physiologie. De geneeskunde, de rechtswetenschap, de physiologie, in één woord de wetenschap kent niets onzedelijks, in de veronderstelling dat het werkelijk de wetenschap is die dergelijke zaken behandelt en niet de wellust, die onder den naam van wetenschap in het slijk wroet, — een verkrachting van de wetenschap, die helaas vroeger op de Duitsche hoogescholen volstrekt geen zeldzaamheid was". [1])

Tot verdediging van de veelgesmade casuisten wijst *Paulsen* terecht op twee hoofdpunten: „De noodzakelijkheid van zoo'n boek over de zedeleer (als Gury) volgt zonder twijfel uit den aard van het biecht- en boetestelsel zelf: men moest den biechteling, die zelf de ondervinding en de bekwaamheid miste om in zoo moeilijke zaken den weg te vinden, met zoo nauwkeurig mogelijke aanwijzingen te hulp komen.... Twee zaken moet men hier niet uit het oog verliezen: ten eerste dat deze boeken *niet bestemd zijn om aan leeken* in handen te geven als leerboeken of stichtelijke lezing; ze dienen *tot onderrichting van den biechtvader*. Ten tweede dat deze zedeleer niet *het hoogste*, *maar het minste* is wat van ieder op straffe geëischt wordt. Het hoogbeeld van de zedeleer, dat voortdurend van

1) R. v. IHERING, Zweck im Recht II (Leipzig 1883), 474.

den preekstoel wordt voorgehouden, is het leven van een heilige." [1])

Men misbruikt verder nog die handboeken der zedeleer doordat men bij hunne beoordeeling niet de groote werken raadpleegt, waar al die zaken in beginsel worden behandeld, waarop die leerboeken steunen en waarheen ze steeds verwijzen. In de handboeken worden vele dingen maar in 't kort aangeduid; ook veel, b.v. de geheele natuurlijke zedeleer, ondersteld; andere zaken worden uitdrukkelijk ter verklaring aan den leeraar overgelaten.

Nog verder is men gegaan in dit misbruiken door plaatsen uit die handboeken niet eens volledig weer te geven: men rukt ze uit hun verband en maakt ze los van de beginselen, tezelfder plaatse of elders in het handboek ontwikkeld.

Ten slotte misbruikt men die handboeken „doordat men de *verkeerde oplossing* in een of ander *bizonder geval* voorstelt als *de leer*, als een grondbeginsel van het heele stelsel.... Om de aankomende priesters de toepassing van de beginselen der zedeleer op een praktisch voorkomend geval te vergemakkelijken, zoodat ze spoedig en vaardig hun weg kunnen vinden, verzonnen de leeraars ontelbare mogelijke gevallen, die ze dan trachtten op te lossen volgens de beginselen van de zedeleer, het kerkelijk recht, en de meeningen van andere beroemde godgeleerden. Dat hier de gevoelens nu en dan uiteen liepen, zal niemand bevreemden. Dat van den eenen kant de toegevendheid voor de zwakheid van den mensch, en van den anderen kant de strengheid van het uiterste te eischen volgens de letter van de wet, zelfs geheel onjuiste en verkeerde uitspraken deed, is maar al te natuurlijk. Dat zijn dan ook meestal de stellingen, veroordeeld door verschillende pausen als Alexander VII, Innocentius XI enz. Zulke verkeerde en valsche beslissingen in afzonderlijke gevallen zijn ook in de wereldlijke rechtspraak geen zeldzaamheid; b.v. iemand die van bedriegelijke bankbreuk aangeklaagd en door de rechtbank veroordeeld is, komt in hooger beroep. Daar

1) PAULSEN, System der Ethik (Berlijn 1889), blz. 135.

wordt hij vrijgesproken. Hoe komt het nu, dat de beide rechters elkaar tegenspreken, dat de eene niet afkeurt wat de andere veroordeeld heeft? Ze veroordeelen beiden volgens dezelfde wetten, maar in de toepassing van die wetten op het onderhavige geval wijken ze van elkander af; want dwalen is menschelijk. Veronderstel nu ook al dat die aangeklaagde werkelijk schuldig was aan bedriegelijke bankbreuk en de heele wereld dat zeker wist, dan kon men toch niet zeggen dat het gerechtshof, door hem vrij te spreken, slecht gehandeld of een slecht beginsel gevolgd heeft. Het heeft naar zijn meening volgens de bepalingen der wet uitspraak gedaan, al was dan ook die uitspraak onjuist en verkeerd....

Wie kan er zich dus over verbazen, dat enkele godgeleerden kunnen dwalen als zij een beslissing geven, die niet maar over de uitwendige wettelijkheid eener handeling uitspraak doet, doch wat veel moeilijker is, hoofdzakelijk over het innerlijke, om zoo te zeggen over de ziel van de handeling, namelijk bedoeling, bewustheid, mate van inwilliging, graad van vrijheid enz., om daarnaar de schuldigheid voor God af te meten? Hoe dwaas zou het zijn, als men uit zulke onjuiste beslissingen de gevolgtrekking wilde maken, dat deze mannen slechte beginselen volgen! Maar hoe veel te meer zou het dwaas en onredelijk zijn, een geheele vereeniging van duizenden leden om dergelijke dwalingen van enkelen, schandelijke grondstellingen toe te dichten!" [1])

Het overboordwerpen van de allereerste eischen der wetenschappelijke kritiek heeft vele protestantsche schrijvers tot de zonderlingste dwaasheden gebracht. Zoo geeft b.v. *Dr. Zuidema* een noot bij de volgende aanhalingen.

> „Het is zeker, dat wij verplicht zijn tot een uitdrukkelijke en formeele beweging van liefde tot God, niet éèns, maar meermalen in ons leven, zelfs vaker dan éèns in de vijf jaar.
>
> Colendall, i.v. Charitas.

Dit gebod is niet verplichtend bij alle handelingen.

1) Fiedeldey, Die Jesuitenhetze in Bremen (Bremen 1863), blz. 23 vlg.

Meer waarschijnlijk (*dan het tegendeel*) ook niet op alle feestdagen ; ook niet wanneer een volwassene gedoopt moet worden. *

* Versta: op dat oogenblik is die volwassene niet verplicht God lief te hebben. [1])

Maronier schrijft hetzelfde na en geeft in plaats van Zuidema's noot de volgende toelichting:

„Verplichtend is het gebod der liefde tot God, volgens den één, op acht tijdstippen, volgens den ander op één, volgens een derde op drie tijdstippen, namelijk als wij redelijk beginnen onze rede te gebruiken, in de ure des doods, in het daartusschen liggend leven ten minste eens in de vijf jaren. Buiten die tijdperken kan dus de liefde tot God op stal worden gezet. En in die tijdperken moet zij dan maar op bevel verschijnen." [2])

Ieder, die een weinig toeziet, bemerkt aanstonds dat hier geen sprake is van het gebod God lief te hebben; maar van de verplichting een *uitdrukkelijke beweging* van liefde tot God te verwekken. Men is verplicht altijd God lief te hebben en zoo leeren het ook de Jezuïeten. [3]) Maar hier wordt de vraag gesteld, of en hoe dikwijls de mensch verplicht is een opzettelijke handeling of akte van liefde te stellen. Dat is volstrekt niet hetzelfde en toch ook zoo moeilijk niet te begrijpen. Of kan men beweren dat iemand zijn ouders niet lief heeft als hij niet voortdurend uitdrukkelijk aan hen denkt of een handeling van liefde jegens hen stelt? Het zijn hier weer de brieven van Pascal, die hun in een zoo doodeenvoudige zaak het spoor bijster hebben gemaakt.

Ook *Ranke* maakt zich schuldig aan zulke willekeurige verdraaiingen. Hij schrijft: De Jezuïeten hielden het niet alleen voor geoorloofd de meest lakse leer te volgen, *maar zij rieden die zelfs aan.* Gewetensbezwaren moet men verachten,

1) Dr. W. Zuidema. De zedeleer der Jezuïeten, blz. 255.

2) Maronier. De orde der Jezuïeten, 202.

3) Escobar. Liber theologiae moralis (ed. 43. Bonn. 1647), 47, 565. Tamburini. Explicatio Decalogi (Munchen 1659), 194.

ja de ware weg om ze kwijt te raken is, dat men de zachtste meeningen volgt, zelfs al zouden ze minder zeker zijn. Hoe wordt het innerlijk geheim der zelfbestemming hierdoor een geheel uitwendig doen." [1])

Als bewijs haalt Ranke aan, Busenbaum: „Geneesmiddelen voor een angstvallig geweten." Uit dezen titel alleen had Ranke moeten begrijpen dat hier geen spraak is van gewetensbezwaren in 't algemeen, maar van een ziekelijk overspannen geweten, dat zonden ziet waar in 't geheel geen zonden zijn, en in angst en kwelling een bijna ondragelijk leven leidt: een gewetenstoestand vol van de grootste gevaren voor lichaam en ziel. Wat echter vergift is voor de gezonden, is een geneesmiddel voor de zieken: deze *zieke* moet zijn angsten verachten en aan de zachtste meeningen de voorkeur geven. Wat zou men zeggen van een wetenschappelijk man, die beweert: „Deze geneesheer schrijft alle gezonden vergift voor," hoewel deze het alleen heeft verordend voor een ziekte, die hij nauwkeurig beschreven had? En toch, zoo doet Ranke.

Zooals de Jezuïetenhaters in de achttiende eeuw hoofdzakelijk *Busenbaum* als een schrikbeeld voorstelden, zoo heeft men in onzen tijd vooral „het werk van den Jezuïet *Gury* uitgekozen als den zondebok, waarover alle vervloekingen en verdoemingen worden uitgesproken, waarop men alle zonden en boosheden van het verleden en het heden neerlegt, en die al den smaad van onze dagen in de woestijn moet voeren."

Als een „Lessing" in den strijd tegen Gury wordt ons aangeprezen *Dr. Augustin Keller*, „de hoofdbewerker van den kloosterstorm in Aargau, de man die geheel op *zijn* wijze, plaatsen waar eeuwenlang de wetenschap bloeide, vanwaar de stralen van waarachtige vroomheid en echt christelijk leven zich over geheele landstreken uitstortten, met één slag vernietigde of in het tegenovergestelde veranderde." [2])

1) RANKE. Die Römischen Päpste, III, 135.

2) Augustin Keller, Der moderne Moralist, von einem Katholieken aus dem Aargau (Luzern 1870), blz. 1.

Als zijn helpers noemt Keller o. a. Pascal, Ronge en Ellendorf. Volgens Keller zou Ellendorf een „voortreffelijk boek" over de zedeleer en de staatkunde van de Jezuïeten hebben geschreven.

Zakelijk heeft Keller niets nieuws geleverd: het zijn de oude „misverstanden, valsche vertalingen, verdachtmakingen en verdraaiingen", zooals met groote juistheid is aangetoond door hoogleeraar *Keiser* in zijn antwoord op het geschrift van Keller. [1])

De aanvallers van Gury [2]) treft het gegronde verwijt van veelvuldig misbruik, zooals boven genoegzaam is uiteengezet, want dit kan niemand bespaard worden, die de leer van de Jezuïeten wil bewijzen uit korte handboeken in plaats van uit de groote standaardwerken. Ook Gury heeft geen beteekenis als zelfstandig godgeleerde; hij wilde geen nieuwe of zelfstandige meeningen opzetten, en laat zich weinig of niet in met eigenlijke beginselvragen. Zijn verdienste bestaat daarin dat hij een praktisch, d. i. een kort, bevattelijk, overzienbaar en toch tamelijk volledig *schoolboek* op waardige wijze heeft samengesteld. Dit boek moet zooals alle boeken van dien aard nader worden uitgelegd door den leeraar, en deze wordt aan alle seminariën aangesteld. Alleen voor studenten in de godgeleerdheid en voor priesters is het boek geschreven, niet voor leeken. Aan zijn geschikte inrichting heeft Gury zijn groot welslagen te danken gehad. Hij sluit zich zelfs niet eens onmiddellijk aan bij een Jezuïet, maar bij den H. Alfonsus van Liguori; bijna nergens geeft hij zijn eigen meening; in twijfelachtige gevallen stelt hij de gevoelens van verschillende godgeleerden, zoowel niet-Jezuïeten als Jezuïeten, tegenover elkander. „Het valt niet moeilijk aan te toonen aldus *Dr. Moufang*, dat de tegenstanders van Gury noch de zaak die in het boek behandeld wordt, noch de taal waarin het geschreven is, noch de wetenschappelijke termen die erin

---

1) KEISER, Antwort, blz. 232.

2) GURY S. J., Compendium Theologiae moralis; en: Casus conscientiae in praecipuis quaestionibus theologiae moralis.

voorkomen, noch het doel waartoe het dienen moet, genoegzaam begrijpen." [1])

Ten slotte: de leer van Gury is gezond en vlekkeloos. Immers alleen in deze veronderstelling is het te verklaren dat Gury's handboek in nagenoeg alle seminariën werd ingevoerd, dat zoovele bisschoppen en godgeleerden een zoo gunstig oordeel erover hebben geveld.

Vóór het antwoord van Keiser op de aantijgingen van Keller is een brief gedrukt van den bisschop van Bazel, *Eugenius Lachat*, onder dagteekening van 24 Februari 1870 uit Rome. Daar zegt de bisschop onder andere: dat de priesters als *geneesheeren* voor de ziel, als biechtvaders en leiders van het geweten grondig onderricht moeten zijn in dat gedeelte van de zedeleer, wat voor hun praktijk het gewichtigste is.

„Deze volkomen juiste opvatting, gaat hij voort, hebt gij gevolgd, hoogwaardige heer, toen gij voor de lessen van de zedeleer op het seminarie te Solothurn Gury als handboek voorgesteld, en met bisschoppelijke goedkeuring tien jaren lang gebruikt hebt. Dit is een boek, dat met betrekking tot zijn praktische waarde uitstekend is, kortheid, degelijkheid, helderheid en volledigheid in zich vereenigt, en daarom ook spoedig in talrijke seminariën werd ingevoerd. Deze beachtenswaardige omstandigheid, alsmede het aanzien waarin het boek staat om zijn volkomen overeenstemming met de beginselen en beslissingen van den H. Alfonsus van Liguori, en ook om de goedkeuring en aanbeveling van zoovele bisschoppen en godgeleerden, wier ijver voor deugd en zedelijkheid aan geen twijfel onderhevig is, moest in de oogen van ieder onbevooroordeelde voldoende zijn, om de waarde van dit werk te erkennen, en het te beschouwen als de uiting van een volkomen gerechtvaardigde richting in de zedeleer binnen de Katholieke Kerk." [2])

In de nieuwere uitgaven van Gury kan men de talrijke

1) Actenstücke, betreffend die Jesuiten in Deutschland (Mainz 1872), 111.

2) KEISER, Antwort blz. V.

goedkeuringen en aanbevelingen van aartsbisschoppen en bisschoppen gedrukt vinden. Een van de uitstekendste Duitsche bisschoppen, vrijheer *von Ketteler*, verdedigde het boek in een afzonderlijk geschrift. [1]) Hij schreef zijn verdediging helder, degelijk en pittig zooals al zijn werken, in het bewustzijn van het overwicht zijner geestesgaven, maar kalm en gematigd, en zoo overtuigend dat velen meenden, door dit werk zou de strijd wel beëindigd worden. Zij hadden zich bedrogen." [2])

Bisschop von Ketteler oordeelt als volgt: „Afgezien van eenige persoonlijke meeningen van den vervaardiger, bevat Gury doorgaans in de meest gedrongen kortheid alleen grondstellingen en meeningen, die door de katholieke wetenschap sinds de oudste tijden van het christendom zijn geleerd, en daarom is het gebruik van dit handboek ten volle gerechtvaardigd, zelfs al kan men enkele meeningen van den schrijver niet beamen." [3])

Von Ketteler brandmerkt „de innerlijke onwaarheid van deze aanklachten. Onder den schijn van zedelijke verontwaardiging worden aan anderen leerstellingen verweten, die veel strenger zijn dan die men zelf aanhangt." [4])

Als talrijke katholieke bisschoppen het boek van Gury aanbevelen, als zedelijk reine en groote godgeleerden, die jarenlang dat boek bestudeerd en dagelijks gebruikt hebben, op de plechtigste wijze verklaren, dat het werk van Gury niets onzedelijks bevat, maar veeleer allen lof verdient, dan moet dit oordeel ook, afgezien van de inwendige gronden, toch wel meer gelden dan de uitspraken van mannen, die het boek alleen hebben doorbladerd met de uitgesproken bedoeling, om er wapenen aan te ontleenen tegen de Jezuïeten.

Maar zoo zegt men, er zijn vele leerstellingen van de Jezuïeten, die in allen geval slecht en verwerpelijk zijn, als,

---

1) Die Angriffe gegen Gurys Moral-Theologie in der Main-Zeitung und der Zweiten Kamer von Darmstadt. (Mainz 1869).

2) Keiser. Antwort...., blz. 51.

3) Die Angriffe...., blz. 62.

4) Die Angriffe...., blz. 58.

b.v., de waarschijnlijkheidsleer, en het stilzwijgend voorbehoud; deze dienen we dus wat nader te beschouwen.

De waarschijnlijkheidsleer omvat de beginselen, die men te volgen heeft in gevallen, waarin het alleen *waarschijnlijk*, niet *zeker* is of een of andere handeling goed is of kwaad.

Deze beginselen, volstrekt niet alleen aan de Jezuïeten eigen, vormen volgens *Maronier* een leer, „die ten allen tijde de verontwaardiging van alle voorstanders van waarheid en rechtvaardigheid heeft opgewekt en waarom de Jezuïeten de hevigste aanvallen hebben te verduren gehad." En verder zegt hij ervan: „Het is de kunst om den schijn van zedelijkheid te bewaren, maar eigenlijk te doen wat men wil." [1])

Dit is het gewone verwijt, dat de tegenstanders der Jezuïeten hun naar het hoofd slingeren. Het is natuurlijk niet mogelijk in een kort bestek die zaken volledig te behandelen, dat kan alleen geschieden in godgeleerde vakwerken. Daarenboven wordt tot *volledig* begrip tamelijk veel kennis van wijsbegeerte en godgeleerdheid gevorderd. Maar toch ook een korte omlijning van de bedoelde leerstellingen zal de onwaarheid van bovenvermelde uitspraken bewijzen.

De stellingen, die voor de beoordeeling der *waarschijnlijkheidsleer* in aanmerking komen, zijn de volgende:

1. Iedereen is verplicht te doen wat het geweten voorschrijft, te laten wat het verbiedt. Onder geweten wordt verstaan het bepaalde oordeel, dat allen redelijken twijfel omtrent het onderhavige geval uitsluit.

2. Wat uit zijn aard slecht is, als: moord, meineed, echtbreuk en dergelijke, is en blijft slecht *in alle omstandigheden* en kan *nooit* als geoorloofd beschouwd worden.

3. De mensch mag niet handelen, zoolang hij niet het onmiddellijk praktisch oordeel heeft, dat de voorgenomen daad niet ongeoorloofd is.

4. In die gevallen, waarin men *onzeker* is of een daad onder een gebiedende of verbiedende wet valt of niet, *wanneer dus in ieder geval twijfel overblijft*, kan de mensch de meening

1) MARONIER, De orde der Jezuïeten, 188, 189.

volgen, die zijn vrijheid beperkt, maar hij is daartoe niet verplicht.

5. Een twijfelachtige wet namelijk verplicht niet, *zoolang ze twijfelachtig blijft*, onverschillig of de redenen, die voor de vrijheid pleiten, zekerder, waarschijnlijker of alleen waarschijnlijk zijn, d. i. als het, ook in het laatste geval, nog altijd *waarachtige*, deugdelijke gronden zijn, die op een verstandig man indruk maken.

6. Kan iemand *in zulke twijfelingen* zelf geen beslissing nemen, steunend op *innerlijke* gronden, dan mag hij het gezag volgen van deugdzame en geleerde mannen, ook al volgen dezen niet de strenge meening.

Zoo en niet anders is de waarschijnlijkheidsleer, die de Jezuïeten bij hun optreden vonden, aannamen en verdedigden, en die tegenwoordig door verreweg de meeste godgeleerden wordt voorgestaan. Het is geen leerschool van misdaden, geen zedeleer van schurken, maar een eerbiediging der menschelijke vrijheid, zooals die beantwoordt aan de waardigheid van den mensch en de eischen der redelijkheid. [1])

Ook het zoogenaamde *stilzwijgend voorbehoud* kan alleen in verband met de geheele leer, vooral met de leer over de leugen, begrepen worden. De beginselen der Jezuïeten zijn als volgt:

1. De leugen, d. i. de wil om de onwaarheid te zeggen, en het gebruiken van woorden of teekens, die de onwaarheid dienen, is altijd en overal volstrekt verboden.

2. Een uitdrukking, die uit zich zelf en volgens de gegeven omstandigheden maar *één* beteekenis heeft, en alleen dan de werkelijke gedachte van den spreker zou weergeven, als deze nog iets er bijvoegde, wat hij alleen in zijn binnenste bij het gesprokene *bijdenkt*, is niets anders dan een leugen en derhalve volstrekt verboden.

3. Een dubbelzinnige uitdrukking, wanneer de dubbelzinnigheid gelegen is of wel alleen in de woorden, of in de woorden in verband met de uitwendige omstandigheden van

1) Vgl. CATHREIN S. J. Moralphilosophie I (Freiburg 1890), 349 vgl.

tijd, personen enz., *kan in sommige gevallen* geoorloofd zijn. Men mag zich daarvan alleen bedienen als men in het betreffende geval tot het openbaren van de waarheid niet verplicht is, en het verbergen der waarheid geboden is, b. v. bij ambtsgeheimen, bij sommige nieuwsgierige vragen van kinderen enz.

4. Is men verplicht de waarheid bloot te leggen, b.v. als getuige voor het gerecht, bij het sluiten van overeenkomsten, enz., dan is het gebruik van iedere dubbelzinnige uitdrukking verboden.

5. In *alle* gevallen wordt tot het geoorloofd gebruik van dubbelzinnige uitdrukkingen een betrekkelijk gewichtige reden vereischt. [1])

Neemt men deze leer, hier in korte stellingen opgezet niet aan, dan is men gedwongen met vele protestantsche schrijvers òf wel een star, in het praktisch leven niet uitvoerbaar rigorisme aan te nemen, òf in sommige gevallen de eigenlijke leugen of misleiding te veroorloven.

Stäudlin haalt verschillende protestantsche schrijvers aan, die leeren:

„Als het redelijk en rechtvaardig is de schade van anderen te zoeken, of als dat nadeel in sommige omstandigheden volstrekt niet kan vermoed worden, of als veeleer het belang van hen, voor wie men zorgen moet, noodzakelijk vordert dat men ze misleidt, dan is het geoorloofd van de waarheid af te wijken." [2])

Van Luther zegt hij: „Luther verliet hier den hem dierbaren Augustinus en verklaart zekere leugens voor geoorloofd en vroom. [3]) Dit werd dus in de Evangelische Kerk wel geen algemeen aangenomen, maar toch *de heerschende leer.*" Tot troost wordt er dan de onware bewering bijgevoegd: „Veel verder gingen de Jezuïeten en ook andere katholieke

1) Zie verder CATHREIN t. a. pl. II, 71—84.

2) STÄUDLIN, Neues Lehrbuch der Moral. blz. 348.

3) Commentar über die Genesis: Werke, Ausgabe von WALCH I, Kap. 12, § 189 en Kap. 26.

godgeleerden, die de meest lakse grondstellingen over de leugen hebben opgezet." [1])

Wat is in geval van nood beter: een leugen te zeggen, of alleen een dubbelzinnige wending te gebruiken? De Jezuïeten leeren dat alleen het laatste geoorloofd is.

De protestantsche leer over de leugen worde nog door een enkel voorbeeld uit de praktijk toegelicht. In een geschrift over de heksen, van den Franschen Kalvinist *Bodin* door den protestant *Fischart* vertaald in het Duitsch, worden verschillende wegen aangewezen om aan de heksen een bekentenis te ontlokken, o. a. ook de leugen: „Wil de van tooverij aangeklaagde niets bekennen, dan moet men hem zeggen dat zijn gevangen medeplichtigen tegen hem getuigd hebben, ook al hadden ze er nooit aan gedacht. Dan zal hij wel om zich te wreken hun met gelijke munt betalen. Zulke misleidingen, handgrepen en listen worden in het goddelijk en menschelijk recht als billijk toegelaten, hoewel St. Augustinus in zijn werk over de leugen en Thomas van Aquinen van meening zijn, dat men zich niet met leugens mag redden, maar de rechters storen zich niet aan dergelijke verklaringen en meeningen..... Men moet dan ook bekennen dat het een deugdzaam, loffelijk en noodzakelijk werk is een leugen te spreken om het leven van een onschuldige te redden, en daarentegen misdadig de waarheid te zeggen, als daardoor een onschuldige ten val komt. Zooals reeds Plato en Xenophon hebben gezegd, de overheid mag gerust liegen. Dat geldt vooral tegenover de toovenaars." [2])

Tegen deze in hare gevolgen zoo verschrikkelijke toepassing van de protestantsche leer verklaart de veelgesmade Jezuïet *Martin Delrio*: „Men is verplicht als punt van 't geloof te houden: De leugen is in zich zelf slecht, en derhalve zóó ongeoorloofd dat zelfs de paus hem niet door dispensatie

1) Stäudlin, t. a. pl. blz. 354.

2) *De Daemonomania Magorum*..... geschrieben durch..... Johann Bodin,.... durch..... Johann Fischart..... in Teutsche gebracht. (Straatsburg 1581) blz. 564 vlg.

geoorloofd kan maken. Als de rechter door een leugen de bekentenis afperst, dan is die bekentenis volstrekt niet voldoende voor de veroordeeling". [1])

In 't algemeen is het waar dat, op enkele uitzonderingen na, de talrijke zedeleeraars uit de Jezuïetenorde zich hebben onthouden van overdreven eischen, en *met betrekking tot de lasten aan de geloovigen op te leggen* liever de zachtere dan de strengere meeningen volgden, natuurlijk in zoover een ontwijfelbaar gebod van God of van de Kerk niet anders besliste. Ze hebben echter nooit nagelaten te wijzen op datgene wat als *volmaakter* en als *het hoogste* was *aan te raden*. Al hebben nu ook onder zoovele Jezuïeten-godgeleerden enkelen, door schijngronden misleid, eenige te ver gaande beslissingen gegeven, die door de Kerk werden verworpen, dan is dit nog geen bewijs van de slappe zedeleer der Orde. Want bij zoo moeilijke vraagpunten is voor den een of ander dwalen zeer goed mogelijk, en even goed als van de Jezuïeten zijn ook stellingen van andere ordesgeestelijken en van de wereldpriesters verboden. De veroordeelde stellingen werden door de betreffende schrijvers terstond teruggenomen, en het komt in geen enkelen Jezuïet op die te verdedigen.

Het streven naar zachtheid strekt den Jezuïeten tot eere en beantwoordt aan het voorbeeld van den Zaligmaker, die eenmaal heeft gezegd: „Wee u, gij schriftgeleerden! want gij legt de menschen lasten op, die ze niet kunnen dragen, en zelf raakt gij ze niet aan met een uwer vingers." (Lukas, 11, 46). Aan zichzelf hebben de Jezuïeten geen gemakkelijke eischen gesteld, en deze tegenspraak tusschen hun werkelijk leven en de hun toegedichte leer moest alleen reeds voldoende zijn om eerlijke tegenstanders te overtuigen.

Reeds *Voltaire* heeft hierop gewezen: „Men vergelijke toch eens Pascal's brieven met de preeken van pater Bourdaloue; men zal in de eerste de kunst der bespotting vinden, de kunst onverschillige dingen als misdaden voor te stellen

1) DELRIO, Disquisitionum Magicarum libri IV (1600), III, 120.

en met onbeschaamdheid te verguizen; bij pater Bourdaloue zal men leeren streng te zijn tegen zichzelf en toegevend voor anderen... Er bestaat geen grooter tegenspraak, geen grooter schande voor de menschheid dan een slappe zedeleer toe te dichten aan mannen, die in Europa een zeer hard leven leiden en in de binnenlanden van Azië en Amerika den dood tegemoet snellen." [1])

Zeker, zoo beweert men, het leven der Jezuïeten is over het algemeen onberispelijk, maar toch hun leer, de geest hunner orde is diep bedorven. *Dr. Zuidema* b.v. zegt het volgende: „Deze man, [Escobar,] die in zijn geschriften muggen uitzift en kemels doorzwelgt trots een geheel Sanhedrin; die door erger dan practizijnsstreken alle zedelijke banden ontrafelt; die zijnen medemenschen aanwijst, hoe zij al hun booze lusten kunnen volgen en toch beërven, wat den reinen van harte toegezegd is; die ten doel schijnt te hebben God te bespotten, *heeft zelf het leven van een heilige geleid; een afdoend bewijs, dat het kwaad niet schuilt in de persoonlijke verdorvenheid der schrijvers, maar in den verdorven geest der orde.*" [2])

Begrijpe nu, wie het kan, hoe het mogelijk is dat de geest eener orde diep bedorven is, terwijl de leden van die orde, die geheel en al doordrongen zijn van dien geest, toch het leven van een heilige kunnen leiden. 't Schijnt dat hier alle vruchten ver van den boom vallen.

Tot zulke dwaasheden vervalt men als men zonder diepgaande studie van een geheel bizondere wetenschap, eenvoudig een aantal stellingen en gezegden bijeenverzamelt, om te bewijzen wat men te voren, koste wat het kost, in die stellingen heeft willen vinden.

Hoe men ook de leer der Jezuïeten beschouwt, in hare grondstellingen, in hare toepassingen, of in de praktijk van het Jezuïetenleven zelf, de schrikkelijke beschuldigingen tegen haar ingebracht, dragen het brandmerk van de leugen in zich.

---

1) VOLTAIRE aan Latour, 7 Februari 1746.

2) DR. W. ZUIDEMA, De zedeleer der Jezuïeten, blz. 3.

XV.

Het verplichten tot zonde.

In de redevoering die *Antoine Arnauld* den 12den Juli 1594 tegen de Jezuïeten hield, komt onder andere ontzettende beschuldigingen ook deze voor: de Jezuïeten, die in hun overste Christus onzen Heer moeten beschouwen, moeten dan ook gehoorzamen als hun een moord wordt opgelegd. „Als Jezus Christus een moord zou bevelen, moet men die voltrekken. Derhalve, als hun Spaansche generaal beveelt den koning van Frankrijk te vermoorden of te doen vermoorden, dan moeten de Jezuïeten gehoorzamen.” [1])

De *algemeene* beschuldiging dat de gehoorzaamheid de Jezuïeten tot zware zonden en tot iedere misdaad kan verplichten is betrekkelijk nieuw. De uitvinder van deze fraaiigheid is zeker wel *P. Ph. Wolf* in zijne geschiedenis der Jezuïeten. Hij kenmerkt het als „een buitengewoon verschijnsel in de regelen dezer orde, dat men uit gehoorzaamheid jegens de oversten zelfs *doodzonden*, die volgens de leerstellingen der Kerk *de zwaarste beleedigingen tegen God* zijn, *kan bedrijven*, als het algemeen belang het vordert.” [2])

In de rij der aanklagers volgt dan Wolf's waardige evenknie als geschiedschrijver, namelijk Ridder *Von Lang*. Deze

1) Philippica Ant. Arnauldi, nomine universitatis Parisiensis actricis in Jesuitas Reos XII et XIII Julii 1594 (z. pl. 1594), blz. 14.

2) Algem. Geschichte der Jesuiten (Lissabon 1792) III, 348 Anm.

beweert in zijn „geschiedenis der Jezuïeten in Beieren": „De macht van den overste was overigens zoo groot dat hij zijn onderdanen in naam van onzen Heer Jezus Christus *een doodzonde kon opleggen*, als daarmee een algemeen goed doel bereikt kon worden." [1])

Görres heeft aldus op zijn pittige manier die ontdekking van Lang beoordeeld:

„De kostelijkste van alle ontdekkingen had de navorscher gedaan: de generaal heeft de macht om de Orde, zoo hem dat bevalt, tot verdere bezorging aan den duivel af te leveren, als hij een voor een aan ieder lid een kleine doodzonde oplegt. Had de ontdekker eenige ondervinding gehad op het gebied van geschiedkundige navorschingen, dan had de gemakkelijkheid, waarmee deze vondst zich aan hem voordeed hem reeds wat wantrouwend gemaakt, en wat scherper doen toezien. Had hij dien fijnen geest van den geschiedkundige gehad, dan was die terstond bij hem in verzet gekomen tegen de onderstelling, dat een geestelijke orde, door vrome mannen tot bevordering van Gods eer gevormd, tegelijk een verbond met den duivel had gesloten, en voor de oogen van de geheele wereld achter het altaar der Kerk diens kapel zou hebben opgericht." [2])

Hoe zijn nu *Lang* en zijne navolgers aan die gewichtige vondst gekomen? Het is, als altijd, weer een oppervlakkige kennisneming van een plaats uit de grondregelen der orde, n.l. in het 5de hoofdstuk van het 6de deel (Const. pars VI, c. 5). In zijn geheel luidt die plaats als volgt:

Dat de constituties niet op zonden verplichten. „De Sociëteit verlangt wel is waar dat al hare regelen en besluiten en geheel haar levenswijze geheel en al volgens ons Instituut zonder eenige afwijking worden onderhouden; van den anderen kant wenscht zij echter ook dat al hare leden bevrijd blijven van gewetensangsten en onnoodige bekommering, en daarom *opdat zij niet krachtens deze constituties of bepalingen in een*

1) LANG, Geschichte der Jesuiten in Bayern (Neurenberg 1819), blz. 70.

2) J. v. Görres, Polit. Schriften V, 222 vlg.

of andere zonde vallen, hebben wij in den Heer bepaald, dat behalve de gelofte waardoor de Sociëteit zich aan den regeerenden Paus verbindt, en de drie andere wezenlijke geloften van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid, *geen enkele* constitutie, besluit of levensregel verplicht op doodzonde of dagelijksche zonde (obligationem ad peccatum mortale vel veriale inducere), tenzij de overste dat uitdrukkelijk beveelt in naam van onzen Heer Jezus Christus of uit kracht van de gehoorzaamheid: en dit kan geschieden als het in sommige omstandigheden zeer bevorderlijk geacht wordt in het belang van een of ander in 't bizonder of van het algemeen. En (de beweegreden om de regels te onderhouden), moet niet zijn de vrees een zonde te bedrijven, maar de liefde en het verlangen naar algeheele volmaaktheid, en de meerdere eer van Christus onzen Schepper en Heer." 1)

In den samenhang is, deze plaats, zooals men ziet zeer duidelijk. Wat doet echter *Lang*? Hij laat het heele eerste gedeelte weg waar gezegd wordt dat de Sociëteit de onnoodige *vrees voor zonde in hare leden wil voorkomen* en begint zijn aanhaling eerst bij de woorden: „wij hebben in den Heer bepaald" (*visum est*); vervolgens schrapt hij ook het slot, dat de ware beweegreden aangeeft waarom de regels onderhouden worden. Zoo weergegeven is het niet te verwonderen dat men uit dien zin de beteekenis kan halen, dat de oversten

1) Quod constitutiones peccati obligationem non inducunt. Cap. V. Cum exoptet Societas universas suas Constitutiones, Declarationes, ac vivendi ordinem, omnino iuxta nostrum Institutum, nihil ulla in re declinando observari; optet etiam nihilominus suos omnes securos esse, vel certe adiuvari, ne in laqueum ullius peccati, quod ex vi Constitutionem huiusmodi aut ordinationum proveniat, incidant; visum est nobis in Domino, excepto expresso Voto, quo Societas Summo Pontifici, pro tempore exsistenti, tenetur, ac tribus aliis essentialibus Paupertatis, Castitatis et Oboedientiae, ***nullas*** Constitutiones, Declarationes, vel ordinem ullum vivendi, ***posse obligationem ad peccatum mortale vel veniale inducere;*** nisi Superior ea in nomine Domini Nostri Jesu Christi vel in virtute oboedientiae iuberet: quod in rebus, vel personis illis, in quibus iudicabitur, quod ad particulare uniuscuiusque, vel ad universale bonum multum conveniet, fieri poterit: et loco timoris offensae, succedat amor et desiderium omnis perfectionis; et ut maior gloria et laus Christi Creatoris ac Domini Nostri sequatur. (Const. pars VI, C. 5.)

hun ondergeschikten tot zonde kunnen verplichten, vooral als de woorden „*obligatio ad peccatum*" verkeerd worden vertaald met: verplichting *tot* zonde, in plaats van: verplichting *op* zonde.

Deze uitdrukking: *obligatio ad peccatum*, behoeft een nadere bespreking, wijl men beweert dat die wel degelijk beteekent: verplichting *tot* zonde. Vooreerst wordt door die beteekenis de geheele plaats *in zijn samenhang* louter onzin; en dit zou reeds voldoende zijn voor ieder verstandig mensch om die verklaring op zij te zetten. Maar ook de term zelf heeft die beteekenis niet, zooals blijken zal.

In het klassiek Latijn komt de zegswijze *obligare ad aliquid* verplichten *tot* iets, in 't geheel niet voor. In overeenkomst met andere goede Latijnsche wendingen kan men die woorden verstaan als: verplichten *op* zonde, in den zin van: *tot op een zonde, tot zonde toe.* Dit *ad* beteekent hier, zooals ook in andere klassieke uitdrukkingen (b. v. ad insaniam concupiscere tot gekwordens toe) *niet* het voorwerp of het doel der handeling, maar de stijging, den graad der verplichting: *tot* zonde *toe.* De uitdrukking is, evenals in het Nederlandsch, verkort uit: tot het bedrijven van zonde toe, d. i.: men is er toe verplicht, anders bedrijft men een zonde, dus: op straffe van een zonde te doen. In dien zin vindt men dan ook die woorden herhaaldelijk bij *Erasmus*, b. v. „praecepta Dei *obligant ad poenam* gehennae," „de geboden Gods verplichten ons *op straffe* van de hel." [1])

Al bestonden er nu echter van die zegswijze geen overeenkomstigen in het klassiek Latijn, dan moesten wij hem toch opvatten in de beteekenis, die nu eenmaal in het *middeleeuwsch* Latijn gangbaar is geworden. Wil men vele kunsttermen van de middeleeuwsche schrijvers op eigenzinnige wijze vertalen, dan handelt men niet alleen erg onnoozel, maar men zal ook zeer dwaze uitkomsten verkrijgen.

De uitdrukking *obligatio ad peccatum* is inderdaad een kunstterm geworden in de beteekenis van: verplichting *op*

1) Opera omnia I (Bazel '540), 673 vlg.

zonde, en alleen door verregaande onkunde van het middeleeuwsch Latijn kan men komen tot de volkomen valsche vertaling van: „verplichting *tot* zonde".

In de regels van den H. Franciscus [1]) en van den H. Dominicus, [2]) in de godgeleerde werken van den H. Thomas [3]) en van Meester Humbert [4]) en van latere godgeleerden [5]) is de uitdrukking *obligatio ad peccatum* als: verplichting *op* zonde, door den samenhang zoo duidelijk, dat iedere andere opvatting eenvoudig onmogelijk is.

Ook de andere gelijkluidende plaatsen van het Instituut der Orde sluiten iedere andere beteekenis uit. Zoo b. v. het opschrift van het hoofdstuk zelf: Quod constitutiones peccati obligationem non inducunt, „de constituties verplichten niet op zonde", verder de woorden die aan de gewraakte voorafgaan: Ne in laqeum ullius peccati, quod ex vi constitutionum huiusmodi aut ordinationum proveniat, incidant, „opdat zij niet krachtens deze constituties of bepalingen in een of andere zonde vallen".

In de Praagsche uitgave van het instituut (1757) wordt zelfs de inhoud van dit 5de hoofdstuk in den bladwijzer

---

1) In het 20ste hfdst. b.v. van de Regels voor de broeders en zusters van de derde Orde: „Qualiter in praedictis nemo obligetur ad culpam mortalem., enz.

B. P. Francisci Assis. Opp. omn. (Keulen 1849), blz. 104.

2) Praecepta obligantia ad mortale peccatum. (Const. Praedicatorum c. 5.)

3) In aliqua tamen Religione transgressio talis non obligat ad culpam neque mortalem neque venialem, sed solum ad poenam taxatam sustinendam. S Thom. 2. 2, q. 186, a. 9.

4) Willart, Ord. Praed. M. Humberti Expositio super Regulam, pars II (Montibus 1645) c. 15, p. 62: Matth. 7 praecepit eis ne cui dicerent. Quis audeat dicere quod intenderet eos Dominus per hoc ligare ad mortale et quod peccassent mortaliter praedicando?

5) B.v. Salmeron. Andries, Salmeronis doctrina de Iurisdictionis episcopalis origine ac ratione (Mainz 1871), blz. 44: Inter praecepta Dei distinctio est in robore, quaedam ad letale crimen obligant, quaedam etiam obligant quidem, sed minime ad letale; enz.

Suarez gebruikt obligatio ad peccatum en obligatio sub peccato door elkaar in dezelfde beteekenis. De virtute et statu religionis, tract. 8, lib. I, c. 2.

aangegeven met de woorden: Constitutiones non obligant *sub* peccato, „de constituties verplichten niet op zonde." [1])

Op twee plaatsen spreekt de H. Ignatius uitvoeriger van de gehoorzaamheid, en beide plaatsen beperken de gehoorzaamheid tot dingen, „waarin geen zonde gezien wordt" [2]) en „waartoe de gehoorzaamheid zich kan uitstrekken met onderhouding van de liefde Gods". [3]) In de noot geeft Ignatius de volgende verklaring van den laatsten zin: „d. i. in al die zaken waarin geen zonde bespeurd wordt", [4]) In hetzelfde hoofdstuk herhaalt hij dit voorbehoud met de woorden; „in alle zaken, waarin geen zonde kan erkend worden." [5])

Over de beweerde verplichting tot zonde bij de Jezuïeten vertelt *Dr. Zuidema* nog het volgende:

„Over deze verplichting is veel geschreven, vooral naar aanleiding van een beruchte plaats in de wetten (constitutiones) der orde. Daar wordt gezegd (VI, 5) dat buiten de geloften die de Jezuïet aflegt, geen wetten, bepalingen of leefregel hem ‚verplichting tot doodelijke of vergefelijke [*zonde*] kunnen opleggen, tenzij zijn meerdere hem in naam van J. C. of krachtens de gehoorzaamheid beveelt.' Dit staat er woordelijk, en men zou dus meenen, dat de meerdere den mindere in den naam van J. C. of krachtens de gehoorzaamheid kan bevelen een zonde, zelfs een doodelijke, te begaan. Nu komt evenwel de uitdrukking *ad* (of *sub*) *mortale obligare*, met weglating van *peccatum* (zonde), dus letterlijk: *tot* (of *onder*) *doodelijke verplichten*, in onze en alle Jez. schrijvers dikwijls voor; de lezer bemerkt spoedig, uit het zinsverband, waarin ze altijd staat, dat het een verkorte zegswijze is voor: *zoodanig verplichten, dat men door aan die verplichting niet te voldoen, een doodelijke zonde begaat;*

1) Const. pars 6. c. 5; blz. 144.

2) Ubi peccatum non cerneretur.

3) Omnibus in rebus, ad quas potest cum caritate se oboedientia extendere.

4) Huiusmodi sunt illac omnes, in quibus nullum manifestum est peccatum.

5) In omnibus ubi definiri non possit aliquod peccati genus intercedere.

dus juist het tegendeel. Maar hiermede is onze vraag niet beantwoord. Want nu blijkt de beteekenis te zijn, dat de Jezuïet, zoolang hij aan zijn geloften getrouw blijft, geen doodelijke zonde begaat door de wetten enz, der Orde te overtreden; doch wel, wanneer hij niet doet, wat zijn meerdere hem in naam van J. C. of krachtens de gehoorzaamheid beveelt. Nu is het duidelijk, dat de meerdere die woorden „in naam van J. C." of „krachtens de gehoorzaamheid" naar goeddunken kan voegen bij 't bevel hem zijn pantoffels te brengen en bij 't bevel naar China te gaan; bij 't bevel melaatschen te verplegen, en bij 't bevel een rijke erfdochter in 't klooster te lokken, of aan een vromen gelukzoeker te koppelen. Ergo....." [1])

Afgezien van lage onbewezen hatelijkheden, waarvan trouwens het heele boek van Dr. Zuidema wemelt, merk ik alleen op, dat Dr. Zuidema maar *een paar woorden* verder had moeten lezen van de plaats die *hij aanhaalt.* Daar staat uitdrukkelijk, dat de overste alleen dan op die wijze gebieden kan, „als het *zeer bevorderlijk geacht wordt in het belang van een of ander in 't bizonder of van het algemeen".* (Zie boven blz. 245.)

Vervolgens zegt Dr. Zuidema over de blinde gehoorzaamheid:

„Tot hetzelfde onderwerp behoort de nog meer beruchte plaats, Constit. VI, I.: Een ieder moet overtuigd zijn, dat zij, die onder gehoorzaamheid leven, zich door de Goddelijke Voorzienigheid door middel van hun oversten moeten laten dragen en besturen, geheel alsof zij lijken waren. Dit staat er: *perinde ac si cadaver*, en *deze* woorden laten geen andere uitlegging toe. Nu schijnen er uitgaven of verklaringen van de constitutiones te bestaan, waarin hieraan de bepaling is toegevoegd: *mits geen zonde bespeurd wordt*, n. l. in het bevel van den meerdere; doch Pierson heeft terecht opgemerkt (Intimis), dat waar men zich als een lijk in handen van een ander geeft, reeds geen oordeel over het al of niet zondige in een bevel van dien ander meer mogelijk is." [1])

1) Dr. W. Zuidema. De zedeleer der Jezuïeten, blz. 71, 72.

1) T. a. pl. blz. 72.

Deze opmerking van Pierson, die Zuidema tot de zijne maakt is toch wel al te onnoozel. Men dient toch beeldspraak te verstaan. Door de uitdrukking „gehoorzamen als een lijk" of die andere die Ignatius ook gebruikt: „als een staf in de hand van een grijsaard", wordt niets anders bedoeld dan door een *beeld* te veraanschouwelijken den hoogsten graad van gehoorzaamheid, natuurlijk alleen in geoorloofde en goede zaken; en wie neemt nu beelden en vergelijkingen in den meest letterlijken zin op? Overigens vindt men de vergelijking van een lijk reeds bij den H. Franciscus van Assisië. Hij verklaarde n.l. de hoogste en volmaakste gehoorzaamheid onder het beeld van een lijk, dat zich zonder morren overal laat plaatsen [1]) De H. Basilius zegt dat de kloosterling moet gehoorzamen als de bijl in de hand van den houthakker. [2])

De zoogenaamde „blinde gehoorzaamheid", een uitdrukking reeds bij de kerkvaders in gebruik, sluit volstrekt niet het oordeel uit over de zedelijkheid der bevolen handeling, maar alleen bedenkingen over verstandigheid, doelmatigheid, het mogelijke of onmogelijke, van een bevel dat geen zonde in zich sluit. Mocht er eenige twijfel opkomen omtrent de onzondigheid van een bevel, dan staat het iederen ondergeschikte vrij, daarover raad te vragen bij mannen die hij vertrouwt, zoowel binnen als buiten de orde. En juist op de plaats, waar de H. Ignatius van „de blinde gehoorzaamheid spreekt, maakt hij zulke beperkingen, die *iederen* redelijken twijfel uitsluiten.

In het eerste ontwerp van de constituties zegt de H. Ignatius bij deze gelegenheid: wij moeten zoo gehoorzamen dat wij in alle *onverschillige* zaken, waarin wij *volstrekt geen* zonden kunnen bespeuren, bereid zijn zoo naar de stem der

---

1) Permoti socii dixerunt ei (S. Francisco): Dic nobis pater quae sit perfecta et summa oboedientia. At ille verum describens oboedientem *sub figura mortui*, respondit: Tolle corpus exanime, et ubi placuerit pone; videbis non repugnare motum, non murmurare situm, non reclamare situm. Vita S. Franc. auctore B. Thoma de Celano (Rome 1880), blz. 99 en B. Franc. Ass. opera omn. (Keulen 1849) blz. 345 vlg.

2) *Basilius* in Constit. Monach. c. 18, 12.

gehoorzaamheid te luisteren als ging ze uit van Christus onzen Heer; [1]) en kort daarop beperkt hij nogmaals de gehoorzaamheid tot dingen, waarin volstrekt geen zonde gelegen is. [2])

Dat een overste nooit het recht kan hebben iets zondigs te bevelen spreekt daarenboven vanzelf. De katholieke Kerk leert het uitdrukkelijk: Beveelt een wereldlijke of geestelijke overheid iets wat zonde is, dan mag op geenerlei wijze gehoorzaamd worden, want boven alle geboden staat het gebod van God, en van het onderhouden van Gods geboden kan noch keizer noch paus ontslaan.

Een orde die zou leeren dat een overste tot zonde kan verplichten, zou nooit door de Kerk erkend zijn. Nog veel minder zouden zoovele duizenden, waaronder zich, ook volgens het getuigenis van de meest verbitterde Jezuïetenvijanden, toch vele vrome en geleerde mannen bevonden, het tot hun hoogste geluk hebben gerekend, leden van een orde te zijn, die desnoods ook zware zonden en misdaden kan opleggen. Dat een mensch uit zwakte en hartstocht de geboden van God overtreedt, is te begrijpen; dat een vroom en godvreezend mensch toetreedt tot een vereeniging, waarin hem ieder oogenblik een zware zonde, een afschuwelijke misdaad bevolen kan worden, is volstrekt onbegrijpelijk, — zoo iemand moet een monster van zedeloosheid zijn en daarenboven uitermate bekrompen geestvermogens bezitten.

De dwaasheid van de bewering dat de gehoorzaamheid de Jezuïeten tot zonde kan verplichten is zoo tastbaar, dat vele *protestantsche* geleerden de onmogelijkheid ervan hebben aangetoond; zelfs zijn er, die aanvankelijk door onkunde en oppervlakkigheid deze beschuldiging hadden uitgebracht maar door beter inzicht gedwongen werden ze in latere geschriften te herroepen.

1) En manera, que en todas cosas *indiferentes*, que no podamos juzgar ó jurar que sean pecado *alguno*, seamos prestos.... J. DE LA TORRE, Constitutiones S. J. latinae et hispanicae (Madrid 1892), blz. 383.

2) En todas cosas que el Superior ordena, donde no se pueda determinar, como es dicho, que haya *alguna especie* de pecado, T. z. pl.

Tegen Jordan schrijft *Ellendorf* het volgende: „Ten slotte nog een opmerking tot verdediging der Jezuïeten. Jordan heeft in zijn geschrift: De Jezuïeten en het Jezuïetendom, beweerd, dat de generaal in den naam van Jezus krachtens de gehoorzaamheid tot doodzonde kan verplichten. Hij heeft de plaats eerlijk aangehaald met den oorspronkelijken tekst, maar hij heeft over het hoofd gezien, dat *obligationem ad peccatum mortale inducere* in de taal der Jezuïeten beteekent: *sub peccato* d. i.: een verplichting *op* doodzonde opleggen." [1])

Gieseler schrijft in zijn kerkelijke geschiedenis: „Deze plaats is zeer dikwijls verkeerd verstaan. *Obligatio ad peccatum* is in het monniken-Latijn niet verplichting *tot* zonde, maar verplichting *op* zonde, op straffe van zonde, d. i. een verplichting waarvan de verwaarloozing tot zonde wordt aangerekend." [2]) In gelijken zin spreekt *Steitz:* [3])

Tot degenen die hun vroegere aanklacht introkken behooren *von Reuchlin* [4]) *Niedner*, [5]) *Gardiner* en *Ranke*. Vooral de herroeping der twee laatsten is merkwaardig.

Gardiner, de grootste Engelsche geschiedschrijver onzer dagen had in zijn „Engelsche geschiedenis" gezegd: „De Jezuïet moest alle bevelen volbrengen, zelfs als de voltrekking hem een doodzonde dacht te zijn," [6]) Door pater Kingdom in een schrijven van 24 April 1891 beter ingelicht over de beteekenis van de constituties, antwoordde Gardiner reeds een week later, dat hij zijn dwaling inzag, en in alle nog niet verkochte exemplaren met verwijzing naar bedoelde plaats een strook zou laten inplakken met de woorden: „De Jezuïet moest alle bevelen volbrengen, als hij niet overtuigd was, dat hem een zonde bevolen werd." [7])

---

1) ELLENDORF, Moral und Politik der Jesuiten, blz. XXIII.

2) GIESELER, Kirchengeschichte III (Bonn 1853), 2, 535,[30].

3) Realencyklopädie XIX[1], 671; Jahrbücher der Deutschen Theologie (1864), blz. 148—164.

4) VON REUCHLIN, Pascals Leben (1840) blz 110.

5) NIEDNER, Lehrbuch der christlichen Kirchengeschichte (2e druk.)

6) GARDINER, A students History of England II, 437.

7) De briefwisseling in: Letters and Notices (Roehampton 1891), blz. 95 vlg.

Niet zoo spoedig en edelmoedig geschiedde de herroeping door den Pruisischen geschiedschrijver *Ranke*. In de eerste uitgaaf van zijn geschiedenis der Pausen (1834) heeft Ranke de beschuldiging uitgesproken, dat de overste den Jezuïet een zonde kan opleggen. In de tweede uitgaaf nam hij de aanklacht terug, daar men hem op de valsche vertaling en verklaring gewezen had. In deze en in de volgende uitgaven luidt die plaats aldus: „Men kan zijn oogen nauwelijks gelooven als men dit leest. En inderdaad nog een andere opvatting is mogelijk dan die zich op het eerste gezicht aanbiedt. Obligatio ad peccatum mortale vel veniale *zal wel meer* de verplichting beteekenen, op welke men aan een constitutie gehouden is, zoodat degene die ze niet onderhoudt, schuldig is aan een van de beide soorten van zonde (doodzonde of dagelijksche zonde.) Alleen zal men toegeven, dat de constitutie duidelijker had moeten zijn, en men zal het niemand kwalijk kunnen nemen,die te goeder trouw,*ea* (zie beneden bl. 245 noot 1) laat slaan op *peccatum mortale vel veniale* en niet op *constitutiones*".

In de zesde druk is zijn herroeping iets beter: „Men kan zijn oogen nauwelijks gelooven, als men dit leest. Want het natuurlijkste en wat het meest voor de hand ligt is *ea* te laten slaan op *peccatum mortale vel veniale*, zoodat dan de overste voorzeker een zonde kon toelaten. *Maar toch heeft men inderdaad dat niet bedoeld.* De constitutie sluit zich aan bij den Dominikanerregel, waarin de priors gemachtigd worden: praecepta facere quae transgressores obligabunt non solum ad poenam, sed etiam ad mortalem culpam, bevelen te geven die de overtreders zullen verplichten niet alleen op straf, maar zelfs op straf van doodzonde. Er is hier geen spraak van bevelen, waarvan de overtreding een innerlijke schuld in zich sluit."

We hoeven niet aan te toonen, hoe nietig de verschillende verlegenheidswendingen zijn die Ranke hier gebruikt. De opvolging van de eenvoudigste regelen der wetenschappelijke kritiek: inachtneming van het spraakgebruik en van den samenhang zou toch voor „den meester der geschiedkundige

kritiek" een dwaling onmogelijk hebben gemaakt. Hier voldoet zijn herroeping. Deze herroeping en de meening van vele protestantsche geleerden is een nieuw bewijs van de dwaasheid van hen, die nog steeds die onzinnige beschuldiging willen handhaven.

De meening dat de oversten de Jezuïeten tot zonde kunnen verplichten moet derhalve op spraakkunstige, zakelijke en uitwendige gronden als een bloot verdichtsel verworpen worden. Terecht verklaart dan ook de Evangelische bond: „Het is intreurig dat zoo lang afgedane fabelen ook nu nog worden opgewarmd." [1])

1) Anti-Duhr, blz. 14.

XVI.

Het doel heiligt de middelen.

„Gelijk men zich geen neger kan denken zonder zwarte huidskleur, zoo is ook de spreuk: ‚Het doel heiligt de middelen', onafscheidelijk met den naam der Jezuïeten verbonden." [1]) Deze woorden voor vele jaren door een protestant geschreven, vinden ook nu nog hun toepassing bij vele geleerden en ongeleerden, die waar het aanklachten geldt tegen de Jezuïeten, zich te voren ontheven achten van de plicht een grondig onderzoek in te stellen.

Wanneer deze beschuldiging het eerst tegen de Jezuïeten-orde werd ingebracht, is niet meer te bepalen; waarschijnlijk viel ze hun reeds bij hun stichting als een soort erfenis toe. Reeds de H. Paulus immers moest zich tegen die aantijging verdedigen met de woorden: „En laat ons geen kwaad doen, om het goede te bereiken, zooals men ons lasterend in den mond legt." [2])

Niet alleen in allerlei dagbladen, maar ook in talrijke geleerde werken wordt het beginsel: „Het doel heiligt de middelen", de Jezuïeten ten laste gelegd; zooals bij Dr. Zuidema, [3]) Martensen, [4]) Guericke, [5]) Hartmann, [6]) enz.

1) FISCHER, Aburtheilung der Jesuitensache (Leipzig 1853), blz. 54

2) Et non, sicut blasphemamur et sicut aiunt quidam nos dicere, faciamus mala, ut veniant bona (Rom. 3, 8).

3) De zedeleer der Jezuïeten, blz. 54.

4) Christliche Ethik I (3de druk, Gotha 1878), 523 vlg.

5) Handbuch der Kirchengeschichte, III[6] (Leipzig 1846), 321.

6) Phänomenologie des sittlichen Bewusztseins, 665.

Bewijzen dat de Jezuïeten, of ook maar een enkele, deze verderfelijke stelling werkelijk hebben geleerd of toegepast, worden ook in deze geleerde werken niet gegeven, want het bewijzen van aanklachten tegen de Jezuïeten, zelfs van een zoo schrikkelijk onteerende als deze, is natuurlijk overbodig.

De oorzaak van dat beschuldigen zonder deugdelijk onderzoek, verklaart *Paulsen* aldus:

„De Sociëteit van Jezus zal, evenals alle andere vereenigingen, niet uit louter heiligen, maar ook niet uit louter schurken, of zooals een protestantsch geschiedschrijver hen betitelt, uit mannen der boosheid, maar uit menschen hebben bestaan. Dat echter dit beginsel juist hun in 't bizonder wordt verweten, zoo zou een verdediger van de Orde kunnen aanvoeren, daarvoor bestaat een zeer aannemelijke reden: hoe sterker een partij is, des te lastiger is zij voor de andere, en hoe grooter en verrassender haar overwinningen zijn, des te zekerder worden die door de tegenstanders uitgekreten als verkregen met oneerlijke middelen." [1])

Fischer betreurt insgelijks dat gebrek aan onderzoek waaraan zich bij deze aanklacht zelfs geleerde en eerbiedwaardige mannen schuldig maken.

„Men zegt niet te veel, zoo verklaart hij, met te beweren dat dit beginsel wordt beschouwd als het kort begrip van alle beschuldigingen tegen de Jezuïeten..... Of echter het bewijs dat de Jezuïeten dit beginsel als een grondstelling hunner orde hebben aangehangen, niet nog aan een streng onderzoek onderworpen moet worden, dat schijnt ternauwernood op te komen bij een of ander van de vele duizenden, die deze bewering hebben aangenomen als een grondwaarheid die geen bewijs behoeft, als een onverdragelijk geloofspunt waaraan de openbare meening zijn zegel gehecht heeft..... Wat echter niet alleen bevreemdend maar ook bedroevend is, is het feit dat zelfs geleerde en eerbiedwaardige mannen zich zoozeer door een vooroordeel laten innemen, dat zij zich ontslagen

1) System der Ethik (Berlijn 1899), 187 vlg.

achten van ieder onderzoek naar de gegrondheid van een zoo harde beschuldiging." [1])

Wie zulk een onderzoek wil instellen, moet eerst een duidelijk begrip hebben van de *beteekenis* der hierbedoelde stelling. Het onnadenkend herhalen van deze beschuldiging heeft ten gevolge gehad dat men de stelling: „Het doel heiligt de middelen", als een schrikbeeld vreest en verafschuwt. Vele lezers zullen zich niet weinig verwonderen, als wij hun verklaren, dat dit beginsel in zoover het maar één deugdelijken zin toelaat, niet alleen door de Jezuïeten maar door de heele katholieke Kerk aangenomen en gevolgd wordt. Want de *eenige* beteekenis is, dat een heilig doel alle middelen heiligt, *die geheiligd kunnen worden.* Zoo is het niets anders dan de christelijke leer van de *goede meening;* zoo is het alleen een andere vorm van de goddelijke uitspraak: „Als uw oog helder is, zal uw geheele lichaam verlicht zijn." (Matth. 6, 22). [2])

Derhalve, in zijn eenig ware beteekenis opgevat, verkondigt deze stelling geen verwerpelijke maar een gezonde- zelfs goddelijke leer en is dus geen punt van aanklacht tegen de Jezuïetenorde. Om veroordeelenswaardig te zijn, moet ze aldus worden opgezet: *Het doel heiligt die middelen, die niet geheiligd kunnen worden,* of korter: *Het doel heiligt de slechte middelen.* En zoo is ze nooit door de Jezuïtenorde geleerd of verdedigd.

Had men met deze nauwkeurigheid de beschuldiging ingebracht, niemand had ze kunnen staande houden, want men had geen verwarring kunnen stichten door aan de woorden: „Het doel heiligt de middelen" een beteekenis te geven, die ze niet hebben en ook onmogelijk kunnen hebben. Want de woorden: „Het doel heiligt de slechte middelen" bevatten een innerlijke tegenspraak, en, men vergeve ons de uitdrukking, louter onzin, zooals beneden zal blijken. Wien het om de waarheid te doen is, zal met ons de vraag stellen als volgt: Heeft de Jezuïetenorde ooit openlijk of bedektelijk

1) FISCHER, t a. pl. 48 vlg.

2) Si oculus tuus fuerit simplex, totum corpus tuum lucidum erit.

17

de stelling geleerd of toegepast: „*Het doel heiligt de slechte middelen ?*

Om deze vraag nauwkeurig en volledig te kunnen beantwoorden, laten wij het woord aan beide partijen: de *Jezuïeten* en hunne *aanklagers*.

De grondstellingen van de Jezuïeten kan men op drie verschillende wijzen leeren kennen: uit het *Institutum Societatis Jesu*, uit hun voornamere schrijvers en uit de geschiedenis van de Orde. Het *Institutum* bevat vooreerst de pauselijke bullen waardoor de Orde werd gesticht en goedgekeurd, vervolgens de wetten en regels gemaakt door den H. Ignatius, de besluiten van de algemeene vergaderingen, en de verordeningen van de algemeene oversten. Van dit *Institutum* heeft de 13de algemeene vergadering een *uittreksel* (*Epitome*) uitgegeven, dat later (1847) door den generaal Roothaan vermeerderd en herdrukt werd. Bij alle opgaven in dit uittreksel wordt naar het *Institutum* zelf verwezen. De waarheidlievende lezer kan dus hieruit gemakkelijk zich een denkbeeld vormen van het doel en de middelen van de Jezuïetenorde. In alle groote boekerijen kan men zoowel het *Institutum* als dat *Epitome* vinden.

Als doel van de Orde wordt in de eerste zes regels van het *Epitome* aangegeven: het heil en de volmaking der zielen, een doel dat ook de Verlosser der wereld nastreefde. Aan een heilig doel ontbreekt het dus niet. De *middelen* worden besproken in het 4de en 5de deel van het *Epitome*. Deze hebben tot opschrift: „Over de middelen waardoor de leden tot eigen volmaaktheid worden gebracht," en „over de middelen waarvan de Orde zich bedient tot heil van den naaste." In 15 hoofdstukken worden ze dan opgegeven en besproken. Men onderzoeke nu eens die middelen, en toone ons er ook *maar één dat slecht is*. In het Instituut was dus geen plaats voor de stelling: „Het doel heiligt de *slechte* middelen."

Nu de schrijvers van de Jezuïeten. Het is hier niet eens noodig erop te wijzen, dat de leer van de Orde niet door enkele schrijvers maar door allen te samen vertegenwoor-

digd wordt. Want allen zonder uitzondering stemmen overeen in de leer omtrent de verhouding van de middelen tot het doel bij alle menschelijke handelingen.

Als bewijs zouden hier kunnen aangehaald worden *alle* Jezuïeten die bij een of andere gelegenheid hebben geschreven over de zedelijke waarde der menschelijke handelingen. Meer dan voldoende is het, als wij uit de 17de, 18de en 19de eeuw telkens één Jezuïet aan het woord laten.

Een van de aanzienlijkste godgeleerden van de 17de eeuw is de Jezuïet *Paul Laymann*. In het eerste boek van zijn groot werk over de zedelijke godgeleerdheid spreekt hij over de menschelijke handelingen, en zegt: „Een doel dat goed is, maakt een handeling die in haar aard slecht is, niet goed, maar het laat de handeling volstrekt en geheel en al (simpliciter et undequaque) slecht; b.v. wie steelt om een aalmoes te geven, begaat een onzedelijke handeling van onrechtvaardigheid, maar niet een zedelijk goede van barmhartigheid." Pater Laymann beroept zich hiervoor op de leer van den H. Augustinus, die zegt: „Liegen om iemand te bevoordeelen, is zonde, evenzoo stelen bij een rijke om het gestolene aan de armen te kunnen geven." „Hetzelfde leert de H. Augustinus in zijn werk tegen de leugen (Hoofdst. 7), waar hij in 't algemeen verklaart: „Datgene wat zeker zonde is, mag men onder geen enkel voorwendsel doen, onverschillig of dit voorwendsel een goede zaak is, of een goed doel, of een goede meening". En de apostel zelf veroordeelt de stelling (Rom. 3,8): „Laat ons het booze doen om het goede te bereiken." [1])

Een uitstekend godgeleerde van de 18de eeuw was pater *Edmond Voit*, hoogleeraar aan de hoogeschool te Würzburg. In de zesde druk van zijn zedelijke godgeleerdheid bevindt zich een verhandeling over de menschelijke handelingen. Daar lezen wij: „Iedere keuze van een slecht middel is slecht,.... omdat zooals boven gezegd is, reeds het willen van een als slecht erkend voorwerp de handeling onzedelijk maakt.... Als een goed doel wordt nagestreefd met behulp

[1]) Theologia moralis lib. 1, tr. 2. c. 9 (Bamberg 1669), blz. 27.

van een slecht middel, dan wordt de handeling geheel en al slecht." [2])

Met deze leer van de oude Jezuïeten stemmen de nieuwe volkomen overeen. Het nieuwste werk dat ons vraagstuk behandelt is de tweedeelige zedeleer van pater *Cathrein*. In het hoofdstuk „over de oorzaken of bronnen van de innerlijke goedheid van den wil" lezen we het volgende: „Alle handelingen die, wat hun voorwerp betreft, *zedelijk onverschillig* zijn, zooals b. v. eten, arbeiden, enz., en eveneens alle handelingen, die krachtens hun voorwerp *zedelijk goed* zijn, zooals aalmoezen geven, bidden, enz. zijn goed of slecht, naarmate de wil goed of slecht is, waarvan deze handelingen uitgaan.... De uiterlijke handelingen daarentegen, die uit hun aard slecht zijn, als leugen, meineed, diefstal, ontleenen ook alle hun subjectieve slechtheid aan de inwendige beweging van den wil; die wil echter moet bij voldoende kennis noodzakelijk slecht zijn, omdat hij op een slecht voorwerp gericht is. Want de wil, die het slechte nastreeft, is slecht, en deelt deze slechtheid ook mede aan de handelingen die van hem uitgaan.... De wil die gericht is op een zedelijk slecht voorwerp, kan door geen uitwendig doel goed worden. Wie dus de slechtheid inziet van het stelen, kan om geen enkel doel, al is het nog zoo goed, den wil hebben om te stelen zonder dat zijn wil slecht wordt." [2])

Dit zij voldoende omtrent de schrijvers van de orde. De lezer zal nu wel de overtuiging hebben opgedaan dat de Jezuïeten de stelling: „Het doel heiligt de slechte middelen", *niet leeren*. Hebben ze nu misschien dat beginsel toch gevolgd in hun *daden?* Daarover moet de geschiedenis van de orde ons uitsluitsel geven. De vraag is dus: hebben de Jezuïeten allen of ten minste voor de meerderheid, misdaden begaan, die alleen kunnen verklaard worden als de toepassing van

1) Theologia moralis concinnata a *P. Edmundo Voit S. J.*, I (6de uitg. Würzburg 1769), 18 vlg.

2) Cathrein, Moralphilosophie. Eine wissenschaftliche Darlegung der sittlichen, einschlieszlich der rechtlichen Ordnung I (Freiburg i. B.), 232.

de stelling: „Het doel heiligt de slechte middelen"? Het spreekt toch vanzelf dat misslagen van afzonderlijke leden niet de praktijk vormen van de heele orde. En evenzoo spreekt het vanzelf, dat verkeerdheden begaan kunnen worden, zonder dat het geweten zich beroept op de bedoelde stelling.

Hoe zal nu bovengestelde vraag door de geschiedenis beantwoord worden? Volgens het beginsel, dat iedereen voor eerzaam gehouden moet worden tot zijn eerloosheid bewezen is, kunnen de Jezuïeten gerust naar hun geschiedenis verwijzen, en afwachten dat men hun met opgave van tijd en plaats algemeene verkeerdheden aanwijst, die in de gewraakte grondstelling hun verklaring vinden. Het boek zelf, dat wij hier schrijven, is een stuk gschiedenis van de orde en geeft een kritische bespreking van de voornaamste misdaden die aan de Jezuïeten verweten worden. De lezer beproeve het of deze „misdaden" hem kunnen overtuigen dat de Jezuïeten werkelijk bedoeld beginsel in toepassing brengen.

Hier kan gewezen worden op een schitterend getuigenis, dat aan de orde van het nieuwe Duitsche rijk ten deel viel. Toen de vijanden van de Jezuïeten besloten waren hen uit het rijk te verdrijven, ontbrak het niet aan opgewekten ijver om gronden voor deze uitzetting te zoeken; het ontbrak niet aan geschikte geschiedboeken en bronnen; het ontbrak eindelijk niet aan geleerde mannen, die deze boeken en geschriften wisten te benuttigen. De uitkomst was de openlijke verklaring in den rijksdag dat men van geen enkel lid dier orde een misdaad kon bewijzen. [1]) Evenmin ook wist men van de orde als lichaam misdaden aan te geven met opgave van tijd, plaats en omstandigheden. De feitelijk gevolgde uitdrijving bewijst evenmin hun schuld als ieder andere terechtstelling, die voltrokken wordt tegen de gerechtigheid zonder voorafgaand onderzoek.

Derhalve, dat de Jezuïeten de stelling: „Het doel heiligt de slechte middelen" leeren of toepassen, moeten hun tegen-

---

1) Vgl. Warnkönig, Socialdemokraten und Jesuiten (Berlijn) blz. 42 vlg.

standers nog steeds bewijzen uit het Instituut van de Jezuïeten, uit hun geschriften en uit hun geschiedenis.

Voor dit bewijs laten wij nu het woord aan hun *beschuldigers*. Met hen, die zich geheel en al aan de wetenschappelijke kritiek onttrekken, hebben we hier niet te doen. Daartoe behooren al degenen die alleen in algemeene bewoordingen spreken, of die zich van de zaak afmaken met uitroepen als: „Is er nog zulk een bewijs noodig?", of die in het kringetje ronddraaien: „De Jezuïeten leeren die verderfelijke stelling want zij hebben er duizendmaal naar gehandeld; zij hebben volgens dit beginsel gehandeld, want zij leeren het in hun zedeleer."

Wij wenden ons dus tot die aanklagers die bepaalde aanhalingen trachten te geven, waarin de onzedelijke leer: „Het doel heiligt de slechte middelen," zou vervat zijn. Het zal blijken dat men bij die pogingen de allereerste regelen der kritiek met voeten heeft getreden.

In de „Inleiding" van dit boek werd bij beschuldigingen ingebracht tegen de leer der Orde, behalve nauwkeurige vaststelling van den tekst, ook nog het volgende gevorderd: „Die woorden dient men niet alleen in hun verband te beschouwen, maar ook zin en beteekenis uit andere gelijkluidende plaatsen te verklaren en uit te leggen." (blz. 2). Deze alleszins billijke eisch is men in het onderhavige geval volstrekt niet nagekomen. Men heeft op zichzelf staande zinnen die bij de oplossing van afzonderlijke vraagstukken in 't kort werden neergeworpen, uitgezocht, er een valsche beteekenis aan gegeven, en met die valsche beteekenis het schandelijk beginsel der Jezuïeten bewezen. De allernatuurlijkste eisch der kritiek is: De leer van een schrijver moet bewezen worden vóór alles uit die gedeelten, waarin het strijdpunt uitdrukkelijk en uitvoerig wordt behandeld; derhalve in dit geval: in de verhandelingen van de Jezuïeten over de deugdzaamheid van de menschelijke handelingen; dezen regel heeft men op onverantwoordelijke wijze eenvoudigweg verwaarloosd.

In zijn vlugschrift: „Het oude lied: Het doel heiligt de middelen", verhaalt pater *Roh:*

„Tijdens de missie te Frankfort a. M. in het najaar van 1852 werden de Jezuieten met allerlei spot- en smaadschriften letterlijk overstelpt. In alle toonaarden namelijk werd het oude liedje opgedreund: het doel heiligt de middele, eerste grondbeginsel van de Jezuïetenzedeleer. Ik achtte het nuttig bij het einde der missie van den preekstoel de volgende verklaring te geven: Ten 1ste. Als iemand aan de rechtsgeleerde faculteit van Heidelberg of Bonn een boek aanwijst door een Jezuïet geschreven, waarin volgens het oordeel van de faculteit de verderfelijke grondstelling zich bevindt: *Het doel heiligt de middelen,* [d. i.: de slechte middelen] met deze of met andere gelijkbeteekenende woorden, zal ik volgens de beslissing van de faculteit aan die persoon 1000 gulden uitbetalen. Ten 2de. Wie echter, zonder dit bewijs te geven, mondeling of schriftelijk aan de Jezuïeten die schandelijke leer toeschrijft, is een eerlooze lasteraar." Ik verzocht tevens de aanwezigen aan deze verklaring de grootst mogelijke openbaarheid te geven.

„Eenigen tijd daarna verscheen een klein opstelletje uit Lubeck in het volksblad van Halle, en de schrijver vorderde de 1000 gulden, daar genoemde stelling letterlijk geschreven stond in het Instituut zelf van de Orde (Const. p. VI, cap. 5). Als een loopend vuurtje verspreidde zich die tijding door de heele vijandelijke pers. Ik haalde toen in de „Volkshalle" dat heele hoofdstuk aan en beredeneerde het. Het Volksblad van Halle herriep terstond en verklaarde dat het in dwaling was gebracht. Maar geen enkel ander blad, bij mijn weten, volgde dat voorbeeld. De Elberfeldsche courant zelfs verkondigde drie weken na het verschijnen van mijn antwoord en gemelde herroeping, zonder hiervan te gewagen de aanklacht van het blad van Halle als kersversche nieuwigheid." [1])

---

1) Roh, Das alte Lied: „Der Zweck heiligt die Mittel (Freiburg 1869) blz. 3 vlg.

Omstreeks Kerstmis van 1861 gaf pater Roh te Halle de conferentiën in de katholieke kerk. Daar kwam hem een dictaat onder de oogen dat professor A. Tholuck te Halle aan zijn leerlingen plag te geven, als hij in zijn voorlezingen over zedeleer en zedekunde aan de Jezuïeten gekomen was. Het luidde als volgt: „Het doel heiligt de middelen; van oudsher wordt deze stelling ook door katholieke schrijvers aan de Jezuïeten toegeschreven. Het mocht derhalve opzien baren toen pater Roh in 1852 aanbood 1000 gulden te betalen, als iemand deze stelling aanwees in een geschrift van de Jezuïeten. Een protestant uit Lubeck beproefde het met de grondregelen van de Sociëteit van Jezus (constitutiones Societatis Jesu). De pater weerlegde hem en terecht in het volksblad van Halle 1852. De katholiek Ellendorf toont uitvoerig aan dat deze stelling te vinden is in het werk van Filliucius' over de zedeleer (Tract. moralis). Ze wordt ook gevonden bij Hurtado: *Honestantur media ex causa finali*, de middelen worden geheiligd door het doel." [1])

Ellendorfs boek „zedeleer en staatkunde der Jezuïeten" was reeds in 1840 te Darmstadt verschenen, en de bewijsvoering bevindt zich op blz. 43 in deze bewoordingen: „Filliucius voert ook als grond aan: „wijl het einddoel de heiligheid van de handeling bepaalt"! Toen aan Tholuck gevraagd werd bedoelde plaats in Filliucius aan te wijzen, verklaarde hij, „dat hij de plaats zelf niet had gelezen, daar het bekend was dat de Jezuïeten deze grondstelling gevolgd hadden, en het stond ook in Ellendorf. [2])

Noch Ellendorf, noch Tholuck schenen erop te letten dat bij deze aanklacht bedoeld werd de stelling: „Het doel heiligt de *slechte* middelen," anders hadden ze bij Filliucius naar eene plaats gezocht die aldus luidt: „Honestantur media

---

1) Henne, Das schwarze Buch. Beiträge zur Moral der Jesuiten. I. Otto Andreae und der Jesuit Busenbaum. II. Consistorialrath A. Tholuck und der Jesuit Roh. (Paderborn 1865), blz. 159.

2) Henne, blz. 178.

inhonesta ex causa finali," de *slechte* middelen worden geheiligd door het doel; of ten minste hadden ze beproefd uit het werk van Filliucius te bewijzen, dat in de door hen aangevoerde woorden van den schrijver *slechte* middelen bedoeld zijn. Maar ook al hadden zij dit beproefd, het zou hun mislukt zijn, want Filliucius leert uitdrukkelijk in het hoofdstuk over de zedelijke goedheid en slechtheid van de menschelijke handelingen: „Tot een goede handeling wordt behalve de vrijheid van handelen ook een goed voorwerp van de handeling vereischt... Om een handeling slecht te maken is voldoende de onrechtstreeksche erkenning harer onzedelijkheid, of de bijvoeging van een onzedelijke omstandigheid." [1]) Derhalve opdat een handeling werkelijk goed zal zijn wordt volgens Filliucius vereischt: niet alleen dat de wil in volle vrijheid het goede bedoelt, maar ook dat het voorwerp der handeling, datgene wat gedaan wordt, zedelijk goed is. Daarentegen wordt de handeling slecht, zoodra het slechte op een of andere wijze al is het ook maar in een uitwendige omstandigheid, bij het tot stand komen der handeling betrokken is. Volgens deze leer van Filliucius is de van hem aangehaalde stelling: „Het doel bepaalt de goedheid van de handeling," alleen te verstaan van handelingen die op zichzelf onverschillig, d. i. noch goed noch slecht zijn.

Pater Roh had tijdens zijn verblijf in Halle op den kansel voor vele studenten en verschillende hoogleeraren de rechtsgeleerde faculteit van Halle zelf genoemd, bij wie men de aanklacht kon inbrengen om den uitgeloofden prijs te verdienen.

„Zoolang ik te Halle verbleef, van 24 December 1861 tot 7 Januari 1862, schrijft pater Roh, bleef alles doodstil. Nauwelijks was ik vertrokken, of *J. L. Jacobi,* hoogleeraar in de godgeleerdheid te Halle, hield openbare voordrachten over „De Jezuïeten", en liet ze aldaar ook drukken... Hoe maakt professor Jacobi zich nu van de zaak af? Heel eenvoudig. Hij zegt op blz. 70, 71, 72: „Pater Roh heeft toch zeker

1) Synopsis universae theologiæ moralis (Herbipoli 1626) blz. 238.

zelf niet alle boeken gelezen door Jezuïeten geschreven. De stelling kon derhalve toch, buiten zijn weten, zich daarin bevinden. Ten tweede is pater Roh wel in staat de stelling te loochenen, ook al heeft hij ze in die werken gevonden. Eindelijk hoopt professor Jacobi, „dat geen protestant, godgeleerde of niet, ook maar het honderdste deel van die boeken zal lezen om een nietswaardige stelling op te zoeken". Hij sluit dan met de woorden: „En daarom blijft het hierbij. De Jezuïeten, zoowel vroeger als nu, volgen als het hun te pas komt, het beginsel: het doel heiligt de middelen, en als ze hun waarschijnlijkheidsleer noodig hebben, de stelling: Het middel heiligt het doel!" [1])

Bij de missie in Bremen van 't jaar 1863 werden de paters Jezuïeten met dezelfde beschuldiging lastig gevallen, en vroegen derhalve aan pater Roh de vergunning, opnieuw zijn verklaringen te mogen afkondigen. Pater Roh schreef hun het volgend antwoord:

„Eerwaarde! In het jaar 1852 gaf ik te Frankfort a/M. en herhaalde ik te Halle a/S. op den kansel de volgende verklaring, met het verzoek aan mijn toehoorders er de grootst mogelijke openbaarheid aan te geven. (Volgt bovengemelde verklaring). Sedert 1852 in welk jaar deze verklaring voor het eerst in vele tijdschriften bekend gemaakt werd, ben ik nog nooit door een der aangewezen faculteiten opgevorderd tot uitbetaling van de 1000 gulden; en zoo is die beschuldiging tegen de Jezuïetenorde door een zoo welsprekend stilzwijgen bewezen een lastering te zijn; daar er echter nog altijd onnadenkende napraters zijn, verklaar ik hierbij dat ik ook nu nog bovengenoemde verklaring handhaaf, en veroorloof ik U eerwaarde, en ieder ander, in mijn naam die verklaring te herhalen."

Eindelijk in het jaar 1868 trachtte de protestantsche geestelijke *Maurer* de 1000 gulden te verdienen. [2]) Zijn heele bewijs

1) Roh, t. a. pl. blz. 5 vlg.

2) Neuer Jesuitenspiegel. Insbesondere Beweis, dasz die Jesuiten den Satz lehren: »Der Zweck heiligt die Mittel." Mannheim 1868.

steunt hierop dat Busenbaum bij een oplossing van een afzonderlijk geval in 't kort den grond aangeeft met de woorden: „Als het doel geoorloofd is, zijn ook de middelen geoorloofd."

De vrees voor het spookbeeld toont zich ook hier. In plaats van een stelling aan te voeren die door de gansche christelijke Kerk geleerd wordt, had *Maurer* moeten zoeken naar de stelling: „Als het doel geoorloofd is, zijn ook de *slechte* middelen geoorloofd"; of ten minste had hij moeten aantoonen dat Busenbaum in de aangehaalde plaats *slechte* middelen bedoelt. Een aandachtige bestudeering van de oplossing van Busenbaum zou hem overtuigd hebben, dat deze niet alleen de slechte middelen niet aanprijst, maar ze uitdrukkelijk uitsluit.

Immers de meening van pater Busenhaum is zeer duidelijk. Hij handelt daar over hetgeen een beschuldigde geoorloofd is als hij aan de straf zoekt te ontkomen. Als beginsel stelt hij voorop: „Ieder mensch heeft een zoo groot recht op het behoud van zijn leven, dat geen menschelijke macht hem verplichten kan zijn leven niet te redden als hij er gegronde hoop op heeft, ook al vordert het algemeen belang iets anders." [1]) Verder zegt Busenhaum dan, „als de schade van den bewaker grooter is dan van den gevangene mag hij, uit naastenliefde, niet vluchten," (n. 1); ongeoorloofd is het gebruik van „geweld door verwonden of slaan" (n. 2). Geoorloofd is, ten minste voor het geweten, *met uitsluiting van geweld en onrecht* de wachters te misleiden, doordat men hun b. v. spijs en drank geeft om ze te doen inslapen, of zorgt dat ze op een afstand zijn; verder: de gevangenis openbreken, omdat als het doel geoorloofd is, ook de middelen geoorloofd zijn." (n. 3) [2]) Hier sluit hij dus uitdrukkelijk *alle geweld* en *alle onrecht*, derhalve *alle slechte middelen* uit.

1) Lib. IV, c. 3, d. 7, a. 2. Quid liceat Reo circa fugam poenae (Keulen: 1716) blz. 421.

2) Licet etiam, saltem in foro conscientiae, custodes (praecisa vi et injuria) decipere, tradendo v. g. cibum et potum, ut sopiantur, vel procurando, ut absint; item vincula et carceres effringere: quia cum finis est licitus, etiam media sunt licita. (t. a. pl. n. 3).

Ten overvloede nog het volgende, waaruit blijkt dat pater Busenhaum nooit dat schandelijk beginsel kan hebben aangehangen.

In de voorrede van zijn eerste uitgave (Munster 1645) verklaart pater Busenbaum uitdrukkelijk, dat hij voor zijn boek (*Medulla*) hoofdzakelijk de werken benuttigd heeft van de beide paters *Herman Nunning* en *Friedrich Spe;* aan hen had hij dus het meeste te danken, en zij moesten dus ook deelen in het welslagen. Dit welslagen was inderdaad ook buitengewoon groot. Van het jaar 1645 tot 1848 telt men ongeveer 200 uitgaven, derhalve gedurende twee eeuwen gemiddeld elk jaar één uitgave. De grootste eer voor Busenbaum was echter dat de H. Alfonsus van Liguori, die door de Kerk als kerkleeraar is uitgeroepen, zijn boek als grondslag heeft gekozen voor zijn groot werk over de zedeleer.

Hieruit volgt nu: Ten 1ste: Wie maar eenigszins het karakter, de denkbeelden en de daden kent van den edelen pater Friedrich Spe, zal niet durven beweren, dat deze bij zijn voordrachten over de zedeleer de stelling heeft opgezet: „Het doel heiligt ook de onzedelijke middelen."

Ten 2de: Wie ook maar eenig begrip heeft van de zedeleer en de wijze van optreden der katholieke Kerk zal nooit of nimmer toegeven dat die Kerk gedurende 200 jaren een leerboek toelaat in hare scholen, dat een goddelooze stelling verkondigt, die geheel en al in strijd is met hare leer.

Ten 3de: Geheel en al onbegrijpelijk zou het zijn, dat een bisschop zoo vroom, heilig en geleerd als de H. Alfonsus, zulk een boek tot tekstboek had gekozen, en dat de Kerk hem dan met den luisterrijken naam van kerkleeraar zou vereerd hebben.

Behalve deze uitwendige gronden vinden wij in Busenbaum's boek zelf een genoegzame weerlegging van de zware beschuldiging. Daar hij in dat werk een korte verklaring van de zedeleer wilde geven voor de praktijk, heeft hij niet zooals anderen een afzonderlijke verhandeling over de deugd-

zaamheid der menschelijke handelingen vooropgesteld, waaruit men terstond het tegenovergestelde van de beschuldiging zou kunnen bewijzen. Maar toch zet hij op verschillende plaatsen bij gelegenheid stellingen op, die de aanklagers te schande maken. Om maar een enkel voorbeeld aan te halen, op de vraag of de natuurwet altijd opgevolgd moet worden, antwoordt hij als volgt: „Een verbiedende natuurwet, waardoor een handeling wordt verboden die uit zijn aard slecht is, mag *nooit* overtreden worden zelfs niet om den dood te ontgaan," [1]) — derhalve ook niet voor welk goed doel ook.

Uit dit alles blijkt overduidelijk dat de stelling: „Als het doel geoorloofd is, zijn ook de middelen geoorloofd", volgens de stilzwijgende en de uitdrukkelijke leer van Busenbaum alleen dezen *eenen* zin kan hebben: Als het doel geoorloofd is, zijn ook geoorloofd alle middelen die *in zich onverschillig* d. i. niet slecht zijn.

Tegen deze bewijsvoering heeft men „twee zaken in herinnering gebracht". „Ten eerste bevat de zin: Het is ook geoorloofd met uitsluiting van geweld en onrecht de wachters te misleiden..... de gevangenis open te breken, een tegenspraak in zich zelf, want wachters *misleiden* en gevangenissen *openbreken* is in de oogen van iederen zedelijk strengen beoordeelaar op zich zelf reeds een onrecht. Ten tweede is het ongerijmd, het gebruik van zedelijk onverschillige middelen, die in ieder geval niet onzedelijk en dus uit en op zich zelf geoorloofd te zijn, nog te doen afhangen van het geoorloofd zijn (van iets anders, hier het doel), zooals in de voorwaardelijke zin (als het doel geoorloofd is) geschiedt". Aldus de geschiedschrijver *Dr. Richard Krebs* [2]).

Op de eerste bemerking zij dit geantwoord. Als een soldaat de wachten van den vijand *misleidt*, als hij den kerker *open-*

1) Praeceptum naturale negativum, prohibens rem intrinsece malam, non licet violare, nequidem ob metum mortis. (Lib. I, tr. 2, c. 4, d. 2, n. 1 (Keulen 1716) blz. 33.

2) Bernhard Duhr S. J. und die Lehre der Jesuiten vom Tyrannenmord (Leipzig 1892) blz. 14 vlg.

breekt, waarin zijn kameraden gevangen zitten, als de detective een boosdoener *misleidt,* als hij de kamer *openbreekt,* waar de sluwe misdadiger hem heeft opgesloten, dan is dat ook in de oogen van den zedelijk strengen beoordeelaar „op zichzelf nog geen onrecht".

Op de tweede tegenwerping het volgende: het gebruik van middelen die *op zich zelf* onverschillig zijn, als: misleiden, een gevangenis openbreken, kan in een *bepaald* geval *ongeoorloofd* zijn; want het is toch wel „ongerijmd" te beweren dat het gebruik van zedelijk onverschillige middelen *altijd* geoorloofd is; een lont aansteken is zedelijk onverschillig; als ik nu voornemens ben deze zedelijk onverschillige handeling te doen, om een kruitfabriek met duizenden arbeiders of een parlement in de lucht te laten vliegen, dan is het een misdaad. Evenzoo is het een misdaad, als ik door misleiding van de wachters en het openbreken van een gevangenis een onverbeterlijken brandstichter en moordenaar in vrijheid stel, zoodat hij zijn vreeselijk werk kan voortzetten.

Een protestantsch geleerde, die aan deze plaats van Busenbaum een studie heeft gewijd, komt dan ook tot dit alleszins begrijpelijk besluit: „De zin is eigenlijk niet: het zedelijk goede of geoorloofde doel maakt een handeling goed die in zich zelf slecht is, maar: wien de voltrekking eener handeling geoorloofd is, moet ook het streven ernaar en het begin geoorloofd zijn..... Het gaat niet aan de stelling: „Het doel heiligt de middelen" als een door de Jezuïeten uitgesproken beginsel, in den strijd tegen hun zedeleer op den voorgrond te stellen, zoolang geen betere bewijzen daarvoor te vinden zijn dan die we zooeven besproken hebben (uit Busenbaum)." [1])

Andere gelijkluidende plaatsen die in de later verschenen „Bloemlezing uit de zedeleer der Jezuïeten" staan, geven evenmin recht tot de beschuldiging als de boven aangehaalde uitdrukkingen. Uitdrukkingen als: *middelen geordend voor het doel,* of *de middelen worden deugdzaam door het doel,* enz.

---

1) (Briegers) Zeitschrift für Kirchengeschichte XV (Gotha 1895,) 437 vlg.

worden overal aangetroffen in de katholieke werken over de zedeleer; men vindt ze zelfs bij honderden in de ascetische verhandelingen over de goede meening. De beschuldigers van de orde maken het zich buitengewoon gemakkelijk, als zij met verontwaardiging op zulke plaatsen wijzen, en dan van de bijgeloovigheid der goê gemeente de gewenschte uitwerking verwachten. Men toone eindelijk eens dit schrikbeeld in zijne ware gedaante en bekenne eerlijk, dat de stelling; „Het doel heiligt de middelen," in de eenig mogelijke beteekenis opgevat, gegrond is op de H. Schrift en door de heele Kerk wordt gehandhaafd. Wil men echter de Orde de hoogst onzedelijke stelling verwijten: „Het doel heiligt de *slechte* middelen", dan moet men zoo eerlijk wezen, alleen zulke plaatsen aan te halen, die in woord of beteekenis met deze gelijkwaardig zijn; met andere woorden, men hale alleen plaatsen aan, waar van *slechte* middelen wordt gesproken.

Dat het laatste nog nooit gelukt is, volgt uit het feit, dat de prijsvraag van pater Roh nog steeds onopgelost gebleven is. Die prijs, voor het eerst aangeboden in den dom van Frankfort in 1852, later opnieuw te Halle in 1861 en te Bremen in 1863, bleef *20 volle jaren* ter beschikking en verviel eerst bij den dood van pater Roh in 1872, De prijsrechters waren niet de Jezuïeten zelf, maar de rechtsgeleerde faculteit aan de hoogescholen van Heidelberg, Bonn of Halle. Het niet beantwoorden van de prijsvraag noemde pater Roh een „welsprekend stilzwijgen", en terecht beschouwde hij het niet alleen als een negatief bewijs, d. i. dat de beschuldiging tegen de Jezuïetenorde onbewezen bleef; maar als een positief bewijs dat die aanklacht niets dan lage laster was.

Verscheidene jaren nadien in 1890 is de prijs opnieuw beschikbaar gesteld door kapelaan *Richter* in Duisburg, tot nu toe met hetzelfde gevolg. [1])

„Dit staat dan ook vast", aldus de bovengenoemde protes-

1) Vgl. „Duisburger Volkszeitung" en „Rhein-und Ruhr-Zeitung'.

tantsche staatsraad *Fischer*, *het is niet waar* dat de Jezuïetenorde als geheimen grondregel de stelling opzet: „Het doel heiligt de middelen", ja het is niet eens *waarschijnlijk*, en zelfs is het door de *degelijkste* geschiedvorschers onder haar tegenstanders nooit *beweerd;* het berust eenig en alleen op een meening die zijn oorsprong vindt in romans en nu tot *een „ideé fixe"* is geworden." [1])

1) FISCHER, Aburtheilung der Jesuitensache, blz. 54 vlg.

XVII.

Vlammende brandstapels.

DÖLLINGER heeft in zijn werk: „Kerk en kerken", deze stelling opgezet: „Niets is onjuister dan de bewering dat de Hervorming een beweging is geweest voor gewetensvrijheid. Juist het tegendeel is waar. Voor zich zelf ja hebben Lutheranen en Kalvinisten, zooals alle menschen ten allen tijde, gewetensvrijheid begeerd, maar die ook aan anderen te verleenen, waar *zij* de sterksten waren, kwam niet in hen op. De volkomen onderdrukking en uitroeiing van de katholieke Kerk beschouwden alle Hervormers als iets dat van zelf sprak. Reeds van het begin af riepen zij de vorsten en stadsbesturen op, den godsdienst van de oude Kerk met geweld af te schaffen. In Engeland, Ierland, en Schotland, in Denemarken en Zweden strafte men zelfs de uitoefening van den katholieken godsdienst met den dood." [1])

LUTHER wilde geen preeken dulden, die de eenheid van het geloof konden verstoren, nog veel minder geheime preeken en plechtigheden; en volgens hem waren de burgers verplicht zulke geheimdoeners aan de overheid en de geestelijken aan te brengen:

„Wil iemand prediken of leeraren, zegt hij, dan bewijze hij de roeping en het bevel, die hem daartoe aandrijven of

1) DÖLLINGER, Kirche und Kirchen (Regensburg 1861), blz. 68 vlg.

dwingen, of hij zwijge stil. Wil hij dat niet, *dan moet de overheid zoo'n boef aan den waren meester overleveren, die meester Hans heet* (den beul). Nu kan iemand wel op mijn woorden vitten, en voorwenden, dat ik met zulk een leer de dwingelanden die het Evangelie vervolgen, aanmoedig, en voor hen de deuren wagewijd openzet. Want daar zij ons Evangelie als ketterij en lastering beschouwen, zullen zij nu recht in hun schik zijn, en voorgeven, dat hun geweten en hun ambt hen dwingt ons als lasteraars te bestraffen. Antwoord: Wat vraag ik daarna? Als wij het noodzakelijk onderricht om wille van de dwingelanden zouden moeten laten, hadden wij al lang het geheele Evangelie moeten verlaten. De koningen van Israël doodden de goede profeten, maar toch moest het gebod niet afgeschaft of achtergehouden worden, dat men de valsche profeten moest steenigen." [1])

Hoe KALVIJN de verdraagzaamheid opvatte en toepaste, is bekend. Jacob Gruet stierf den 26sten Juni 1544 op het schavot, en Michael Servet den 26sten October 1553 op den brandstapel, omdat zij de godsdienstige meeningen van Kalvijn niet wilden deelen. Kalvijn, Beza en velen van zijn geleerde aanhangers als b. v. de beide Straatsburgsche hoogleeraren Zanchi en Vermigli, poogden te bewijzen, dat de wereldlijke overheid het recht en de plicht had, de ketters ter dood te veroordeelen. [2])

Nog in onze dagen heeft men Kalvijn geprezen juist om zijn onverdraagzaamheid en vervolgingszucht. „Dat is de grootheid van Kalvijn, zoo heet het, dat hij, in vergelijking met vele eeuwen, *alleen* de Evangelische waarheid heeft bezeten, — natuurlijk te samen met alle Hervormers — en dat hij die waarheid met onbedwingbare kracht en *verdelgende onverdraagzaamheid* heeft gehandhaafd." En nog duidelijker: „Kalvijn was in zijn ban- en doodvonnissen in *zijn volste recht*......

1) LUTHER's sämtliche schriften; Walch V, 1055—1064; Erlanger uitgaaf, XXXIX, 250—256.

2) Vgl S. PAULUS. Die Straszburger Reformatoren und die Gewissensfreiheit. (Freiburg 1895), blz. 94 vlg.

„De toorn van Luther en Kalvijn is een weldaad en een ontzaggelijke kracht geweest; wat hindert het dat Kalvijn lichtgeraakt en opvliegend was. Blatende lammeren had de Hervorming niet noodig, maar brullende leeuwen." [1])

Melanchton wordt ons om zijn zachtheid zoo dikwijls geprezen, en toch, zoo schrijft *Döllinger* [2]) werd hij met het klimmen der jaren voortdurend harder en heftiger tegen de andersdenkenden", en dat hoewel hij in wezenlijke punten van de leer van overtuiging veranderd was, „maar noch de ondervinding van zijn eigen wankelen en weifelen, noch de twisten die in zijn kerk bij elke leer opnieuw uitbraken, stemden hem omzichtiger tegen anderen. Veeleer wilde hij om zijn wankelende kerk staande te houden het zwaard getrokken zien, en hij dreigde met goddelijke strafgerechten, als de overheid uit verkeerd begrepen verdraagzaamheid zich hierin nalatig toonde. [3]) Telkens opnieuw verlangde hij, dat de Wederdoopers uitgeroeid en de hardnekkigen terechtgesteld werden; hij noemt de verbranding van Servet in Geneve een vroom en gedenkwaardig voorbeeld [4]) en maakte het de wereldlijke macht tot plicht, om Theobald Thammer, die verdedigde dat ook de heidenen zalig konden worden, openlijk te doen terechtstellen." [5])

Reeds in 1530 had Melanchton aan Frederik Mykonius geschreven: „Ik ben nu van meening dat ook zij die wel geen oproerige maar toch godslasterlijke leeringen verdedigen, door de overheid gedood moeten worden." [6]) Onder godslasteringen verstaat Melanchthon ook leeringen tegen de godheid van

---

1) A. ZAHN, Studien über Johannes Calvin (Gütersloh 1894) blz. 89, 94 vlg.

2) Die Reformation I², 339.

3) De Serveto 1555, Corp. Ref. VIII, 523.

4) ... pium et memorabile ad omnem posteritatem exemplum. C. R. IX, 133.

5) Buchholzero 1557, C. R. IX, 125.

6) C. R. II, 17 vlg. Vgl. PAULUS, Melanchthon und die Gewissensfreiheit, in de „*Katholik*" 1897, I, 534 vlg

Christus, tegen den kinderdoop, enz.[1]) In het begin van 1536 werden op raad van Melanchthon in Jena vele Wederdoopers ter dood gebracht, omdat zij hardnekkig in hun dwaling volhardden. [2]) Nog den 1sten Februari 1557 schreef Melanchthon aan den Deenschen superintendant Petrus Palladius, dat de wereldlijke overheid ten strengste verplicht was, Katholieken die hun godsdienst bleven uitoefenen, aan den lijve te straffen. [3]) Was het dus gegaan volgens den wensch van den zachten en verdraagzamen Hervormer, dan hadden in de protestantsche landen terechtstellingen bij menigten plaats gehad. [4])

Door protestantsche geschiedschrijvers als Hessenkamp, Erichson, Baumgarten wordt vooral *Bucer* om zijn „ongehoorde verdraagzaamheid" en zijn „zachtzinnig geduld" en „zijn afschuw van alle dweperij" geroemd [5]); maar nauwelijks was Bucer in den zomer van 1523 te Straatsburg als predikant aangesteld, of hij verkondigde mondeling en schriftelijk: de overheid behoorde te zorgen dat het goddelijk woord aan het volk werd verkondigd, en moest hen *aan den lijve te straffen*, die het zouden vervalschen of op een of andere wijze zouden belemmeren, zooals volgens de goddelijke wet de christelijke overheid *verplicht* is; zooals ook de godvruchtige koningen en vorsten als Mozes, Jozuë, David, Ezechias en anderen dat altijd hebben getoond." [6])

„Zoo men zich niet ontziet, zegt Bucer in een tweespraak van 't jaar 1535, „oproerige steden die openlijk van hun heer afvallen, als men ze met geweld veroveren moet, zelfs te slechten en alles wat erin is, jong en oud, mannen en vrouwen te vermoorden, waarom zou dan een vrome overheid voor

---

1) PAULUS, t. a. pl. 537.

2) C. R II, 1004. Vgl. »Katholik" 1897, I, 540.

3) C. R. IX, 77. Vgl. »Katholik' 1897, I, 469.

4) DÖLLINGER, Reformation I², 400.

5) Zie PAULUS, Straszburger Reformatoren, blz. 27, 62.

6) PAULUS, t. a. pl. 1, vlg.

zulke strengheid terugschrikken, als een stad van haar Heer afvalt en oproerig is in het hoogste dat bestaat, in den godsdienst?" „Hoe", roept Simprecht met ontzetting uit, „zoudt ge dan ook zulk een uitmoording billijken, als men *de onschuldige kinderen en de arme vrouwen en het vee verdelgde?"* „Zoo'n straf, antwoordde Bucer, zou vreedzaam, rechtvaardig en barmhartig zijn." [1])

Verder: „De overheden die het zwaard dragen en wier macht bepaalde grenzen heeft, zijn verplicht het kwaad dat in hun gebied gepleegd wordt, uit te roeien, en een ieder voor zijn misdaad te straffen. *Nu is er geen misdaad, geen moord, geen brand, in één woord geen stoffelijk kwaad dat de mensch ooit kan te weeg brengen, dat zooveel schade aanbrengt, en volgens Gods bevel strenger gestraft moet worden, dan verkeerde leeringen en valsche godsdienst.* Derhalve moeten alle godvreezende overheden dit kwaad bij de hunnen en in hun rechtsgebied volstrekt niet dulden, en het iedereen beletten, wiens onderdaan hij ook zij en hoe hoog hij ook staan moge".

Dit geldt dan vooral van „de valsche leer en de afgodische plechtigheden der papisten". „Hoe heftig en smadelijk men ook spreke, het is niets tegenover de *schrikkelijke vervalsching van het geheele christendom*, zooals die nu zoovele jaren door pausen, bisschoppen en de heele geestelijkheid is ingevoerd en beoefend". *„De pauselijke misbruiken overtreffen alle afgoderijen* die ooit op aarde geweest zijn". [2])

Een laatste maal behandelde Bucer de plichten van de overheid met betrekking tot den godsdienst, in zijn geschrift: „Over het rijk van Christus", dat hij in 1550 kort voor zijn dood in Engeland vervaardigde en aan koning Eduard VI opdroeg. „Ook met de kracht van het zwaard, verkondigt de Hervormer, moeten vrome vorsten het rijk van Christus zoeken uit te breiden; derhalve is het hun plicht niemand te dulden die openlijk de ware leer tegenspreekt en zich

1) PAULUS, 13.
2) PAULUS, 18.

daarin niet wil laten onderwijzen. Alle onderdanen moeten tot het aanhooren der Evangelieprediking gedwongen worden". [1])

In Augustus 1555 werd aan de hoogeschool van Wittenberg openlijk verdedigd, dat de wereldlijke overheid ketters die geloofstukken loochenen, met den dood moet straffen. [2])

Men heeft de tegenwerping gemaakt dat de hier aangehaalde Hervormers wel is waar geen godsdienstvrijheid hadden afgekondigd, maar toch vrijheid van geweten. Die tegenwerping bewijst niets. Gewetensvrijheid d. i. vrijheid van denken zonder openbaarmaking van zijn gedachten, is ook in de „duisterste Middeleeuwen" nooit onder de uitwendige kerkelijke censuur gesteld; *De internis non judicat praetor:* over gedachten oordeelt geen rechter.

In *Engeland* werden zeer vele Katholieken onder uitgezochte pijniging ter dood gebracht. Zelfs *Hellwald* ziet zich tot de volgende bekentenis genoodzaakt:

„Over 't algemeen moeten alle donkere kleuren waarmee men de gruwelen van het pausdom pleegt af te schilderen, ook voor het werk der Hervorming worden aangewend. Dit heeft het geschiedkundig onderzoek onlangs opnieuw duidelijk bewezen voor den tijd van koningin Elizabeth van Engeland. De ontzaggelijke menigte der aan 't licht gebrachte bewijsstukken..... stelt in allen geval voldoende vast, dat de behandeling der katholieken door overmachtige tegenstanders veel gruwzamer is geweest dan men tot nu toe heeft aangenomen. De beschikbare aanteekeningen brengen een stelsel aan het licht van de meest verfijnde spionneering, een gruwzame wreedheid waarvan men nauwelijks eenig vermoeden had, — de pijnbank speelt er geen geringe rol in — en een goed geregelde vervolging die veel langer duurde en ook veel bloediger was dan de vroegere vervolging der protestanten onder koningin Maria". [3])

1) Paulus, 27.
2) C. R. X, 851. S. Paulus, in de „Katholik" 1897, I, 549.
3) Hellwald, Culturgeschichte II² (Augsburg 1877), 444.

Deze gruwzame vervolging der Katholieken duurde nog voort na den dood van koningin Elizabeth. Ook later nog werd het bijwonen van iedere andere godsdienstoefening dan die van de staatskerk met deportatie en dwangarbeid, en bij herval met den dood gestraft. De Engelsche geschiedschrijver *James Mackintosh* schrijft:

„De protestanten hebben pausdom en verdraagzaamheid voor onvereenigbare begrippen gehouden. Het verdient echter aangemerkt te worden dat een geloovig Katholiek, die voor den bloei van zijn Kerk ijvert, niet noodzakelijk een vervolger is; dat Fénelon in den waren geest van verdraagzaamheid en liefde zich de vervolgde Fransche protestanten aantrok in denzelfden tijd, dat de protestantsche bisschoppen van Engeland als één man boeien smeedden voor de Engelsche Katholieken en andersdenkenden, en aandrongen dat men ze zou vervolgen; ten slotte dat van het herstel van het protestantisme tot aan de eerste afkondiging van gewetensvrijheid door Jacob II, meer dan 15.000 families te gronde waren gericht en meer dan 5000 personen in de kerkers stierven als slachtoffers van de onverdraagzame dwingelandij der Engelsche staatskerk. [1])

De toestanden in het Luthersche *Zweden*, aldus Döllinger, komen sterk overeen met de Kalvijnsche in Amerika." *Buckle* zegt in zijn geschiedenis der Beschaving het volgende:

„In Zweden, een van de oudste protestantsche landen van Europa, heerschte, niet nu en dan, maar als regel een onverdraagzaamheid en een geest van vervolging die zelfs een katholiek land tot schande zou strekken, maar die dubbel ergerlijk is als hij komt van een volk dat beweert, dat zijn godsdienst steunt op het recht van eigen oordeel." [2])

In *Denemarken* werd nog in het jaar 1777 en 1779, op doodstraf aan ordesgeestelijken verboden het land binnen

---

1) JAMES MACKINTOSH, History of the Revolution in England in 1688, II (Parijs 1834), 119 vlg.

2) BUCKLE, Geschichte der Civilisation I, 227 vlg.

te komen. [1]) Dit was maar een herinnering aan de „Deensche wet" van 1683, waarvan de bepalingen met betrekking tot de godsdienstzaken geldig bleven tot aan de Deensche grondwet van 1849. Die wet van 1683 stelde de doodstraf vast voor monniken, Jezuïeten en dergelijke geestelijke personen, als ze in het Deensche rijk werden aangetroffen. [2]) Den 19den Juni 1613 werd een koninklijk besluit uitgevaardigd, dat ieder die den katholieken godsdienst aanhing het land moest verlaten. Katholiseerende predikanten werden den 18en Augustus 1613 uit het land verbannen; vertoonden zij zich ooit weer in Denemarken dan verbeurden zij het leven. [3])

Christiaan IV, de voorvechter tegen papistische onverdraagzaamheid, vaardigde den 28sten Februari 1624 een streng bevel uit, waarin op doodstraf het verblijf in Denemarken werd ontzegd aan alle „papistische monniken, Jezuïeten, wereldgeestelijken en andere dergelijke geestelijke personen." [4])

In *Amerika* werden katholieke priesters, die zich in het land vertoonden, ter dood gebracht. De zachtste straffen voor de Kwakers en andere dwalenden waren brandmerking, verbanning, doorboring van de tong met een gloeiend ijzer. [5])

Ook in de protestantsche streken van Duitschland hadden terechtstellingen plaats wegens afwijkende geloofsleer, zoo b. v. in Heidelberg, Koningsbergen, Dresden, nog in 1687 te Lubeck en wel met een beroep op een advies der Wittenbergsche godgeleerden. [6]) Het Brandenburgsche strafrecht van het jaar 1582 bepaalt als straf voor ketterij den vuurdood.

---

1) Döllinger, Kirche und Kirchen, 84.

2) Verdere bizonderheden en bronnen in het Kopenhaagsche „Dagbladet" van 15 April 1888, nr. 92.

3) Andr. Brandrud, Klosterlasse (Kristiania 1895), 223 vlg.

4) T. z. pl. 228.

5) Döllinger, Kirche und Kirchen, 76.

6) Reichmann. Die Jesuiten und das Herzogthum Braunschweig (Freiburg 1890), 42 en K. A. Menzel VI², 428.

Dit alles wordt vergeten door die protestantsche predikanten en leeraren die zich verontwaardigen over de onverdraagzaamheid der Jezuïeten: de Jezuïeten zouden met vuur en zwaard hebben gewoed, „vlammende brandstapels" gaven den weg aan, dien zij gevolgd hadden.

Het is waar, ook in katholieke landen is geweld gebruikt om het ingedrongen protestantisme te verdrijven en de eenheid der Kerk te herstellen; maar de Protestanten hadden geen recht zich te beklagen, daar tegen hen werd toegepast een beginsel, door hen zelf opgezet en zonder verschooning uitgevoerd, namelijk: „Wiens land, diens godsdienst." De Augsburger godsdienstvrede van 25 September 1555 „was niet een vrede tusschen Katholieken en Protestanten, maar alleen tusschen *Katholieke* en *Luthersche* Rijksstenden. Hij had geen betrekking op de aanhangers van Zwingli en van Kalvijn, en evenmin kwam hij de onderdanen te stade. Alleen de vorsten en overheden zouden elkander om den godsdienst niet lastig vallen. Van den anderen kant hadden zij het recht het geloof hunner onderdanen vast te stellen. Een anderen godsdienst te dulden, daaraan dachten de Protestanten evenmin als de Katholieken. De onderdanen, die hiervan niet gediend waren, werd het recht toegekend, hun bezittingen te verkoopen en uit te wijken." [1])

Om nu ook tegenover de Katholieken en de Jezuïeten rechtvaardig te zijn, moet men met Döllinger den hachelijken toestand in 't oog houden, waarin de katholieke landen zich bevonden. „De Katholieken hadden hier te doen met beginselen en toepassingen, waarvan de aanhangers al sedert het Protest van Spiers in 1529 verklaard hadden, dat zij den katholieken godsdienst niet naast den nieuwen zouden dulden, en die feitelijk overal begonnen met ieder spoor van den ouden godsdienst uit te wisschen."

„Zoo wisten dus de Katholieken, vorsten, geestelijkheid en volk van den beginne af met volle zekerheid, dat ze zelf onderdrukt werden, zoodra de partij van de nieuwe leer zich

1) Alf. Huber, Geschichte Oesterreichs IV (Gotha 1892), 141.

sterk genoeg gevoelde. Zij voerden *een strijd van zelfbehoud*, door alles aan te wenden om het Protestantisme het indringen in hun gebied te beletten, en, was het reeds doorgedrongen het weder te verdrijven. Alle Hervormers en godgeleerden der nieuwe kerken lieten in hunne geschriften niet den minsten twijfel omtrent het beginsel, dat de katholieke godsdienst overal uitgeroeid moest worden waar men er de macht toe had. En daar men tevens vasthield aan de leer dat de vorsten en de burgerlijke overheden de dragers waren van het hoogste godsdienstig gezag, kwam men er van zelf toe, zooals de voormannen van de hervormde leer ook deden, de vorsten, die de Kalvijnsche leer niet aanhingen het recht van regeering te ontzeggen, en hun afzetting voor geoorloofd en noodzakelijk te verklaren. Het is bekend hoever Knox en anderen hierin gegaan zijn, en welk een aandeel dit beginsel gehad heeft in den ondergang van Karel I van Engeland. Ook in Zweden werd Sigismond van zijn kroon beroofd omdat hij katholiek was. [1]

Hebben nu de Jezuïeten de Katholieke vorsten en het katholieke volk in dezen strijd van zelfbehoud aangevuurd, dan kan een eerlijk tegenstander hen dit niet ten kwade duiden. In de keuze hunner middelen waren de Jezuïeten in vergelijking met de meeste gelijktijdige protestantsche godgeleerden nog zeer verdraagzaam: in geen geval hebben ze zooals meermalen beweerd wordt: „te vuur en te zwaard, met rad en en galg beschaafd en gepredikt."

Dag en plaats aan te geven van die bloedige beschaving door de Jezuïeten acht men niet geraden, ten minste niet met ook maar een schijntje van bewijs.

Wel heeft b. v *Maronier* ons het volgende opgedischt:

„In Savoye, waarheen een aantal Protestanten, onder wie vele Waldenzen, gevlucht waren, hadden zich de Jezuîeten, door Laynez gezonden, gevestigd en trachtten nu, in 1561, met hulp van soldaten de ketters te bekeeren. In dezen veldtocht maakte zich pater Possevin die den hertog had

1) Döllinger, Kirche und Kirchen, blz. 63, 70 vlg.

weten over te halen om de stichting van twee colleges toe te laten, door zijne wreedheid berucht. Aan het hoofd van 2000 man overviel hij het dorp St. Germain in het dal van Perouse en liet alle mannen dooden. De twee predikanten werden levend verbrand. Overal rookten de brandstapels en woedde het zwaard, zoodat eindelijk de verdrukten naar de wapenen grepen, hier en daar met gunstig gevolg. Nu beloofde hun de Jezuïet vrijheid van geloof, indien zij de wapenen nederlegden en 10.000 daalders boete betaalden. In goed vertrouwen namen zij het aanbod aan. Maar toen zij aldus weerloos waren, werden zij overvallen en afgemaakt." [1]) En verder: „In dienzelfden tijd had er een even wreede vervolging der Waldenzen in het Zuiden van Italië, in Calabrië, plaats. Hartverscheurende tooneelen worden daarvan door een ooggetuige opgehangen. Hunne huizen werden in brand gestoken, hunne akkers verwoest, hunne wijnstokken vernield, 1400 mannen en vrouwen in den kerker geworpen en een voor een van kant gemaakt. Honderd oude vrouwen werden op de pijnbank gelegd en daarna afgemaakt. In elf dagen, van 2 tot 12 Juni 1561, werden 2000 menschen gedood en 1600 tot gevangenschap veroordeeld. Dit alles geschiedde op bevel van Pius IV en met de hulp der Jezuïeten, die de slachtoffers tot den dood voorbereidden." [2])

En de bewijzen — die heeft Maronier vergeten; hij is ze trouwens in zoo ontzaggelijk veel gevallen schuldig gebleven, dat we er ons niet meer over verwonderen: 't is immers tegen Jezuïeten, dus.....

Bij gebrek aan degelijke wetenschappelijke bewijzen komt men dan ook voortdurend aandragen met een paar op zich zelf staande uitingen van afzonderlijke Jezuïeten, zonder ook maar tijd en omstandigheden in aanmerking te nemen, en meent dan daarmede „het vuur en het zwaard, galg en rad" bewezen te hebben. Hoe schaars echter ook zelfs die uitdrukkingen worden aangetroffen, blijkt wel het best

1) MARONIER De orde der Jezuïeten, 172 vlg.

2) MARONIER, 173.

hieruit, dat ze telkens opnieuw worden opgehaald uit dichterlijke en rhetorische feestgeschriften, als b. v. de Imago primi saeculi S. J: Beeld van de eerste eeuw der Sociëteit van Jezus, waar toch geen enkel wetenschappelijk man gezwollen overdrijvingen op hooge geschiedkundige waarde zal schatten. Reeds Pascal en de „Extraits des assertions" hebben het genoemde feestschrift tegen de Jezuïeten gebruikt, en hun voorbeeld is door alle Jezuïetenvijanden tot heden toe gevolgd. Zoo beweerden b. v. eenige Erfurtsche leden van den Evangelischen Bond nog in December 1890: „In het Jezuïetisch feestgeschrift staat: Wij hebben alle protestanten eeuwigen haat gezworen. Vooral de Duitschers zijn het meest gehate volk bij God en bij de menschen, daar het misdadig den godsdienst zijner vaderen heeft verzaakt". [1])

Tegenover deze onwetenschappelijke aanhaling wordt met recht gewezen op het *karakter* van het eenigszins gezwollen boek en op het verband, waarin de aangehaalde woorden staan.

Toen voor meer dan 250 jaren het eeuwfeest werd gevierd van de stichting der Sociëteit van Jezus werden, op de Belgische Jezuïetenscholen feestelijkheden gehouden waarbij Jezuïeten en hunne leerlingen in dichterlijke en rhetorische ontboezemingen hun geestdrift voor de orde hebben geuit. Deze werden bijeenverzameld en in 1640 onder den titel van Beeld van de eerste eeuw der Sociëteit van Jezus (Imago primi saeculi S. J.) uitgegeven. In die dagen woedde de hevigste strijd tusschen Protestanten en Katholieken. De boven verkeerd aangehaalde plaats staat in den volgenden samenhang: op blz. 843 worden de gruwzame vervolgingen verhaald, die de Jezuïeten te verduren hadden van de Hollandsche Kalvinisten; dezen vergenoegden zich niet in de Nederlanden te vuur en te zwaard en met de wreedste folteringen deze weerlooze priesters te vervolgen, maar „tot aan de verste eindpalen der aarde droegen zij hun haat mee en gebruikten

1) Erfurtsche „Allgemeiner Anzeiger" 1890, Nr. 298.

zij de barbaren als werktuigen." Hier worden de bloedige vervolgingen bedoeld die in Japan het Christendom bijna geheel vernietigden, en waaraan volgens sommigen de Hollanders groote schuld hadden. Door deze weemoedige beschouwingen worden de schrijvers tot de volgende tegenwerping gebracht: „Maar misschien zullen de Kalvinisten hun haat tegen ons hiermee verontschuldigen, dat ook wij van onzen kant haatdragend zijn tegen hen: zij zullen zeggen: *de vijandschap is wederkeerig.*"

„Wij loochenen niet, staat er verder, dat wij tot verdediging van den katholieken godsdienst een harden, onafgebroken strijd voeren tegen de dwaalleer. Wij zeggen met den H. Hieronymus, ... zoo lang er nog een ademtocht in ons is, zullen wij blaffen tegen de wolven, tot bescherming van de katholieke kudde. Vrede is ondenkbaar..... *Wij hebben eeuwigen strijd gezworen.* Maar ziet, hoe ongelijk de wapenen zijn! Met leugen en wreedheid strijdt de ketterij, de Sociëteit van Jezus met waarheid en liefde. Wij wijzen de dwalingen der ketters aan, opdat zij zich bekeeren, en dat anderen ook niet afdwalen; zij echter overstelpen onzen goeden naam met lasteringen, opdat wij de menschen niet tot gids kunnen strekken naar hun eeuwig heil. De ketters zoeken voor ons kerkers en boeien, wij zoeken hen voor de vrijheid der kinderen Gods; zij dorsten naar ons bloed, wij naar hun welzijn." [1])

Men ziet, de woorden luiden wel een beetje anders dan ze door de bondsleden werden aangehaald.

Hadden de Jezuïeten zooveel genoegen gevonden in terechtstellingen van ketters, dan moest natuurlijk daar het hevigst gewoed zijn tegen de andersdenkenden, waar de Jezuïeten den grootsten invloed bezaten. Zeer groot nu was de invloed der Jezuïeten in Duitschland, vooral in Oostenrijk en Beieren; toch heeft men noch voor Oostenrijk, noch voor Beieren ook

1) Vgl. Katholische Flugschriften, Nr. 20. *Maynard.* Les Provinciales et leur réfutation I (Parijs 1851), 215 vlg. Stimmen aus Maria-Laach XLIV, 296 vlg.

maar een enkel geval kunnen aangeven waarin de Jezuïeten inderdaad een protestant voor zijn dwaling het schavot hebben doen beklimmen.

In Beieren werden vóór het optreden van de Jezuïeten eenige aanhangers van de nieuwe leer ter dood gebracht; de Jezuïeten kregen invloed onder hertog Albrecht; „onder hertog Albrecht, zegt *Lossen*, heeft voor zoover wij weten, niemand om zijn geloof de doodstraf ondergaan." [1])

Van Oostenrijk schrijft *Ehrenberg* het volgende: De Jezuïeten hielden Ferdinand I voor, dat hardheid niemand overtuigt of overhaalt..... Van dezen tijd af werd geen enkel ketter meer verbrand: de heftigheid van Ferdinands jeugd was geweken voor den geest van verzoenende zachtheid." [2]) Ook *Alfons Huber* schrijft als volgt over de latere jaren van Ferdinands regeering: „Niet meer door strengheid en onuitvoerbare verordeningen maar door innerlijke versterking der Katholieke Kerk zocht Ferdinand zijn doel te bereiken." [3])

Terwijl in protestantsche landen de oude godsdienst met wortel en tak werd uitgeroeid, ging de veel meer gelaakte „tegenhervorming" in katholieke landen veel zachter te werk. Dat kan b.v. voor Oostenrijk uit de cijfers bewezen worden. Men vond hier in 1647 42 protestantsche geslachten van den graven- en heerenstand, en 30 van de ridderschap, de eerste met 154, de laatste met 78 mannelijke leden. [4]) In Vesendorf bij Weenen waren nog in 1644 187 Lutherschen. In Inzersdorf waren van de 800 inwoners 700 protestant. Ook in andere plaatsen nabij de hoofdstad werden nog talrijke Protestanten gevonden. [5])

---

1) LOSSEN, Der Kölnische Krieg I, (Gotha 1882), 55. Vgl. RIEZLER, Geschichte Baierns IV (1899), 169.

2) EHRENBERG, Wien und seine Landesfürsten (Weenen) 834.

3) A. HUBER, Geschichte Oesterreichs IV, 144.

4) A. HUBER, Geschichte Oesterreichs V, 242; MEIERN, Acta Pacis Westphal. IV, 174 vlg.

5) WIEDEMANN, Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter dem Enns. III (Praag 1882), 581, 591.

Waarom bij de tegenhervorming meestal soldaten optreden als geleiders der keizerlijke ambtenaren, moet vooral hieruit verklaard worden, dat maar al te dikwijls gebleken was hoe de Protestanten zich met geweld tegen de keizerlijke beambten verzetten, zooals in 1600 in Salzkammergut [1]), in Stiermarken in 1590 en 1599 [2]), in Neder-Oostenrijk in 1578 [3]), in Karinthië in 1600 [4]). Ondanks dit militair geleide werden de beambten van den landsheer menigmaal met de wapens in de hand ontvangen [5]). De herstelling van het Katholicisme in het hart van Oostenrijk, die volgens gelijktijdige en latere protestantsche geschriften bizonder wreedaardig zou geweest zijn, heeft geen enkelen druppel bloed gekost. [6])

Ignatius van Loyola verbood zelfs aan de leden zijner orde, ambten bij de Inquisitie aan te nemen, en wel om deze reden, wijl hij „niet wilde dat zij de macht hadden, de doodstraf uit te spreken over ketters." [7])

Om te bewijzen dat de Jezuïeten met brandstapel en schavot hebben gewerkt, heeft men een reeks vermoedens en sprookjes als zuivere waarheid opgedischt.

In het jaar 1550 werden te Ferrara eenige aanhangers van de nieuwe leer ter dood gebracht. In een werk over hertogin Renata, dat in 1869 te Gotha is verschenen, wordt zonder meer neergeschreven: „De Jezuïetenorde is moeilijk van medeplichtigheid aan deze daad vrij te pleiten." *Druffel* komt hier dan ook tegen op met de woorden: „De meening, dat eigenlijk de Jezuïeten die terechtstelling van de ketters bewerkt hebben, mist allen grond." [8])

---

1) Huber, IV, 309.
2) Huber, IV, 333, 346.
3) Huber, IV, 307 vlg.
4) Huber, IV, 349.
5) Huber, IV. 346, 349.
6) Schuster, Fürstbisschof Martin Brenner (Graz 1898) 443 vlg.
7) Genelli, Leben des H. Ignatius von Loyola (Innsbruck 1848), 256.
8) Druffel, Herzog Hercules von Ferrara; Sitzungsberichte der k. bayer. Akademie 1878, (in de afzonderlijke uitgave) blz. 41.

De bloedige politiek der Jezuïeten wordt door hoogleeraar Koldewey verder nog bewezen, uit een brief van den keizerlijken biechtvader Lamormain van 8 April 1625. Hierin zou hij aangespoord hebben tot geweld en bedrog tegen de ketters; maar deze brief is niets anders dan een dikwijls herdrukt smaadschrift tegen den keizer in dienst van het buitenland vervaardigd. [1])

De Jezuïeten zouden dan verder de bijwijlen hoogst betreurenswaardige gewelddadigheden bij het herstel van het katholicisme in Silezië hebben bewerkt en bevorderd: men laat de Lichtensteinsche troepen aanrukken of galoppeeren onder het bevel van Jezuïeten. Maar juist een Jezuïet heeft het krachtigst zijn stem verheven tegen die geweldenarijen. Protestantsche schrijvers halen een verklaring aan van den Jezuïetenpater *Nerlich*, waarin deze zegt:

„Door zulke handelingen worden de gemoederen verbitterd en de heilige katholieke godsdienst gehaat gemaakt, want men kon gaan denken, alsof dergelijke gewelddadige rooverijen en plunderingen van arme verdrukten, dat anders wraakroepende zonden zijn, vruchten waren van den katholieken godsdienst. Daarom zou er volgens mijn bescheiden meening geen beter middel zijn om de verbitterde gemoederen te bedaren, dan de soldaten, die nog niet met hun rooftochten ophouden toch van hier weg te zenden." [2])

Uit al het voorgaande blijkt zonneklaar, dat wel protestantsche vorsten en godgeleerden tegen andersdenkenden te vuur en te zwaard hebben gewoed, maar dat de brandstapels en de schavotten der Jezuïeten alleen in de verbeelding bestaan van de onverzoenlijke Jezuïetenvijanden.

---

1) Zie Reichmann, Die Jesuiten und das Herzogthum Braunschweig, 28—35.

2) Ziegler, Gegenreformation in Schlerien (Halle 1888), blz. 65. Vlg. Hensel, Protestantische Kirchengeschichte der Gemeinen in Schlesien, blz. 300. Minsberg, Geschichte der Stadt Grosz-Glogau II, (Glogau 1853) 93 vlg.

XVIII.

Het bloedbad van Thorn.

Den 16den Juli 1724 hielden de katholieken van Thorn op het kerkhof St. Jakob een plechtigen ommegang met het Allerheiligste. Door het oneerbiedig gedrag van een protestant werd een student van het Jezuïeten-kollegie zoo vertoornd dat hij den protestant zijn hoofddeksel afrukte. Hieruit ontstond een oploop: men trok den student buiten het kerkhof en de protestantsche overheid van de stad liet hem wederrechtelijk in de gevangenis werpen. Toen volgde een heftige strijd van de studenten, die den volgenden dag eerst besloten werd met de bestorming en de gruwzame verwoesting van het Jezuïeten-kollegie. [1])

De Jezuïeten dienden hun beklag in bij het gerechtshof te Warschau. [2]) Na een grondig wettelijk onderzoek werd volgens alle rechtsvormen den 16den November het vonnis bekend gemaakt.

De doodstraf werd uitgesproken tegen den president en onderpresident van Thorn, alsmede tegen negen van de

1) Inductio quasi iuridica caussae seu confrontatio et comparatio partium collitigantium nobilis magistratus Thorunensis ab una et P. P. Jesuitarum studiosorumque eorundem ab altera. Weenen, *Geheim Staatsarchief*, Geestelijk archief Nr. 406.

2) Jacobi, Das Thorner Blutgericht. (Halle 1896). 41.

raddraaiers. Wat de ter dood veroordeelden betrof, zou het vonnis eerst dan rechtskracht verkrijgen, als een van de Jezuïeten tegelijk met zes eedhelpers uit den leekenstand de voor het gerecht reeds bewezen misdaden der beklaagden nogmaals voor de commissie met een eed bevestigde. Deze wijze van rechtspreken was in Polen gebruikelijk bij burgerlijke gedingen en strafzaken. Verder bepaalde het vonnis dat voortaan, om verdere onderdrukking der katholieke bevolking te voorkomen, het bestuur van de stad voor de helft uit katholieken zou bestaan, zooals dit reeds voorgeschreven was door de rijkswetten van 1638. De protestantsche Kerk en het gymnasium, die door de Protestanten wederrechtelijk aan de Bernardijnen waren ontnomen, moesten aan dezen worden teruggegeven. Openbare ommegangen van de Katholieken alsmede openbare begrafenissen mochten niet als tot dan toe door de niet-Katholieken verhinderd worden, maar moesten volgens het vroeger gebruik (uti olim fuerunt) geduld worden. De Protestanten konden hun gymnasium oprichten in de nabijheid van de stad, en zij zoowel als de Jezuïeten moesten hun leerlingen van alle twist verwijderd houden. [1])

De voltrekking van dit harde vonnis uit een harden tijd heeft een stortvloed van smaadwoorden gebracht over de Jezuïeten, vooral in de naburige landen. In verscheidene smaadschriften werd gesproken van den bloeddorst der Jezuïeten, ze werden met duivels gelijkgesteld, en men dichtte hun de leer toe, dat het geoorloofd was iederen protestant te vermoorden, alleen omdat hij Kalvinist of Luthersch was. [2])

Ook latere protestantsche geschiedschrijvers hebben deze

1) Volgens het Iudicium S. R. Maiestatis in causa excitati tumultus a Thorunensibus contra scholam et collegium R. P. S. J. (Weenen, Geheim Staatsarchief, Polonica 1724.) Vgl. Schmeizel, Histor. Nachricht von dem zu Thorn passirten Tumult (Jena 1726), blz. 321.

2) Zie de opsomming van dergelijke geschriften in: Faber, Staatskanzlei XLVIII, 493 vgl.

terechtstelling, voltrokken volgens rechterlijk vonnis, uitgekreten als het „Bloedbad van Thorn," de Jezuïeten „beulsknechten" en „helsche duivels" gescholden, terwijl ze de veroordeelden verheerlijken als „bloedgetuigen der Hervorming."

Professor *Lehmann* ziet in de gebeurtenissen van Thorn een te voren beraamde greep „van de hoofden der tegenhervorming" [1]); en in 1893 oordeelt professor *Mirbt:* „Het bloedbad van Thorn bewijst hoe de orde (der Jezuïeten) nog 100 jaren na den grooten oorlog dacht over de opvoeding tegenover de ketters, als Poolsche beulen gereed stonden voor de terechtstelling." [2])

Voor de juiste beoordeeling van de gebeurtenissen te Thorn moeten de omstandigheden van tijd en plaats goed in 't oog worden gehouden. Thorn stond onder de heerschappij van het katholieke koninkrijk Polen, en volgens de Poolsche wetten mocht de vrijheid van den katholieken godsdienst op geenerlei wijze worden gehinderd; van den anderen kant bleven de Protestanten in het genot van godsdienstvrijheid volgens de verdragen en de wetten.

De vijandschap van de protestanten en het protestantsche stadsbestuur tegen het kollegie van de Jezuïeten in Thorn had een meer dan honderdjarige geschiedenis. De Jezuïeten hadden zich in 1593 in Thorn gevestigd, maar werden door de protestantsche overheid tweemaal uit de stad verjaagd, de eerste maal in 1606, zooals de protestant *Hartknoch* schrijft in zijn „Pruisische Kerkgeschiedenis": „Met bewilliging van alle klassen van de stad Thorn werd besloten, dat men de Jezuïeten en hunne leerlingen, daar ze aan de herhaaldelijke verzoeken om heen te gaan geen gevolg wilden geven, uit hun kerk en hun school zou verdrijven, zoo nochtans dat men zich aan niemand vergreep.... Derhalve werd den 7den October 1606 een openlijk bevelschrift uitgevaardigd." Toen nu de Jezuïeten spoedig daarop door den bisschop weer in hun

1) LEHMANN, Preuszen und die katholische Kirche I, 419.

2) MIRBT, Der Deutsche Patriot und die Jesuitenfrage (Marburg 1893), blz. 10.

kerk waren teruggeleid, werd „bevolen, dat niemand een student die bij de Jezuïeten ter schole ging, in zijn huis mocht opnemen.” Tot het jaar 1611 konden de Jezuïeten geen school houden. In dit jaar beval de Poolsche rijksdag als volgt: „Daar aan de Jezuïeten in Thorn ook nu nog de school wordt ontzegd, en aan de adellijke kinderen (hunne leerlingen) geen woning in de stad wordt toegestaan, verscherpen wij de verordening (van 1607), en wel in dezer voege, dat als de Jezuïeten of ook de ridderschap eenig nadeel lijden doordat men de kinderen de school ontzegt, de schuldigen in den rijksban zijn vervallen.” Toen eerst konden de Jezuïeten hun lessen hervatten. [1])

Voor de tweede maal werden de Jezuïeten verdreven in 1655, toen de Zweden Thorn hadden ingenomen. Ook later bleef de vijandschap voortduren.

Niet alleen godsdienstige, maar ook nationale en maatschappelijke verwikkelingen deden zich in Thorn gelden. Het protestantsche stadsbestuur was Duitsch, de katholieke minderheid Poolsch; deze katholieke Poolsche minderheid was uitgesloten van alle stadsambten. „Juist hier in Thorn, aldus de protestant *Passow*, een kenner van Thorn's geschiedenis, waren het niet alleen godsdienstige, maar ook maatschappelijke verwikkelingen, die aanleiding gaven tot de bloedige gebeurtenissen van het jaar 1724.” [2])

Zoodra nu het bovenvermeld vonnis omtrent de gebeurtenissen in Thorn bekend was geworden, kwamen er van de protestantsche vorsten bemiddelingsbrieven ten gunste van de veroordeelden. Koning Frederik Willem I van Pruisen schreef den 28sten November 1724: de straf was veel te streng, daar het maar een oproer gold van het gepeupel tegen eenige Jezuïeten van geen beteekenis (nullius numeri); het vonnis was niet in overeenstemming met de gerechtigheid, maar met den onverzoenlijken haat der Jezuïeten tegen den protestantschen godsdienst; zij meenden nu een goede

1) Hartknoch, Preuszische Kirchen—Historie, blz. 914—917.
2) Passow, bij Natzmer, Lebensbilder (Gotha 1892) blz. 9.

gelegenheid te hebben om de inwoners van Thorn niet alleen van hun privilegiën te berooven, maar zoo mogelijk hen geheel uit te roeien. [1])

In het antwoord, dat koning August van Polen gaf den 1sten December 1724, wordt o. a. op het volgende gewezen: „De Protestanten hebben onze welwillendheid en die van den staat, waardoor hun de uitoefening van hun godsdienst werd toegestaan, misbruikt; zij hebben zich verstout en verstouten zich nog, de Katholieken, voor wie volgens de bepalingen onzer voorgangers de toegang tot alle stedelijke ambten in de steden van Pruisen moet openstaan, van alle ambten uit te sluiten, en hen op onwaardige bijna tirannieke wijze te behandelen." [2]) August wijst dan de bemiddeling met krachtige woorden af, daar hij met veel meer recht klachten kon indienen over de onrechtvaardige en onverdragelijke verdrukking der katholieke onderdanen van den Pruisischen koning. [3])

Karel Adolf Menzel maakt bij gelegenheid deze algemeene opmerking: „De onderdanen van de grootere rijksstaten moesten iedere uitoefening der staatsmacht tegen hun eer en hun leven geduldig verdragen; maar als een protestantsch kerkgenootschap door een katholiek vorst werd te kort gedaan, verhief het evangelisch staatslichaam te Regensburg als orgaan van den kerkelijken partijgeest, terstond zijn stem." [4])

Bij de zaak van Thorn deed met Frederik Willem I niet alleen „het evangelische rijkslichaam" zich gelden, maar ook de overige mogendheden, die in onverdraagzaamheid met elkander wedijverden, als Denemarken, Zweden, Engeland, en om deze dubbelhartige handelwijs eens goed te laten uitkomen, ook de Czaar van Rusland, Peter de Groote; dezelfde die met eigen hand de Basilianen te Polock vermoordde; dezelfde die kort tevoren zijn eigen zoon om 't leven had laten brengen. Deze vorst, die zich voor het beulswerk niet

1) FABER, Staatskanzlei XLV, 606.
2) Weenen, Geh. Staatsarchief, geestel. arch. Nr. 416.
3) DÖLLINGER, Kirche und Kirchen (Munchen 1861),. blz. 117; K. A. MENZEL, Geschichte der Deutschen V^2, 282.
4) K. A. MENZEL, t. a. pl. V, 208.

schaamde, schreef dat de zaak van Thorn hem evenzeer ter harte ging, alsof die van Thorn zijn eigen onderdanen waren. [1])

Frederik IV van Denemarken wierp in een schrijven van 23 December 1724 aan den koning van Polen, de heele schuld op de Jezuïeten. „Het is zeer aannemelijk, zoo beweert hij, dat dit oproer van het allerlaagste gepeupel in Thorn door de Jezuïeten zelf is aangestookt, met het doel om daardoor de gelegenheid te verkrijgen al de evangelischen op de gruwzaamste wijze van leven, eer en vrijheid te berooven.” [2])

Al die bemiddelaars beriepen zich op den vrede van Oliva, dien zij moesten waarborgen. In het vonnis werd aan de Protestanten van Thorn hun kerk en hun school ontnomen, dus meenden ze tusschen beiden te moeten komen. Ook de Duitsche keizer moest volgens hen daarom tegen Polen optreden. De keizerlijke gezant, graaf Wratislaw antwoordde echter in naam van zijn meester: „dat de bestraffing van zoo'n oproer en zoo'n ergerlijke misdaad tot de binnenlandsche aangelegenheden van Polen behoorde; verder was, zooals hij vernomen had, die kerk en school een monnikenklooster geweest, en toen alle daarin aanwezige geestelijken gestorven waren aan de pest, had de evangelische overheid het zich toegeëigend; daarenboven was de keizer wel een medesluiter van den vrede van Oliva maar geen waarborg geweest.” [3])

De protestantsche mogendheden vergrootten de gebeurtenissen te Thorn tot een staatszaak van het hoogste gewicht en zochten daardoor hun eigen belang te bevorderen. Zoo schrijft Graaf Wratislaw den 16den Februari 1725 aan den keizer: „De terechtstelling te Thorn veroorzaakt nog altijd een groote beweging; niet alleen nemen de krantendrukkers van Hamburg en Altona daaruit aanleiding om met gift en boosaardigheid over godsdienstzaken te schrijven, maar ook de koning van Pruisen mengt er zich in, want hij wil ver-

1) Faber, Staatskanzlei XLVI, 633 vlg.

2) Faber, Staatskanzlei XLVI, 620.

3) Weenen, geheim Staatsarchief, Polonica 1724.

moedelijk gaarne een voorwendsel vinden, om zijn troepen naar Poolsch Pruisen te doen oprukken." [1])

De Czaar liet verklaren: „daaruit kon men nu eens zien, wat de Polen voor een volk waren," [2]) woorden die in dien mond als van zelf herinneren aan de 50 jaar later gevolgde verdeeling van het Poolsche rijk.

De staatkunde speelt dus in ieder geval een groote rol in de Thornsche gebeurtenissen; het was nu geen kerkelijke politiek maar alleen vorstelijke huispolitiek. De tegenkatholieke geschriften hebben de Thornsche terechtstelling met boosaardigheid tegen de katholieke kerk en vooral tegen de Jezuïeten misbruikt. De naam reeds dien zij aan die zaak geven, is een leugen, want waar heeft men ooit de terechtstelling van gerechtelijk ter dood veroordeelde personen een bloedbad genoemd? „Het was geen onschuldig vergoten bloed, maar het toenmalige strenge recht eischte deze harde straf." In Pruisen b. v. werd een diefstal van 10 Thaler met de galg gestraft. „De rechtsvormen zijn bij het heele geding streng onderhouden: de bevoegde rechtbank heeft het vonnis geveld, de koning heeft het bevestigd. Volgens het toenmalig recht stond op misdrijven tegen den godsdienst de doodstraf. We mogen niet vergeten dat de zaak behoort tot het begin van de 18de eeuw, toen dikwijls om geringere misdaden de doodstraf werd uitgesproken." [3])

Maar de Jezuïeten hadden toch dat harde vonnis kunnen voorkomen, heet het dan, want volgens Poolsch gebruik moesten zij opnieuw de punten van beschuldiging onder eede bevestigen, voordat het vonnis ten uitvoer gebracht mocht worden. Hadden zij dus dien eed niet afgelegd, dan was het doodvonnis nooit uitgevoerd. Duidelijk dus, zoo beweren hun vijanden, dat hun bloeddorst die offers begeerde.

Vooreerst antwoordt hierop *Frydrychowicz* op de volgende

---

1) Weenen, geheim Staatsarchief, Polonica 1725.

2) FRYDRYCHOWICZ. Die Vorgänge zu Thorn im Jahre 1724, in het „Zeitschrift des West-Preusz. Geschichtsvereins XI, 92.

3) FRYDRYCHOWICZ, T. z. pl. 94, vgl.

wijze: „Wij kunnen dit de Jezuïeten niet tot een verwijt maken, want het is niet de plicht van den benadeelde den loop van het gerecht te verhinderen of zelfs ten gunste van den veroordeelde op te treden.” [1])

Nog iets anders dient in het oog gehouden. Doordat men de rechtskracht van het vonnis afhankelijk maakte van den eed door een der Jezuïeten af te leggen, bracht men de Thornsche leden der Orde in een pijnlijken toestand. Weigerden de Jezuïeten den gevraagden eed te doen, dan zouden weinigen hunner tegenstanders wier hatelijkheid genoegzaam gebleken was, die weigering aan de edelmoedigheid der zwaar beleedigden hebben toegeschreven. Met zekerheid kon men verwachten, dat men in hun weigeren het bewijs zou zien voor de leugenachtigheid der getuigenissen vroeger in het geding bezworen.

De Poolsche rijksdag van het jaar 1724 had de zaak van de Thornsche Jezuïeten tot de zijne gemaakt; ook hier hadden godsdienstige, nationale en maatschappelijke geschilpunten de verbittering tot het uiterste gevoerd. De afkeer van vreemde en vooral van Pruisische inmenging in een binnenlandsche aangelegenheid van Polen had voor de aangeklaagden alleen ongunstig kunnen werken. Toen dan het vonnis was geveld, besliste een bepaling van den rijksdag dat het zonder eenige vertraging en op alle punten moest voltrokken worden, en tevens werd bevolen de noodige troepen naar Thorn te zenden. [2]) Nu de zaken zoo stonden moest een weigering van de Jezuïeten het heftigste ongenoegen verwekken. De nieuwste protestantsche geschiedschrijver van deze zaak, de Thornsche predikant Jacobi zegt immers ook: „Met welke woede zou na al het voorgevallene de rijksdag zich tegen den koning hebben gekeerd, als hij de veroordeelden genade had geschonken?” [3]) Als dit zelfs van den koning geldt, hoe-

---

1) Frydrychowicz, t. a. pl., 94.
2) Jacobi, Das Thorner Blutgericht (Halle 1896), 104.
3) Jacobi, 177.

veel te meer moet het dan tot verontschuldiging strekken van de Jezuïeten?

Dat deze opvatting de ware is, blijkt ook uit een brief van den pauselijken nuntius. Deze bespreekt onder de vele verwijten waarom de Polen zijn verwijdering eischten, ook zijn optreden ten gunste van de veroordeelden in deze zaak. De nuntius verhaalt dit als volgt: „Een of ander (misschien ook meerderen) heeft durven verzekeren dat ik op de hand was geweest van de Dissidenten te Thorn, en de grootste moeite had aangewend, om de terdoodbrenging van den president en den vice-president te beletten. Met dat doel zou ik aan de paters van de Sociëteit ernstig hebben verboden de reeds ingebrachte aanklacht voort te zetten of met een eed te bevestigen. Ik beroep mij in alles wat ik in deze zaak heb gedaan, op geen anderen rechter of getuige dan op den Poolschen grootkanselier zelf. Deze zal zich herinneren, wat onveranderlijk mijn meening is geweest, als ik met hem over de zaak sprak: dat men namelijk aan den gehoonden godsdienst, de verwaarloosde rechtvaardigheid, en de openbare rust genoegdoening moest verschaffen, en nu eens eindelijk het belang van onzen godsdienst, waaromtrent, zooals hij me zelf verklaarde, vele besluiten van Polens koningen bestonden, werkelijk zou handhaven; toch wenschte ik ten laatste ook volgens den plicht van mijn stand, dat men aan de veroordeelden genade en barmhartigheid toonen en hun leven zou sparen. Op al deze punten heeft hij mij allerminzaamst zijn instemming betuigd, en uitdrukkelijk verklaard dat hij van harte hetzelfde verlangde. Zoodra ik nu door den kommandant van Thorn schriftelijk verzocht werd, om zoo mogelijk den president en den vice-president van de doodstraf te bevrijden, heb ik mij onverwijld naar den kanselier begeven, en hem in tegenwoordigheid van den tegenwoordigen onderkanselier, *Johan Lips*, dat schrijven voorgelezen. Daarop verklaarde mij de grootkanselier dat de zaak hem zeer aanstond, dat hij echter niemand geschikter vond dan mij om die zaak te bezorgen, en wat nog meer is, dat ze heel gemakkelijk ge-

regeld kon worden; ik moest maar aan de Paters van Thorn schrijven, en hen verzoeken af te zien van den eed waarmede zij volgens de Poolsche wetten *nog eens* de aanklacht moesten bezweren; dit zou passend zijn voor de heiligheid van hun en mijn stand. Op zijn aanwijzing nu heb ik den brief geschreven, en deze is niet eer naar Thorn verzonden voor hij hem doorgelezen en geheel en al had goedgekeurd." [1])

Kenschetsend voor den toestand is het verzoek dat de nuntius in dien brief deed aan den Rector der Jezuïeten: „Uw-eerwaarde verzoek ik tevens, volstrekt aan niemand te kennen te geven dat ik in dien geest geschreven heb." [2]) De nuntius had echter zelf van zijn bemoeiingen in dezen laten blijken, en wel aan den verklaarden tegenstander der Thornsche partij, vorst Lubomirski, die aan het hoofd stond van de troepenmacht in Thorn en als zoodanig beschikte over de sleutels der stad en over het al of niet toelaten van brieven en boodschappen. De nuntius had zich wel is waar bij deze mededeeling laten leiden door de meening dat Lubomirski zijn bedoelingen steunde, maar te oordeelen naar de handelwijze van den vorst in deze zaak, is het waarschijnlijk dat hij deze kennis in tegenovergestelden zin gebruikte. De gelijktijdige jaarberichten van het Thornsche kollegie, die door den Rector zijn goedgekeurd, zeggen dan ook uitdrukkelijk op het jaar 1724, dat Lubomirski den brief van den nuntius heeft onderschept en eerst daags na de terechtstelling heeft laten bezorgen. [3]) Maar ook de vrienden der veroordeelden waren nauwkeurig onderricht van de pogingen door den nuntius gedaan, [4]) en zoo kon het gebeuren dat de rector van het Thornsche kollegie kennis droeg van de bedoelingen van den nuntius zonder zijn brief te hebben ontvangen.

---

1) Leben und Thaten Papst Benedicti XIII, I (Frankfort 1731), 714.

2) Afschrift door den nuntius zelf verzonden, Rome, Vatik. arch. Nunziatura di Polonia Nr. 154.

3) Kujot, Dokumenka odnoszace sie do Sprawy Torunskiej z. r. 1724 (Toznan 1895), blz. 156.

4) Kujot, 6, z. pl. blz. 129.

Dit alles wordt nog bevestigd door een bericht van de Thornsche Jezuïeten zelf, dat voorkomt in de jaarberichten van het kollegie van Thorn. Van den kant der Paters was de zaak lang en rijpelijk overlegd. Na zorgvuldige overweging van alle omstandigheden had men beslist dat de eed zou afgelegd worden. „Wel is waar, zoo staat er, waren eenige godgeleerden (Jezuïeten) van meening, dat men den eed niet moest afleggen, maar toch werd na zorgvuldige overweging van alle omstandigheden en van alle gronden voor en tegen (als: de ergernis, en de intrekking van het *geheele* vonnis en van het gerechtelijk onderzoek, wanneer de bewezen misdaad niet door den eed bevestigd werd), besloten, dat een van de leekebroeders den eed zou zweren." Toen de rechters zagen dat de leekebroeder met zes adellijke eedhelpers bereid was den eed te doen, maakten sommigen van hen bezwaar, omdat een kerkelijke wet de geestelijken verbiedt mee te werken tot een veroordeeling in strafzaken; verder hield men hun voor, dat de nuntius een brief zou hebben gezonden naar het kollegie met het verbod den eed af te leggen. Op het eerste bezwaar antwoordde de Rector, dat hij zeer goed wist hoe dat aan alle priesters en geestelijken verboden was, en hij zelf als priester den eed niet mocht afleggen; met inachtneming dan van het koninklijk besluit was aan den leekebroeder die geen geestelijke is, opgedragen den in het vonnis bepaalden eed te zweren; als wij, zoo ging hij voort, nu weigerden den eed af te leggen, zou de tegenpartij onze vorige eeden als *meineeden* opnemen en ons beschuldigen van valsche getuigenis. Wat het tweede bezwaar betreft, hij kon niet gelooven dat de nuntius naar het kollegie dat verbod had gezonden; was dat verbod afgezonden dan had hij het onfeilbaar moeten ontvangen. — Inderdaad was er een brief, ja zelfs een tweede met dat verbod door den nuntius verzonden, maar beide waren onderschept en eerst daags na de terechtstelling afgeleverd. [1])

1) *Litterae annuae Collegii Thorunensis.* Afgedrukt bij Kujot, Dokumenta, blz. 153 vlg.

Hiermee stemt eveneens overeen het antwoord van den Rector Czyzewski aan den nuntius, op 10 December 1724. Hij had het schrijven van den nuntius ontvangen en geheim gehouden. Maar *voordat* hij het in handen kreeg (d. i. ná de terechtstelling) had reeds de tijding dat het afgezonden was, de dissidenten met groote blijdschap, de katholieken met diepe droefheid, den adel echter met haat tegen den nuntius en den Roomschen Stoel vervuld. In dezen hachelijken toestand was hij om de eer van den nuntius te redden en om het tenuitvoerleggen van de andere gedeelten van het vonnis niet te verhinderen voor de bedreigingen van den adel geweken. Terstond echter nadat de eed was gedaan, had hij met het heele kollegie onder tranen de rechters om genade gesmeekt voor de beide schuldigen, waarop hij tevoren vast en zeker had gerekend. [1])

Dat de Thornsche Jezuïeten stappen hebben gedaan ten gunste van de veroordeelden staat ook nog van elders vast. Zij gaven namelijk aan de stad den raad een deputatie van burgers naar Warschau te zenden, die dan voor den koning een voetval moesten doen om zoo zijn hart te verteederen. [2]) Verder „toen 's morgens op het feest van St. Nicolaas (6 December) de commissarissen zich naar de St. Janskerk begaven vielen katholieke burgers met hun vrouwen en kinderen, Poolsche edellieden, ja zelfs Jezuïeten, de waardigheidbekleeders te voet en smeekten hun, het leven van Zerneke den vice-president, te sparen," [3]) Hierdoor werd Zerneke gered: het besluit des konings van 10 December, waarbij hem genade verleend werd, kwam den 12den in Thorn aan. Reeds daags te voren was hij op vrije voeten gesteld. „*Zelfs* de Rector van het Jezuïeten-kollegie, zegt Jacobi, wenschte hem geluk met zijn vrijlating." [4]) Reeds den 23sten November had de secretaris Behne naar Danzig geschreven: „Ook door de Jezuïeten zijn *voor*

1) Cop. Vatik. arch. Nunziatura di Polonia, Nr. 154.
2) Jacobi, Das Thorner Blutgericht (Halle 1896), 199.
3) Jacobi, blz. 121.
4) Jacobi, blz. 135.

den schijn pogingen aangewend ten gunste van de ter dood veroordeelde raadsleden." [1])

Dat protestantsche „zelfs" en „voor den schijn" verandert niets aan de feiten.

Of de Jezuïeten niet beter hadden gedaan weerstand te bieden aan den aandrang van den Poolschen adel, en liever den schijn op zich te nemen van wankelbaarheid en onzekerheid, dan den eed af te leggen, is een vraag, waarbij men de toenmalige omstandigheden, verhoudingen en wetten tot in het geringste toe in aanmerking dient te nemen. De gebeurtenissen die gevolgd zijn, schijnen wel die Jezuïeten in het gelijk te stellen, die gepleit hebben voor het weigeren van den eed. Hoe men echter deze vraag ook beantwoordt, *in ieder geval* blijkt toch zeker, dat er van een bloedbad of van de bloeddorstigheid der Thornsche Jezuïeten, onder verstandige menschen, geen spraak kan zijn.

1) *Kujot*, Dokumenta, blz. 125.

XIX.

Hebzucht en rijkdommen der Jezuïeten.

Pater Reiffenberg verhaalt in zijn kritische Jezuïetengeschiedenis het volgende: [1]) „We voeren langs den Rijn Keulen voorbij; toen begon de schipper ons wonderbare dingen te vertellen over het kollegie der Jezuïeten. De Jezuïeten daar hadden, volgens hem, ontzaggelijke rijkdommen, men berekende als hun jaarlijksch inkomen 60—70 voer wijn, een tamelijk groote hoeveelheid koren en wel 5000—6000 Thaler aan geld. Bij toeval had ik eens inlichtingen ontvangen van een Jezuïet uit de provincie van den beneden-Rijn, toen het gesprek op dat onderwerp was gekomen, en nam dus hier het woord. Ik zei tot den schipper: ‚Beste man, ge praat heel en al volgens uw opvatting; maar wat zoudt u wel zeggen als ik u bewees dat er bij dit kollegie niet zoo heel veel op over zal schieten? ‚Jawel, antwoordde hij, dat zal meneer me nooit bewijzen. Ik verwed er mijn hoofd op.' ‚Goed, zei ik, ik zal het beproeven; en opdat ge geen reden tot klagen zult hebben, geef ik zelfs toe dat het kollegie in een goed najaar 80 voer wijn kan maken, en niet alleen 5000 of 6000, maar 8000, ja wat zeker niet waar is 10.000 Thaler inkomen heeft.' Dat beviel onzen schipper, en

1) Critische Jesuiter-Geschichte von einem Liebhaber der Wahrheit (Frankfort 1765), 520 vlg.

hij meende, dit was wel het hoogste wat men kon schatten. Ik ging dus voort en vroeg hem: ,Weet u dan wel, hoeveel personen in dit huis dagelijks onderhouden worden?' — Neen — Dan zal ik het u zeggen. Er wonen daar gewoonlijk 80 Jezuïeten en buitendien nog 20 knechts; zonder de vreemden mee te rekenen hebben we dus al 100 man! — Nu, wat zou dat? vroeg de onnoozele. — „Wat dat zou" zei ik, dat zult ge terstond zien. Verdeel nu eens 10.000 Thaler over 100 man, hoeveel krijgt dan ieder?' De schipper rekende zeer lang, ik hielp hem eindelijk en zei: ,10.000 is zooveel als 100 $\times$ 100, daar we nu 100 man hebben, kunnen we voor ieder maar 100 Thaler rekenen.' Hij begreep het en zei: ,Juist zoo.' Toen ging ik voort: ,Wilt gij in dezen tijd voor 100 Thaler iemand den kost geven, kleeden, van reisgeld voorzien en bij ziekte aan dokter en geneesmiddelen helpen?' — Neen, dat kan onmogelijk. Ik heb een stiefzoon in Keulen, die alleen voor den kost 120 Thaler moet betalen. Dokter, apotheker, schoenmaker, kleermaker enz. enz. zijn er niet onder begrepen.' ,Zie zoo, vroeg ik toen, hoe staat het nu met die ontzaggelijke rijkdommen?' De man krabde zich wat achter de ooren en begon al bij te draaien. Toen vervolgde ik: ,Het huis moet ook van onder tot boven onderhouden worden; de boerderijen en de schuren worden dikwijls bedreigd; het koren slaat op en af; er komt onweer of hagelslag; ziekte, oorlog of dure tijden enz. enz. Zijn dat allemaal geen dingen waarmee men in een huishouding rekening moet houden? En dat zou men dan allemaal van 100 Thaler de persoon moeten doen en dan nog ontzettend rijk zijn?' Den schipper werd het te warm, hij gaf zich eindelijk gewonnen, en zijn hoofd dat hij verwed had was mijn eigendom."

Hoe velen is het niet gegaan als hier dien Rijnschipper! Ze zien de goederen van de Jezuïetenhuizen, hooren van de inkomsten, en hun oordeel is klaar: de Jezuïeten zijn verschrikkelijk rijk. Hoort men dan nog bovendien dat de procurator (de pater die de geldzaken bestuurt), eenige stichtingen zoekt te verkrijgen, of die verloren zijn tracht te vervangen,

of uitziet naar een terrein dat voor de uitbreiding van het huis noodig is, dan gaan velen nog verder in hun oordeel: de Jezuïeten zijn niet tevreden met al hun rijkdommen, ze zijn hebzuchtig. Tal van zware beschuldigingen zijn dan ook omtrent dit punt tegen de Sociëteit van Jezus ingebracht.

Zoo schrijft b.v. de bekende *van Swieten*, een Jansenist, den 24sten December 1759 aan keizerin Maria Theresia: „Ik ben in staat, met de grootste zekerheid het bewijs te leveren, dat het ware doel van de Sociëteit nooit anders geweest is dan zich te verrijken, en dat de godsdienst alleen als voorwendsel diende om de vroomheid van uwe Majesteit en van hare roemrijke voorvaderen te misbruiken." [1])

Niet zoo algemeen maar niet minder hard en onrechtvaardig heeft *Ranke* geoordeeld, steunend op de naamlooze verhandeling „van een klaarblijkelijk (?) goed ingelicht man": „Toen de Jezuïeten, zoo zegt hij, uitsluitend de heerschappij hadden verkregen, begonnen zij de rijkdommen die hun kollegies in verloop van tijd hadden verworven, rustig te genieten en hoofdzakelijk aan de vermeerdering daarvan te denken." [2])

De inrichting en de geschiedenis van de orde bieden in de werkelijkheid een heel ander beeld. Deels op grond van de eerste grondregelen der Orde, deels ook volgens de latere wetten werd aan de volgende regelen vastgehouden.

1. Door de gelofte van armoede aan het eind van hun proeftijd doen de leden afstand van elk *onafhankelijk gebruik* van tijdelijke zaken die op geldswaarde kunnen geschat worden.

2. De eigendom van het eigen vermogen, en het recht er over te beschikken blijft voorloopig nog bestaan.

3. Eerst door het later gevolgde afstand doen van zijn goederen (abdicatio bonorum) werd de eigendom en het recht van beschikking afgestaan.

4. Deze afstand van zijn bezittingen is volstrekt en alge-

1) Fournier, Gerhard van Swieten als Censor (Sitzungsberichte der k. k. Akademie Wien, LXXXIV, 430).

2) Ranke, Päpste III, 125 vlg.

meen en heeft meestal plaats twee jaren na het voleindigen van den proeftijd.

Deze regelen zijn volstrekt niet geschikt om hebzuchtige oogmerken te dienen van de afzonderlijke leden of van de Orde. Immers vóór alles moeten degenen die afstand doen van hun vermogen, er op gewezen worden dat de Sociëteit zelf *geen* recht op deze goederen heeft. 1) Die bezittingen moeten volgens het goedvinden van den eigenaar aan vrome stichtingen of aan de armen geschonken worden, zooals de raad van het Evangelie, „Geef het aan de armen", dat verlangt. 2) Zijn er behoeftige bloedverwanten — behoeftig opgevat in den ruimeren zin van hen die niet volgens hun stand kunnen leven — dan verhindert niets die goederen ook aan zijn bloedverwanten te geven. Twijfelt men wat volmaakter is, dan zal men om zelfmisleiding te vermijden, ervaren mannen raadplegen. 3) Staat iemand zijn vermogen geheel of gedeeltelijk af aan de Sociëteit, dan moet de Provinciaal volgens zijn regels zorg dragen, dat dit aandeel niet volgens de strengheid van de wet maar langs den weg van vriendschappelijke schikking verzekerd wordt. Ook moeten van deze goederen eenige aalmoezen aan de armen der plaats geschonken worden.

Men heeft 't bestreden dat deze regels altijd onderhouden werden. Van de Jezuïeten omstreeks de helft der 17de eeuw beweert Ranke: „Eerst werd het afstand doen van zijn vermogen een tijdlang uitgesteld; dan gebeurde het wel, maar alleen voorwaardelijk, omdat men immers na verloop van tijd weer verwijderd kon worden; eindelijk werd ingevoerd dat men zijn goederen overliet aan de Sociëteit zelf, maar wel te verstaan voor het kollegie waar men intrad, zoodat men het bestuur over zijn bezittingen onder een anderen naam dikwijls zelf nog behield." 4)

Ranke beroept zich voor zijn aanklacht op een rondgaanden

1) Institutum Societatis Jesu II (Rome 1870), 87, 206.
2) T. z. pl. I, 8, 43. Vgl. I, 206, 295.
3) T. z. pl. I, 7, 38.
4) Ranke, Päpste III, 103.

brief van den Generaal Vincentius Carafa van het jaar 1646. [1]) Dit schrijven behandelt al de plichten van de leden der Orde in hun geheel en tracht hen tot een steeds volmaakter onderhouding van alle voorschriften aan te vuren. Daar steeds op de volmaaktheid gewezen wordt, zijn er eerder te sterke dan te zwakke uitdrukkingen gebruikt, en worden op beslisten toon afzonderlijke gebreken als waarschuwing voor de geheele orde besproken. Ook omtrent de armoede waren hier of daar eenige gebreken ingeslopen: en juist hier blijkt uit de woorden van den generaal zelf, dat die fouten niet groot en ernstig waren zooals Ranke doet voorkomen. „Ook tegen de armoede, zoo zegt Pater Carafa, wordt, *dunkt me, nu en dan* misdreven." [2]) Maar ook al waren krachtiger bewoordingen gebruikt dan nog gaat het niet aan, volgens de regelen der kritiek, uit zoo'n vermanenden brief die tot de geheele orde gericht wordt, *algemeene* gevolgtrekkingen te maken, en nog minder mag men die gevolgtrekkingen als apodictische beweringen opzetten.

Al zeer weinig kennis van zaken verraadt Ranke als hij zegt, „de Jezuïeten stonden hun vermogen af aan de Sociëteit zelf, *wel te verstaan voor het bepaalde kollegie waar ze intraden.*" Niemand verbond zich aan een bepaald kollegie, maar hij werd naar het noviciaat gezonden van de provincie, waar hij als lid werd aangenomen. Kwam hij na zijn proeftijd van 2 jaren in een kollegie, dan bleef hij daar in geen geval voor vast: *tijdens* zijn studiën niet, omdat deze doorgaans over verschillende kollegies waren verdeeld en in ieder geval na verloop van 6—12 jaren geëindigd waren; evenmin *na* den studietijd, daar de overste iedereen op welken tijd ook naar een ander kollegie kon zenden, en feitelijk vond die verplaatsing zeer dikwijls plaats. Ook de bewering van Ranke dat men zijn goederen aan *de Sociëteit* afstond, is in tegenspraak met de

1) Vincentii Carafae epistola de mediis conservandi primaevum spiritum societatis. Deze brief is te vinden in: Epistolae Praepos. Generalium S. J., (Gent 1847), 435.

2) Paupertas in qua mihi *videntur nonnulla* peccari.

feiten, en dat ook juist in den tijd waarover hij spreekt.

In het geheime staatsarchief te Weenen ligt een tamelijk groot register met de abdicaties der Jezuïeten van de Boheemsche provincie uit de jaren 1652–1722. [1]) Dit alphabetisch gerangschikt register bevat op de eerste bladzij 14 namen uit de jaren 1652–1695; van deze 14 Jezuïeten stonden er 7 hunne goederen af aan hun bloedverwanten, broers of zusters. Van de 20 Jezuïeten op de tweede bladzij (1652–1691) geven 10 meest alles aan broers of zusters, aan familie of aan hun moeder; van de 8 op de derde bladzij geven 5 hun vermogen aan familie, en een aan het ziekenhuis; op de vijfde bladzij staan alle 5 daar genoemden hun vermogen af aan hun bloedverwanten; de 12 Jezuïeten op de zesde bladzij (1622–1696) geven met uitzondering van drie, of alles aan hun familie, of een deel aan familie en de rest aan ziekenhuizen. Zoo gaat het door; de meest verscheiden doeleinden worden bedacht, niet zelden ontvangen ook de boekerijen en de arme studenten van verschillende Jezuïetenkollegies een gedeelte. In een akte van 9 Maart 1677 vermaakt de Jezuïet Jakob Wölker zijn vermogen, dat vooral uit mijnaandeelen bestond, aan zijn moeder en zijn broers, op twee aandeelen na, waarvan het eene voor de boekerij, het andere voor de arme studenten van het Olmützer kollegie bestemd wordt. [2]) Zeer vele paters van de Boheemsche provincie, vooral die zich op de wiskunde toelegden, besteedden al hun geld om nieuwe natuurkundige en sterrekundige werktuigen aan te schaffen voor het groote wiskundig museum (Musaeum mathematicum) van het Praagsche Jezuïetenkollegie. [3])

In later tijd, in 1765, schrijft pater Reiffenberg uit de

1) Genuinus liber abdicationum cui omnes quae hactenus reperiri potuerunt inscriptae sunt. (Weenen, Geh. Staatsarchief, geestel. archief Nr. 484).

2) Het oorspronkelijk te Weenen, Geh. Staatsarchief, Geestel. arch. Nr. 459.

3) St. Wijdra, Historia matheseos in Bohemia et Moravia cultae. (Praag 1778), blz. 95.

provincie van den beneden-Rijn het volgende: „Als de Jezuïeten vier jaren in de Sociëteit hebben doorgebracht, *zijn ze verplicht* afstand te doen van *al* hun bezittingen en van alle aanspraken op het vaderlijk erfdeel. Als nu ook al verschillenden bij die gelegenheid *iets* van hun kindsdeel aan de Sociëteit schenken, zullen toch allen, die zonen of broers onder de Jezuïeten hebben, moeten toegeven, dat men zeer welwillend en bescheiden in deze zaak te werk gaat". [1])

In gelijken zin spreekt de wel wat al te kritische oud-Jezuïet Cornova over de abdicatie in de Boheemsche provincie en wel uit de laatste jaren vóór de opheffing.

„Iedere Jezuïet had wel is waar de *plicht*, als hij vier jaar in de Sociëteit had doorgebracht, zijn vermogen, zoowel wat hij reeds bezat als wat hij nog kon verwerven, af te staan, (de zoogenaamde abdicatie), maar *niets* verplichtte hem, dat ten gunste van de orde te doen; hij kon alles wat hij bezat of verwachtte, aan zijn familie of aan wien hij wilde, vermaken. De Sociëteit maakte er zelfs vóór het bestaan van de amortisatiewetten geen aanspraak op. En had nu iemand zijn vermogen geheel of voor een deel uit vrijen wil aan de orde afgestaan, dan was deze nog niet zeker van het bezit. Iemand die de orde weer verliet, kreeg ook zijn vermogen zonder uitstel terug......

„Van twee broers, mijn medeleerlingen, had de eene de Orde na negen jaar weer verlaten. Hij kreeg niet alleen terug zijn eigen vermogen, een paar duizend gulden, die hij aan de Sociëteit had afgestaan, maar de Generaal, de ongelukkige doch edele Ricci, stond ook op het eerste verzoek zijn broer toe, zijn eigen abdicatie te veranderen, en met het geld dat hij vroeger aan de Sociëteit geschonken had zijn uitgetreden broer te ondersteunen. „Uw buitengewone liefde voor uw broeder zal de goede God zeker niet onbeloond laten", waren de woorden van Ricci in zijn eigenhandig antwoord." [2])

1) Critische Jesuiter-Geschichte, blz. 527.

2) Eximiam illam tuam in fratrem tuum caritatem divina bonitas praemio carere non sinet. CORNOVA, Die Jesuiten als Gymnasiallehrer (Praag 1804), 19 vlg.

Deze edelmoedigheid van de Sociëteit ten opzichte van het vermogen dergenen die zij had opgenomen, is tot heden toe ondanks alle moeilijkheden en verlegenheid dezelfde gebleven.

Door de gelofte van armoede en de daaraan beantwoordende afstand van allen eigendom is er voor de leden *afzonderlijk* hoegenaamd geen gelegenheid tot hebzucht. Ook aan de *orde* als zoodanig kan men geen hebzucht verwijten. Dat toonen juist de strenge voorschriften over het afstand doen en de nakoming daarvan, zooals door talrijke voorbeelden bewezen is.

Evenmin ook konden de *oversten*, al kwamen ze ook nog zoo sterk op voor de werkelijke of vermeende belangen van hun huis, aan de hebzucht voldoen. Had een Jezuïet, al was hij ook de hoogste Overste, zijn laatste plechtige professie gedaan, dan was hij niet alleen onbekwaam iets te *bezitten*, maar ook om iets te *erven*. De Oversten konden bovendien binnen den gewonen ambtstijd van drie jaren afgezet, en naar een ander huis of een ander land gezonden worden. Hoe dikwijls is het gebeurd — ook in onze dagen — dat een overste juist een verbouwing van zijn huis of belangrijke verbeteringen en verfraaiingen had voltooid, als het bevel van den provinciaal of den generaal hem riep tot een anderen werkkring in een ander huis van zijn provincie of zelfs over zee.

Terecht zegt dan ook Schoppe (Scioppius) in het jaar 1611: „Niemand voorzeker, die de instellingen van de Sociëteit kent, zal kunnen zeggen dat een Jezuïet daar zijn eigen nut, voordeel en gemak zoeken, of zooals men zegt het koren op zijn eigen molen brengen wil. Want gesteld dat hij voor zijne Sociëteit 't een of ander bedelt, om te voorzien in woning, voeding of studie, dan kan men toch niet zeggen dat hij hierin zich zelf gezocht of zijn eigen belangen gediend heeft, want hij kan niet weten of hij den volgenden dag daar nog zal blijven en datgene wat hij ontvangen heeft, met de anderen genieten kan, of dat zijn

generaal door alles een streep haalt, en hem oplegt zich een paar nieuwe schoenen aan te schaffen, waarmee hij naar Indië moet gaan of naar die volkeren die hun zolen tegen de onze zetten". [1])

Verder heeft men nog tallooze op zich zelf staande fabelen over de hebzucht der Jezuïeten verspreid. Hier kunnen er maar enkele in 't kort worden vermeld.

Bij het het bespreken van een vordering der Würzburgsche Jezuïeten in het jaar 1581 doet Wegele in zijn geschiedenis van de Würzburgsche hoogeschool, hun het volgend verwijt:

„Dikwijls is in 't algemeen tegen deze orde de beschuldiging ingebracht, dat hunne aanspraken betreffende de vermeerdering van hun inkomen en hun vermogen veelal moeilijk te bevredigen waren, en licht de grenzen der billijkheid overschreden; het valt niet te loochenen dat door verschillende gevallen die het Würzburgsche kollegie der Sociëteit betreffen, deze aanklacht bevestigd wordt".

Wanneer menschen uit dien tijd dit verwijt doen, dan kan tot hunne verontschuldiging worden opgemerkt, dat zij tot dan toe alleen leeraars hadden gekend die tevens in 't bezit waren van kerkelijke inkomsten, en dus hun kleine toelage als onderwijzer als bijverdienste ontvingen. Dat was bij de Jezuïeten niet het geval. Zij hadden geen kerkelijke inkomsten en gaven desniettegenstaande kosteloos onderricht, derhalve moest gezorgd worden voor voldoende fundatie hunner kollegies.

Met betrekking tot Würzburg heeft *Dr. Braun* in zijn „Geschiedenis van de vorming der geestelijkheid in het bisdom Würzburg," een werk dat op deugdelijke bronnenstudie berust, uit de cijfers de beschuldiging weerlegd, volgens de rekening van het Würzburgsche Jezuïeten-kollegie loopende over 1583/1584. Bij de maandelijksche afrekeningen bleven soms maar enkele guldens in kas voor 47 personen. „Trekt men van de gezamentlijke uitgaven het geld af, dat besteed werd voor de boekerij, het onderhoud van gebouw en kerk,

---

1) G. SCIOPPIUS, Sententz von der aufrührischen Lehr. blz. 11 vlg.

enz. dan komen er voor levensonderhoud, kleeding, dokter en apotheker, op de persoon 36½ gulden aan baar geld. De voortbrengselen in natura bestonden alleen uit koren en wijn; en wat niet noodig was voor het gebruik (aan wijn werd alleen een voorraad voor vier jaren opgelegd) werd te gelde gemaakt. Van bovengenoemde som moesten dus *alle* behoeften van een bewoner van het kollegie bestreden worden, zoowel voor de studie als voor onderhoud en huishouding, met uitzondering van brood en wijn en zijn ongemeubelde woonkamer." [1])

Verder wordt de beschuldiging van Wegele nog weerlegd door een gedenkschrift van den rector van het Würzburgsche kollegie over het jaar 1583. Daar heet het o. a.: „Wat bij geen enkele religieuze orde die behoorlijk is ingericht, ooit werd geduld, dat laten wij ons tot op den huidigen dag, door den nood gedwongen, welgevallen, dat namelijk twee religieuzen en nog wel die zich met wetenschappelijke studiën moeten bezighouden, in eenzelfde zeer kleine kamer moeten samenwonen, die hun tegelijk dient tot studeer- en slaapkamer."

Tegenover deze feiten is de vraag zeker gerechtvaardigd, „of de middelen der Jezuïeten in vergelijking kunnen komen met datgene wat een hedendaagsche professor der hoogeschool gewoonlijk ontvangt, of bij beroeping naar het buitenland verlangt, of regelmatig trekt ook al heeft hij geen toehoorders, en al levert hij niets als schrijver." [2])

In het jaar 1630 werd in Praag het gerucht verspreid dat de Jezuïeten zich een Illyrische boekerij hadden toegeëigend uit de kerk van het klooster Emaus. Hiertegen verklaarde de abt van het klooster schriftelijk met zijne handteekening en zegel dat zoo'n boekerij nooit bestaan had, en de Jezuïeten gedurende de 18 jaren van zijn bestuur zelfs niet een enkel boek uit het klooster of de kerk voor zich hadden gehouden. De heele geschiedenis was niets dan laster." [3])

1) Dr. Braun, Geschichte der Heranbildung des Clerus in der Diöcese Wirzburg. (Würzburg 1889), I, 311.

2) Braun, I, 310.

3) Het oorspronkelijk in 't Geheim Staatsarchief te Weenen, geestel. arch. Nr. 422.

Te Olmütz strooiden vijanden der Jezuïeten in 1661 rond, dat een Jezuïet toen hij de biecht hoorde van een gravin die eenigen tijd daarna stierf, heimelijk 24000 goudstukken gestolen en deze som in een kistje onder zijn mantel had meegenomen. Kinderen hadden toen den dief verraden. Daarop had de echtgenoot van de gravin den Jezuïet voor het gerecht gebracht, en toen deze alles loochende, met getrokken zwaard tot bekentenis gedwongen. Namen werden niet genoemd. Het stadsbestuur van Olmütz verklaarde in een gezegelde oorkonde van 14 Maart 1661 dat die heele zaak een puur verdichtsel was; zij gaven de beste getuigenis voor den levenswandel en de leer der Jezuïeten. [1])

In het jaar 1697 stierf te Weenen P. Jozef Maurits Eder, die als Italiaansch hofprediker naar Weenen was geroepen en later door keizer Leopold dikwijls gebruikt werd voor zijn briefwisseling met de buitenlandsche vorsten. Nauwelijks was hij gestorven of men verspreidde overal de fabel dat bij den gestorvene een millioen gulden was gevonden, die hij zich had weten te verwerven door de geheimen des keizers te verraden. Men wist te verhalen: pater Eder had zich na de ontdekking van zijn verraad met vergift gedood; anderen zeiden, hij had den keizer met een vergiftigde hostie zoeken te dooden; weer anderen; hij was op het gezicht van een handschrift dat hem voorgehouden werd als bewijs voor zijn verraad, in tegenwoordigheid des keizers, door een beroerte getroffen en ineengezakt; eindelijk wisten sommigen zelfs, dat hij een samenzwering zou hebben gesmeed om den keizer op de jacht gevangen te nemen en te ontvoeren. Met name was dan een onderschepte brief van pater Eder door den gezant van den keurvorst van Mentz, Gudenus, aan den keizer getoond. Gudenus verklaarde echter nooit zoo'n brief gezien te hebben. Terwijl in Weenen deze praatjes natuurlijk spoedig moesten verstommen, verspreidde men niet alleen in de keizerlijke landen, maar ook in het buitenland, vooral in Holland en Italië, de leugenachtigste geruchten. In protestantsche druk-

1) Geh. Staatsarch. te Weenen Geestel. arch. Nr. 466.

kerijen werden vliegende blaadjes gedrukt, waarop verkondigd werd, dat de Jezuïeten in het bezit waren van ontzaggelijke rijkdommen, die ze door het verraden van geheimen hadden verworven: van verraad overtuigd waren zij aan het gerecht overgeleverd en van het hof en uit Weenen verbannen. Ten gevolge van deze lasteringen, die natuurlijk veelvuldig geloofd werden, vaardigde de keizer, 11 October 1697, een besluit uit, waarin hij zijn misnoegen te kennen geeft, „dat sommige lieden in hoogst strafbare vermetelheid zich niet ontzien,.... allerlei lasteringen uit te strooien tegen de paters van de Sociëteit, en hun met louter onwaarheid en valsche verzinsels zelfs ontrouw ten laste te leggen tegen ons als keizer en landvorst; terwijl zij ons toch tot onze groote tevredenheid allerijverigst gediend en het algemeen welzijn en het zielenheil van velen bewerkt hebben, terwijl zij volgens hun loffelijke instellingen nog onophoudelijk daarmee voortgaan." De keizer beveelt dan de lasteraars op te sporen en streng te straffen. [1])

Het gebruiken van uitgestorven of vervallen kloosters tot onderhoud van Jezuïeten-kollegies heeft stof gegeven voor een reeks geschriften waarin de Jezuïeten niet zeer welwillend worden behandeld.

De rechtsvraag is toch zeer duidelijk. In de 16de eeuw waren vele kloosters uitgestorven of op 't punt van te vervallen. Vorsten en steden wendden zich dus in vele gevallen tot den paus om hem te bewegen deze kloosters opgeheven te verklaren en hunne goederen voor het onderhoud van een Jezuïeten-kollegie te bestemmen. Vorsten en steden hadden het recht tot zulk een voordracht en de paus had als opperste bestuurder van het kerkelijk goed het recht over deze kloostergoederen te beschikken. In Duitschland waren al vroeger talrijke kloostergoederen die van bezitters verwisseld en van de eene Orde op de andere waren overgegaan; zoo b.v. behoorde Altomünster oorspronkelijk aan de Benediktinessen, later werd het geschonken aan de Brigittinessen; het

1) Geheim Staatsarchief te Weenen, Geestel. arch. Nr. 424. Vgl. Peinlich, Grazer Programm. 1870, blz. 96.

St. Jakobsklooster te München, vroeger door nonnen bewoond, kwam aan de Franciskanen, enz. enz. [1]) Toen men echter die vervallen kloosters ook voor de Jezuïeten begon te vragen, ontstond er een geweldig geroep, als ware de overdracht van een klooster van de eene orde op de andere een nooitgehoorde en door niets te billijken rechtsverkrachting. Hoewel nu de Jezuïeten uit het oogpunt van het recht beschouwd, niets tegen een dergelijke beschikking van den paus konden inbrengen, weigerden zij toch in vele gevallen zulk een begiftiging met alle beslistheid, om alle kwaadsprekerij van te voren te beletten.

In het jaar 1567 vormden de Fugger's het plan, zonder aan de Jezuïeten iets te vragen, te bewerken dat het vroegere klooster der tempelridders te Augsburg, toen aan de Dominikanen behoorend, zou worden afgestaan tot stichting van een Jezuïeten-kollegie. Zoodra de Jezuïeten hiervan hoorden, rieden zij het zoo sterk af dat de Fuggers hun plan opgaven. [2]) Dezen zochten toen een anderen weg. Den 1sten December 1572 zond Jörg Ilsung, landvoogd in Zwaben, naar vrijheer zu Schnurrberg, geheim raadsheer van aartshertog Ferdinand in Innsbruck, een afschrift van het verzoekschrift, door hem en eenigen van zijn vrienden aan kardinaal Otto van Augsburg gericht. In dit verzoekschrift wordt aangevoerd hoe noodzakelijk het was voor de verdediging van het katholiek geloof dat er in Augsburg een Jezuïeten-kollegie werd gesticht. Daar nu het klooster van het heilig kruis bijna geheel verlaten was, verzochten zij den paus dit klooster te bestemmen tot stichting van een Jezuïeten-kollegie. „Wij kunnen de heilige verzekering geven dat de Jezuïeten ons niet hebben geraden of aangespoord tot dit plan, maar wij hebben zelf, door den uitersten nood gedrongen, dit besluit genomen." Het verzoekschrift draagt de dagteekening 19 November 1572. [3])

---

1) Zie LAYMANN: Iusta defensio S. Romani Pontificis, Aug. Caesaris... in causa monasteriorum extinctorum (Dillingen 1631) Appendix. blz. 10—21.

2) Zie AGRICOLA, Historia Prov. S. J. Germaniae Sup. I, 103.

3) Stadhoudersarchief te Innsbruck: Ferdinandeum Fol. 326, Nr. 432 L. — O.

Het volgend jaar wendden zich zes Augsburgsche patriciërs, drie Fugger's en drie Ilsung's, voor dezelfde zaak onmiddellijk tot den paus. [1]) Hierop verzocht de provinciaal der Jezuïeten Roseffius, den generaal Mercurianus, dat deze alles in 't werk zou stellen om de inwilliging van dit verzoek te verhinderen. Hoewel nu Gregorius XIII aan het verzoek der Fugger's voldeed, gelukte het Mercurianus toch te bewerken dat het bedoelde klooster niet werd opgeheven. [2])

De Jezuïetengeneraal Mutius Vitelleschi, richtte den 1sten December 1629 aan den bisschop van Augsburg een schrijven van den volgenden inhoud: De Karmelieten waren bevreesd, dat men hun St. Anna-klooster in Augsburg aan anderen zou geven. Dringend verzocht hij den bisschop dat men aan de Karmelietenorde niets van het hunne zou ontnemen. Deze orde had tot dan toe aan de Sociëteit zooveel liefde bewezen, dat de Jezuïeten de belangen van die orde met denzelfden ijver moesten behartigen als de hunne. [3])

De dagteekening van dit schrijven valt in den tijd van het restitutie-edict, dat tot de ongehoordste beschuldigingen van Jezuïeten-hebzucht aanleiding gaf. Tegenover de acte-stukken die deels gedrukt zijn, deels in de archieven voor ieder ter inzage liggen, kunnen die aanklachten niet worden volgehouden. Een heele reeks keizerlijke besluiten die in het aanhangsel van de *Justa defensio* van Laymann gedrukt staan, bewijzen onweerlegbaar dat de kloosters, die vroeger tegen den godsdienstvrede in beslag waren genomen, en die op 's keizers bevel nu moesten teruggegeven worden, werkelijk aan de ordes werden gegeven die ze vroeger hadden bezeten. De keizerlijke gezant te Rome leest herhaaldelijk in zijn lastbrieven dat het „de uitdrukkelijke wil was van den keizer, de kloosters terug te geven aan de orden, aan wie ze volgens de oorspron-

---

1) THEINER, Annales eccles. I, 87—91.

2) AGRICOLA, t. a. pl. I, 144.

3) Het oorspronkelijk in het bisschoppelijk archief te Augsburg: Aug. Civitas P. P. Soc. Iesu Introducirung etc.

kelijke stichting toekwamen." [1]) Zooals blijkt uit een keizerlijk schrijven van 9 Mei 1629 aan Wallenstein en Tilly, was er alleen sprake eenige vroegere vrouwenkloosters te gebruiken tot inrichting van Jezuïeten-kollegies. Den 23sten Mei 1629 werd een dergelijk schrijven van den keizer gezonden aan de commissie in de Zwaabsche kreits: zij mochten „intusschen die stiften en kloosters die tot dan toe door niet-katholieke maagden bezet en bestuurd werden tegen de overoude stichting in, aan niemand afstaan."

Toch heette het, dat de Jezuïeten aan de oude orden hun kloosters wilden ontrukken. Lamormaini schrijft echter in Mei 1639 in een advies voor den keizer: „Hoewel de abt van Kaisersheim en de aartsabt van Hassenfeld.... met groote welwillendheid (vroegere) nonnenkloosters, nu in 't bezit van andersdenkenden, hebben aangeboden om kollegies te stichten tot opvoeding der jeugd, als de orde maar de voornamere mannenkloosters terugkreeg.... schrijft de abt van Kaisersheim mij toch, dat hij zich hiervan niets herinnert en ook geen volmacht daartoe heeft gehad. Hieruit besluit ik dat de orde (der Cisterciënsen) tot op 't oogenblik er niet genegen toe is, en de Sociëteit zal, tegen den wil van die orde op deze zaak noch bij Uwe Majesteit en nog veel minder te Rome bij Zijn Heiligheid aandringen." [2])

Ook later nog doken herhaaldelijk dergelijke beschuldigingen weer op. In een brief van 23 Mei 1635 schrijft de Jezuïeten-provinciaal pater Mundbrot aan den bisschop van Freising, dat eenige kloosters in diens gebied vooral Indersdorf, Beyharting en Altomünster door „een panischen schrik" waren aangegrepen, als zou de Sociëteit hun goederen begeeren. De bisschop kon zelf wel nagaan hoeveel onrust door dat soort van geruchten werd verwekt. „Mochten toch, zoo vervolgt hij, de uitvinders van die sprookjes met dezelfde

1) Depêche van 25 October 1629 en van 25 April 1630 bij LAYMANN, Justa defensio, Appendix, n. 7. 9.

2) Geheim Staatsarchief te Weenen, Grosze Correspondenz Fasc. 25. Societatem illo invito rem hanc apud Mai. V^{am} non sollicitaturam multo minus Romae apud S. Sanctitatem.

oprechtheid waarmee zij hun droefheid over die zaak uiten, ook tenminste de bewijzen geven waarop hun lastering steunt. Of is het dan, om zulke mannen vrees in te boezemen en verbittering te verwekken, reeds genoeg onze namen te noemen en onschuldigen, zonder hen te hooren, aan te klagen van een misdaad waaraan ze nooit hebben gedacht? Want als wij ons, zooals de billijkheid eischt, mogen verdedigen, dan aarzel ik niet, niet alleen voor mijn persoon, die vooral door deze ongegronde bedenkingen wordt getroffen, maar ook voor de geheele Sociëteit voor het aanschijn Gods te verklaren, dat het ons nooit in de gedachte is gekomen bedoelde of andere kloosters te begeeren. Wat mij persoonlijk aangaat, ik verzeker, al waren er nog zooveel redenen voor (wat hier het geval niet is), en al kwamen er vorstelijk gezag en bevel bij, dan zou ik mij met alle kracht tegen zulk een plan verzetten. En opdat mijn meening nog duidelijker worde, zoo verklaar ik op de plechtigste wijze, dat ik zoozeer van die hebzucht, die ons ten laste wordt gelegd, verwijderd ben, dat ik meer dan eens zelfs, verlaten kloosters die ons werden aangeboden heb geweigerd." De brief sluit met het ootmoedig verzoek aan den bisschop, toch bij gelegenheid de betrokkenen van hun geheel ongegronde vrees te bevrijden, en de Sociëteit tegen hen, die zoo den vrede en de eendracht wilden verstoren, in bescherming te nemen. [1])

Tegenover de tallooze fabelen over de hebzucht der Jezuïeten moet althans in 't kort gewezen worden op het gebruik dat de Jezuïeten van hun „rijkdommen" hebben gemaakt. Dit is tevens een kleine bijdrage tot de geschiedenis van de „doode hand", want het is gemakkelijk aan te toonen dat de „doode hand" der Jezuïeten met hun matig inkomen meer zegen heeft verspreid dan de „levende hand" der groote bezitters met hunne milliarden.

Van deze goederen der „doode hand" werden vooreerst vele duizenden predikers, katechisten, zendelingen, leeraren

1) Het Lat. oorspronkelijk, in het aartsbisschoppelijk consistoriaal archief te München: »General-Acten über die Jesuiten."

en professoren gevormd en onderhouden, en zoodoende aan den Staat een hooge som bespaard voor eeredienst en onderwijs. Van deze inkomsten werden groote gebouwen onderhouden, kerken en scholen gebouwd of voor en na verfraaid, kostbare kerkbenoodigdheden en sieraden aangeschaft, natuur- en sterrekundige kabinetten, sterrewachten, museums, boekerijen, verzamelingen van muziekinstrumenten enz. aangelegd. Men zie b. v. maar eens de groote folianten in van Scheiner en Kircher, en zal verbaasd staan over de groote verscheidenheid van toestellen waarmee ze hebben gewerkt. Ondanks al deze uitgaven kon men niet eens op 100 gulden inkomen de persoon rekenen. Gretzer vraagt in een open brief van het jaar 1594: „Welke priester of leeraar kan zich dan in dezen tijd voor 100 gulden alles aanschaffen, wat voor kost en kleeding noodig is? In vele plaatsen zijn er geestelijken of hoogleeraren die ieder 400, 600, of 1000 en nog meer goudguldens aan inkomen hebben, en tegen ons roepen onze tegenstanders zoo luid, als in een kollegie voor 15 personen, een inkomen van 1500 gulden is, of als voor 60 personen; 60 × 100 goudguldens door de stichters worden bestemd...... Ik wil er niet van spreken dat er vele kollegies zijn, die niet eens 100 gulden de persoon hebben." [1])

In het jaar 1636 schreef pater Forer dat in Duitschland 100 florijnen of 60 dukaten komen op iederen Jezuïet. „Welke gewone onderwijzer zou aan zulk een inkomen voldoende hebben?" vraagt hij terecht. Het kollegie van Dillingen moest voor de lessen enz. 26 Jezuïeten met goede gezondheid beschikbaar hebben. De fundatie bedroeg 3000 florijnen. Daarvan werden bestreden de uitgaven voor de kerk, voor het onderhoud van het kollegie, voor noodzakelijke reizen, voor brievenport, boekerij en geneesmiddelen. Er blijven dus voor kost en kleeding van ieder ternauwernood 80 florijnen over, „derhalve juist zooveel als voor het onderhoud van arme studenten wordt betaald — en toch is zelfs voor dezen die

1) Epistola de Historia ordinis Jesuitici, scripta ab Helia Hasenmüller (Dillingen 1594), blz. 101.

som in onzen duren tijd nauwelijks voldoende voor spijs en drank, laat staan dan voor kleeding, boeken en andere behoeften." Als dus de Jezuïeten in zulke omstandigheden, vooral bij grootere verbouwingen of ongelukken tot de weldadigheid hun toevlucht namen, dan kon toch alleen nijd of dwaasheid klagen dat de Jezuïeten de vorsten te veel lastig vielen of dat zij groote bressen maakten in de schatkist. [1])

Deze opgaven van Gretzer en Forer worden door een groot aantal rekeningen in het Weener staatsarchief bevestigd. Het kollegie van Brünn had in het jaar 1690 een inkomen van 6250 gulden. Daarvan kunnen, zooals de rekening uitwijst, ongeveer 55 personen worden onderhouden, dat maakt dus voor de persoon ruim 113 gulden. Er werden echter van dat geld met behulp van aalmoezen ruim 1 0 personen gekleed, gevoed en van al het noodige voorzien. [2])

Het „fabelachtig rijke" Clemenskollegie te Praag had een jaarlijksch inkomen tot 31939 gulden. In de goede jaren, heet het in de rekening en verantwoording, kunnen daarvan 200 personen onderhouden worden. Feitelijk worden er nu met moeite 184 personen van onderhouden. [3]) Rekenen we dus 170 gulden de persoon dan is deze som voor een groote stad, en in aanmerking genomen de studiebehoeften van de talrijke leeraren van dit kollegie, voorzeker gering.

In gelijken toestand bevonden zich de meeste Jezuïetenkollegies. [4])

Bizonder groote verwachtingen had men bij de opheffing van de Sociëteit van de Jezuïeten-goederen in *Oostenrijk*, maar ook in deze verwachtingen werd men bedrogen. „Volgens een opgave van October 1778 door den opperkanselier had het vermogen der Jezuïeten in Bohemen, Moravië, Silezië en de Duitsche landen op het eind van 1777 15,415,220

1) L. Forer, Grammaticus Proteus, Arcanorum Societatis Jesu Doedalus dedolatus (Ingolstadt 1636), blz. 55 vlg.

2) Geheim Staatsarchief Weenen, Geestel. arch. Nr. 437.

3) Geheim Staatsarchief Weenen, Geestel. arch. Nr. 422.

4) Laymann, Justa defensio, 299 Archiv der deutschen Ordensprovinz. XIII, Z.

florijnen bedragen, maar toch had men tot bestrijding van de daarop rustende lasten in genoemd jaar nog 57.484 florijnen uit de staatskas moeten *bijleggen.* De onroerende goederen van de Orde brachten gemiddeld maar $2^1/_2$ percent op, in Bohemen zelfs maar 1%; de achterstallige schulden kwamen slecht binnen, de vele groote gebouwen vorderden *aanzienlijke kosten van onderhoud en leverden geen opbrengsten.*" [1])

Behalve de gewone uitgaven die van de inkomsten der Jezuïeten gedaan werden, kwamen er nog buitengewone door bizondere omstandigheden, als duurte, pest en oorlog veroorzaakt. Hier volgen alleen enkele bizonderheden omtrent de buitengewone uitgaven in oorlogstijd. Bekend is het, dat de Jezuïeten bij het beleg van Praag in 1648 onder de eersten waren die gouden en zilveren kerksieraden naar de munt brachten. Toen in 1683 Weenen door de Turken bedreigd werd, stond de paus den keizer toe buiten hetgeen reeds geschonken was, nog 500.000 gulden van de geestelijkheid te vorderen; Bohemen moest 50.000, Moravië 30.000, Silezië 30.000 gulden betalen en van al deze sommen brachten ook de Jezuïeten hun aandeel op. Twee jaar later bepaalde de Paus dat het derde deel van alle kerkelijke goederen, die in de laatste 60 jaren verworven waren, ter beschikking werden gesteld voor den oorlog tegen de Turken. De provinciaal van de Jezuïeten in Bohemen bood terstond aan, 50000 gulden vooruit te betalen, die dan door de verschillende huizen van de Jezuïeten gedekt moesten worden. [2])

Deze hulp voor de Turksche oorlogen bepaalde zich niet tot een of twee jaren, maar werd voortdurend hernieuwd, zooals de oorspronkelijke kwijtbrieven in het geheime staatsarchief van Weenen bewijzen. Den 3den October 1690 b.v. ontving de rector van het kleine collegie van Hradisch in Moravië kwitantie, dat hij zijn aandeel voor den Turkschen oorlog

1) HOCK-BIEDERMANN, Der österreichische Staatsrath (Weenen 1879) blz. 67.

2) Geheim Staatsarchief te Weenen, Geostel. archief Nr. 448.

volgens bepaling van den bisschop van Olmütz met 871 gulden betaald had. [1])

In het jaar 1703 werd opnieuw een tiend van de geestelijke goederen gevorderd. Den 18den Augustus 1708 deelt de Boheemsche provinciaal mede, dat de keizer voor den oorlog tegen de Hongaren 24000 Rijnsche guldens van de Boheemsche provincie verlangde; de rectoren moesten dus hun aandeel aan den procurator te Praag zenden. [2]) In het jaar 1717 werd opnieuw een bijdrage verlangd voor den oorlog tegen de Turken; enz. enz. [3])

Voor hetgeen de Jezuïeten en de andere ordes, alleen in de oorlogen tegen de Turken, aan geld en mondvoorraad opgebracht en voor den hospitaaldienst gedaan hebben, zou een afzonderlijk werk noodig zijn om het maar eenigermate te kunnen waardeeren.

Bleef er ondanks de gewone en buitengewone uitgaven nog iets over, dan moesten de oversten zorgen dat niets daarvan gebruikt werd voor de leden van de orde zelf, behalve hetgeen noodig was voor voedsel, kleeding, reisgeld en andere noodzakelijke behoeften, opdat zoodoende de armoede der Sociëteit met groote zuiverheid en stichting werd onderhouden; al het andere wat overbleef moest òf aan de armen geschonken òf voor de opluistering der kerk gebruikt worden. [4])

Het overschot van universiteitsgelden mocht, zooals de generaal Oliva den 21sten Augustus 1667 met beroep op

1) T. z. pl.

2) Geheim Staatsarchief te Weenen, Geestel. arch. Nr. 478.

3) T. z. pl. Nr. 405, 478.

4) De iis quae nostris supersunt in residentiis ex administratione Parochiarum, Patris nostri sententia est, ut nihil nostris vel Collegiis ex illis cedat, nisi quod in victum et vestitum honestum, viatica vel alias necessitates illis necessarium, aut a Collegiis est subministratum, ut sic cum magna puritate et aedificatione paupertatem Societatis observemus, reliqua omnia quae supersunt, vel pauperibus danda erunt, vel in Ecclesiae ornatum aut necessitatem a qua illa subministrata sunt, impendenda. (Archief van de Duitsche ordesprovincie, S. XIII B. fol. 133).

vroegere beschikkingen bepaalde, alleen voor de studie besteed worden; vooral moest men hiervan de arme studenten gedenken die er het meeste behoefte aan hadden. [1])

Dat ook de zoogenaamde onmetelijke rijkdommen van de generaals der Jezuïeten louter hersenschimmen zijn, blijkt uit de geschiedenis van de opheffing, toen toch de rijkdom der Jezuïeten ongehoord groot zou geweest zijn. Toen Pombal de Jezuïeten verdreef uit Portugal en al zijn bezittingen, gaf hij last hen allen naar de Italiaansche kust te brengen, zonder nochtans uit de Portugeesche stichtingen zorg te dragen voor hun onderhoud. Die zorg kwam dus geheel neer op den generaal, pater Ricci. Deze had geen geld. In dien uitersten nood vraagt hij in een vertrouwelijk schrijven van 20 December 1760 aan de verschillende provinciaals om raad, hoe de kosten van onderhoud voor de Portugeesche Jezuïeten kunnen gedekt worden. „Ik ben, zoo schrijft hij, in de diepste bekommering, daar ik geen uitkomst zie, hoe het noodige geld voor hun onderhoud bijeen te brengen." In 't geheel zijn er nu 900 geland en andere uit de afgelegen zendingen worden nog verwacht. „Maar is er geen enkel fonds, dat het noodige geld verschaft." „Ik weet, in welken nood bijna alle provinciën zich bevinden, door hoe groote schulden de meeste kollegies worden gedrukt, hoe door de ongelukkige tijdsomstandigheden de algemeene nood nog toeneemt, maar wat moet ik doen, daar ik geen andere manier van helpen weet, ofschoon ik lang en veel met diepe smart er over heb nagedacht." Groote tijdelijke verliezen zouden het gemeenschappelijke leven, de grondvoorwaarde voor een vruchtbaren apostolischen arbeid onmogelijk maken. „Dat is de reden, waarom ik huiver voor het onderhoud der Portugeezen de Orde jaarlijks met nieuwe schulden te beladen, zooals dat in dit eerste jaar al noodzakelijk was: ze zouden tot reusachtige sommen aangroeien en zoo die gevreesde

1) Pecunia Academica Herbipoli et alibi nonnisi in scholasticos usus convertatur. Si quid supersit, detur eleemosyna pauperibus studiosis qui magis egent. (T. z. pl. fol. 265).

algemeene armoede en nood ten gevolge hebben. Eenigen nu geven den raad, verlof te vragen [aan den Paus] om zoolang de nood duurt, stipendium aan te nemen voor het lezen der H. Mis, maar dit middel zou inbreuk maken op onze regelen, en daarvoor schrik ik terug." Derhalve vroeg hij hun raad en tevens hun gebeden, niet om rijkdommen maar om het noodzakelijk onderhoud te verkrijgen. [1])

Na zijn gevangenneming vroeg men pater Ricci in 't verhoor naar zijn rijkdommen; hij antwoordde dat de Portugeesche Jezuïeten door stipendiums, door den verkoop van kerksieraden en schilderijen en door aalmoezen waren onderhouden. Van andere landen was alleen zooveel geld naar Rome gekomen als noodig was tot onderhoud van den generaal en zijn staf (zijn assistenten en geheimschrijvers): nooit had hij zelf of door anderen geld of kostbaarheden verborgen; „onze groote rijkdommen hebben nooit bestaan, de geruchten door kwaadwilligen hierover verspreid, hebben niet den minsten grond, het zijn dwaze droombeelden; dit denkbeeld is een ware manie geworden, en ik ben verbaasd, menschen van ontwikkeling te vinden die geloof schenken aan deze fabel, terwijl ze toch van de valschheid daarvan overtuigd moeten zijn, na de ijverige en in 't oog loopende onderzoekingen, die men in Rome en in andere landen tot ontdekking van die schatten heeft gedaan". [2])

De voornaamste punten van ons betoog worden door den protestantschen geschiedvorscher *Fischer* aldus saamgevat: „Over de rijkdommen der Jezuïeten is veel gebazeld. Men kent immers de hoofdbronnen, die aan de ,openbare meening' tot onthulling van deze geheimzinnige zijde van het Jezuïetenleven ten dienste staan — de romans ..... Zoo dikwijls als de Jezuïeten ergens werden verjaagd, heeft men ze ook

1) De geheele brief in 't Latijn bij MURR, Journal zur Kunstgeschichte IX (Neurenberg 1780), 304—309. Het oorspronkelijk aan den provinciaal van Bordeaux, Ch. Nectoux, in *Simancas: Gracia y Justicia. Leg.* 666.

2) MURR, Journal, IX, 264; RAVIGNAN, Clément XIII et Clément XIV (Parijs 1854), 444.

geplunderd. De buit was nergens groot. — Nu ja, ze hebben alles te voren in veiligheid gebracht! — Waar dan toch ?' — ....Wat echter inderdaad verbazing moet wekken, is het feit, dat de overal verspreide zendelingen, zonder anderen overlast aan te doen of hun plichten te verzuimen, kunnen bestaan. Dat kan toch niet zonder de deugden van de strengste matigheid, onthouding van de genietingen des levens, en ingetogenheid van den kant der leden worden volgehouden. Maar hebzucht te verwijten aan lieden, die volgens hun ordesregel niets mogen bezitten, en aan wie men niet de overtreding van hun regel maar de vervulling ervan tot misdaad rekent — is onzin". [1])

1) FISCHER, Aburtheilung der Jesuitensache, 83 vlg.

XX

De handelszaken der Jezuïeten.

Zonder tijd, plaats en beschavingstoestand in aanmerking te nemen, heeft men de Jezuïeten vooral in de missiën, naar het hoofd geworpen dat zij schandelijke handelszaken hebben gedreven. Men onderscheidde hierbij niet, òf het alleen de verkoop gold van de voortbrengselen op eigen goederen, òf in die verschillende landen een verkoop door geld of alleen door ruilhandel mogelijk was, òf de Jezuïeten in het belang van de natuurlijke en zedelijke ontwikkeling van degenen die aan hun zorg waren toevertrouwd, niet eenvoudigweg verplicht waren zich in eenige missiën met het beheer van stoffelijke zaken te belasten op een wijze, die in alle andere gevallen zeker uit den booze zou geweest zijn.

Een deel der hier bedoelde verhoudingen wordt ons voor een groot zendingsgebied geschilderd door het besluit van den Spaanschen koning Philips V van 28 December 1743, dat na grondige onderzoekingen werd uitgevaardigd. Daar zegt hij onder anderen :

„Men weet uit de ingezonden berichten en de daarover gehouden beraadslagingen en andere oorkonden die hierop betrekking hebben, dat wegens den dommen en vadsigen gemoedsaard der Indianen in het beheeren hunner goederen, aan ieder jaarlijks een stuk land ter bebouwing wordt aangewezen, waarvan hij zich zelf en zijn huisgezin kan onder-

houden. De overige grond is gemeenschappelijk; wat betreft de gemeenschappelijke voortbrengselen aan koren, eetbare wortelen en linnen, dit alles wordt door andere Indianen die onder toezicht staan van de zendelingen, in iedere stad van de kolonie beheerd. Op dezelfde wijze wordt gehandeld met de moeskruiden en het vee. Al die zaken worden in drie deelen verdeeld. Een gedeelte wordt betaald als bijdrage voor de koninklijke schatkist, waarvan het noodige onderhoud voor de zendelingen wordt afgetrokken. Een tweede deel wordt besteed voor het onderhoud en de versiering der kerken; het derde echter dient voor het onderhoud en de kleeding der weduwen, weezen, zieken en gebrekkigen, alsook voor hen die van huis verwijderd zijn, en eindelijk voor verdere voorkomende benoodigdheden.... Iedere nederzetting heeft zijn Indiaansche beambten en rentmeesters, die van dit beheer rekenschap vorderen, en in hun boeken alles hebben opgeteekend, wat van de voortbrengselen hunner dorpen in- en uitgaat. Dit geschiedt te nauwkeuriger, daar het een streng bevel is van den generaal der Sociëteit aan de zendelingen, geen eigendom der Indianen noch als aalmoes, noch om te leenen, noch op eenige andere wijze tot eigen voordeel te gebruiken; daarom zijn ze verplicht, bij den provinciaal van hun inkomsten en uitgaven nauwkeurig rekenschap af te leggen. De vroegere bisschop van Buenos Aires, Fr. Peter Faxardo, getuigt na zijn terugkeer van een bezoek aan deze koloniën, dat hij in zijn leven geen grootere orde gezien had dan in deze nederzettingen, en geen onbaatzuchtigheid die gelijk was aan die der Jezuïeten, daar ze van de Indianen noch voor voeding noch voor kleeding het minste mochten aannemen. Met dit bericht komen andere niet minder geloofwaardige getuigenissen overeen, vooral echter dat wat mij onlangs gezonden is door den bisschop van Buenos Aires, Don Jozef Peralta uit de orde van den H. Dominikus, in een schrijven van 8 Januari 1743....

„Derhalve is het mijn koninklijke wil, dat men in het beheer dezer goederen geen nieuwigheid invoere, maar dat dit tot

gemeenschappelijk nut van de Indianen zelf, zoo worde voortgezet, als het van het eerste begin der inrichting tot op dezen dag geweest is, waarbij de zendelingen alleen de plaats vervullen van opzieners. Door dit toezicht wordt belet dat de goederen der inboorlingen misbruikt of slecht beheerd worden, zooals dit vroeger zoo dikwijls geschiedde in andere streken van de beide Indiën." [1])

Voor de Portugeesche Jezuïeten bezitten wij eveneens uit de eerste helft der 18de eeuw een officieel getuigenis. Johan de Maja, stadhouder van Maranhão, bericht den 10den September 1725 aan Johan V, koning van Portugal, dat het noodzakelijk was meer Jezuïetenmissionarissen te zenden, en aan hunne uitgaven van staatswege tegemoet te komen. Want wat haat en nijd ook op de onzinnigste wijze verdichtten over de winst die de Jezuieten in de missiën najoegen, hij verklaarde en wel uit grondige kennis van den toestand, dat de Jezuïeten echte zendelingen waren. „Wat van den arbeid der Indianen wordt overgewonnen, besteden zij alleen tot nut van de Indianen en tot inrichting en opsiering der missiekerken. Uit de missiën trekken zij niets voor hun eigen vermogen, daar zij geen eigendom bezitten. Alle zendingen van koopwaren worden aan den procurator afgeleverd, verkocht, en besteed voor geen ander doel dan tot nut van de afzendende missie." Andere zendelingen van andere ordes zonden ook voorraden maar dit werd niet zoo opgemerkt daar ze altijd afzonderlijk en nooit gemeenschappelijk verzonden en opgeslagen werden. [2])

Wilden de Jezuïeten zich het lot der Indianen, van wie velen eerst kort geleden voor een zedelijk en beschaafd leven gewonnen waren, werkelijk aantrekken, hen met goed gevolg

---

1) Volgens de vertaling in de »Betrachtungen über die Händel der Jesuiten" V (Oberammergau 1761),93. Fransche vertaling bij CHARLEVOIX, Histoire du Paragay VI (Parijs 1757), 331 vlg.

2) Vita Ven P. Em. Correae S. J. in Brasilia Missionarii. Una cum adiectis animadversionibus historicis (In Fano S. Martini 1790) blz. 175–179.

tot den arbeid opleiden, voor alle benoodigdheden zorgdragen, de Indianen zelf tegen hun eigen hartstochten en tegen de gewelddaden van Spanjaarden en Portugeezen beschermen, dan moesten ze, willens of niet, ook in tijdelijke zaken de opperste leiding op zich nemen. In dezen nooddwang nu hebben hun tegenstanders een rijke bron gevonden voor tallooze beschuldigingen. Vooral Pombal was het die in zijn dikwijls herdrukt „Kort bericht van den staat, dien de Jezuïeten.... hebben opgericht," de Jezuïeten stelselmatig belasterde. [1]) Maar in een gerechtelijk onderzoek te Santa Fé (Januari 1759) werd door een reeks onder eede bevestigde getuigenissen bewezen, dat de beschuldigingen van Pombal niets dan lasteringen waren. [2])

Op een andere oorzaak van vele beschuldigingen wijst *Gothein* in de volgende woorden: „De haat en begeerlijkheid der vadsige Spanjaarden vermeerderde echter steeds door den bloei der missiën; als de droombeelden van goudbergen in het binnenland weer eens vervlogen waren, moest de nijverheid dienst doen, en bazelden zij van sterk bevolkte steden met meerdere en betere werklieden dan ergens een hoofdstad ter wereld, en die aan de Jezuïeten een grooter inkomen bezorgden dan eenig vorst bezat. De haat van deze menschen ten minste strekte den Jezuïetenstaat tot eere." [3])

Zeer vele onomstootelijke getuigenissen bewijzen dat de Jezuïeten in de missies inderdaad geen rijkdommen hebben verzameld. „Niets is meer zeker, schrijft Southey, dan dat de Jezuïeten van Paraguay geen schatten ophoopten." [4])

Moussy, de schrijver van een der beste werken over de La-Platalanden, toont aan dat de Jezuïeten van de overwinst

---

1) Vgl. SOUTHEY, History of Brazil III (Londen 1819). 508 vlg Zie hoofdstuk IX, De Jezuïetenoorlog in Paraguay.

2) Het heele rechtsgeding in: Osservazioni interessanti relative agli affari de' Gesuiti. X (1760), 178.

3) GOTHEIN, Der christlich-sociale Staat der Jesuiten in Paraguay (Leipzig 1883), 39 vlg.

4) SOUTHEY, t. a. pl. II, 335; zie oók II, 360 vlg.; III, 510 vlg.

der verkochte voortbrengselen de kerken in Paraguay prachtig opsierden, terwijl zij zelf een sober leven leidden. [1])

Alexander von Humboldt schrijft: Toen de Jezuïeten in Santa Fé werden gevangen gezet, vond men bij hen volstrekt niet die hoopen piasters, die smaragden van Muzo, de goudstaven van Choco, die zij volgens de tegenstanders der Sociëteit zouden bezitten. Men maakte daaruit de valsche gevolgtrekking dat die schatten wel degelijk er waren geweest, maar aan trouwe Indianen waren overgegeven en in de watervallen van de Orinoco tot de mogelijke herstelling der orde verborgen. Ik kan een achtbaar getuigenis aanvoeren waaruit ontwijfelbaar blijkt, dat de onderkoning van Nieuw-Grenada de Jezuïeten niet voor het hun dreigende gevaar gewaarschuwd heeft." [2])

Dr. Genelin zegt in zijn studie over de reducties van de Jezuïeten in Paraguay:

„Om aan de reducties de voornaamste verbruikswaren die het land niet voortbracht, als ijzer en alle andere metalen, zout, enz. te verschaffen, alsook om de schatting aan den koning te kunnen betalen, waren de reducties wel gedwongen handel te drijven. De Jezuïeten verzochten en kregen het verlof daartoe van de Spaansche kroon in het jaar 1645, doch met de beperking dat de gezamenlijke opbrengst van den handel ten bate van de Indianen zou komen, een bepaling die de Jezuïeten zonder twijfel zelf hadden gevraagd. De generaal toch van de Sociëteit had aan de zendelingen het strenge bevel gegeven, van de goederen der reducties niets tot eigen voordeel aan te wenden, daarom moesten ook alle pastoors van de reducties aan den provinciaal nauwkeurig rekenschap geven van hun inkomsten en uitgaven. Uitgevoerd werd Paraguay-thee, katoen, wat suiker, was, honing en cochenille; onbeduidend was de uitvoer van nijverheids-voortbrengselen.

1) »Globus" VIII, 382.

2) Alexander von Humboldts Reise durch die Aequinoctial-Gegenden des neuen Continents. Einzige van A. v. Humboldt anerkannte Ausgabe in Deutscher Sprache III (Stuttgart 1860), 221 vlg.

„De uitvoer van Paraguay-thee werd tengevolge van de ijzerzucht der Spaansche kooplieden tot 3000 (oud-Spaansche) centenaars jaarlijks beperkt. De waren voor den verkoop bestemd, werden naar Santa Fé of Buenos Aires gebracht, waar procuratoren van de Orde zorgden voor ruiling of verkoop. In de reducties zelf werd geen geld gebruikt. Een hoofdverwijt nu dat men de Jezuïeten doet, is, dat zij dezen handel misbruikt hebben om groote rijkdommen voor de orde als zoodanig te verzamelen. Een voldoend bewijs echter voor deze beschuldigingen werd niet geleverd. De missie-pastoors verzekeren ons in hun vele berichten herhaaldelijk, dat de winst uit den handel getrokken uitsluitend voor de behoeften van de reducties werd gebruikt, en deze wakkere mannen wier smetteloos karakter zelfs door de eerlijke vijanden van de Orde wordt erkend, moesten minstens evenveel geloof vinden, als de beschuldigingen die uit zeer onzuivere bronnen voortkomen.

„Reeds de omstandigheid dat bij de verdrijving de Jezuïeten uit Paraguay in 1768 onbeduidende voorraden en zeer geringe geldsommen bij hen gevonden werden, toont aan dat de handel der Jezuïeten nooit de uitbreiding heeft genomen, waarover men zooveel wist te vertellen. Dit feit is des te gewichtiger voor de beoordeeling der vermelde beschuldigingen, omdat de Jezuïeten geen vermoeden hadden van het gevaar dat hun dreigde, en in alle steden van de La Platalanden op denzelfden dag werden overvallen en gevangen gezet; zij zouden dus zelfs geen tijd hebben gehad om hun schatten te verbergen. Nu weet echter iedereen dat voor een uitgebreiden handel zoowel veel geld als groote voorraden ter beschikking moeten zijn." [1])

Bij de groote uitgaven die de zendelingen hadden te dekken, was het ook feitelijk *onmogelijk* daar groote schatten op te hoopen. Terecht wordt dan ook tegen die aantijgingen het volgende opgemerkt: „De Indianen-gebieden kostten aan

1) Pl. Genelin, Die Reunionen der Jesuiten in Paraguay, in het Jahrbuch der Leo-Gesellschaft. (Weenen 1895), blz. 129 vlg.

de Vereenigde Staten van Noord-Amerika alleen voor het jaar 1882: 9.736.647 dollars, en in het tijdperk van 1867-1882 de som van 91.213.731 dollars. Daarentegen zou het aan de Jezuïeten in Paraguay gelukt zijn, niet alleen de Indianen te kleeden en te voeden, prachtige kerken te bouwen en rijk te versieren, talrijke scholen op te richten, herhaaldelijk voor den koning talrijke troepen kosteloos in het veld te brengen, aanzienlijke belastingen te betalen, maar bij dat alles nog groote schatten voor zich zelf ter zijde te leggen? Of zulk een beschuldiging wel ernstig gemeend kan zijn? Gothein zal ze zelf ook wel niet in ernst hebben opgenomen. Hij verhaalt ons immers, begin en einde, beweegreden en doel van alle daden der zendelingen was de godsdienst geweest: ,Geen enkele was er onder deze mannen wien het beeld van den marteldood niet voortdurend voor den geest zweefde'. (blz. 19). Derhalve diezelfde mannen zouden op onbeschaamde wijze de Indianen uitgebuit en de kerkelijke verordeningen met voeten hebben getreden, en terzelfdertijd voortdurend naar den marteldood verlangd hebben!" [1])

In deze laatste woorden ligt een nieuw bewijs tegen de zoogenaamd hebzuchtige bedoelingen der Jezuïeten. Zelfs Huber moet bekennen:

„Het spreekt van zelf dat de afzonderlijke arme zendelingen die hun leven meenden te moeten toewijden aan de redding van de zielen van anderen, en in vrome geestdrift heentrokken naar een vreemde vijandelijke wereld, niet getroffen worden door de verwijten die men de orde in zijn geheel moet doen om het uitbuiten van de missies (?). Vele edele en heilige mannen zijn er onder deze zendelingen geweest die in oprechte liefde er naar streefden aan de kinderen der heidenen de blijde boodschap te brengen.... *Bancroft* licht den sluier op van vergeten daden en ontberingen uit christelijke liefde, als hij ons het volgende herinnert: Aan welke onbarmhartigheden, zoowel van den kant der natuur als van den kant der menschen was ieder zendeling onder de heide-

1) CATHREIN, in: Stimmen aus Maria-Laach XXV, 443.

nen blootgesteld! Hij trotseert de ruwheid van het klimaat, waadt door water en sneeuw, zonder de verkwikking van het vuur; hij heeft geen brood, maar alleen gemalen maïs, en dikwijls geen ander voedsel dan het ongezonde mos van de rotsen, hij arbeidt onophoudelijk, is blootgesteld aan het gevaar geen voedsel of rustplaats te vinden, moet zijn leven in de hand dragen, of liever dagelijks en meermalen telken dage de gevangenschap verwachten of den dood door den strijdbijl, de pijniging of de vlammen....' En evenzoo is het niets meer dan een feit, dat hij op een andere plaats bespreekt als hij zegt: „Men zal vragen of het vermoorden der zendelingen den geestdrift uitdoofde? Ik antwoord dat de Jezuïeten nooit een stap terugweken, maar zooals in een dapper leger steeds nieuwe troepen voorwaarts dringen om de plaats der gevallenen in te nemen, zoo ontbrak het hun niet aan heldenmoed en ondernemingsgeest voor de verdediging van het kruis" [1])

De aanleiding echter, waardoor ook veel onbevooroordeelde mannen aan de Jezuïeten verwijten, dat zij een door de Kerk verboden handel drijven, is wel de zaak Lavalette, alsook eenige valsche beweringen, met groote stoutheid telkens opnieuw herhaald, maar vooral een verkeerde opvatting van het verbod der Kerk betreffende den handel.

Pater Lavalette kwam in het jaar 1745 op Martinique, een van de kleine Antillen. Daar hadden de Jezuïeten sedert 1641 een huis, dat door schenkingen van de regeering en van de Indische handelsmaatschappij groote landerijen bezat. Uit gebrek aan arbeiders en trekdieren bleven deze ondanks of juist om den schuldenlast onbebouwd. Aan dezen toestand maakte Lavalette in zijn hoedanigheid van procurator en later van overste een einde, en betaalde uit de opbrengst van den oogst de schulden, gemaakt voor de verbetering van het land. [2]) Reeds in het jaar 1753 werd Pater Lavalette

---

1) HUBER, Der Jesuitenorden, blz. 210 vlg. BANCROFT, History of the United States III, (Londen 1853), 782, 797.

2) Plaidoyer pour les Jésuites de France dans l'affaire du Père de Lavalette (Parijs (1762), blz. 69 vlg.

wegens handel met vreemden, d. i. met de Engelschen, aangeklaagd en naar Frankrijk teruggeroepen. Maar een schrijven van den intendant van Martinique van 23 September 1753 aan den generaal der Sociëteit rechtvaardigde Pater Lavalette volkomen tegen alle beschuldigingen, die voor het werk van zijn vijanden werden verklaard. De brief sluit met de woorden: Als ik niet zeker was van de volkomen onschuld van Pater Lavalette, dan had ik — dit kan ik plechtig verzekeren — niet met zoo besliste woorden gesproken." [1]) Ook bij de oversten in Frankrijk kwamen dergelijke brieven in, en daarom kon Lavalette weer op zijn post terugkeeren. Hij zette nu zijne ondernemingen voort, vergenoegde zich nu echter niet meer met de reeds verworven bezittingen, maar kocht ook nieuwe onbebouwde landerijen aan om ook hiervan inkomsten te trekken. Hiervoor had hij echter nieuwe aanzienlijke middelen noodig, en de groote handelshuizen te Marseille bewilligden deze, daar de opbrengst van den oogst meer dan voldoende dekking had geboden. Van deze nieuwe zaken wisten de Oversten der Sociëteit niets. Er rustte echter geen zegen op. Een ziekte ontroofde hem een groot deel van zijn negerarbeiders, en in den oorlog, die in 1755 plotseling tusschen Frankrijk en Engeland uitbrak werden verscheidene Fransche schepen met ladingen van Pater Lavalette door de Engelschen gekaapt. Nieuwe speculaties mochten evenmin slagen. Zoodoende bleven de betalingen van Lavalette uit, de schuldeischers sloegen alarm en de tegenstanders der orde maakten zich van de zaak meester. Het parlement, dat de Jezuïeten zeer vijandig gezind was, veroordeelde op de onrechtvaardigste wijze „den pater generaal en in zijn persoon de orde der Jezuïeten" solidair tot betaling der schulden van een enkel huis. [2])

Een goedkeuring of eenige deelneming van de oversten in de gewaagde speculaties van pater Lavalette kan hoegenaamd niet worden aangetoond. Zoodra de generaal der

1) De geheele brief in het Plaidoyer, blz. 55—59.
2) CRETINEAU JOLY, Histoire de la Compagnie de Jésus, V[3], 194.

Sociëteit, pater Centurioni, tegen het einde van 1756 er mee in kennis werd gesteld, benoemde hij de paters Montigny en Huberlant tot visitators van Martinique. Deze visitators echter reisden om verschillende hindernissen, naar het schijnt niet af. Intusschen stierf Centurioni den 2den October 1757. Eerst den 21en Mei 1758 werd als zijn opvolger Pater Ricci gekozen.

Pater Ricci schreef den 1en Juli 1761 in een vertrouwelijken brief aan pater de Beauvais: „Nooit heb ik pater Lavalette begunstigd, nooit zijn handelwijze gebillijkt, maar ze openlijk afgekeurd reeds vóór mijn verkiezing tot algemeen overste der Sociëteit. Dikwijls heb ik er op aangedrongen, dat die man dien ik als verderfelijk beschouwde, teruggeroepen zou worden." [1])

In een eigenhandigen brief van 20 April 1762 aan den provinciaal van Bordeaux, pater Ch. Nectoux schrijft Ricci over zijn vergeefsche pogingen om op Martinique orde in de zaken te brengen. „Ik weet zeer goed, zegt hij, dat het in Martinique droevig geschapen staat, zoowel met het geestelijke als met het tijdelijke, en ik heb alles gedaan om het in orde te brengen. Iederen dag echter komen er nieuwe moeielijkheden op, die mijn plannen en maatregelen verijdelen. Twee visitators die hun woonplaats in Amerika hadden, werden reeds vroeger benoemd; de eene ontving den brief niet, de andere was reeds op zijn terugreis naar Europa. Twee nieuwe visitators, die binnen weinige maanden werden aangewezen, werden door ziekte verhinderd; geve God dat de vijfde, die kort geleden benoemd is, gelukkig moge aankomen.... Kortom, ik geloof niets te hebben nagelaten en zal ook niets nalaten om de ramp te voorkomen. Alles zou

1) Patri Lavalette numquam favi. numquam ejus agendi rationem probavi, imo aperte improbavi etiam antequam ad regimen Societatis evocarer et saepe institi ut homo quem iudicabam Societati perniciosum avocaretur, quod si id pro mea potestate non praestiti ex eo fuit quod in tanta rerum perturbatione fieri non posse existimaverim.

reeds lang zijn doel hebben bereikt, als de oorlog de zee niet had gesloten. [1])

De vijfde visitator, pater de la Marche, bereikte eindelijk zijn bestemming. Het gelukte hem met een pas van de Engelsche regeering op Martinique te landen. De Engelschen, die meester waren van het eiland, traden op als beschermers van Pater Lavalette, maar desondanks wist de visitator de zaak te onderzoeken en te leiden; hij veroordeelde Lavalette den 25sten April 1762 wegens verboden handelsspeculaties, ontsloeg hem uit al zijn waardigheden en verbood hem alle geestelijke bediening tot de nadere beslissing van den generaal.

Bij het vonnis van den visitator moeten we vooral de aandacht hierop vestigen dat pater Lavalette „deze handelszaken voor de paters op het eiland Martinique en vooral voor de hoogere oversten van de Societeit verborgen heeft gehouden; dat zoodra ze er kennis van kregen, de paters van de missie openlijk en krachtig tegen deze handelsondernemingen waren opgekomen, eveneens de oversten van de Societeit, toen nog maar een onzeker gerucht daarover tot hunne ooren was doorgedrongen, en wel zoo dat ze besloten zonder uitstel de zaak door een buitengewonen visitator in orde te brengen en een andere regeling te treffen; dit werd echter te vergeefs zes jaren lang beproefd en kon eerst in den laatsten tijd ten uitvoer gelegd worden door hindernissen die niemand had kunnen voorzien." [2])

In een verklaring van denzelfden 25sten April erkent pater Lavalette de rechtvaardigheid van het vonnis en voegt erbij: „Ik verklaar onder eede, dat er onder de hoogere oversten der Societeit niet één is, die mij volmacht heeft geschonken voor mijn ondernemingen, mij er toe geraden of zijn goedkeuring uitgesproken heeft, niet een enkele die op een of andere wijze eraan deelgenomen of erin toegestemd heeft." Daarna

1) Handschrift *Simancas*, Gracia y Justicia Leg. 666.

2) CRÉTINEAU JOLY, Histoire de la Compagnie de Jésus, V[3], 198 vlg. Apologia pro Jesu Societate in Alba Russia III (Amsterdam 1793,) 97 vlg.

verzekert Lavalette, dat hij uit volle vrijheid zonder eenigen drang van welken aard ook, alleen uit liefde voor de waarheid deze schuldbekentenis heeft geschreven, en dat hij machtiging geeft die openbaar te maken. [1])

Uit deze twee stukken volgen dus twee dingen:

1. De fout van pater Lavalette was, dat hij zich voorcerst door zijn welslagen, daarna door groote verliezen, veroorzaakt door ziekte en oorlog, tot speculaties liet verleiden die tegen de voorschriften van de orde waren en tegen de gehoorzaamheid die hij aan zijn orde verschuldigd was.

2. Aan de Sociëteit van Jezus als zoodanig, kan wegens de zaak Lavalette geen *gegrond* verwijt gedaan worden. Lavalette had als overste en procurator van een ver afgelegen missie een zekere onafhankelijkheid in zijn werkkring, zoodat hij menigen stap kon doen, zonder dat zijn medeleden er kennis van kregen. Zoodra ook de oversten iets bepaalds over zijn speculaties vernamen, hebben zij al wat mogelijk is, gedaan, om orde te stellen op de zaken.

Al was nu echter de schuld van Lavalette ook nog veel grooter dan ze inderdaad is, dan blijft toch waar wat Cornova met betrekking tot deze zaak gezegd heeft: „Lavalette bewees aan den goeden naam van de Sociëteit een grooten dienst. Dat zijn naam overal zoo snel bekend werd, is een duidelijk bewijs dat een zendeling-koopman uit de Jezuïetenorde een zeldzaamheid, dat Lavalette de eenige was; want zouden anders de namen van de overigen onbekend gebleven zijn? En tegenover dezen éénen apostel-koopman onder hen kunnen de Jezuïeten achthonderd zendelingen stellen die met hun bloed, achtduizend die met hun zweet den akker van Indië voor Jezus' Kerk vruchtbaar hebben gemaakt." [2])

Behalve de zaak Lavalette worden dan nog een heele reeks andere beschuldigingen ingebracht, die echter meest geheel en al uit de lucht zijn gegrepen. „Aquaviva wist, zoo schrijft

1) CRÉTINEAU JOLY, V[3], 200. Apologia 99 vlg.

2) Die Jesuiten als Gymnasiallehrer (Praag 1804), blz. 209.

Huber, onder voorwendsel dat het tot nut was van de zending, van Gregorius XIII voor de orde het voorrecht te verkrijgen van den handel op de beide Indiën." Dit privilegie bestaat eenvoudig niet.

„Behalve in de nijverheid, gaat Huber voort, begonnen zij nu ook in den overzeeschen handel met de kooplieden te wedijveren." Ja volgens de zegslieden van Huber zou deze handel zelfs dien der Engelschen en Portugeezen overtreffen. „Het is *mogelijk* dat *eenigen* van de Jezuïeten uit waren ijver om het Evangelie te verkondigen naar Indië gaan; maar ze zijn zeker zeldzaam en bestaan alleen uit hen die *van de geheimen der Sociëteit niets weten.* Daarentegen zijn er daar ook anderen die *waarachtige Jezuïeten* zijn, maar het niet schijnen, daar ze *vermomd* optreden. Deze verkleede Jezuïeten mengen zich in alles en kennen allen die de beste waren hebben. Ze maken zich door zekere teekenen aan elkander bekend." [1])

Aan een ander smaadschrift, in den dienst van Pombal vervaardigd, n.l. „Zendbrief van een Portugees uit Lissabon," ontleent Huber het volgende: „Ik zelf en andere landgenooten van mij die in Rome waren, kunnen getuigen dat men in het professenhuis der Jezuïeten Hollandsch lijnwaad, cacao, koffie, suiker, porcelein, chocolade, zakdoeken, Brabantsche kant, tabak, zij, fluweel, Hollandsche lakens, Indische dekens enz. verkoopt.... Ik wist dat men in het seminarie galanteriewinkels houdt, waar men halsbanden, kousen, doeken, enz. kan bekomen." [2])

Daar *Harenberg* reeds dezen „zendbrief afdrukte, [3]) werden de vele lasteringen die dat schrijven bevat, in de vorige eeuw door Reiffenberg gebrandmerkt. Van de „galanteriewinkels" b.v. zegt hij: „Wat het seminarie betreft, men weet daar niets van zakdoeken, kousen of galanteriewaren. Er waren in mijn tijd verscheidene Oostenrijksche baronnen en graven

1) HUBER, Der Jesuitenorden, 205.

2) HUBER, Der Jesuitenorden, 206; Sammlung der neuesten Schriften, welche die Jesuiten in Portugal betreffen I (Frankfort 176?), 38 vlg.

3) Pragmatische Geschrifte des Ordens der Jesuiten, I, 314 vlg.

in het bedoelde seminarie, naast andere inwonenden tot wie ook ik behoorde. Ik kan echter op mijn eerewoord verklaren dat het niemand van ons ooit in de gedachte zou gekomen zijn, naar zulke galanteriewaren te vragen. Wat we noodig hadden, moesten we in de stad koopen, behalve de kleine beschuitjes die broeder Michael ons kosteloos bij de chocolade gaf. Al die winkels behooren dus tot de betooverde gebouwen van Ariosto, die alleen in de verbeelding van den dichter bestaan. Hetzelfde moet men gelooven als Harenberg de Romeinsche en Portugeesche procuratoren maakt tot winkeliers in zijde, kant en pelswerk." [1])

Maar Huber en zijn naschrijvers als Beyschlag hebben onweerlegbare bewijzen voor den handel der Jezuïeten. Volgens hen toch hebben de pausen Urbanus VIII en Clemens IX het handeldrijven „in bizondere bullen aan de orde op de zwaarste kerkelijke straffen verboden." Nu staat het echter ontwijfelbaar vast dat geen enkele paus een bizondere bul tegen den handel der Jezuïeten heeft uitgevaardigd. Wel bestaan er verscheidene bullen die het oude verbod van handeldrijven aan alle wereldsgeestelijken en ordesgeestelijken opnieuw voorhouden, en bij de *opsomming van alle soorten van ordes* wordt ook de Sociëteit van Jezus genoemd, die een nieuwe ordesvorm was in de katholieke kerk. Van Clemens IX kan alleen de constitutie *Sollicitudo* van 17 Juni 1669 bedoeld zijn, die geheel en al het zooeven bedoeld karakter van algemeenheid heeft. In § 3 immers wordt de handel verboden „aan werelds- en ordesgeestelijken, zoowel aan allen gezamenlijk als ieder in 't bizonder, van welken staat, graad, of waardigheid ook, en van welke orde, congregatie of instelling ze zijn, zoowel van de bedelorden als van de andere, ook van de Sociëteit van Jezus.... [2])

---

1) REIFFENBERG, Critische Jesuiter-Geschichte (Frankfort 1765), blz. 495.

2) omnibus et singulis personis ecclesiasticis tam secularibus quam regularibus, cuiuscunque status, gradus, conditionis et qualitatis, ac cuiusvis ordinis, congregationis et instituti, tam Mendicantium quam non Mendicantium, etiam Societatis Jesu.... Acta Sanctae Sedis VII (Rome 1872), 322. Zie ook Bullarium Propagand. I, 169.

Van Urbanus VIII kunnen twee stukken in aanmerking komen: ten eerste, de constitutie *Ex debito* van 22 Februari 1633; en ten tweede de breve *Commissum nobis* van 22 April 1639. De Constitutie *Ex debito* bevat een aanwijzing voor de zendelingen over het reizen in de missies, de gelijkvormigheid in de leer, het rechterambt bij twistpunten enz. Hierbij spreekt Urbanus VIII in § 8 ook over den handel die aan alle geestelijken verboden is. Het verbod wordt hernieuwd voor *alle* ordes, en bij het opnoemen daarvan treffen wij weder de woorden aan: *etiam Societatis Jesu*, *„ook voor de Sociëteit van Jezus"* [1]), want deze woorden waren reeds toen bij de opsomming van de verschillende ordes tot een vaste formule geworden. Over dit *etiam Societatis Jesu* dat dikwijls verkeerd verstaan en misbruikt werd, merkt pater *Bahr* op tegen *Moszheim*: [2]) „Deze Sociëteit heeft van paus Paul III in het jaar 1549, van Pius IV in 1561 en Gregorius XIII in 1572 en 1575 bij andere vrijheden ook deze verkregen, dat bij zekere verbodsbepalingen, ook al betroffen ze alle geestelijke orden, nooit de Societeit van Jezus bedoeld werd, als ze niet uitdrukkelijk werd genoemd." [3])

Wordt echter bij de bedoelde beschuldiging de breve van Urbaan VIII *Commissum nobis* bedoeld, dan is die breve die den Indiaanschen slavenhandel verbiedt, al zeer ongeschikt voor een aanklacht, maar wel uitstekend geschikt voor een schitterende rechtvaardiging van de Jezuïeten, en wel vooral tegen den hun ten laste gelegden handel in slaven.

Evenmin als de aangehaalde bullen kan uit het bevelschrift van kardinaal Saldanha van 15 Mei 1758 het handeldrijven der Jezuïeten bewezen worden. Op aandringen van Pombal die de Jezuïeten op alle mogelijke wijzen in 't ver-

---

1) Acta S. Sedis V, 320.

2) MOSZHEIM Erzählung der neuesten Chinesischen Kirchengeschichten, blz. 30 vlg., 45.

3) FLOR. BAHR S. J., Allerneueste Chinesische Merkwürdigkeiten und zu gleich gründliche Widerlegung vieler Irrungen, welche H. Joh. Lor. Moszheim in seine Erzählung der neuesten Chinesischen Kirchengeschichten hat einflieszen lassen (Augsburg 1758), blz. 87.

derf wilde storten, werd door den doodzieken Benediktus XIV bij breve van 1 April 1758 de Portugeesche kardinaal Sandanha tot visitator benoemd van de Portugeesche Jezuïeten. Den tweeden Mei 1758 werd de inhoud van deze breve aan de Jezuïeten van Lissabon meegedeeld. Zonder dat eenig onderzoek of verhoor was ingesteld, vaardigde Saldanha na lange beraadslagingen met Pombal reeds op 15 Mei een besluit uit, waarin hij verklaart dat in alle kollegies, huizen, noviciaten die de Sociëteit van Jezus onder de heerschappij van Portugal in Europa, Afrika en Amerika bezat, tegen de regelen der Kerk schandelijke handel gedreven werd. Daarover had hij de zekerste berichten. [1])

In plaats van zich te houden aan den lastbrief die de pauselijke breve begeleidde en een onderzoek in te stellen, had zich de altijd inschikkelijke prelaat door Pombal laten inlichten en deze wist immers alles nauwkeurig. Een vereerder van Pombal en reeds daarom geen vriend van de Jezuïeten, de Portugeesche afgevaardigde *Gomes* oordeelt aldus over de handelwijze van Saldanha: „De dagteekening van dit besluit dat 3 (12) dagen na de mededeeling van de breve aan de Jezuïeten werd afgekondigd, bewijst dat de kardinaal voor zijn besluit tegen de Jezuïeten geen nieuwe inlichtingen afwachtte en geen nieuw onderzoek instelde. Het is meer dan waarschijnlijk dat Carvalho (Pombal) zeer nauwkeurig onderricht was omtrent de gezindheid van den kardinaal, toen hij den paus verzocht aan deze de visitatie op te dragen.” [2])

Het schrijven van kardinaal Saldanha is derhalve te beschouwen als een onbewezen aanklacht, die door Pombal den verbitterdsten en gewetenloozen vijand der Jezuïeten was ingegeven, en die alleen daarom reeds als bewijs op niet de minste waarde aanspraak mag maken. Clemens XIII

1) MURR, Geschichte der Jesuiten in Portugal I, 134-156.

2) GOMES, Le marquis de Pombal. Esquisse de sa vie publique (Lissabon 1869), blz. 157.

gaf dan ook den kardinaal zijn ontevredenheid te kennen over dit besluit, vooral wijl het zonder inachtneming van de rechtsvormen en zonder voorafgaand onderzoek was uitgevaardigd. [1])

Nog een andere oorzaak is er van de vele beschuldigingen op dit punt tegen de Jezuïeten ingebracht, namelijk een verkeerd begrip welke handel eigenlijk door de Kerk aan de geestelijken verboden wordt.

Het kerkelijk recht verstaat onder den handel die door de Kerk wordt verboden, alleen den handel in den strengen zin des woords. „Handel is, zegt het kerkelijk recht, als men waren koopt met de bedoeling ze geheel en onveranderd weer te verkoopen en daardoor winst te behalen." [2]) Drie zaken worden hier dus vereischt:

1. de *bedoeling* om de waren weer te verkoopen moet reeds bij het aankoopen aanwezig zijn.
2. de waar moet *onveranderd* verkocht worden.
3. met het doel *winst* te maken.

Deze handel nu wordt door de Kerk aan de geestelijken en aan de leden van geestelijke orden verboden op zware zonde. Maar ook handel in meer uitgebreiden zin, waarbij de ruwe grondstof ter bearbeiding wordt *ingekocht om ze na de bewerking* met winst te verkoopen; b. v. de lakenfabrikatie uit gekochte wol verbiedt de Kerk als ongepast voor geestelijken en leden eener orde. [3]) Iets anders is de wol van eigen kudde tot laken te bewerken, en hetgeen voor

---

1) DÖLLINGER, Beiträge III, 23.

2) Negotiatio est cum quis emit mercem eo animo ut integram et non mutatam vendendo aliis lucretur. (Ex cap. Eiiciens D. 88). Volgens den tekst bij FRIEDBERG Corpus Iur. Can. (Leipzig 1879) blz. 310: Quicumque rem comparat, non ut ipsam rem integram et immutatam vendat, sed ut materia sibi sit inde aliquid operandi, ille non est negotiator: qui autem comparat rem ut illam ipsam integram et immutatam dando (vendendo) lucretur, ille est mercator.

3) Vgl. LAYMANN, Theologia moralis lib. III, tr. 4, c. 17, § 7, I (Bamberg 1669), 418 vlg. SCHMALZGRUEBER, Ius ecclesiasticum universum VII (Rome 1844), 782 vlg.

eigen gebruik niet noodig is te verkoopen. Eveneens is het geen verboden handel gerst, die men zelf gewonnen heeft, tot bier te brouwen en dan te verkoopen. In 't algemeen is het geen handel en dus noch aan priesters, noch ordesgeestelijken verboden, de opbrengst hunner akkers, kudden, bosschen, als wijn, vruchten, hout, wol enz. tegen een passenden prijs te verkoopen, zoowel in onveranderden toestand als na verbetering of bewerking. Het is echter duidelijk dat er gevallen mogelijk zijn, die wel geoorloofd zijn maar daarom nog niet passen.

De Sociëteit van Jezus heeft niet alleen krachtig de hand gehouden aan het algemeene verbod der Kerk omtrent den handel, maar zij is nog verder gegaan door aan hare leden alles te verbieden wat ook maar *den schijn* van handel kon hebben. Op *onredelijke* klachten kon men hier natuurlijk geen acht geven, anders had men er eenvoudig van moeten afzien de goederen waarvan de kollegies moeten bestaan, op redelijke en deugdelijke wijze rentegevend te maken. Dit was plicht en gebiedend noodzakelijk, en tegelijk een leerzaam voorbeeld voor volkeren die in beschaving nog achterlijk waren.

Ziehier eenige besluiten waarbij ook de handel in meer uitgebreiden zin, aan de Jezuïeten verboden wordt. De tweede algemeene vergadering (1565) bepaalt in haar 61ste besluit: „Alles wat ook maar den schijn heeft van wereldlijken handel, b. v. bij het bebouwen van akkers, bij den openbaren verkoop van de vruchten enz. is aan de onzen verboden". [1])

In het 84ste besluit van de zevende algemeene vergadering (1615/16) wordt dit nog door voorbeelden opgehelderd. Verboden wordt: „Akkers te koopen om uit de bebouwing daarvan voordeel te trekken; waren in te koopen om ze later na verbetering duurder te verkoopen; aan de drukkerijen geld te geven voor de uitgave van Jezuïetenboeken, en daarvoor de afdrukken in ontvangst te nemen tot verkoop voor eigen rekening; drukkerijen te houden in de kollegies, als daaruit ook boeken aan vreemden worden verkocht.

1) Institutum S. J. I (Rome 1869), 192.

Uitgezonderd zijn hierop Indië en het Noorden van Europa voor godsdienstige geschriften en voor schoolboeken als er in 't geheel geen drukker of geen katholieke drukker te vinden is: in deze gevallen moet pater generaal de zaak beslissen". [1])

Dezelfde voorschriften worden ook herhaaldelijk gegeven in de regels van hen, die het meest in de gelegenheid kunnen komen handel te drijven. Zoo zegt de vijfde regel van den onder-procurator: „Met zorg vermijde hij ook *allen schijn* van handel of winzucht door aankoop of verkoop van waren die hij elders gekocht of naar andere plaatsen verzenden moet, door geldwisselen of op welke andere wijze ook." [2]) Dezelfde regel wordt herhaald in de voorschriften voor den provincialen procurator. [3]) Voor den procurator van een kollegie worden in zijn twaalfden regel de boven aangehaalde woorden van de tweede algemeene vergadering als richtsnoer aangegeven. [4])

Een even groote zorg om ook zelfs den schijn van handel te vermijden blijkt uit de voorschriften der generaals. Op een aanvraag uit Polen of het geoorloofd was een schip dat tot verzending van granen gehuurd was, voor de terugvaart met zout te bevrachten en dit te verkoopen, antwoordde pater Aquaviva in het jaar 1594: „Het is niet geoorloofd, behalve als het ten gunste van de armen geschiedt, om hun het zout tegen inkoopsprijs af te staan." [5])

Op een andere vraag of het geoorloofd was aan een koopman geld te leenen, met deeling in zijn winst of

1) Institutum S. J. I (Rome 1869), 312.

2) T. z pl. 77.

3) T. z pl. 99.

4) T. z. pl. 115.

5) Non permittendum, ut in navi conducta ad vehendum triticum, ne vacua redeat, salem emant, quem postea vendunt; nisi forte ex charitate in pauperum gratiam, eodem pretio quo emerunt, revendunt (Capita Oettingana nr. 412, in het archief der Duitsche provincie, Ser. II, Fasc. K).

verlies, besliste pater Mutius Vitelleschi den 16den Maart 1641: „Dat is handel die ons verboden is.” [1])

Daar in onzen tijd het beleggen van geld in gronden dikwijls onmogelijk was, en van den anderen kant het beleggen in papieren zeer gemakkelijk ging, zond de generaal pater Beckx den 19den Maart 1858 een schrijven aan de provinciaals, waarin om ieder gevaar van verboden handel te voorkomen, verboden wordt:

1. Papieren te koopen met de bedoeling ze later hooger te verkoopen.

2. Geld te beleggen in aandeelen, waarvoor dividend gegeven wordt.

3. Iedere speculatie bij aankoop of verkoop van papieren, om daaruit winst te trekken. [2])

Na al hetgeen in 't voorafgaande kortelijk is aangetoond, komen we tot het gewettigd besluit, dat geen bewijzen aangebracht kunnen worden dat de Jezuïeten verboden handel hebben gedreven. Voor de zendelingen in 't bizonder was elk jagen naar rijkdommen in beginsel uitgesloten, feitelijk onmogelijk en zielkundig ondenkbaar. Een geval als dat van Lavalette en zelfs meerdere op zich zelf staande gevallen, of een verkeerd begrip van het verbod der Kerk betreffende den handel, geven hoegenaamd geen recht, de beschuldiging van verboden handel tegen de Jezuïeten staande te houden.

---

1) T. z. pl. nr. 415.

2) Praepositorum Generalium Selectae Epistolae (Besançon 1877), blz. 130.

XXI.

De Slavenhandel der Jezuïeten.

In het bekende geschrift van Pombal: „Kort bericht van den staat die de paters der Sociëteit van Jezus... hebben opgericht," wordt o. a. ook de beschuldiging uitgesproken dat de Jezuïeten de Indianen van hun vrijheid beroofden; „zij ontnamen hun, zoo wordt daar beweerd, niet alleen hun grond en de vruchten, maar zelfs wat ze in het zweet huns aangezichts hadden verworven, en zij gunden hun niet eens den tijd zich het weinige te verschaffen dat tot de eerste behoeften huns levens diende, noch minder de kleeding om hunne naaktheid te bedekken.... Met deze en dergelijke middelen hebben deze paters de onderdrukte Indianen de vrijheid ontnomen, zonder te overwegen dat zij volgens de bullen van Paul III en Urbaan VIII in de pauselijke censuur vervielen.

De onwaarheden van Pombal's geschrift zijn zoo handtastelijk dat ze nauwelijks weerlegging verdienen, maar daar ze toch nog altijd weer worden opgehaald, moeten we ze wel bespreken. Zoo spreekt b. v. ook *Maronier* over den slavenhandel der Jezuïeten waar hij zegt: „Door zijn toedoen (van Jan V, koning van Portugal) verbood hun paus Benedictus XIV allen handel, die door hen op groote schaal in de Por-

tugeesche bezittingen in Amerika gedreven werd; ook den slavenhandel, waaraan zij zich schuldig maakten." [1])

Wij zullen zien dat de feiten juist het tegenovergestelde bewijzen, dat namelijk de Jezuïeten voortdurend een zwaren strijd gestreden hebben tegen de slavernij, en alle krachten hebben ingespannen om aan den verfoeilijken menschenhandel een einde te maken.

In het begin der 17de eeuw (1606) trad op aansporing van den generaal Aquaviva, de provinciaal Diego Torres met kracht op voor de vrijheid der Indianen, en beval dat tot een goed voorbeeld voor anderen, de Indianen aan het Jezuïetenkollegie Sint Jakob in Chili geschonken, terstond in vrijheid moesten gesteld worden, en dat hun voor hun arbeid een billijk loon zou worden betaald. Het gevolg was dat de meeste heeren de vriendschap met de Jezuïeten afbraken. Toen de paters de absolutie weigerden aan allen die aan de Indianen voor hun werk geen billijke vergoeding schonken, brak een algemeene opstand uit tegen de Jezuïeten, zoodat de pas opgerichte ordesprovincie Paraguay moest worden opgeheven. [2])

De provinciaal der Jezuïeten liet zich hierdoor niet afschrikken; in Tucuman gaf hij dezelfde voorschriften en verwekte daardoor dezelfde verbittering: geen der burgers bezocht meer de Jezuïeten, geen enkele aalmoes werd hun gezonden. Men beproefde alles om de Jezuïeten van meening te doen veranderen. Te vergeefs. „De provinciaal Torres vertrouwde vast op de hulp van God, als hij de zaak van die ongelukkigen niet opgaf, en bleef standvastig: in bizondere en openbare samenkomsten sprak hij met grooten nadruk tegen de slavernij en dreigde met de goddelijke strafgerichten als daarmede niet werd gebroken." Met Turksche tarwe en

1) MARONIER, De orde der Jezuïeten, blz. 112.

2) NICOL. DEL TECHO, Historia Provinciae Paraguariae S. J. (Leodii 1673), blz. 81. Uitvoeriger bij LOZANO, Historia del Paraguay lib. V, c. 5. 6; en FRANC. ENRICH, Historia de la Compania de Jesús en Chile, I (Barcelona 1891), 137 vlg.

eenige tuinvruchten moesten de Jezuïeten zich vergenoegen, maar ze deden het gaarne voor de heerlijke zaak, die zij voorstonden. [1]) De hoofdstad van Tucuman moesten de Jezuïeten om de verbittering der slavenhandelaars eveneens ontruimen. [2])

In de hoofdstad van Paraguay, Asuncion, had de commissaris des konings Frans Alvaro, vergezeld van den Jezuïeten-provinciaal pater Torres, de koninklijke besluiten omtrent de afschaffing der slavernij afgekondigd. Nauwelijks was de ambtenaar des konings vertrokken, of ook hier verhief zich het volk tegen de Jezuïeten als de bevorderaars van die maatregelen, en de paters waren genoodzaakt de stad te verlaten. [3])

In den verderen strijd van de Jezuïeten voor de vrijheid der Indianen speelt de vroeger genoemde breve van Urbaan VIII *Commissum nobis* van 22 April 1639 een groote rol. De breve spreekt namelijk den ban uit over ieder die „het zou wagen een Indiaan, christen of niet, tot slaaf te maken, te verkoopen of te koopen, te verruilen of weg te schenken, van vrouw en kinderen te scheiden, van zijn eigendom te berooven," enz. Het staat onomstootelijk vast, dat de Jezuïet pater Diaz Tano, die door zijn ordebroeders naar Rome was gezonden, om de hulp van den Paus in te roepen tegen het mishandelen der Indianen, *deze breve heeft verkregen.*

In het jaar 1636 hadden namelijk de gouverneur en de burgers van Asuncion beproefd, stammen der Guaranen tot slaaf te verklaren. Hiertegen verzetten zich de Jezuïeten en vooral pater Diaz Tano (Diastanius). [4]) Deze werd nu het volgend jaar door de provinciale vergadering der Jezuïeten naar Rome gezonden met de opdracht, de zaak der Indianen te bepleiten. [5]) Door zijn bemoeiingen vaardigde Urbaan VIII in 1639 bovenvermelde breve *Commissum nobis* uit. [6])

---

1) Del Techo, blz. 83.
2) T. z. pl. blz. 84.
3) T. z. pl. blz. 104.
4) T. z. pl. blz. 312.
5) T. z. pl. blz. 319.
6) T. z. pl. blz. 344.

De verbittering van de slavenhandelaars tegen deze breve en zijn bewerkers was zoo groot dat, toen pater Tano in 1640 met de breve in Rio de Janeiro aankwam, de menigte het Jezuïetenkollegie trachtte te bestormen. Ook in andere hoofdplaatsen van Brazilië braken daarom opstanden uit tegen de Jezuïeten. Uit S. Vincente en S. Paulo werden ze met geweld verdreven. [1]) „De Sociëteit van Jezus, die nu door de hoogste kerkelijke overheid als geregelde bestrijder der slavernij erkend, en tot volharding was aangemoedigd, ging overal voort om de openlijk uitgesproken beginselen der Kerk ingang te verschaffen." Aldus *Margraf* in zijn bekroond werk over de Kerk en de slavernij. [2])

Eenige jaren later moest de strijd tegen de hebzucht opnieuw worden begonnen. „In 't voorjaar van 1653 trad, *zooals van ouds* zijn orde, ook pater Vieira op, als beschermer voor de onderdrukte Indianen." [3]) In de „Geschiedenis der Roomsch-katholieke zending," uitgegeven door twee protestantsche predikanten wordt hij genoemd „een van de ernstigste kampvechters voor de vrijheid der Indianen, die zijn plaats als hofpredikant te Lissabon er aan gaf, en onverdroten de zaak der Indianen tegen de Europeesche kolonisten, zoowel geestelijken als leeken, heeft verdedigd." [4])

De eerste preek, die hij te S. Lucia hield, gold de vrijheid der Indianen. Bij het begin van deze preek sprak hij over de waarde der ziel. Dan drukte hij er op dat hij op den kansel de waarheid moest zeggen, deed hij het niet dan handelde hij tegen plicht en geweten. Het was voor alles hun plicht de Indianen vrij te laten die zij gevangen hielden en verdrukten. „Gaat naar Turkije, vervolgt hij, gaat naar de hel, want daar in Turkije kan een Turk niet zoo Turksch

1) SOUTHEY, History of Brazil II, 322, 325 vlg. DEL TECHO, 346 vlg,

2) MARGRAF, Kirche und Sklaverei seit der Entdeckung Amerikas (Tübingen 1865), blz. 150. Daar ook de breve van Urbaan VIII, blz. 220.

3) HANDELMANN, Geschichte von Brasilien (Berlijn 1860), blz. 246.

4) KALKAR-MICHELSEN. Geschichte der römisch-katholischen Mission (Erlangen 1857), blz. 270.

en in de hel een duivel niet zoo duivelsch zijn, dat zij beweren, dat een vrij man slaaf mag zijn..... Maar gij zult mij zeggen, dit volk, deze staat kan niet bestaan zonder Indianen. Wie zal ons water en hout aanbrengen, wie onze maniok planten? Moeten onze vrouwen dit doen of onze kinderen? Als nood en geweten het eischen antwoord ik: ja. En ik herhaal het: ja. Gij en uwe vrouwen en uwe kinderen moeten het doen. Wij moeten zelf de handen aan het werk slaan, want het is beter met het zweet van zijn eigen handen zijn onderhoud te verdienen dan met het bloed van zijn evenmensch. Gij, rijken van Maranhao! Wat zou er gebeuren als men die kleederen en die mantels ontrafelde? Ze zouden druipen van bloed." [1])

Daar zijn preeken op den duur geen vrucht droegen, keerde Vieira naar Portugal terug, en hield den koning ernstig de waarheid voor. Toen hij strenge maatregelen tegen de slavenhouders had verkregen, snelde de onvermoeibare zendeling, zonder zich door de smeekingen van den koning te laten bewegen aan het hof te blijven, weer naar zijne Indianen terug, om zijn apostelambt van rechtvaardigheid en barmhartigheid met nieuwen moed voort te zetten. [2])

Tot loon voor zijn onvermoeide werkzaamheid werd Vieira met 31 van zijn medebroeders in 1561 gevangen genomen en naar Portugal gebracht: „verbannen naar hun vaderland", zooals Vieira zich uitdrukt. Toch keerde hij later weer naar Brazilië terug. [3])

Ondanks deze feiten waarvan er gemakkelijk nog meer op te noemen zijn, heeft men het nog gewaagd een breve van Benediktus XIV, *Immensa pastorum*, aan te halen als bewijs dat wel degelijk slavenhandel gedreven werd door de Jezuieten. De breve *Immensa pastorum* van 20 December 1741 is gericht aan de Zuid-Amerikaansche bisschoppen, en beveelt

---

1) Sermam da primeira Dominga da Quaresma Sermoens XII, 316 vlg.
2) SOUTHEY, II, 491 vlg.
3) Zie verder: CAREL, Vieira, sa vie et ses oeuvres. (Parijs 1879).

aan dezen, met al hun gezag op te treden voor de vrijheid der Indianen. *Margraf* schrijft van deze breve:

„Zooals de zaken tot dan toe stonden, lag het voor de hand de Jezuïeten als de bewerkers ervan te beschouwen; de afkondiging van deze breve wekte dan ook in Maranhão *juist om deze reden* den toorn van de bevolking tegen de Jezuïeten. In ieder geval is het niets dan huichelarij, toen *Pombal* in 't jaar 1756 juist deze breve tegen de Jezuïeten deed gelden, toen hij hun de leiding van de vrije Indiaansche dorpen liet ontnemen." [1])

De Jezuïeten waren dan ook inderdaad de bewerkers van die breve. In de jaren 1737—1739 waren de Portugeezen herhaaldelijk in de Indiaansche dorpen van den Orinoco gekomen en hadden Indianen als slaven weggevoerd. Hierop schreven de Spaansche Jezuïeten, aan wie deze streken waren toevertrouwd, naar Madrid en dienden hun beklag in bij den koning. Ten gevolge daarvan verzocht het Spaansche hof den paus om een nieuw verbod: en de paus vaardigde bovenvermelde breve: *Immensa pastorum* uit. Deze werd ook naar Portugal gezonden, maar door Jan V niet afgekondigd. [2])

De aanleiding dat men nu toch tot de dwaasheid kwam deze breve te beschouwen als gericht tegen de Jezuïeten, is weer de formule: *etiam Societatis Jesu:* ook de Sociëteit van Jezus. (Zie vorig hoofdst. blz. 338)

De Portugeesche Jezuieten waren in de 17de eeuw omtrent de slavernij dezelfde meening toegedaan als hun Spaansche ordebroeders. Dit getuigt de gouverneur van Maranhão, Joh. de Maja, in een brief van 10 September 1725 aan koning Jan V: „De paters van de Sociëteit van Jezus, zegt hij, zijn hier in Maranhão gehaat en altijd gehaat geweest, en dat

---

1) MARGRAF, Kirche und Sklaverei, 161. SOUTHEY, History of Brazil, III, 512. Vgl. ook: BALUFFI, Das vormals Spanische Amerika II, (Weenen 1843), 302.

2) Vita Ven. Patris Em. Correae S. J. in Brasilio Missionarii, (S Martin 1790), 174.

om geen andere reden dan omdat zij de vrijheid der arme Indianen met alle kracht verdedigen, en zich naar vermogen tegenover hun wreede onderdrukkers stellen... Deze paters hebben zich nooit met de onrechtvaardige slavernij der Indianen bezoedeld." [1])

In den tijd die onmiddellijk voorafging aan de breve van Benediktus XIV, hadden de Jezuïeten herhaaldelijk het Portugeesche hof voorgehouden, dat alleen in de volkomen afschaffing van de slavernij het ware middel te vinden was. [2])

Pater Nuszdorfer merkt op, dat de afkondiging van de breve „*Immensa Pastorum*" 16 jaar lang door de slavenhouders werd verhinderd. Eindelijk maakte men de breve bekend en verspreidde de meening dat ze tegen de zendelingen en vooral tegen de Jezuïeten gericht was, „die de Indianen in harde slavernij hielden zooals de mijneigenaars hun zwarten."

Hierop antwoordt hij: „Hebben zij Vieira niet verbannen omdat hij waakte voor de vrijheid der Indianen? En deed Don Juan de Corea, gouverneur van Angola, niet hetzelfde met de Jezuïetenpaters Vogada, Antonio Amaral en Matheo Cordoso, daar hij hen allen verbande uit hun kollegie te Loanda, en ze in netten naar het schip liet brengen, omdat zij hem den schandelijken handel in negers verweten? [3])

De reeds genoemde schrijver *Alfred Zimmermann* heeft in zijn boek „De koloniale politiek van Portugal en Spanje" het optreden van de Jezuïeten tegen den slavenhandel herhaaldelijk met waardeering besproken, en de vervolgingen geschilderd die zij daarom te verduren hadden. [4]) Ook de twee protestantsche predikanten *Kalkar* en *Michelsen* verklaren onomwonden: „Een onbevooroordeelde beschouwing

1) Vita P. Correae, 177—180.

2) SOUTHEY, History of Brazil. II, 367.

3) Beytrag zur Geschichte von Paraguay in einem Sendschreiben des P. Bernh. Nuszdorfer (Frankfort 1768), 43 vlg

4) ALFRED ZIMMERMANN, Die Colonialpolitik Portugals und Spaniens, 136 vlg; 150 vlg.

zooals die van den Jezuïetenvijand *Denis* [1]), moet erkennen dat gedurende de twee eeuwen, waarin de Jezuïeten over de Indianen van Brazilië het bestuur voerden, zij hen tot bruikbare en gelukkige menschen hebben gevormd. Een niet geringe verdienste hebben de Jezuïeten zich verworven voor de vrijheid der Indianen. Wat geen wet, hoe dikwijls ook uitgevaardigd, in Brazilië had kunnen bewerken, dat brachten de Jezuïeten tot stand door hun krachtig verzet, namelijk dat de Indianen meer en meer van hun slavernij en hun slavenarbeid werden verlost." [2])

„Het is moeilijk te zeggen, zoo sluit Margraf zijn verhandeling over de Jezuïeten, wat er zonder de inspanning der Jezuïeten gedurende 200 jaren, van de oorspronkelijke bewoners der Portugeesche kolonies zou geworden zijn. Zooveel nochtans zal gebleken zijn, dat zij, afgezien van den uitslag, met betrekking tot hun tijd zeker geen geringere verdiensten hebben voor de verdediging der menschelijke rechten, dan de vrijheidsvrienden van onzen tijd, die daarenboven nog de macht der openbare meening op hun zijde hebben." [3])

1) Univers pittoresque 1837.

2) KALKAR MICHELSEN, Geschichte der römisch-katholischen Mission (Erlangen 1867), 270 vlg.

3) MARGRAF, Kirche und Sklaverei. 160.

XXII.

Beruchte hofbiechtvaders uit de Jezuïetenorde.

Als besluit voor zijn „Geschiedenis der biechtvaders van keizers, koningen en andere vorsten" schrijft *Grégoire*, te voren bisschop van Blois, het volgende: „Overigens is het dikwijls moeilijk het gedrag der biechtvaders behoorlijk te beoordeelen..... De laster doet hier evenals de leugen: hij verandert de zaken, overdrijft het kwade, en als de beschuldiging doelt op zaken, die in den biechtstoel behooren, heeft men alle mogelijke vrijheid een man zwart te maken, *die zich niet verdedigen kan*, omdat het geheim van zijn ambt hem den mond gesloten houdt." [1])

Is het reeds moeilijk de werkzaamheid van een gewonen biechtvader te kunnen beoordeelen, die moeilijkheid wordt ontzaggelijk veel grooter bij de beoordeeling van een *hofbiechtvader*. Het lastige van het ambt op zich zelf, afgunst, vijandschap, kuiperij en laster vereenigen zich hier en bemoeilijken het oordeel.

Hier dus vooral is nauwkeurig onderzoek en schifting gebiedend noodzakelijk en moeten alle beschuldigingen worden afgewezen, die niet bewezen kunnen worden. Het ergst heeft men die billijke eischen verwaarloosd bij beschuldigingen

---

1) Gregoire, Geschichte der Beichtväter, deutsche Uebersetzung II (Leipzig 1825), 129.

tegen de Jezuïeten als biechtvaders aan het Fransche hof te Parijs en aan het hof des keizers te Weenen.

Een van de eerste Fransche hofbiechtvaders uit de Jezuietenorde is pater Edmond Auger, biechtvader van Hendrik III. Zelfs Grégoire, die de Jezuïeten zoo vijandig is, schrijft van hem: „De koning wilde hem tot waardigheden verheffen, zegt men, en hij weigerde ze. Auger was in zijn gedrag voorbeeldig, nederig en bescheiden. Nooit at hij buiten het huis zijner orde, zelden ging hij buiten zijne ambtsbezigheden naar het hof." [1])

Van den biechtvader van Hendrik IV, den bekenden pater Coton zegt dezelfde schrijver: „Coton was als schrijver middelmatig.... Als geestelijke toonde hij zich in alles als een stichtend man.... IJverig maar verlicht geloofsverdediger als hij was, voerde hij vele protestanten in den schoot der katholieke Kerk terug. Wees hij, zooals men beweert, het aartsbisdom en den kardinaalshoed af, dan kan men met het volste recht gelooven of uit christelijke liefde veronderstellen, dat deze weigering voortkwam uit oprechte nederigheid, niet uit verfijnde eigenliefde, die bevreesd was aan invloed te verliezen door het aannemen van hooge waardigheden." [2])

Lodewijk XIII, opvolger van Hendrik IV, koos pater Arnoux als biechtvader. „De haat der hervormden tegen Arnoux, zegt dezelfde Grégoire, is des te onrechtvaardiger, omdat hij in een preek Lodewijk XIII op het hart heeft gedrukt, dat hij zijn protestantsche onderdanen evengoed als de anderen moest beschermen; en de geschiedschrijvers verzekeren dat hij den koning ten opzichte van de protestanten gematigde beginselen heeft ingeprent.... Pater Arnoux bezat lofwaardige eigenschappen. Men behoeft maar te herinneren aan zijn pogingen om Lodewijk XIII weder met Maria de Medicis, zijne moeder, te verzoenen. In den tijd,

1) GREGOIRE, t. a pl. II, 54.

2) GREGOIRE, t. a. pl. II, 78. Vgl. D'ORLEANS, La Vie du P. Coton (Parijs 1688).

dat de tweedracht tusschen beiden het ergste was, had hij den moed den koning van den kansel voor te houden, dat zijn waardigheid hem niet ontsloeg van den plicht, haar te eeren die hem het leven had geschonken." [1]) Arnoux bezwoer openlijk den koning niet te luisteren naar hen die hem rieden geweldadige maatregelen tegen haar te nemen, en aan de Christenheid deze ergernis te sparen. Voltaire noemt dit een heldhaftigen moed. [2])

De koning verzoende zich met zijne moeder, maar twee jaar later werd de biechtvader door toedoen der gunstelingen van het hof verwijderd. In zijn plaats kwam pater Séguiran. Tegen dezen werd de beschuldiging ingebracht van verregaande hoovaardigheid. Men vertelde dat pater Séguiran voor de hofbiechtvaders een afzonderlijke hofetiquette wilde invoeren, namelijk dat zij den voorrang zouden hebben boven alle bisschoppen en zelfs boven de kardinalen. De kardinalen de la Rochefoucauld en Richelieu verklaarden dat dit alles laster was. Toch is die fabel nog verder verspreid. [3])

Toen Maria de Medicis verbannen werd, verzocht de opvolger van pater Séguiran, pater Suffren, haar in de ballingschap te mogen vergezellen.

De verbanning der koningin-moeder was het werk van Richelieu. Hij had zoo'n grooten invloed verkregen op den niet onzedelijken, maar vreesachtigen en zwakken Lodewijk XIII, dat de moeder, de echtgenoote en de broeder des konings voor hem moesten buigen. De grooten van het rijk, edelen en bisschoppen, werden in geval van tegenspraak in de Bastille gezet of verbannen. Met ijzeren volharding zette Richelieu zijn plannen door: in het binnenland de vernietiging van het Kalvinisme, in het buitenland de vernedering van het Duitsche keizerhuis. Daarenboven was hij in zijn middelen niet zeer kieskeurig.

---

1) Gregoire, t. a. pl. II, 82; naar Archon, Histoire de la Chapelle des Rois II. 372.

2) Voltaire, Essai sur les Moeurs. Oeuvres (Genève), 248.

3) Cretineau-Joly, Histoire de la Compagnie de Jésus III, 337.

Tegen dezen geweldenaar durfde een Jezuïet, pater Caussin, biechtvader van Lodewijk XIII met kracht op te treden. Drie misstanden, alle het werk van Richelieu hield hij den koning ter verbetering voor: de tweedracht in de koninklijke familie, de uitpersing van Frankrijk en het verbond met de Turken tegen het Katholieke Duitschland. Tot loon voor zijn stoutmoedigheid werd de Jezuïet door den almachtigen minister ten val gebracht; als staatsgevangene werd hij door Frankrijk gevoerd en in ballingschap gezonden.

Zelfs Grégoire drukt zich uit: „Deze Jezuïet was, zooals mevrouw de Motteville zegt: inderdaad onomkoopbaar. Hij had gemakkelijk tot geestelijke waardigheden kunnen opklimmen, als hij zijn geweten tot zwijgen had willen brengen. Maar hij handelde volgens zijn meening en zijn overtuiging, al maakte hij zich ook kardinaal Richelieu tot zijn machtigsten en meest geduchten vijand." [1]) En *Bayle* die een vijand was van alle ordes der Kerk kan in zijn groote *Dictionnaire* aan pater Caussin zijn bewondering niet onthouden. „De lofredenaar van pater Caussin, schrijft hij, heeft het volste recht om te beweren dat zoo'n man bewondering verdient, die zich liever door zijn plichtmatig gedrag den haat van zulk een kardinaal op den hals wil halen, dan hem door verwaarloozing van zijn plicht welgevallig te zijn."

Van den laatsten biechtvader van Lodewijk XIII, pater Dinet de Moulins, zegt de onverdachte Grégoire: „Hij stond den koning bij in zijn laatste ziekte. Op zijn aandringen gaf Lodewijk bevel, de onschuldige gevangenen en ballingen vrij te laten en terug te roepen. Hij wees den koning op zijn plicht openlijk zijn berouw te toonen, dat hij zoo hard was geweest tegen zijn moeder. Lodewijk XIII verlangde dat in zijn testament zijn berouw hierover zou uitgesproken en zoo algemeen mogelijk bekend gemaakt zou worden. P. Dinet wees ook op de noodzakelijkheid vrede te sluiten en de lasten van het volk te verlichten." [2])

1) GREGOIRE, t. a. pl II, 93.
2) GREGOIRE, t. a. pl. II, 95, vlg.

De meest bekende biechtvader van Lodewijk XIV, zoon en opvolger van Lodewijk XIII, is zeker wel pater de La Chaise, die den 2den Maart 1675 als zoodanig werd benoemd.

Het is hier onmogelijk alle beschuldigingen na te gaan die tegen dezen Jezuïet zijn ingebracht; het zij voldoende een gedeelte tenminste op te ruimen van de fabelen, die men in zóó groote menigte omtrent hem heeft verspreid, dat zijn persoon reeds tot een mythe is geworden.

Het „wetenschappelijk" bijblad van het Augsburgsche „Algemeen nieuwsblad" vertelt b. v. het volgende: „Pater La Chaise vleide zelfs de lusten en uitspattingen van den koning. Hij was beducht dat de Sociëteit anders haar voorrang zou verliezen. Weinige dagen voor zijn dood zei La Chaise tot den koning: ‚Sire ik verzoek u om de gunst, mijn opvolger uit onze orde te kiezen. Deze is uwe Majesteit zeer genegen; maar in geval van ongenade kan ik voor een ongeluk niet instaan?' " [1]) De bron van dit vertelsel die hier niet wordt aangewezen, is Grégoire, alleen staan bij dezen nog de volgende woorden erbij: „en een misdadige stoot is toch spoedig toegebracht."

Dr. Ed. Bodemann schrijft in een opstel over Elizabeth Charlotte van de Palts, hertogin van Orleans: „Wat het vuur van haar haat tegen Mevrouw de Maintenon nog met meer hartstocht deed opvlammen, was dat de Maintenon den koning bewoog, de plannen der Jezuïeten te bevorderen, die meenden en nog meenen, dat de aarde een paradijs zou worden, als de protestanten en het protestantisme met wortel en tak werden uitgeroeid.... Na zijn huwelijk met de kwezelachtige Maintenon liet Lodewijk XIV zich door haar, door zijn biechtvader La Chaise en andere Jezuïeten steeds tot vijandelijke en geweldadige maatregelen overhalen.... De langoorige La Chaise (schrijft Elizabeth Charlotte) heeft

---

1) Beilage zur Augsb. »Allgem. Zeitung," 1869, nr. 325.

2) GREGOIRE, t. a. pl. II, 116.

dit werk met die oude tante begonnen, en Le Tellier heeft het ten einde gebracht?" [1])

Bronnenkritiek houdt Bodemann voor overbodig, want het gaat hier maar over Jezuïeten.

Vooreerst een woord over de bron, die het laatst werd aangegeven: de brieven van Elizabeth Charlotte van de Palts, hertogin van Orleans. De brieven der hertogin zijn vol van haat tegen de katholieke Kerk, tegen alle priesters, vooral tegen de Jezuïeten, en het meest tegen Mevrouw de Maintenon.

„Zij had wel tot de katholieke Kerk moeten overgaan, zegt Bodemann, maar zij was, zooals we reeds vroeger hoorden, in den grond hare protestantsche overtuiging trouw gebleven." [2])

Deze protestantsche vorstin, door Bodemann en anderen zoo gevierd, heeft in haar brieven „smaadwoorden, lasteringen en vuil tegen Mevrouw de Maintenon opgehoopt; deze wist dit, maar liet hierom toch niet na aan de hertogin de grootste diensten te bewijzen." „Men weet dat Charlotte door een woedenden en blinden haat tegen Mevrouw de Maintenon bezield was....... Zij spreekt van haar in de meest grove en beleedigende uitdrukkingen, terwijl zij de uitzinnigste lasteringen opeenstapelt." [3]) Zoo oordeelt Lavallée, de grootste van de Fransche critici voor de geschiedenis van Mevrouw de Maintenon.

Nog scherper is het oordeel van Döllinger, toen hij de Kerk reeds vijandig was: „Charlotte's uitlatingen omtrent Mevrouw de Maintenon zijn vol tegenspraak en handtastelijke onwaarheden..... Als haar hartstocht werkt, is zij terstond gereed ook uit de onreinste bron lasterlijke praatjes en ijdele uitvindsels zonder onderzoek over te nemen en te verbreiden." Verder spreekt Döllinger van „zoo menigen onvrouwelijken

1) BODEMANN in het Historisches Taschenbuch 1892, blz. 41 vlg.

2) BODEMANN, t. z. pl. 44, vlg.

3) Lettres historiques et édifiantes adressées aux Dames de Saint-Louis par Madame de Maintenon, publiées par M. TH. LAVALLÉE, I (Parijs 1856), 43; en Correspondance générale de Madame de Maintenon, publiée par M. TH. LAVALLÉE, IV (Parijs 1865), 431.

trek in haar karakter, het cynisme harer uitdrukkingen in woord en schrift, hare uiterst hartstochtelijke, van de straat opgeraapte woorden, haar woede om anderen zwart te maken." [1])

Als een tweede bron tegen pater de la Chaise worden de brieven en gedenkschriften van Mevrouw de Maintenon aangevoerd. Nu heeft echter *Lavallée* het onweerlegbaar bewijs geleverd, dat de brieven van Mevrouw de Maintenon, die in de vorige eeuw door den kalvinist La Beaumelle zijn uitgegeven en die daarna in vele uitgaven van Voltaire af tot Ranke toe als echt werden benuttigd, deels heel en al valsch zijn en deels tot onkenbaarwordens toe geschonden zijn. De gedenkschriften voor de geschiedenis van Mevrouw de Maintenon, [2]) van denzelfden La Beaumelle zijn eveneens uit die vervalschte brieven opgesteld. [3]) Deshalve is ook deze bron, zoo rijk aan smaadredenen tegen pater La Chaise, geen bron.

Andere bronnen tegen pater La Chaise zijn een reeks vervalschte brieven, door *Leibniz* gebrandmerkt als armzalig broddelwerk uit Jurieu, [4]) en een vuile roman onder den titel: Geschiedenis van pater La Chaise, Jezuïet en biechtvader des konings", [5]) waartegen zelfs Bayle met verontwaardiging opkwam. [6])

Geheel en al tegen de geschiedenis is de bewering, dat pater La Chaise de driften van den koning gevleid heeft. Hij kan wel als biechtvader tot de uiterste grenzen van toegeeflijkheid zijn gegaan, maar nooit heeft hij zijn plicht zoozeer vergeten, dat hij den koning de absolutie gaf, hoewel deze zijn misdadige verbintenissen niet afbrak. [7])

Of het niet beter was geweest dat pater La Chaise voorgoed zijn ontslag genomen had is een andere vraag; dat hij dit zeker had moeten doen, valt moeilijk te bewijzen.

---

1) DÖLLINGER, Akademische Vorträge, I (Nördlingen 1888), 335—338.
2) Mémoires pour Servir à l'histoire de Madame de Maintenon
3) LAVALLÉE, Correspondance générale I, XX—L. Vgl. VOLTAIRE, Siècle de Louis XIV III, 90.
4) ROMMEL, Leibniz und Landgraf Ernst von Hessen—Rheinfels II (Frankfort 1847), 191.
5) Histoire du Père La Chaise, Jésuite et Confesseur du Roi. (Keulen 1694).
6) BAYLE, Dictionnaire hist. I (Amsterdam 1720), 239 B.
7) Vgl. LAURAS, Bourdaloue I (Parijs 1881), 387 vlg.

Maar, zoo heet het in vele boeken, de koning heeft tijdens zijn ongeoorloofde betrekkingen met de Montespan toch in ieder geval eenmaal zijn Paschen gehouden, derhalve is hij ondanks het voortduren van zijn misdadige betrekking door zijn biechtvader geabsolveerd. De feiten die hier in aanmerking komen, worden door hen die dit beweren, kris en kras door elkaar geworpen. Ziehier de ware toedracht van de zaak.

Tengevolge van de indrukwekkende preeken door den Jezuïet pater Bourdaloue voor den koning gehouden in de vasten van 1675, werd de Montespan van het hof verwijderd; met Paschen (14 April 1675) ontving de koning toen de H.H. Sacramenten. Den 10den Mei ging hij naar het leger en naderde daar met Pinksteren (5 Juni 1675) wederom tot de H.H. Sacramenten. In Juli van hetzelfde jaar keerde hij van het leger terug en bracht, hoewel alles in 't werk werd gesteld hem ervan terug te houden, de Montespan een bezoek. Het gevolg was de hernieuwing van de vroegere ongeoorloofde betrekkingen. [1])

Eerst in 't jaar 1681 gelukte het aan de vereenigde pogingen van den biechtvader en mevrouw de Maintenon den koning voor altijd van de Montespan te scheiden, en zijn volkomen verzoening met de koningin te bewerken. De koningin stierf den 30sten Juli 1683, en in 't begin van 1684 huwde Lodewijk XIV met mevrouw de Maintenon. [2]) De nieuwste onderzoekingen in de jongste Fransche geschiften bewijzen dat de betrekking tusschen den koning en mevrouw de Maintenon ook in den vroegeren tijd geheel en al smetteloos was.

Verder is het een onbewezen beschuldiging dat pater La Chaise den koning gebracht heeft tot gewelddadigheden tegen de protestanten. Zelfs Döllinger weet in zijn studie over Lodewijk XIV en mevrouw de Maintenon hieromtrent niets tegen pater La Chaise in te brengen. Hij noemt den biecht-

---

1) LAVALLÉE, Correspondance générale I, 262, 264, 284. LAURAS, Bourdaloue I, 327, 341.

2) LAVALLÉE, Correspondance générale II, 342 vlg.

vader van mevrouw de Maintenon, den bisschop Godet, dus geen Jezuïet, als dengene die gewelddadige maatregelen heeft aangeraden, maar vooral den minister Louvois „den boozen geest" van Lodewijks leven.[1]) De dragonaden gingen onmiddellijk van Louvois uit. [2]) Ook andere gewelddaden en ongerechtigheden zijn het werk van dien minister. „Het valt niet te betwijfelen, schrijft de keizerlijke gezant graaf Mansfeld uit Parijs op den 7den Augustus 1681 aan den keizer, „dat de geweldige maatregelen van de Louvois, die alleen in den oorlog in zijn element is, de overhand krijgen." [3])

De opheffing van het edikt van Nantes werd in dien tijd door het *heele* katholieke Frankrijk verlangd, mannen als Bossuet en Fénelon niet uitgezonderd. [4]) Dat pater La Chaise er bizonder de hand in heeft gehad is niet aan te toonen. [5]) Daarenboven het aanraden van gewelddadigheden is geheel en al in strijd met het karakter van pater La Chaise, die zelfs door tijdgenooten, vijandig aan de Jezuïeten, als Saint-Simon [6]) en den Brandenburgschen gezant Spanheim [7]) als zachtmoedig en gematigd wordt geprezen.

Ook de biechtvaders van het keizerlijk hof te Weenen zijn niet aan den laster ontkomen. En toch juist in dien tijd dat de Jezuïeten daar den grootsten invloed hadden, kon het Weener hof met betrekking tot zedelijke reinheid de vergelijking met *ieder* ander hof doorstaan.

Van de biechtvaders uit de Jezuïeten-orde aan het Weener hof zijn het meest bekend Becan, Lamormaini, Miller, Menegatti, Bischoff, Kampmiller en Parhamer. Ook hun kan niets

1) DÖLLINGER, Akademische Vorträge I, 391, 283. Vgl. VOLTAIRE. Siècle de Louis XIV, III (1791), 263.

2) LAVALLÉE, Correspondance générale II, 202, 381.

3) Weenen, Geh. Staatsarchief, Gallica 1680—1683.

4) LAVALLÉE, Correspondance générale, II, 379.

5) Stimmen aus Maria—Laach XXXI, 401 vlg.

6) Mémoires authentiques du Duc de Saint Simon IV, (uitg. Chéruel). 285, 287.

7) RANKE, Französ. Geschichte III, 387.

ten laste gelegd worden dat op een misdaad gelijkt of hunne eer te na komt.

Aan Becan en Lamormaini verwijt men vooral onverdraagzaamheid tegen de protestanten. Beide Jezuïeten waren, voor zij aan 't hof werden geroepen, langen tijd hoogleeraren in de godgeleerdheid. Nu zal men echter onder al de gelijktijdige protestantsche hoogleeraren in de godgeleerdheid wel weinigen kunnen opnoemen, die met betrekking tot de verdraagzaamheid tegenover katholieken even ruime meeningen hadden, als Becan en Lamormaini over de verdraagzaamheid tegenover de protestanten. Becan leert uitdrukkelijk dat een katholiek vorst om grooter onheil te voorkomen, aan andersdenkenden godsdienstvrijheid kon toestaan, en dat hij verplicht was een verdrag hieromtrent gesloten, te houden. [1])

Door den keizer om raad gevraagd, was Becan er voor, dat aan Frederik V van de Palts, den winterkoning, zijn gebied werd teruggeven. Onder de voorwaarden, die hij stelt, staat niet uitroeiing van de protestantsche belijdenissen, maar alleen godsdienstvrijheid voor de katholieke kerk. [2]) Met bizonderen nadruk wijst Becan erop dat alle onderdanen ook aan protestantsche vorsten te gehoorzamen hebben, en den daarvoor gevorderden eed moeten afleggen. Later moest hij door zijn ordebroeder pater Adam Contzen om deze leer tegen al te strenge roomsche godgeleerden verdedigd worden. [3])

Toen in 1646 bij de onderhandelingen met Georg Rakoczy ook *de uitbreiding der verdraagzaamheidswetten* ter sprake kwam, beriep pater Lamormaini die men om raad vroeg, zich op zijn voorganger pater Becan, daar de meening van dezen uitstekenden godgeleerde en nauwkeurigen kenner van de verschillende verhoudingen, met een gerust geweten door den keizer kon gevolgd worden. [4])

---

1) De fide haereticis servanda (Maintz 1608).
2) KHEVENHILLER, Annales Ferdinandei X, 106 vlg.
3) DÖLLINGER-REUSCH, Moralstreitigkeiten II, 255.
4) Archiv für österreichische Geschichte. LXIV, II, 227.

P. Lamormaini zelf wilde niets weten van een katholieke hervorming die in strijd zou zijn met de verdragen en de beloften des keizers. Dit blijkt o. a. uit eèn schrijven van den pauselijken gezant te Weenen, Caraffa, op 20 Januari 1626 aan den pauselijken staatssecretaris Barberini: De keizer, zoo zegt hij, zal voor de katholieke hervorming in den neder-Saksischen kreits ternauwernood iets doen; hij wordt daarin verhinderd door zijn verklaring in het begin van dezen oorlog afgelegd, dat hij niets anders beoogde, dan dat de vijanden de wapens zouden neerleggen; al het overige zou hij overeenkomstig den eed, door hem bij zijn keuze en zijn kroning afgelegd, in den ouden toestand laten. Over dezen eed heb ik meermalen met den tegenwoordigen biechtvader van zijn Majesteit gesproken, en deze is van meening dat de keizer door zijn eed is gebonden." [1])

Bijna ontelbaar zijn de fabelen die over pater Lamormaini niet alleen in vele romans, maar ook in ernstige geschiedwerken verteld worden. Hij, de biechtvader van een zedelijk volkomen vlekkeloozen vorst zou een monster zijn van zedeloosheid, en toch is er *geen enkel* geschiedkundig bewijsstuk, dat een smet werpt op zijn zedelijk karakter; men zou zijn stilzwijgen voor geld gekocht hebben vooral in de zaak van Wallenstein [2]); hij zou den Franschen invloed hebben bevorderd [3]); hij zou zijn medebroeders tot leugen en bedrog en gewelddaden tegen de ketters hebben opgehitst, [4]) enz. Maar dit alles zijn onbewezen beweringen, waarvoor ernstige geschiedvorschers zich toch dienden te wachten.

Bij den dood van pater Filips Miller schrijft keizer Leopold I

---

1) GINDELY, Waldstein während seines ersten Generalats I (Praag 1886), 71.

2) Vgl. Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft XIII (1892), 80 vlg. Wallenstein in seinem Verhältnisz zu den Jesuiten.

3) T. z. pl. blz. 89 vlg.; KHEVENHILLER, Annales Ferdinandei XI 595 vlg.

4) KOLDEWEY, Die Jesuiten und das Herzogthum Braunschweig; en hiertegen: REICHMANN, Die Jesuiten und das Herzogthum Braunschweig (Freiburg 1890), 28 vlg.

over hem aan den generaal der Sociëteit op 18 April 1678, dat pater Miller 24 jaar lang zijn biechtvader was geweest; aan dezen, zijn opvoeder, dankte hij bijna alles wat hij aan vroomheid en wetenschap bezat. Diens rechtschapenheid en zedelijke reinheid waren voor hem en het heele hof steeds een schitterend voorbeeld geweest. [1])

Over de veelgenoemde en veelbelasterde Jezuïeten pater Bischoff biechtvader van Jozef I, en pater Menegatti, biechtvader van Leopold I, is het voldoende het getuigenis aan te halen van een der beste kenners van dien tijd. In zijn werk over prins Eugenius schrijft *Arneth* het volgende: „Gelukkig waren zoowel deze (pater Bischoff) als de biechtvader van den keizer, pater Menegatti door en door waardige mannen, die hoegenaamd geen misbruik maakten van hun grooten invloed, maar dien alleen met oprechtheid gebruikten tot het waarachtig welzijn van het huis des keizers en van zijn landen.” [2])

Men vergelijke hier nu mee het dwaze gepraat in de bijlagen van het Augsburgsche algemeene nieuwsblad:

„Omtrent den biechtvader van keizer Jozef I bestaat een zonderlinge geschiedenis. Jozef II schreef aan den hertog de Choiseul: ‚Mijn oudoom kende de Jezuïeten door en door. Toen op zekeren dag het sanhedrin van de orde tot de ontdekking kwam, dat de biechtvader van den keizer een rechtschapen man was, werd hij naar Rome ontboden. Zijn gruwzaam lot voorziende, verzette de keizer zich tegen die

1) Het oorspronkelijk luidt als volgt: Dolebit sine dubio Vestra Reverentia atque internum animi dolorem cognoscet, si consideraverit in prima (coniuge) me omne solatium, in secundo (P. Miller) patrem me spiritualem perdidisse, cum is non tantum conscientiam meam per 24 annos moderatus est, verum etiam me ita educaverit, atque in omnibus eum in modum tam fideliter, tamque sedulo instruxerit, ut quidquid pietatis, quidquid scientiae, aut alterius boni habeam, post Deum Ipsi vel maxime debeam: Taceo, quod vitae probitate, morum integritate atque innocentiae ita claruerit, ut aeternam sui memoriam, singulareque mihi ac toti Aulae exemplum reliquerit, Societatem vero novo perpetuoque duraturo condecoraverit ornamento.

2) ARNETH, Prinz Eugen I, 193.

reis, maar het baatte niets..... Door dit despotisme verbitterd, verklaarde Jozef, dat als zijn biechtvader naar Rome moest gaan, hij niet alleen zou gaan, maar alle Jezuïeten der Oostenrijksche staten hem zouden vergezellen, om nooit meer terug te keeren. Dit onverwachte antwoord trof doel." [1])

Voor pater Parhamer den biechtvader van keizer Frans I heeft Arneth in zijn groot werk over Maria Theresia een heerlijk gedenkteeken gesticht. Hij schildert ons dezen Jezuïet als een man, wiens rustelooze arbeid geheel en al opging in het katechismusonderricht voor de kinderen en in de zorg voor zijn groot weeshuis. [2])

Den biechtvader van keizerin Maria Theresia, „den goeden pater Kampmiller" hebben wij reeds vroeger leeren kennen. [3])

Het oordeel der geschiedenis over de beruchte hofbiechtvaders uit de Jezuïetenorde kan in het kort aldus worden samengevat. In enkele gevallen kunnen deze biechtvaders zelfs met den besten wil het ware wel niet hebben voorgehad, maar toch ook hier is voorzichtigheid gebiedend noodzakelijk. Immers uit den aard der zaak kan men de berekening alleen maken met verschillende onbekenden, die zelfs met de grootste moeite en de vindingrijkste scherpzinnigheid niet te ontdekken zijn. Het goede dat deze biechtvaders hebben gesticht, het kwaad dat ze hebben verhinderd, is dikwijls door het biechtgeheim verborgen en blijft in de meeste gevallen verborgen voor de oogen der nakomelingschap, zooals het geheim was voor de tijdgenooten. Het moet ons voldoende zijn dat men geen enkel ernstig vergrijp ten laste kon leggen aan mannen, op wie honderden scherpziende, naijverige en vijandige blikken jarenlang gericht waren; en dat hoewel hun ambt zoo vol was van gevaren en aanlokkingen.

---

1) Beilage zur „Augsburger Algemeinen Zeitung" 1869, n^er 325.

2) Arneth, Maria Theresia IV, 112 vlg. Zie ook hiervoor hoofdst. XII. blz. 178, vlg.

3) Vgl. hoofdstuk III blz. 44, vlg.

XXIII.

De leer van den tirannenmoord is een uitvinding der Jezuïeten.

Nagenoeg in ieder werk, dat tegen de Jezuïeten geschreven wordt, kan men vele zoogenaamd „onomstootelijke bewijzen" vinden, dat de Jezuïeten de vaders zijn van de leer, volgens welke iedere dwingeland een vogelvrijverklaarde is, en dus zonder meer door een ieder mag gedood worden. Legden we den vollen nadruk op de bewering dat zij die leer hebben *uitgevonden*, dan was de zaak al zeer spoedig beslist. We hebben hier echter te bewijzen, dat zij dit beginsel niet alleen *niet het eerst*, maar ook *in 't geheel niet* hebben geleerd of aangehangen.

De leer der *voorwaardelijke* geoorloofdheid van den tirannenmoord werd reeds vele eeuwen vóór het optreden van de Jezuïeten, *minstens* sedert Joannes van Salisbury in de 12de eeuw, in boeken verspreid, in de scholen voorgedragen, en meer dan 100 jaren vóór de stichting van de Jezuïetenorde op de kerkvergadering van Constans grondig onderzocht.

In de 16de zitting van deze kerkvergadering op 6 Juli 1415, werd de volgende stelling *veroordeeld:* „Iedere dwingeland kan en moet zonder eenig bezwaar en met verdienste, door ieder van zijn vazallen of onderdanen, ook met behulp van heimelijke, lage en fijn bedachte vleierij gedood worden, zonder dat men zich heeft te bekommeren over een afgelegden eed, of een

gesloten verbond, en zonder dat men een vonnis of een bevel van den rechter hoeft af te wachten." [1])

Zooals men ziet ging de veroordeelde stelling zeer ver, veel verder dan de leer van hen, die de voorwaardelijke geoorloofdheid van den tirannenmoord aannemen. De H. Thomas van Aquinen en de middeleeuwsche school hadden geleerd, dat het in sommige *uiterste* gevallen geoorloofd was, een dwingeland te dooden; [2]) en hierin werden zij gevolgd door de godgeleerden uit de Jezuïetenorde. Wat men hier echter onder dwingeland en die uiterste gevallen verstaat, is heel iets anders, dan men gewoonlijk den Jezuïeten toedicht. Het best zal dit blijken uit de geschriften zelf van hun groote godgeleerden.

Pater *Alfons Salmeron*, gestorven in 1585, bespreekt in zijn beroemde verklaringen van de brieven van den H. Paulus, de woorden: „Er is geen macht dan van God," en leert dan: „Daar de koninklijke macht uit het natuurrecht voortspruit, zoo volgt daaruit, dat ze van God komt, door wien het natuurrecht is ontstaan.... Het misbruik komt van den mensch." Hier spreekt Salmeron ook van de tirannen, en wel vooral van hen, die zich op onrechtvaardige wijze met geweld of door vrees aanjagen van de heerschappij hebben meester gemaakt. „Hier moeten wij, zegt hij, vooropzetten dat het niet aan ieder in 't bizonder staat te beoordeelen, of de vorsten met recht of door onrecht hun heerschappij bezitten. En daar ons bevolen wordt, zonder onderscheid aan de heeren en vorsten te gehoorzamen, ook aan de hardvochtige, en de heiligen dit gedaan hebben, en Christus om ons een voorbeeld te geven, zich nederig aan zulke overheden heeft onderwor-

---

1) Quilibet tyrannus potest et debet licite et meritorie occidi per quemlibet vasallum suum vel subditum etiam per clanculares insidias et subtiles blanditias vel adulationes non obstante quocumque praestito juramento seu confoederatione facta cum eo, non exspectata sententia vel mandato iudicis cuiuscumque. (Mansi, S. Conciliorum nova collectio XXVII, 765.

2) S. Thomas II, 2, q. 42, a. 2; q. 69, a. 4. Lib. II Sent. dist. 44, q. 2, a. 2. Opusc. 39, lib. I, c. 6.

pen, ook aan den keizer en aan Herodes, die zich de heerschappij hadden aangematigd, zoo moeten ook wij aan die overheden gehoorzamen in alles wat niet tegen God is; want God moeten wij meer gehoorzamen dan de menschen. Ook is het ieder in 't bizonder niet geoorloofd, op eigen gezag een dwingeland te dooden en vooral dan niet, als de tiran reeds in het bezit is van de heerschappij en steunen kan op een gewapende macht. Daarom heeft de Heer op de vraag of het geoorloofd was den keizer cijns te betalen, geantwoord: „Geef aan den keizer, wat des keizers, en aan God, wat Godes is . . . . ." *Als de dwingeland echter openlijk als vijand van het volk optreedt en zonder ophouden zijn boosheid uitoefent, en het bezit der heerschappij hem bestreden wordt, dan kan hij ook door ieder in 't bizonder gedood worden, maar niet volgens eigen goedvinden, maar op bevel van de overheden"* (de stenden b.v.). Later verklaart Salmeron uitdrukkelijk: „Het is niet tegen het rijk van Christus en het evangelie, dat volgens de toelating van God heidensche overheden over ons heerschen, zooals feitelijk het geval was tot aan Konstantijn den Groote." [1])

De Spaansche Jezuïet *Gregorius de Valentia*, die in Ingolstadt hoogleeraar was in de godgeleerdheid en daar in 1595 zijn werk over de godgeleerdheid liet verschijnen, schrijft het volgende: „De wettige vorst, die door zijn volk te mishandelen, tiran geworden is, mag door geen privaat-burger gedood worden. Want aan zijn dwingelandij paal en perk te stellen is de plicht der stenden (staten), die alleen het recht hebben tegen hem op te treden en de burgers te hulp te roepen." [2])

De Kalvinist *Simon Stein*, hoogleeraar te Heidelberg, verweet onder den schuilnaam *Lithus Misenus* aan de Jezuïeten, dat zij door hun regels verplicht werden tot koningsmoord. Hierop antwoordde de bekende Jezuïet *Gretser* als volgt:

1) A. Salmeronis S. J. Commentarii – Opera omnia (Keulen 1614), d. XIII, 1, IV, disp. V. blz. 680 – 683.

2) Gregorii de Valentia Commentariorum theol. III (uitg. van Lyon 1609), 986.

„Wie heeft niet gehoord dat de koningsmoord de verschrikkelijkste doodslag is? Welk leeraar van het geestelijk leven heeft ooit gezegd of geschreven, dat de bevelen van een overste anders mochten uitgevoerd worden, dan wanneer zij zonder zonde volbracht konden worden? Wie is echter zoo stompzinnig en dwaas, dat hij niet weet, dat het de schandelijkste en strafbaarste misdaad is, de hand te slaan aan zijn wettigen vorst." [1])

Daar de Heidelbergsche hoogleeraar te kennen had gegeven, dat de Jezuïeten de protestantsche vorsten niet als wettige heeren beschouwden, verklaarde Gretser uitdrukkelijk: „De Jezuïeten houden niet alleen de katholieke vorsten voor wettig, maar ook de anderen, zelfs al staan zij vijandig tegenover den pauselijken stoel. Welke Jezuïet heeft ontkend, dat de drie (protestantsche) keurvorsten en de anderen, rechtmatige heeren zijn van hun gebied?" [2]) En iets verder: „Wie heeft ooit van een Jezuïet gehoord, dat eenig vorst van Duitschland, hoewel volgeling van Luther en Kalvijn, als hij zijn heerschappij wettig bezit, onder de dwingelanden gerekend wordt juist hierom, omdat hij zich aan de gehoorzaamheid van den paus onttrokken heeft?" [3])

In het jaar 1609 vatte de Duitsche Jezuïet *Sebastiaan Heiss* de leer der toenmalige Jezuïeten samen in de volgende woorden: „Ik houd het voor de betere en gewone meening, dat geen privaat persoon, buiten het geval van noodweer,

---

1) Stigma Misenicae fronti inustum ob mendacissimum orationem de coniuratione anglicana evulgatam (Ingolstadt 1606) blz. 438. Opera omnia XI, 465

2) Neque Jesuitae solos Catholicos et Pontifici Romano addictos Reges et Principes pro legitimis agnoscunt et venerantur, sed et alios quamvis a Sede Apostolica et religione avita alienos Quis Jesuitarum tres serenissimos S. R. I. Principes Electores et alios legitimos suarum ditionum Dominos esse inficias ivit. (t. a. pl. 441 – Opera omnia XI, 465 vlg).

3) Quis umquam ex ullo Jesuita audivit, ullum Germaniae Principem, quamvis Calvino vel Luthero addictum, qui principatum suum legitimo titulo possidet, tyrannis accenseri hoc ipso praecise quod a Romani Pontificis oboedientia discessit. (Opera omnia XI, 468).

de hand mag slaan aan zijn wettigen vorst, voordat door den staat het rechterlijk vonnis is uitgesproken, waardoor deze tot tiran en vijand van den staat wordt verklaard. Deze leer wordt verdedigd door Cajetanus, Scotus, en in onze Sociëteit door *Gregorius de Valentia*, [1] *Leonard Lessius*, [2] *Lodewijk Richeom*, [3] *Gretser* [4] en de overigen, daar zij leeren, dat geen rechtmatig vorst door een privaat persoon gedood mag worden, zelfs als hij het volk op tirannieke wijze onderdrukt. Hetzelfde leert ook kort en bondig onze pater *Emmanuel Saa* in zijn kernspreuken voor de biechtvaders [5]: ,Iemand die als tiran regeert, kan niet van zijn rechtmatige heerschappij en nog minder van zijn leven beroofd worden, zonder een openlijk vonnis van den rechter. Dat is de algemeene leer van de Jezuïeten.' [6]

Deze teksten en vele andere eveneens ontkennen dus volstrekt en onvoorwaardelijk, dat een privaat persoon zijn wettigen vorst zou mogen dooden.

Als echter diezelfde Jezuïeten toegeven dat het geoorloofd is den *overweldiger*, die op onrechtvaardige wijze de heerschappij bemachtigd heeft en als dwingeland regeert, te dooden, vooral na een openlijk banvonnis, dan leeren zij niets anders dan wat toen *alle* katholieke en protestantsche godgeleerden verdedigden.

Tot de Jezuïeten die met name dikwijls genoemd worden als de verkondigers der leer over den tirannenmoord, behooren in de eerste plaats *Suarez* en *Escobar*. Uit hun geschriften blijkt echter heel wat anders. Suarez leert immers uitdrukkelijk: „Ik beweer dat een wettige vorst om zijn tiranniek bestuur of om welke misdaad ook door een

---

1) Tom. III in 3am S THOM. q. 8 de iustitia, n 3.
2) De iustitia l II, c. 9, d. 4,
3 Apologia ad Henricum IV, n. 115.
4) In stigmate Misenico.
5) Aphorismi Confessariorum. Tyrannus, n. 2.
6) SEB. HEISS. S. J , Åd. Aphorismos Calv. bldz 162.

privaat persoon niet mag gedood worden. Deze leer is die van de meeste godgeleerden." [1])

Escobar zegt in zijn groot werk over de zedekundige godgeleerdheid: „Ik houd het voor tamelijk waarschijnlijk, dat het geoorloofd is, een *onrechtmatig* tiran, als hij de landen van een ander wil vermeesteren, te dooden, en dat wel *tijdens de handeling van den aanval zelf;* want als deze tiran het land, het gewest, de stad die hij bemachtigd heeft, op een of andere wijze in bezit heeft, zou ik deze meening houden voor twijfelachtig, verdacht, en niet aan te bevelen, omdat men niemand zijn bezitting kan ontnemen, zonder dat hij vooraf gehoord en zijn zaak beslist is. Overigens mag een zaak van dien aard *niet aan het oordeel van een privaat persoon worden overgelaten*, maar een openbare rechtspraak wordt vereischt, en zelfs in dit geval kan de dood van den overweldiger alleen als uiterste middel worden bevolen, als alle andere middelen vergeefsch zijn." [2]) Nog veel minder derhalve erkent Escobar het geoorloofde van den moord op den *wettigen* vorst.

Zelfs na het verbod van generaal Aquaviva van 6 Juli 1610, (zie vlg. hfdst.) zouden eenige Jezuïeten den tirannenmoord hebben verdedigd. Zoo b.v. de rector van Munchen, pater Jakob Keller in zijn geschrift over den tirannenmoord. Hij zegt echter juist het tegenovergestelde: „Een wettig vorst mag nooit, noch door een burger noch door een buitenlander gedood worden." [3])

Duidelijk zal nu na al het voorgaande wel gebleken zijn, dat de orde der Jezuïeten als zoodanig het verwijt niet kan treffen, den koningsmoord als geoorloofd te hebben gepredikt; al heeft een of andere Jezuïet vóór het verbod van generaal Aquaviva hierop een uitzondering gemaakt, de *algemeene* leer van de *overgroote meerderheid* staat lijnrecht tegenover die

1) Defensio fidei catholicae, l. VI, c. 4, n. 2 Opera omnia XXIV, (uitg. van Parijs 1859), 675.

2) Universa theologia moralis IV, l. 35, s. 2, pr. 15.

3) Tyrannicidium seu scitum Catholicorum de tyranni internecione auctore P. JACOBO KELLER S J. (Munchen 1611), blz. 27.

enkele afwijkende gevoelens. In onze dagen zou men misschien velen van de vroegere en tegenwoordige Jezuïeten eerder te streng dan te laks vinden op dit punt. Hoe de hedendaagsche Jezuïeten denken over den koningsmoord blijkt het best uit *Gury*, het kort begrip van de meeningen der Jezuïeten in onzen tijd. Bij de behandeling van het vierde gebod schrijft hij als volgt: „Is het geoorloofd, soms niet te gehoorzamen aan de tijdelijke overheid, en is het ooit geoorloofd opstand te maken? Ik antwoord: Op de eerste vraag: duidelijk is het dat men nooit mag gehoorzamen aan de menschelijke overheid in die zaken, die klaarblijkelijk strijden met de wet van God, maar toch moet men volstrekt gehoorzamen aan de vorsten, ook al zijn ze slecht en al maken zij misbruik van hun gezag, in die zaken die in zich zelf geoorloofd zijn. Op de tweede vraag antwoord ik: volstrekt nooit is het geoorloofd opstand te maken. Al te verderfelijk in deze zaak, zegt de H. Alfonsus van Liguori, was het beginsel van Joannes Gerson, die dorst beweren, dat een vorst wettig door het geheele volk geoordeeld kan worden, indien hij op onrechtvaardigė wijze regeert. Maar welk redmiddel is er dan, als het bestuur van den vorst uiterst tiranniek is? Het redmiddel, dat ons ten dienste staat, zegt de H. Thomas, is zijn toevlucht nemen tot God, opdat hij hulp verschaffe." [1])

Aan hen, die zooals *Carpi* en *Huber* de Jezuïeten willen brandmerken als verdedigers van den tirannenmoord richt kardinaal *Hergenröther* een reeks vragen, waarin tevens in

1) Quaeritur, an liceat aliquando non oboedire auctoritati temporali et an liceat aliquando rebellare? Respondeo: Ad 1um, sicut evidens est, numquam oboediendum esse auctoritati humanae in iis quae evidenter contra legem Dei sunt, ita est omnino oboediendum principibus etiam discolis, et qui auctoritate sua abutuntur, in iis quae per se licita sunt. Ad 2um, numquam omnino licitum est rebellare. Nimis perniciosum in hac re, ait S Liguorius, fuit principium Joannis Gersonis, qui ausus est asserere, quod monarcha potest legitime a tota natione iudicari, si regnum iniuste regnat. At quale remedium adest, si regimen principis esset excessive tyrannicum? Remedium, quod suppetit, ait S. Thomas, est ad Deum recurrere, ut auxilium praebeat. (ed. Tornacensis 173—174)

hoofdzaak de weerlegging vervat is: „Weten zij niet, wat de godgeleerden zoowel uit de wereldgeestelijken als uit de andere ordes, en wat de gelijktijdige protestantsche leeraars der 16de en 17de eeuw verdedigden? Weten zij niet, dat in de landen waar enkele Jezuïeten met meer of minder beperking het geoorloofde van den tirannenmoord leerden, zooals in Duitschland en Spanje, geen koningen vermoord werden, maar dat in die landen waar men koningen heeft verjaagd en gedood, in Frankrijk en Engeland (en Zweden) de Jezuïeten nooit die leer hebben verkondigd?" [1])

Met betrekking tot gebeurtenissen in een tijd die dichter bij ons ligt, heeft een ander geschiedschrijver de vraag gesteld: „Wie zijn die mannen die werkelijk en algemeen de geoorloofdheid en rechtmatigheid, niet van den tirannenmoord maar van den koningsmoord, in beginsel leerden, en volgens dat beginsel hebben gehandeld? Welke is die partij die het openlijk heeft uitgesproken, dat de wereld niet eerder gelukkig kon zijn, voor de laatste der koningen met de ingewanden van den laatsten priester geworgd was? Het is de partij van de zoogenaamde Fransche wijsgeeren in de 18de eeuw, het zijn niet de Jezuïeten, maar hun doodvijanden, die hun bloedig werk aan het gezalfde hoofd van den koning en de koningin niet eerder konden volbrengen, voor zij de orde van de Sociëteit van Jezus wederrechtelijk en met geweld verdreven hadden. En hoe was het gedrag van de leden dier orde? Trouw aan hun geloof, trouw aan den koning, lieten zij zich voor, met, en na hem slachtofferen, hun bloed vermengde zich met het zijne, zooals hun gebed tijdens de smadelijke gevangenschap zich met het zijne vereenigd had. Deze feiten leveren toch een zeer zonderlinge toelichting bij de bedoelde aanklacht, en wij moeten toegeven, dat de Jezuïeten dat beginsel, indien zij het hebben gehad, op hoogst eigenaardige wijze in toepassing hebben gebracht!" [2])

---

1) HERGENRÖTHER, Katholische Kirche und christlicher Staat, blz. 409.

2) RIFFEL, Die Aufhebung des Jesuitenordens (3de druk Mainz 1853) blz. 281.

Als feiten nog bewijskracht hebben, dan is zonder twijfel de heele beschuldiging door de geschiedenis der laatste honderd jaren ontzenuwd. De beroemde Italiaansche geschiedschrijver *Cantu* zegt bij gelegenheid: „Men heeft gemeend dat met de opheffing der Jezuïeten de leer van den tirannenmoord in vergetelheid zou geraken, maar we hebben sedert de verdwijning der Jezuïeten die leer niet alleen in toepassing zien brengen, maar ook zien verdedigen." En op een andere plaats somt Cantu de moordaanslagen op in weinige jaren tegen vorstelijke personen gepleegd: de vermoording van den hertog van Berry den troonopvolger in Frankrijk, verschillende aanslagen tegen Lodewijk Filips, vier tegen koningin Victoria, twee tegen den koning van Pruisen in 1850 en 1861, een tegen den keizer van Oostenrijk in Februari 1853, de moord van den hertog van Parma 1854, vele aanslagen tegen Napoleon III, vooral die van Orsini, aanslagen tegen de koningin van Griekenland 1862, tegen den keizer van Rusland 1866, de moord op Lincoln, den president der Vereenigde Staten, in het jaar 1865.

Dit schreef Cantu in 1867; doch zijn lijst is lang niet volledig en in de latere jaren helaas aanzienlijk uitgebreid, vooral wanneer we het woord „aanslag" in ruimeren zin opvatten. Niet vermeld zijn b.v. de vermoording van den Zweedschen koning Gustaaf III (1792), van den Russischen keizer Paul I (1801), de gevangenneming en afzetting van Gustaaf IV van Zweden. Verder werd in 1867 te Parijs een poging gedaan .den Czaar te vermoorden; in 1868 de moord op den vorst van Serviё; in 1869 aanslag tegen den onderkoning van Egypte; in 1870 laatste aanslag tegen Napoleon III; een aanslag tegen de koningin van Engeland in 1872; de vermoording van Garcia Morena, president van Ecuador in 1875; in 1877 de moord op den president van Paraguay; 1878 de aanslagen tegen den Duitschen keizer van Hödel en Nobiling; in October tegen den Spaanschen koning Alfons XII, in November tegen den koning van Italië Humbert I; 1879 in April en December aanslagen tegen

den keizer van Rusland; 30 December tegen Alfons XII; 1881 vermoording van den Russischen keizer Alexander II. Sinds dien nog herhaalde aanslagen tegen den Russischen keizer en den Russischen troonopvolger, de vermoording van president Carnot, van keizerin Elizabeth van Oostenrijk, van koning Humbert I, enz.

Al die moordenaars hebben hun bewonderaars, hun verdedigers gehad, ja ze zijn herhaaldelijk als martelaars gevierd. In die heele rij van moordenaars en verdedigers van den vorstenmoord bevindt zich geen enkele Jezuïet; zij zijn geen van allen Jezuïet, leerling van de Jezuïeten of opvolgers van hun zedeleer geweest. Van de meesten kan men hun haat tegen de Kerk, tegen alle katholieke ordes en vooral tegen de Jezuïeten bewijzen. De Fransche moordenaars hebben alle Jezuïeten die zij in hun macht konden krijgen, neergeschoten. De Duitsche verdedigers van den vorstenmoord hebben bij monde van hun leiders *Bebel* (redevoering in den rijksdag van 17 Juni 1872) en *Liebknecht* (11 Januari 1883) verklaard, dat zij als de grootste vijanden staan tegenover de Jezuïeten.

Vatten wij het voorgaande samen, dan komen we tot het volgend besluit. Onder alle koningsmoordenaars van de voorgaande eeuwen [1]), en van de laatste honderd jaren was geen enkele Jezuïet; geen enkele van die boosdoeners heeft zich voor zijn misdaad op de leer der Jezuïeten kunnen beroepen. De strijdvraag over het geoorloofde van den tirannenmoord in zekere uiterste gevallen, is niet door de Jezuïeten opgezet, maar reeds eeuwen vóór hun optreden behandeld. Zelfs de meening dat het in uiterste gevallen geoorloofd zou zijn, is nooit de leer van de orde geweest, ze werd integendeel door de orde meermalen uitdrukkelijk verworpen.

Ten slotte: *geen enkele* Jezuïet kan genoemd worden, die het aan de willekeur van een privaat persoon overlaat de

---

1) Zie ook Hoofdstuk XXV.

hand te slaan aan de geheiligde persoon van den wettigen vorst. Redenen te over, om de beschuldiging dat de Jezuïeten den koningsmoord hebben voorgestaan en verdedigd, als een grove lastering te verwerpen.

XXIV.

De schaamtelooze Mariana.

Geen schimp zoo groot of men heeft die den Spaanschen Jezuïet *Mariana* en zijn boek „Over den koning" aangedaan. Wie is dan die man en wat zijn zijn werken? Het boek van Mariana „Over den koning en zijn opvoeding" (1599) werd geschreven op verzoek van Garcia de Loaysa, den opvoeder van den prins aan het hof van Filips II. Daar Filips II in 1598 stierf, is het boek opgedragen aan Filips III. In die opdracht verhaalt Mariana, hoe het plan in vertrouwelijke gesprekken met zijn vriend Calderon was gerijpt; hoe hij hoopt dat de aandachtige overweging van vele punten kan bijdragen tot een goede regeering van zijn koning. Toen hij het volgend jaar (1600) een Spaansche vertaling van zijn beroemde geschiedenis van Spanje aan den koning opdroeg, schreef hij:

„Verleden jaar heb ik uwe Majesteit een boek overhandigd, dat ik geschreven had over de eigenschappen die een goed koning moet bezitten; mijn vurigste wensch was, dat alle vorsten het zouden lezen en goed verstaan". Het boek is derhalve niet voor het volk, maar voor de vorsten geschreven. Weinigen in zijn tijd hebben zoo goed de gevaren ingezien van een onbeperkte alleenheerschappij als Mariana, een man vol geestdrift voor de vrijheid en alles wat edel was, en tegen die oppermacht treedt hij overal in het strijdperk.

In het jaar 1609 gaf hij zeven verhandelingen in het licht, waarvan de vierde den titel draagt van: „*De mutatione monetae*", over de verandering der munt. In het tweede hoofdstuk stelt hij de vraag, of de koning zonder toestemming van zijn onderdanen belastingen kan uitschrijven. In het antwoord keert hij zich met scherpte tegen de verdedigers van het absolutisme, die durven zeggen: „dat het een genade is van den koning, als hij de staten bijeenroept." Hij noemt dat „zoete en liefelijke muziek voor de ooren der koningen, waardoor soms naburige vorsten, vooral in Frankrijk zich hebben laten bedriegen." Hier zou dan ook een der oorzaken zijn van den Franschen burgeroorlog.

Den uitslag van zijn onderzoek geeft Mariana in de volgende woorden weer: „Dit is derhalve een grondbeginsel: nooit is het den vorst geoorloofd, zijn onderdanen nieuwe belastingen op te leggen, zonder voorafgaande toestemming van de belanghebbenden, ten minste van de hoofden van volk en staat." Het persoonlijk vermogen van de onderdanen is niet in de macht des konings, wat een wet van Alfons XI in het jaar 1329 ook bepale. Dezelfde beginselen golden ook voor de invoering van monopoliën, die toch maar een bedekte vorm van belasting waren. Zoo is het ook volstrekt niet in de macht van den koning de munt te verslechten. Maar, zoo zou men zeggen, hoe dan de geldverlegenheid van den koning te verhelpen? Mariana antwoordt: 1. door vermindering van de koninklijke staatsie; vroeger kostte die 30.000 goudstukken, nu 1.200.000; 2. door spaarzaamheid in de geschenken; 3. door strenge rekenschap die men van de beambten moet vorderen; nu was alles te koop, zelfs de bisdommen; 4. door hooge invoerrechten op buitenlandsche artikelen van weelde. [1])

Voor dit geschrift werd Mariana in den ouderdom van 73 jaren door de Spaansche regeering gevangen gezet en veroordeeld om eeuwig in een klooster te worden opgesloten. Op

---

1) JOANNIS MARIANAE e Soc Jesu tractatus septem (Keulen 1609), blz. 192-218

bevel des konings werden de zeven verhandelingen overal opgekocht en vernietigd, vandaar dat ze uiterst zeldzaam voorkomen.

Evenals in die geschriften, treedt Mariana ook in zijn werk „Over den koning" (De Rege) altijd op voor de eischen der rechtvaardigheid. Het tweede boek handelt over de opvoeding, vooral van de prinsen. Onder anderen vordert Mariana: De moeder moet zelf haar kind voeden, wat ook geldt van de koningin; de prinsen moeten lichaamsoefeningen houden en een behoorlijke wetenschappelijke vorming ontvangen; van de klassieken beveelt hij vooral aan Caesar, Sallustius, Livius, Tacitus, Vergilius en Horatius; in ieder vak en iedere kunst moeten de prinsen de beste leermeesters hebben. Er is wel geen enkel punt van de opvoeding dat niet uitstekend behandeld wordt.

In het derde boek worden alle punten van het staatsbestuur grondig behandeld: staatsinrichting, rechtswezen, belastingen, munt, krijgswezen, armenverzorging, schouwburg enz. In de behandeling van al deze gewichtige aangelegenheden straalt overal Mariana's liefde voor vrijheid en gerechtigheid door. Hoe weet hij met bitteren spot alle voordeelen van de *muntvervalsching*, de eenige echte goudmakerij, te schilderen, om dan met verpletterende kracht al die drogredenen te vernietigen. Met welk een geestdrift treedt hij op voor de *armen*. „Hoevele armen, roept hij uit, konden gevoed worden, hoe veel ellende kon verholpen worden met het geld dat nu wordt uitgegeven aan ijdelheden, kostbare kleeren, overdaad in lekkere spijzen, die de oorzaak zijn van zoovele ziekten, met het geld dat verkwist wordt voor jachthonden en hun voeding, voor tafelschuimers en vleiers!" De koning moet zorgen dat de rijkdommen zich niet ophoopen in de handen van eenige weinigen, waardoor die rijken toch maar bedorven worden. Ook de kerkelijke goederen moeten volgens hun bestemming gedeeltelijk voor de armen besteed worden. Met dezelfde kracht waarmee Mariana voor de gerechtigheid opkomt, bestrijdt hij het slechte, in welke gedaante het zich ook voordoet.

In dit licht moet het zoo dikwijls aangehaalde zesde hoofdstuk van het eerste boek worden beschouwd, dat getiteld is: Of het geoorloofd is een tiran te dooden. „Een tiran, zegt Mariana, is gehaat bij God en bij de menschen. Hoe geweldig de kracht is van een verbitterd volk, daarvan toont de geschiedenis ons vele voorbeelden, daarvan biedt Frankrijk op dit oogenblik een gedenkwaardig en droevig voorbeeld [1]. Daar blijkt duidelijk uit, van hoeveel belang het is, dat er een tevreden stemming is onder het volk, waarover men niet als over redelooze wezens kan heerschen".

Mariana verhaalt dan, hoe het grootste deel van de edelen en van het volk de wapens hadden opgevat tegen Hendrik III, hoe deze op verraderlijke wijze zijn gegeven woord brak en de beide Guise's liet vermoorden. Op het oogenblik dat de zaak van de Liga hopeloos stond, kwam de koenheid van een jongen man tusschenbeide. Jacques Clément vermoordt koning Hendrik III; hij toonde bij deze merkwaardige daad een groote onverschrokkenheid [2].

Nu volgt eene uitweiding over het al of niet geoorloofde van de daad. „Omtrent de daad, zegt Mariana, waren de meeningen verdeeld. Velen prezen die en achtten haar een onsterfelijken roem waardig; anderen, *mannen met een uitstekenden naam om hun wijsheid en geleerdheid, keuren de daad af*, en verklaren, dat het niemand vrijstaat, op eigen gezag den wettigen, gezalfden en dus geheiligden vorst te dooden, ook al was hij nog zoo slecht geworden en tot een tiran ontaard. Dat bewijzen zij op vele gronden..... De verdedigers van de volksrechten hebben niet mindere noch zwakkere bewijzen, als: het volk heeft niet al zijn rechten prijsgegeven, ten allen tijde waren zij, die tirannen hadden gedood, beroemd geweest, het vaderland stond hooger nog dan moeder en echtgenoot, derhalve mocht men het niet laten onteeren.

---

1) In Gallia monimentum nobile est constitutum.... insigne ad memoriam atque *miserabile*.... *foedum* spectaculum in paucis memorabile.

2) Insignem animi confidentiam, facinus memorabile.

„Dat zijn de bewijsgronden van beide partijen, gaat Mariana voort, en als men ze aandachtig onderzoekt is de beslissing in deze zaak niet moeilijk. Zoowel godgeleerden als wijsgeeren zie ik eenstemmig toegeven dat de *overweldiger* die met geweld het staatsbestuur vermeesterd heeft, zonder openlijk bevel door iedereen gedood kan worden, want hij is een openbare vijand en benadeelt het vaderland door rampen van allerlei aard..... Geldt het een *wettigen* vorst, dan moet men zijn boosheden en lusten zoo lang verdragen, als ze alleen zijn persoon betreffen. Immers men moet niet lichtvaardig van vorst veranderen, opdat niet nog grootere rampen en onrust ontstaan. Als hij echter den staat te gronde richt, het vermogen van den staat en van de burgers in 't bizonder verkwist, de staatswetten en den godsdienst met voeten treedt, zijn kracht stelt in overmoed, onbeschaamdheid en goddeloosheid, mag men dat alles niet stilzwijgend door de vingers zien. Men moet echter nauwlettend toezien, welke weg gevolgd moet worden bij de afzetting van den vorst, opdat geen grootere onheilen en grootere misdaden er uit volgen. Het veiligste is, als de statenvergadering na gemeenschappelijk overleg voorgaan."

Vooreerst moet de vorst gewaarschuwd worden, helpt de vermaning, dan is alles in orde en men hoeft niet verder te gaan. Is er echter geen hoop op verbetering, dan moet men de gehoorzaamheid weigeren. Grijpt de tiran naar de wapenen, dan moet men zich te weer stellen; is er geen ander middel mogelijk, dan kan hij vogelvrij verklaard en gedood worden. Dezelfde vrijheid heeft dan ieder die zijn vaderland te hulp wil snellen. Er bestaat *geen gevaar*, dat velen tegen hun vorst zullen opstaan onder het voorwendsel, dat hij een tiran is; „want de beslissing hieromtrent, laten wij *niet over aan het goeddunken van ieder afzonderlijk*, maar dat moet, als geen algemeene eenstemmigheid heerscht, door wijze en aanzienlijke mannen worden uitgemaakt." Mariana zegt dan aan het einde van dit onderzoek: „Het is een heilzame gedachte

voor de vorsten wanneer zij leven in de overtuiging, dat men de hand kan slaan aan hun leven niet alleen volgens recht, maar ook met algemeene goedkeuring, als zij den staat ten gronde richten, of door gruwelijke misdaden onverdragelijk zijn geworden. Misschien zal de vrees hiervoor menigeen terughouden, om zich niet geheel en al door ondeugd en vleierij te laten bederven en zijn woede niet ten volle den vleugel te vieren.... Deze mijne meening is zeer zeker uit een oprecht gemoed voortgekomen; daar ik hierbij als mensch kan dwalen, zal ik iedere meening die op betere gronden steunt, met dankbaarheid aannemen."

Om het gevoelen van Mariana met juistheid te beoordeelen, moet men wel in 't oog houden, dat hij zoo schrijft met het oog op de oude, zeer ver strekkende rechten der Spaansche Cortez, vervolgens dat hij de geoorloofdheid van den tirannenmoord met zooveel voorwaarden beperkt en bij den tiran zelf zulk een maat van boosheid vordert, dat *al* deze omstandigheden wel ternauwernood ooit in de werkelijkheid samenkomen, en dus de geheele verhandeling meer een louter speculatieve genoemd moet worden.

Twee mannen, bekend om hun groote geleerdheid en gematigdheid, namelijk *Hugo de Groot* en *Leibniz*, leeren juist hetzelfde als Mariana. Leibniz schrijft begin September 1691 aan den landgraaf Ernst van Hessen-Rheinfels: „Ik blijf geheel en al van de meening van Hugo de Groot, dat men in bepaalde omstandigheden zich tegen een tiran kan verzetten, als hij een monster is, dat den ondergang van allen schijnt gezworen te hebben. Men denke zich den toestand ongeveer als volgt: Alle onderdanen bevinden zich met hun koning op hetzelfde schip; de koning vormt nu het afschuwelijke plan hen in de lucht te doen springen; ik geloof zeker dat men 't recht heeft het hem te beletten, zelfs door hem te dooden als het niet anders gaat." [1]) Leibniz spreekt hier uitdrukkelijk

1) Je crois asseurement, qu'on auroit droit de l'en empêcher, *même en le tuant*, s'il estoit impossible de le faire autrement (bij ROMMEL, Lebniz und Landgraf Ernst II, 300. Vgl. I, 368).

niet van een overweldiger, maar van een wettigen vorst, die tot een tiran ontaardt, alleen maakt hij niet zooveel beperkingen als Mariana.

Hugo de Groot behandelt in een hoofdstuk van zijn beroemd werk „over het oorlogs- en vredesrecht", den „oorlog van de onderdanen tegen hunne overheden" en verklaart in bepaalde gevallen het verzet, zelfs tot het dooden van den tiran toe, voor geoorloofd. [1])

Op gelijke wijze heeft ook in de 19de eeuw een zeer beroemd protestantsch godgeleerde het geoorloofde van den tirannenmoord verdedigd. *De Wette* namelijk, schrijft in zijn „Christelijke zedeleer": „In tijden van staatkundige omwentelingen werden door bizondere personen of overheden vijanden van de algemeene welvaart, zooals tirannen en hun dienaren, verraders en oproerlingen gedood, zonder dat de eersten daartoe geroepen of de anderen door de bestaande wetten daartoe gerechtigd waren. Voelt men zich nu gedrongen zulke buitengewone daden te rechtvaardigen, zooals inderdaad de meeste *bijna algemeen worden gebillijkt*, dan moet men het niet doen op grond dat het kleine doel voor het groote moet wijken, maar men moet aantoonen, dat de gevallenen, doordat zij optraden als vijanden van vrijheid en gerechtigheid, *den dood verdiend hebben*, hoewel geen geschreven wet daaromtrent bestaat. Volgens zedelijke opvatting moet iedereen uit de zedelijke gemeenschap worden uitgestooten, die zich onwaardig maakt daarin te leven door handelingen, die de zedelijke orde dreigen te ondermijnen of te vernietigen. De doodstraf dan is tot nu toe aangewend als het middel om onwaardige leden voor eeuwig uit de maatschappij te verwijderen." [2]) Tegenover deze protestantsche verklaring uit den laatsten tijd moet de leer van Mariana wederom veel voorzichtiger worden genoemd.

Ten slotte moet ik er nog op wijzen, dat het boek van

---

1) HUGO GROTIUS, De iure belli ac pacis libri tres, I, c. 4.

2) M. L. DE WETTE, Christliche Sittenlehre II, 3, 57.

Mariana, afgezien van eenige weinige plaatsen, onverdeeld is geprezen door allen *die het werkelijk hebben gelezen.*

Een protestantsch paedagoog, *Dr. Leutbecher*, heeft het werk van Mariana aan een grondige kritiek onderworpen, en ten slotte het volgend oordeel geveld:

„Als vorstenspiegel blijkt het werk mij te zijn de rijpe vrucht van een veeljarige studie der geschiedenis; het is tenminste niet te loochenen dat het is opgebouwd op den grondslag van die gewichtige uitkomsten, die alleen verkregen kunnen worden door de zorgvuldigste beschouwing der geschiedkundige feiten . . . . . het is volgens mijn meening beter dan alle vorstenspiegels ervoor of erna verschenen. En waarom houd ik het voor beter? Mariana meent het, zooals zelden gebeurt, uiterst goed met de koningen. Hij onderricht hen open en vrijmoedig omtrent al hun rechten en plichten, omtrent hun geheele verhouding tot den staat . . . . Daarbij maakt Mariana steeds een streng onderscheid tusschen een vorst en een dwingeland; alleen voor den eerste is zijn werk geschreven, de laatste heeft geen opvoeding, geen vorming, geen kennis van bestuur noodig; derhalve heeft hij ook volstrekt geen behoefte aan een dergelijk werk. Alleen voor een koning is het goed te weten, hoe hij zich moet gedragen om geen dwingeland te worden; en dat is het doel van Mariana's werk. Daarom predikt hij zoo nadrukkelijk en zonder ophouden, bijna op elke bladzijde, het gebruik van eigen geestkracht, want daardoor alleen kan de vorst die uitgebreide kennis en die karaktervorming verkrijgen, om het welzijn van zijn volk te kunnen behartigen. Daarom wijst hij erop dat een koning niet alleen de eerste burger, maar ook de eerste deugdzame en zedelijke man in den staat moet zijn, — dat een koning voor alle overige burgers een schitterend voorbeeld behoort te zijn van zegenrijke werkzaamheid, en op ieder oogenblik bereid voor het algemeen welzijn zich op te offeren, en zoo dien roem, dat vertrouwen, dat aanzien en die liefde te verdienen, die het volk hem onder die voorwaarden zoo gaarne wil schenken. *Tegen het koning-*

schap heeft Mariana volstrekt niets: veeleer verdedigt hij het, overal waar de gelegenheid zich voordoet. Alleen tegen den dwingeland toornt hij als een rechtvaardige die den dood niet vreest. Als ik nu dit alles samenvat en daarbij bedenk, hoe zeer Mariana door rechtvaardigheid en vrijmoedigheid uitsteekt boven andere vervaardigers van vorstenspiegels, ... dan kan ik wel met volle recht zijn werk *den besten vorstenspiegel noemen."* [1])

Dat is nu het „beruchte" boek van den „beruchten koningsmoordenaar" Mariana, niet volgens het oordeel van een Jezuïet of een Jezuïetenvriend, maar volgens het oordeel van een protestantsch pedagoog, die zijn geschrift opdroeg aan een protestantsch hoogleeraar der godgeleerdheid.

In zijn geschiedenis der beschaving zegt *Kolb* van het werk van Mariana het volgende: „Het gebeurt uit onverstand of blinden Jezuïetenhaat als over dit werk gesproken wordt alsof een zinnelooze leer over den tirannenmoord de hoofdinhoud was." Dan haalt hij verschillende plaatsen aan en verklaart: „Dit is in ieder geval een andere taal dan die men na de veel verbreide aanklachten tegen Mariana zou verwachten. Hier is geen spoor van loerende valschheid, sluwheid, verraad en trouwbreuk, veeleer toont zich voor ons een degelijke, mannelijke openhartigheid, liefde voor vaderland en vrijheid." [2])

Ten slotte houde men wel in het oog dat Mariana's leer over de voorwaardelijke geoorloofdheid van den tirannenmoord niet door de Sociëteit van Jezus gedeeld wordt. Dat wordt ook door *Ranke* toegegeven: „De leer van Mariana, zegt hij, kan men niet beschouwen als de leer van zijn orde of zelfs van de katholieke Kerk." [3])

Hugo de Groot merkt eveneens op: „De geschriften van

1) Der berühmte Jesuit Juan Mariana über den König und dessen Erziehung. Ein Beitrag zur pädagogischen Literaturgeschichte von Dr. J. Leutbecher Erlangen 1830), 73–78.

2) Kolb, Culturgeschichte (Leipzig 1885), II', 400, 402.

3) Ranke, Ges Werke XXIV, 236.

Mariana doen de orde der Jezuïeten geen schade, omdat ze niet door de orde worden verdedigd." [1])

De orde heeft, verre van Mariana's leer tot de hare te maken, die leer uitdrukkelijk verworpen. Het boek draagt op het titelblad zeer zeker de woorden: „Met vergunning van de oversten," en de visitator Stephanus Hojeda gaf in December 1598 met de algemeene formule het verlof om het te drukken, daar eenige geleerde en uitstekende mannen van de orde het boek hadden goedgekeurd. De visitator zal zelf het boek wel niet te voren gelezen hebben, nog veel minder de generaal. Als de visitator spreekt van een bizondere volmacht van den generaal, dan is deze uitdrukking niets anders dan een vormelijke, die bij iedere vergunning voor de drukpers terugkeert, en die niets anders beteekent, dan dat de generaal aan den visitator of provinciaal volmacht heeft gegeven, de boeken door eenige geleerde leden der orde te doen beoordeelen en dan verlof te geven voor het drukken. Wat nu echter eenige censoren in een of ander land goedkeuren, is daarom nog volstrekt niet de leer van de orde; anders zouden leeringen, die lijnrecht tegenover elkander staan, gelijktijdig als leer van de orde worden erkend, zooals reeds in de inleiding is opgemerkt. Dit werk van Mariana is echter zelfs na die eerste gewone goedkeuring bij nader onderzoek uitdrukkelijk afgekeurd.

Zoodra Aquaviva, generaal van de orde, in het jaar 1599 door de oversten van de Fransche provincie op Mariana's werk opmerkzaam gemaakt was, verklaarde hij te betreuren dat het werk zonder zijn voorkennis was verschenen; hij zou voor de verbetering van het werk zorg dragen. [2]) In het jaar 1605 verscheen de tweede uitgaaf van het boek te Mainz [3]); het is geen nieuwe onveranderde druk, maar een

1) Marianae et Santarelli scripta ideo Jesuitarum corpus non laedunt, quia a corpore non defenduntur. Opera theol. IV, 702.

2) JUVENCIUS, Hist. Soc. Jesu, p. V, 1. XII, n. 86 vlg, — PRAT Recherches historiques et critiques sur la Compagnie de Jésus en France du temps du P. Coton 1564—1626, III (Lyon 1876), 246.

3) Typis Balthasaris Lippii, Impensis Heredum Andreae Wecheli.

deels verkorte, deels uitgebreide uitgaaf. Deze druk heeft alle goedkeuringen overgenomen van de eerste oorspronkelijke, b. v. de goedkeuring van den koninklijken censor en van den visitator Hojeda van December 1598; maar er is geen nieuwe goedkeuring of vergunning om te drukken van een Duitschen provinciaal, nog veel minder heeft Aquaviva, zooals Huber beweert [1]) de Mainzer uitgave goedgekeurd. Aquaviva protesteerde tegen deze uitgaaf in een brief aan den provinciaal van de Parijsche provincie. [2]) De uitgevers waren de Wechel's, kalvinistische boekhandelaars uit Frankrijk, die zich in Frankfort en Hanau hadden gevestigd. [3]) In Frankfort verscheen nog een nadruk in 1611. Beide uitgaven zijn niets dan een speculatie van de kalvinistische firma Wechel. Dat de veranderingen in de Mainzer uitgaaf door een Jezuïet zijn aangebracht is mogelijk, maar tot nu toe nog nergens bewezen.

Eerst vijf jaren na die tweede druk werd het boek openlijk aangevallen. Toen Hendrik IV door Ravaillac vermoord was, greep namelijk het Parijsche parlement de gelegenheid aan om zijn haat tegen de Jezuïeten te luchten. Hetzelfde parlement, dat twintig jaar te voren Hendrik III van den troon vervallen had verklaard, den tirannenmoord en in 't bizonder de vermoording van Hendrik III gerechtvaardigd en geprezen had, eischte nu van de Sorbonne, dat zij de vroegere veroordeeling van Jean Petit's leer over den tirannenmoord zou hernieuwen. In dit besluit plaatste nu het parlement den 8sten Juni 1610 ook het boek van Mariana en veroordeelde het om verbrand te worden, omdat daarin, zooals het heette, afschuwelijke lasteringen stonden tegen den gestorven koning Hendrik III, roemrijker gedachtenis. [4]) Om verdere twisten en stokerijen te voorkomen verbood pater Aquaviva in eèn omzendbrief van 6 Juli 1610 op de zwaarste straffen, dat een

1) HUBER, Der Jesuitenorden, blz. 267.

2) Critische Jesuiter-Geschichte, 417.

3) FALKENSTEIN, Geschichte der Buchdruckerkunst (Leipzig 1840). blz. 245; vgl. »Mainzer Journal" 1891, Nr. 20,38.

4) PRAT, Recherches historiques III, 250.

lid van de orde „in 't openbaar of in 't bizonder, als leeraar of raadgever of in geschrifte het zou wagen te beweren, dat iemand, wie het ook zij, onder een of ander voorwendsel van dwingelandij koningen of vorsten dooden of naar het leven mocht staan; opdat onder dit voorwendsel geen aanleiding zou gegeven worden tot den ondergang der vorsten, de storing van den vrede, en gevaar voor hen aan wie men volgens het gebod van God als aan geheiligde personen alle eer bewijzen moest." [1])

In een anderen omzendbrief van 14 Augustus 1610 aan de provinciaals verbood Aquaviva elk optreden voor of tegen het boek van Mariana. [2])

Het verbod van 6 Juli 1610 werd op verzoek van het Parijsche parlement den 1sten Augustus 1614 door Aquaviva hernieuwd, en wel met volkomen dezelfde woorden.

Uit Mariana's eigen woorden en uit de verschillende brieven van Aquaviva is dus allerduidelijkst gebleken, dat van een „schaamteloozen Mariana" geen spraak kan zijn, en dat men nog veel minder het recht heeft om zijnentwil tegen de orde beschuldigingen in te brengen.

---

1) Juvencius, Hist. Soc. Jesu, p. V, 1. XII, n. 157. —
Prat, Recherches historiques III, 569: Ideo sane iustissimas ob causas quae ad hoc consilii nos impellunt, praesenti decreto praecipimus in virtute sanctae oboedientiae, sub poena excommunicationis et inhabilitatis ad quaevis officia, suspensionis a divinis, et aliis arbitrio nostro reservatis, ne quis deinceps nostrae societatis religiosus publice aut privatim, praelegendo seu consulendo, multo minus libros conscribendo, affirmare praesumat licitum esse cuicumque personae quocumque praetextu tyrannidis reges aut principes occidere seu mortem eis machinari; ne videlicet isto praetextu ad perniciem principum aperiatur via, atque ad turbandam pacem eorumve securitatem in dubium vocandam, quos potius ex divino mandato revereri atque observare operteat tamquam personas sacras a Domino Deo pro felici populorum gubernatione in eo gradu constitutas.

2) Monumenta Germaniae Paedagogica IX, 48.

XXV.

Koningsmoordenaars in dienst der Jezuïeten.

Een Hugenootsch smaadschrift uit het begin van de 17de eeuw weet tot in de kleinste bizonderheden te verhalen, hoe de Jezuïeten „een koningsmoordenaar" wijden. „Als de Jezuïeten, zoo luidt het, iemand bevelen zijn heer en vorst te vermoorden, en de onmensch in hun overweging- en bidkamer is binnengetreden, brengt dat helsche gericht een mes te voorschijn, gewikkeld in een sluier en in een klein ivoren kistje besloten." Na de aanroeping der Cherubijnen en Serafijnen „voeren zij hem voor een altaar, waar zij hem de schilderingen toonen, voorstellende hoe de engelen den Dominikanermonnik Jacques Clément hebben beschermd; dan stellen zij hem voor den troon Gods, zeggende: „Heer, zie hier uw arm en den voltrekker van uw vonnis; alle heiligen staan op, om plaats voor hem te maken?" [1])

De gruweldaden van Clément en zijn navolgers hebben aan de vijanden der Jezuïeten een rijke stof geboden. Zooals onontwikkelden of halfgeleerden plegen te doen, heeft men deze misdaden niet alleen uit het verband van hun tijd en hun oorzakelijken samenhang gerukt, maar ook zonder een enkel bewijs op de Jezuïeten geschoven. Bij de schildering

---

1) Von den Jesuiten, wider König- und Fürstliche Personen abschewliche hochgefährliche Practiken (Hanau 1611), blz. 191 vlg. Bij JANSSEN, Geschichte des Deutschen Volkes V, 553.

van den Bartholomeusnacht maakt Philipp Segesser dan ook deze juiste opmerking: „Alleen wie de verschrikkingen van dat tijdperk van alle kanten langs zich heen laat gaan, en de bedorvenheid der begrippen, waardoor die tijd werd beheerscht, zonder vooringenomenheid nagaat, zal de schrijvers van dien tijd en de gebeurtenissen zelf goed begrijpen." [1]) Bovenal moet men zich de vele bloedige daden van dien tijd in het geheugen terug roepen.

Met voorafgaande, minstens stilzwijgende goedkeuring van den kant van Coligny [2]) was de ridderlijke hertog Frans de Guise door Poltrot op 18 Februari 1563 voor Orleans verraderlijk neergeschoten. Coligny zelf werd in den schrikkelijken nacht van den 23sten Augustus 1572 vermoord, aan het hoofd van de moordenaars stond Hendrik de Guise, die deze bloedwraak voor zijn vader als recht en plicht beschouwde, daar een wettelijke rechtspraak hem geweigerd werd. Dezen Hendrik de Guise en zijn broer, den kardinaal Lodewijk, de aangebeden lievelingen van het Fransche volk, liet de zedenlooze en zwakke Hendrik III in het jaar 1588 vermoorden; een jaar later, den 1sten Augustus 1589, werd Hendrik III zelf door Jacques Clément doorstoken.

De vermoording van hertog Frans de Guise werd door de protestanten met plechtige dankbeden gevierd: „Intusschen bewijst de — men kan zeggen *barbaarsche* vrijmoedigheid van Coligny's bekentenissen, bewijzen al de omstandigheden, die deze huiveringwekkende daad vergezellen, waartoe ook nog gerekend moeten worden de plechtige dankgebeden, onder groote betuigingen van vreugde gestort door de troepen van Coligny bij het eerste bericht van de verwonding en den dood van den hertog, hoezeer de partijzucht in Frankrijk tot onverzoenlijken haat was gestegen, zoodat deze bijna niet dan in bloed kon gesmoord worden." Aldus de protestantsche geschiedschrijver Polenz. [3])

1) SEGESSER, Ludwig Pfyffer und seine Zeit II. (Bern 1881), 176.

2) POLENZ, Geschichte des französischen Calvinismus II, 241 vlg; MARCKS, Hist. Zeitschrift LXII (1889), 53.

3) POLENZ, t. a. pl. II, 242.

Na den dubbelen moord op bevel van Hendrik III op de beide zonen van den hertog de Guise gepleegd, wilde „de overheid van La Rochelle deze zichtbare redding van de Fransch-Kalvinistische kerk met geschutsalvo's en vreugdevuren vieren," [1]) maar werd daarvan teruggehouden door den „Paus der Hugenooten" Duplessis Mornay. Maar toch schreef deze aan Buzanval over dien moord: „De heer van Guise te Blois gedood. Een groote daad, waaruit een lange sleep van veranderingen zal volgen." [2])

Een tegenovergestelden indruk maakte die verraderlijke daad van den koning op de aanhangers der Guise's.

Jacques Clément.

Vele steden, en aan hun hoofd de stad Parijs, verhieven zich tegen „den koninklijken moordenaar en tiran." Hendrik III trok nu tegen Parijs op. De nu volgende gebeurtenissen worden ons door *Ranke* geschilderd. „In de Sorbonne werd nog eens een besluit genomen van den meest onverbiddelijken en onstuimigen inhoud. Niet genoeg, dat men den wettigen koning in geen kerkelijk gebed meer mocht gedenken; men verklaarde, dat er twee soorten van tirannen bestonden, zulke die hun geweldenarijen alleen tegen bizondere personen uitoefenen, en andere die tegelijk het algemeen welzijn en den godsdienst benadeelen. Tot deze laatsten behoorde dan Hendrik III; volgens de grondstellingen van oude geestelijke leeraars mocht hij door ieder privaat persoon gedood worden.... Hoewel nu fanatieke meeningen gemakkelijk kunnen dienen, om de menschen te leiden en samen te houden, worden toch maar enkelen, die daarvoor bizonder ontvankelijk zijn, door hun volle kracht bezield." Ranke verhaalt dan hoe de jonge monnik Jacques Clément, door zijn gezellen eer bespot dan geacht — „hij was zwak van lichaam en onnoozel" — tot den koning wist door te dringen en dezen „zijn mes diep in

1) Polenz, t. a pl. II, 242.
2) Polenz, t. a. pl. IV, 583.

het onderlijf stiet. De monnik werd onmiddellijk gedood maar hij had zijn slachtoffer goed getroffen. Achttien uren later leefde de laatste der Valois niet meer." [1])

De Sorbonne, hier door Ranke op den voorgrond gesteld, was steeds de Jezuïeten vijandig, ook de fanatieke monnik, Clément, heeft met de Jezuïeten niets van doen. Bij Ranke wordt het woord Jezuïet niet eens vermeld. Hetzelfde is het geval zoowel bij geschiedschrijvers van beteekenis, [2]) als ook bij de gelijktijdige geloofwaardige getuigenissen: zoo weinig hebben de Jezuïeten met dien moord te maken, dat hun naam niet eens wordt genoemd. Polenz noemt Jacques Clément uitdrukkelijk een „geestelijk zwakken Dominikaner-monnik, die de zijnen tot spot strekte." [3])

Daar geen verstandig tijdgenoot het waagde de Jezuïeten van eenige medeplichtigheid te beschuldigen, hebben hun tegenstanders ten minste den leugen beproefd, dat Clément te voren bij de Jezuïeten gebiecht had. Dit beweerde ook de advokaat Antoine Arnauld, de vader van den bekenden Jansenist, in zijn parlementsrede tegen de Jezuïeten op 12 Juli 1594, waarin hij de Jezuïeten alle mogelijke schanddaden te laste legt. In hun antwoord wijzen de Jezuïeten er op, hoe het geheele hof wist, dat zij *nooit onder eenige verdenking* hadden gestaan wegens den moord op Hendrik III. Het was kennelijk valsch, dat Jezuïeten de biecht van Clément zouden hebben gehoord, daar de Dominikanen alleen bij hun ordebroeders biechten. In zijn redevoering had Arnauld deze beschuldiging wel gedaan, maar bij den druk geheel en al weggelaten, evenals hij ook in zijn „playdoyer" de Jezuïeten had aangeklaagd van de vergiftiging van den hertog van Anjou en van de vermoording van den prins van Oranje: maar toen het gedrukt werd, werd dit door hem geschrapt. [4])

1) RANKE, Französische Geschichte I, 338 vlg.

2) B. v. SISMONDI, Histoire des Français XX (Parijs 1844) 537 vlg. SCHMIDT, Geschichte von Frankreich III, (Hamburg 1848), 257.

3) POLENZ, t. a pl. IV, 618.

4) Chronologie Novenaire de PALMA CAYET. . PETITOT, Coll. des mém. XLII, 319.

De Fransche kalvinisten, die zelf herhaaldelijk moordenaars hadden verheerlijkt, verkondigden toen dat de Jezuïeten de misdaad van Clément hadden geprezen. Een bewijs konden zij niet leveren. De lofredenaars van Clément waren vooral de leden van de Sorbonne, die de vijand was van de Jezuïeten.

Ravaillac.

Toen Hendrik IV den 14en Mei 1610 vergezeld van weinige hovelingen in een open rijtuig zich naar het tuighuis begaf, steeg iemand op een oogenblik, dat het verkeer gestremd was, op de trede van den wagen en bracht den koning twee messteken toe, de tweede doorboorde hem het hart. De moordenaar, *Ravaillac* genaamd, werd terstond gegrepen. Ook van deze bloedige daad zouden de Jezuïeten de aanstokers geweest zijn, hoewel voor de Fransche Jezuieten de dood van den koning, die hun grootste weldoener was, niet anders dan een ramp genoemd kon worden.

Ravaillac was volgens de eenstemmige verklaring van de best onderrichte tijdgenooten een zwakhoofd, een halve gek. Hij was leek, 32 jaar oud, zoon van een advokaat. Ofschoon uit het rechtsgeding niet de minste medeplichtigheid van de Jezuïeten is gebleken, en Ravaillac zelf onder de verschrikkelijkste folteringen iedere voorkennis, ook van een of anderen biechtvader, loochende, [1]) hielden de Hugenooten niet op, telkens weer opnieuw de Jezuïeten van dezen moord te beschuldigen.

Evenals de rechterlijke stukken alle medeplichtigheid van anderen uitsluiten, heeft ook geen enkel geloofwaardig tijdgenoot die aanklacht durven doen. De nuntius *Ubaldini* schrijft den 30sten Mei 1610: „Ravaillac verklaart standvastig dat hij geen medeplichtigen heeft, en alleen door ijver voor den godsdienst gedreven was. Ten slotte heeft hij vol berouw zijn dwaasheid en zonde erkend. God zij gedankt, die in zijn goedheid en voorzienigheid niet heeft toegelaten

1) Procès de Ravaillac tiré des registres du parlement. — Archives curieuses XV, 113—135.

dat meer dan één aan deze verschrikkelijke misdaad plichtig was, en dat de dader niet terstond is gedood, om zoodoende aan de wereld alles naar waarheid te verkondigen, en lasteringen te weerleggen, waaruit ontzaggelijke onheilen konden voortkomen." [1])

Van die lasteringen wordt ook gesproken in een schrijven van den bisschop van Parijs, *Hendrik van Condi*, van 26 Mei 1610: „Na de gruwzame vermoording van den gestorven koning, dien God genadig moge zijn, zijn in Parijs zeer vele hatelijke geruchten tegen de Jezuïeten rondgestrooid tot zeer groot nadeel voor de paters der Sociëteit van Jezus.

„Daar wij nu de eer en den goeden naam van de Sociëteit gehandhaafd wenschen te zien, en tevens bemerkt hebben, dat al die geruchten alleen hun oorsprong hebben in boosaardigen haat tegen bedoelde paters, verklaren wij hierbij openlijk deze geruchten voor laster en bedrog, die men uit haat tegen de Jezuïeten tot schade van den roomschen godsdienst heeft verdicht en uitgestrooid. Wij getuigen dat de bedoelde paters niet alleen volkomen onschuldig zijn, maar ook, dat de orde om zijn leer en voorbeeldig leven zeer heilzaam is voor Gods Kerk en uiterst nuttig voor dit rijk." [2])

Het best moest wel het koninklijke hof zelf, vooral de koningin, van een mogelijke medeplichtigheid der Jezuïeten kennis dragen, daar er toch vele Hugenooten en staatslieden waren in de omgeving van de koningin, die niet in gebreke zouden zijn gebleven, haar de bewijzen hunner schuld voor te leggen. De koningin bleef echter de Jezuieten dezelfde welwillendheid bewijzen als vroeger de koning. Dit blijkt b.v. uit een brief van pater Coton, den bekenden biechtvader van Hendrik IV, aan den assistent van Frankrijk: „De koningin, zoo zegt hij, heeft mij haar wensch uitgesproken, dat ik het ambt van biechtvader ook zou bekleeden bij den koning, haar zoon. Op mijn verontschuldigingen antwoordde zij, dat

1) F. v. Raumer, Briefe aus Paris I, 444.

2) Argenti Apologeticus pro Soc. Jesu (Keulen 1616), 77; Wolf, Geschichte der Jesuiten II, 234; Juvencius, 1, XII, n. 158.

zij mij volstrekt niet door een ander wilde vervangen. Den volgenden dag liet zij mij naar het paleis ontbieden, om mij te zeggen dat ik den koning biecht zou hooren, en de leiding op mij nemen van zijn godsdienstige opvoeding." [1])

Volgens het verlangen van den gestorven koning werd zijn hart in de kerk van het door hem gestichte Jezuïetenkollegie La Flèche bijgezet. [2])

Den 24sten Juni 1610 schrijft de nuntius Ubaldini aan den pauselijken staatssekretaris kardinaal Borghese: „Niettegenstaande de vele gronden, die de koningin werden voorgehouden ten gunste van het parlementsbesluit tegen Mariana, blijft zij onwrikbaar bij haar besluit; zij antwoordde met groote lofprijzingen over de leer der Jezuïeten, die geen andere is dan die van de Kerk, en over hun levenswijze, die zeer stichtend is en alleen het heil der zielen beoogt. Wat de censuur tegen Mariana betreft.... dat was nog geen reden haar gunst te ontnemen aan de andere Jezuïeten, die zich steeds trouwe dienaren hadden getoond van de kroon; de gestorven koning had de Jezuïeten steeds als zoodanig erkend en gewaardeerd... Bij deze gelegenheid verzocht ik hare majesteit het parlement ernstig te bevelen, dat het zich liever binnen de perken van zijn rechtsbevoegdheid moest houden, en niet zooals nu voortdurend de rechtspraak over de geestelijkheid zich aanmatigen." [3])

Op bevel van de koningin werd dan den 10den Juli een koninklijk besluit uitgevaardigd, waardoor het edikt van 1603 ten gunste van de Jezuïeten opnieuw werd bevestigd. [4])

Deze *feiten*, te zamen met de gerechtelijke stukken en de getuigenissen van goed onderrichte tijdgenooten, vormen een zoo krachtig bewijs tegen iedere, zelfs de geringste, medeplich-

---

1) PRAT, Recherches historiques.... III, 218.

2) Le Convoy du coeur du.... Henry le Grand.... depuis la ville de Paris jusques au Collège royal de la Flèche. Lyon 1610. Vgl. PRAT III, 219 vlg.

3) PRAT, Recherches historiques... III, 252—254.

4) Zie den tekst bij PRAT t. a. pl. III, 273 vlg.

tigheid van de Jezuïeten aan de wandaad van den geesteszwakken Ravaillac, dat geen enkele geschiedschrijver van eenige beteekenis, die de bronnen van dien tijd bestudeerd heeft, het waagt van medeplichtigheid te reppen. Ook *Huber* moet toegeven: „Dat de Jezuïetenorde in de zaak gewikkeld was, *is niet aan te toonen, is ook niet eens waarschijnlijk.* Zelfs Voltaire heeft de Jezuïeten tegen deze verdenking verdedigd." [1])

Desniettemin is een stortvloed van geschriften verschenen, waarin de Jezuïeten van deze misdaad beticht worden. Nadat *Sismondi* heeft aangetoond dat Ravaillac geen medeplichtigen gehad heeft, dat er ook niemand was, die er iets van wist, dat hij altijd betuigd had, zelfs niet eens in de biecht ook maar de minste aanduiding gegeven te hebben, zegt hij: „Ondanks deze betuigingen van een stervende, in wiens wonden gesmolten lood en kokende olie gegoten werd; ondanks den aandrang waarmede hij zijn biechtvader Filesac bezwoer hem de absolutie alleen te geven, onder voorwaarde dat ze niet geldig was, zoo hij voor de rechters de waarheid niet had gezegd; ondanks het stempel der waarheid dat men nu nog terugvindt in het verhaal van zijn visioenen en in het beeld dat hij ons geeft van zijn ziekelijken geest, bleven de dienaren van den gestorven koning, de Hugenooten en zij, die in den burgeroorlog hun wenschen niet hadden vervuld gezien, bij hun beweren, dat Ravaillac tot die misdaad was verleid door een hand, die in het duister verborgen was gebleven." [2])

In het woeste drijven, dat nu tegen de Jezuïeten begon, hebben de Hugenooten en de vrijdenkers een gelijk aandeel genomen. Van hun geschriften baarde het meeste opzien een werkje gericht tegen den biechtvader des konings pater Coton, dat tot titel droeg: „*Anticoton.* Een boek waarin bewezen word, dat de Jezuïeten schuld dragen, en aanleggers zijn van de gevloekte moorddaad, die begaan is aan de per-

1) HUBER, Der Jesuitenorden, 161.
2) SISMONDI, Histoire des Français XXII, 203 vlg.

soon van den allerchristelijksten koning Hendrik IV, roemrijker gedachtenis." [1]) Dit smaadschrift had ten doel pater Coton, die om zijn deugd aan het hof in hoog aanzien was, te verdringen. Met dit doel werden hem alle mogelijke schanddaden, zelfs de gemeenste, zonder eenig bewijs ten laste gelegd. [2])

Te Hanau verscheen in 1611 een heele verzameling van dergelijke geschriften in het Duitsch. [3])

Al die werken bevatten de grofste en onzinnigste leugens en lasteringen tegen de Jezuïeten, zonder eenig bewijs aan te halen. Uit dergelijke geloofwaardige geschriften ging de leugen over in de historische overlevering van vele kringen, en zoo treedt ook nu nog dat Jezuïetische schrikbeeld op in ontelbare romans en — „geschiedwerken," immers zelfs Wilhelm Wattenbach heeft beweerd: „Groot was de invloed der Jezuïeten, zij gaven den moordenaar van Hendrik IV van Frankrijk het wapen in de hand." [4])

Met scherpe hekeling gispt *K. A. Menzel* de onzinnigheid van die *onbewezen* beweringen tegen de Jezuïeten: „Alles wat in staat en kerk door wereldlijken en geestelijken werd gezondigd, alle dwaasheden en misdaden begaan door geestdrijvers en booswichten, werd de Jezuïeten ten laste gelegd, en de orde, *naar omstandigheden* aangeklaagd, nu eens als verdediger, ja zelfs als oorzaak van het despotisme der koningen en van het grofste bijgeloof, dan weer als verkondiger van leeringen gevaarlijk voor den staat, en als aanstoker

---

1) Anticoton ou Réfutation de la Lettre Déclaratoire du P. Coton. Livre ou est prouvé que les Jesuites sont coupables et autheurs du parricide exécrable commis en la personne du Roy Très Chrestien Henry IV d' heureuse mémoire 1610.

2) PRAT, Recherches historiques.... III, 285 vlgg.

3) Bijv. Urtheil des königlichen Parlamants zu Paris wider den Böszwicht und Königsmörder Frantzen Ravaillac. Und weil derselbe Königsmörder bekannt, dasz er zu dieser Mordthat auch durch gelesene Jesuitische Bücher angewiesen worden....

4) W. WATTENBACH, Geschichte des röm. Papstthums (Berlijn 1876) blz. 312.

van alle aanslagen, die ooit tegen koningen en ministers zijn gepleegd." [1])

Maar een strenge eisch der wetenschap en der rechtvaardigheid is en blijft, wat ook hun tegenstander *Spittler* vordert: „Alleen wat streng bewezen is, moet men plaatsen op de lijst hunner misdaden." [2])

1) K. A. MENZEL, Neuere Geschichte der Deutschen V², 21.

2) SPITTLER, Sämtl. Werke X, 118.

XXVI.

Giftmengers.

De paltsgravin Dorothea Maria, weduwe van den paltsgraaf Ottheinrich van Sulzbach, zond in Februari 1615 aan hertog August een middel uit haar apotheek als tegengift tegen de booze aanslagen der Jezuïeten, en schreef hierbij het volgende: „Ik verzoek Uwe Hoogheid vriendelijk zich voor de Mispapen te wachten, en ze niet in uwe landen te dulden; u zult wel doen, voor u zelf en voor uw jongsten broeder te waken, dat *u door de Jezuïeten in eten of drinken niets wordt ingegeven.* U moet het slangenpoeder eenmaal of driemaal innemen, dan ondervindt Uwe Hoogheid geen nadeel, als u iets hebt binnengekregen. Zij kunnen dit bij de menschen doen, zoodat ze van hun godsdienst moeten worden, of als ze zien dat ze hen niet tot hun godsdienst kunnen brengen, dan geven ze hun iets in, waardoor ze hun leven lang dwaas zijn. Ik heb een boekje, waar al hun booze schelmstukken in staan, zoodat men voor hen wel op zijn hoede moet zijn. Ik verzoek echter Uwe Hoogheid zeer vriendeiijk het mij niet euvel te duiden, dat ik Haar hierover schrijf. God weet, dat ik het goed meen." [1])

Het sprookje van de vergiftigingskunsten der Jezuïeten was vroeger onafscheidbaar van de protestantsche overlevering,

---

1) A. SPERL, Pfalzgraf Philipp Ludwig von Neuburg (Halle 1895) blz. 53.

en ook nu nog is het voor velen eén waarheid, waaraan niet te twijfelen valt.

Wolf heeft in zijn „Geschiedenis der Jezuïeten" zoogenaamd de bewijzen geleverd voor de schuld der Jezuïetische giftmengers: pausen en kardinalen, keizers en vorsten zijn als slachtoffers van hun verraderlijke giftdranken gevallen.

De vergiftiging van paus Clemens VIII.

Niet alleen Clemens XIV (zie hoofdstuk IV) was bezweken voor de misdadige aanslagen der Jezuïeten, ook zijn voorganger Clemens VIII werd „*waarschijnlijk* door vergift van de Jezuïeten vermoord." Deze paus wilde de leer over de genade van de Jezuïeten veroordeelen: „Clemens kondigde plechtig de laatste zitting aan; de Jezuïeten hadden tevergeefs alle middelen van politiek en sluwheid uitgeput, hun veroordeeling was de onveranderlijke uitkomst van alle verhandelingen; het noodlottig oogenblik brak aan, en Clemens, die juist op het punt stond, de laatste stappen te doen, kreeg benauwdheden, waaraan hij eenige dagen later, den 3den Maart 1605, bezweek. Het is *buitengewoon* moeilijk, de *verdenking* van zich af te schudden, die bij deze gelegenheid op de Jezuïeten valt. Vergelijkt men de omstandigheden, waarin de Sociëteit van Jezus zich na zooveel vruchtelooze pogingen bevond, met hun moraalsysteem, dan wordt *men sterk in de bekoring gebracht*, te gelooven dat Clemens geen natuurlijken dood stierf." [1]) Hierna volgt de leer van eenige Jezuïeten over de noodweer.

Het tweede bewijs van Wolf dat de Jezuïeten Clemens VIII hebben vergiftigd, is als volgt: „De geheele geschiedenis is vol van voorbeelden, dat weinige menschen, die de orde op een of andere wijze hadden verbitterd, aan haar wraak ontkomen zijn. Zelfs voor onbeduidende beleedigingen pleegde zij zich gruwzaam te wreken." [2])

1) Wolf, Allgemeine Geschichte der Jesuiten II (Lissabon 1792), 302 vlg.

2) Wolf, t. a. pl. II, 304.

Als derde bewijs dient dan het getuigenis van den „geschiedschrijver Serry", die zooals dikwijls is aangetoond een lasteraar is en voor geen onwaarheid terugschrikt. „Hij drukt zich wel is waar niet bepaald in dien zin uit, maar toch geeft hij toe, dat het *niet ongeloofelijk* is, dat aan de Jezuïeten, hoe godvruchtig en vroom ze ook mogen zijn, in een zoo nijpende verlegenheid toch iets menschelijks was overkomen."[1])

Het is ook hier weer de oude manier van bewijsvoeren: Men kan het feit niet bewijzen, maar de Jezuïeten zijn schurken en hebben steeds de misdaad geleerd: derhalve hebben ze de misdaad, waarvan dan sprake is, begaan. De schurkenaard der Jezuïeten wordt dan door verknoeide teksten „bewezen". In deze zaak, de vergiftiging van Clemens VIII bestaat zelfs niet de minste grond van verdenking: dat de paus vergiftigd zou zijn, hiervoor bestaat geen enkel geloofwaardig getuigenis.

De vergiftiging van Prins Eugenius van Savoije.

Even weinig houdbaar als de vergiftiging van Clemens VIII, is de poging tot vergiftiging, die de Jezuïeten zouden gedaan hebben op prins *Eugenius van Savoije*. *Huber* beweert namelijk het volgende: „Eugenius had een zoo slechten dunk van de vrome paters, dat hij ze ook verdacht van pogingen tot moord tegen zijn persoon. In een brief van 14 October 1708 verhaalt hij aan vorst Liechtenstein een aanslag door middel van een vergiftigden brief en merkt daarbij op: Dit is de eerste poging niet, die mijne voortreffelijke tegenstanders op deze wijze beliefden te doen; ze toonen dat ze in de school van Mariana goede vorderingen hebben gemaakt; zoo deze hun toch veroorlooft volgens de regelen van het verfijnde christendom, door vergiftiging van het zadel of van de kleederen over het leven van een regeerend vorst te beschikken, dan kan ook een oude generaal er op rekenen door een dosis isme..... uit het zadel te worden gelicht."

1) Volgens den Latijnschen tekst bij *Wolf* t. a. pl. II, 305.

Huber haalt hier aan het tweede deel van *Sartori:* „Verzameling der achtergelaten geschriften van prins Eugenius," blz. 76. Met beroep op dezelfde verzameling (III, 179) tracht Huber de beweegreden voor zulk een aanslag vast te stellen: „De Jezuïeten, die den scherpen blik van den prins en zijn invloed aan het hof van Weenen vreesden, lieten geen poging onbeproefd hem ten val te brengen en hem het opperbevel te ontnemen, vooral na den dood van Jozef I, en in den tijd dat hij zich verzette tegen den vrede van Utrecht van 1713." [1])

Nu heeft Eugenius zich in 't geheel niet verzet tegen den vrede van Utrecht. „Dat Eugenius uit haat tegen Frankrijk op voortzetting van den oorlog zou hebben aangedrongen, is wel is waar dikwijls herhaald, maar toch niets dan een dwaling," [2]) Het tegendeel is waar. Eugenius staat in een brief, gedagteekend: Rastatt, 5 December 1713, beslist den vrede voor: „Ik ben van meening, zegt hij, dat als men met eenigszins aannemelijke bepalingen... door de tegenwoordige onderhandelingen uit den oorlog kon geraken, dit raadzamer is dan zich aan een onzekeren uitslag....... opnieuw bloot te stellen." [3])

Er is dan ook geen reden te vinden waarom de Jezuïeten den trouwsten aanhanger van den keizer van het leven zouden willen berooven. Noch het driedeelige werk van Arneth, noch de grootsche uitgave van het Weener krijgsarchief bevatten ook maar het geringste bewijs voor een vijandschap van de Jezuïeten tegen den prins. Integendeel, in zijn grootste nood en verlegenheid wendt zich Eugenius tot een Jezuïet, pater Bischoff, om diens tusschenkomst bij den keizer tegen zijn bevitters: „Men duidt mij alles ten kwade, zegt hij, men bevit mij, en noemt mijn krijgsverrichtingen Kroatenritten... Uw eerwaarde zal mij daarom veroorloven, dat ik op U mijn vertrouwen stel en U dringend

1) HUBER, Der Jesuitenorden, blz. 166.

2) ARNETH, Prinz Eugen von Savoyen II, 277.

3) ARNETH, t.z. pl. II, 323.

verzoek, zijne keizerlijke Majesteit van deze mijne regelen duidelijk verslag te geven." De „overal geprezen gelijkmoedigheid" van den Jezuïet had hem tot dezen stap bewogen. [1]) In het hoofdkwartier van zijn leger had Eugenius steeds een Jezuïet bij zich. [2])

Bij dit alles komt nog, dat de bron, die voor de vergiftiging wordt aangehaald, alleen vervalschte brieven bevat. Döllinger heeft, vreemd genoeg, zijn beschermeling Huber hierop niet gewezen, en toch moest een geleerde als Döllinger weten, hoe dikwijls reeds het bewijs voor deze onbeschaamde verknoeiing geleverd was.

Mailáth zegt b.v. in de voorrede van het vierde deel zijner „Geschiedenis van het keizerrijk Oostenrijk" het volgende: „De staatkundige geschriften van prins Eugenius, uitgegeven door Sartori, *zijn onecht*, *vervalscht*, *onbruikbaar*. Dit is reeds vroeger door verscheidene schrijvers aangeduid, in den laatsten tijd echter onweerlegbaar bewezen in het Oostenrijksche militaire tijdschrift [3]) door Heller's opstel: Toelichting der geschriften van prins Eugenius van Savoye, onlangs in druk verschenen. Dit opstel doelt hoofdzakelijk op het werk: ,Leven van prins Eugenius van Savoye door Kausler, met aanteekeningen van den Wurtemburgschen luitenant-generaal von Bismarck', maar wijl dit boek vooral steunt op de reeds vermelde staatkundige geschriften, ontvangt het ook de verdiende afstraffing." [4])

Ook Arneth protesteert in de voorrede van zijn groote levensbeschrijving „Prins Eugenius van Savoye" tegen de vervalsching:

„Erger nog dan deze dwalingen zijn de vervalschingen, die aan de geschriften van den prins zijn gepleegd. Een heele

---

1) Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, herausgeg. von der Abtheilung für Kriegsgeschichte I. Serie, IV Bd. (Weenen 1877), Supplement bl. 72.

2) Vgl. b. v. Feldzüge des Prinzen Eugen. III, 86.

3) Oesterreichisches militärische Zeitschrift (1847) Heft 6 en vlg.

4) MAILATH, Geschichte des österreichischen Kaiserstaates IV, VIII vlg.

verzameling van zulke zoogenaamde brieven van Eugenius, ongeveer 600 stuks, zijn in het jaar 1811 door een zekeren von Sartori als „Nagelaten staatkundige geschriften van den prins" uitgegeven. Hoewel vele van de gezegden, die hier Eugenius in den mond worden gelegd, voor echt worden aangezien en als zoodanig in uitstekende geschiedwerken zijn overgegaan, hoewel een heel werk, [1]) het laatste dat over Eugenius geschreven is, bijna uitsluitend op deze voor echt gehouden brieven steunt, aarzel ik toch geen oogenblik, de heele uitgave aan de kaak te stellen, als een der sterkste litterarische mystificaties die ooit gewaagd werden." [2])

Het bewijs van die vervalsching leidt Arneth met de volgende woorden in:

„Het spreekt van zelf dat het niet genoeg is te zeggen, dat de „Verzameling der nagelaten staatkundige geschriften van prins Eugenius van Savoye", in zeven afdeelingen te Tübingen bij Cotta verschenen, niets anders is dan *een vervalsching van de grofste soort*, waardoor men zich onbegrijpelijker wijs zoo dikwijls heeft laten misleiden; dit moet ook bewezen worden. Van den anderen kant zou voor dit bewijs tegen een werk, dat ongeveer 1000 bladzijden groot is en 700 brieven bevat, zeker weer een afzonderlijk boek noodig zijn. Het zal dus voldoende zijn, als die onechtheid bij een bepaald getal brieven onweerlegbaar wordt aangetoond en dan aan den lezer wordt overgelaten hiernaar over de overige te oordeelen. Ik neem voor dit doel de eerste afdeeling, niet alsof zij erger valschheid bevat dan de volgende, maar alleen omdat de daarin gedrukte brieven bij dat deel van Eugenius leven behooren, dat in het eerste deel van mijn werk wordt geschilderd, en zoodoende een vergelijking van de ware met de valsche gegevens vergemakkelijkt wordt." [3])

Later merkt Arneth nog op: „Hoe ziet het er echter uit

1) F. v KAUSLER, Das Leben des Prinzen Eugen von Savoyen. Freiburg 1838, 2 deelen.

2) ARNETH, Prinz Eugen von Savoyen, I, V.

3) ARNETH, t. a pl I, 443; vgl. II, 33 en 463.

met de historische kritiek, die ondanks de monsterachtige dwalingen, zooals hier zijn aangewezen, een zoo plompe vervalsching als echte munt heeft aangenomen?" [1]) Zoo schreef Arneth in het jaar 1858, en in 1873 gebruikt *Huber* dezelfde *plompe vervalsching* weer tegen de Jezuïeten.

De vergiftiging van Keizer Leopold I.

Dezelfde vervalschte brieven zijn ook de bron voor een andere vergiftiging door de Jezuïeten, die des te afschuwelijker is, daar de Jezuïeten het in dit geval op keizer Leopold I, hun besten vriend, hadden gemunt.

„In deze nagelaten geschriften (van prins Eugenius), aldus *Huber*, vindt men ook de raadselachtige geschiedenis van de kuur, die de Milanees Bori den keizer deed ondergaan, toen hij vergiftigd was door middel van kaarsen, die arsenicum inhielden. Eugenius schrijft aan kardinaal Passionei: „Garelli heeft van een ooggetuige gehoord dat een *Jezuïetenprocurator in Weenen de waskaarsen had geleverd.*

„Zoodra de zaak door den bekenden Bori was ontdekt, werd de leverancier terstond verdonkermaand, en is ook niet meer voor den dag gekomen.' (in een naschrift van 27 Juli 1730)." [2])

Veel belangwekkender is de schildering, die *Sugenheim* volgens dezelfde bronnen geeft in zijn „Geschiedenis der Jezuïeten in Duitschland." [3]) Daar Sugenheim zelf nog meermalen wordt aangehaald als een gezag voor de geschiedenis der Jezuïeten, loont het de moeite zijn „roman" hier uitvoeriger weer te geven. Hij verhaalt de zaak als volgt.

De Jezuïeten, die sluwe, wereldwijze vossen, hadden niet zoo gauw de lucht gekregen, dat het huis Oostenrijk den kreeftengang ging, dat de opperheerschappij in Europa aan Frankrijk was overgegaan, of met de edelmoedigheid, die de wereld zoo dikwijls in hen bewonderde, keerden zij zich

1) Arneth, t. a. pl. I, 447.

2) Huber, Der Jesuitenorden, blz 145, Aanm.

3) Sugenheim, Geschichte der Jesuiten in Duetschland (Frankfort 1847), 2 deelen.

van de ondergaande tot de opkomende zon. Zij wierpen zich voor de voeten van den allerchristelijksten, nu machtigsten koning, en verklaarden zich bereid zijn belangen te behartigen in plaats ván die van het zinkende Habsburg, en Frankrijk voortaan te dienen met dezelfde onbaatzuchtige toewijding, waarmede zij zich zoolang voor Oostenrijk hadden opgeofferd.

„Maar — kon Lodewijk XIV de zonen van Loyola vertrouwen? Deze wisseling van politieke kleur was toch al te plotseling en al te veel in 't oogloopend. Hoe slecht Lodewijk XIV ook over de menschen dacht, en geleerd had te denken, deze ontzettende ondank scheen hem toch zoo ongeloofelijk, dat hij een overtuigend bewijs, een waarborg meende te moeten eischen, en de vrome zonen van den H. Ignatius bedachten zich niet lang om hem beide te geven.

„De Milaansche edelman Jozef Frans Borro (Borri) een bekwaam arts en scheikundige, had bij de Jezuïeten gestudeerd, maar door zijn vrijzinnige godsdienstige denkbeelden zich de onverzoenlijke vijandschap bezorgd van deze eerwaarde paters, alsmede de eer te Rome op bevel van de Inquisitie in beeltenis verbrandte worden. Ten slotte bewerkten zij ook door toedoen van den pauselijken nuntius aan het keizerlijk hof, dat hij op een reis door Moravië gevangen genomen en naar Weenen gevoerd werd.

„Tijdens zijn overbrenging naar deze stad vernam Borro van den hem begeleidenden ritmeester Scotti, dat keizer Leopold I al sinds eenige maanden bedenkelijk ziek lag tengevolge van een vermoedelijke vergiftiging. Hij verzocht dezen, een landsman van hem, den vorst ter kennis te brengen, dat hij in dat geval in staat meende te zijn, met Gods hulp hem te redden. Scotti deed het, en Leopold ontving den ridder nog denzelfden avond van zijn aankomst te Weenen (28 April 1670).

Borro vond den keizer uitgeteerd, uiterst slap en verzwakt, beklemd en beangstigd, en door een onleschbaren dorst gekweld, en verklaarde, dat de lucht van het vertrek vergiftigd

was, en dat wel op grond van de waarneming dat de waskaarsen, die op de tafel brandden, een heftige roode vlam gaven, waaruit een fijne witte damp opsteeg, die aan de zoldering van de kamer reeds een tamelijk zwaren neerslag had afgezet.... Uit een onderzoek, gezamenlijk door Borro en den lijfarts ingesteld, bleek nu, dat de pit van deze kaarsen in een oplossing van arsenicum was gedrenkt, daarna gedroogd en dat eerst toen de zuivere was er om heen gegoten was.... Leopold betrok nog denzelfden nacht een andere kamer, en reeds in het begin van Juni had Borro's kunst zijn genezing voltooid en alle kwade gevolgen van het ingeademde gift weggenomen. [1])

„Op bevel van den vorst had men onmiddellijk in het diepste geheim den leverancier van die vergiftigde waskaarsen gevangengenomen. En wie was deze leverancier? Het is door de getuigenissen van Eugenius van Savoye en van Garelli, den beroemden lijfarts van Leopold I en waarschijnlijk opvolger van den geneesheer, die met Borro de waskaarsen onderzocht, bewezen [2]) dat de pater procurator van de Jezuïeten te Weenen, de leverancier was geweest van deze vergiftigde kaarsen." [3])

De heele vergiftigingsgeschiedenis heeft *Mailáth* in een afzonderlijk hoofdstuk: „Keizer Leopold's vergiftiging en genezing 1670, April tot Juni", aan een grondig onderzoek onderworpen.

„De vergiftiging van keizer Leopold door arsenicumdampen, en zijn genezing door den Italiaan Borri is door den laatste

1) Geheel naar het eigenhandig verslag van Borro, waarvan de pauselijke nuntius Passionei het Italiaansch oorspronkelijk aan prins Eugenius van Savoije meedeelde; dit is in het Duitsch afgedrukt in HORMAIJR's Archiv für Geographie, Historie, enz. (Jaargang 1811), blz. 4; vlg., eveneens in het laatste (aanvullings)deel van de door Sartori uitgegeven verzameling van de staatkundige geschriften van prins Eugenius van Savoye (Stuttgart en Tübingen. 1811--1821, 8 deelen 8o), blz, 49—82 (aldus SUGENHEIM t. a. pl. II, 142).

2) Angefangene Sammlung der polit. Schriften Eugens von Savoyen VIII, 47 (SUGENHEIM, II, 142.)

3) SUGENHEIM, II, 138—142.

zelf beschreven. Ik deel ze hier mede, zooals ze in de staatkundige geschriften van prins Eugenius en in Hormayr's geschiedkundig archief vertaald is weergegeven, en zal aan het einde mijn oordeel over het geheel uitspreken." [1])

Uit het bij Mailath nu volgend verslag van *Borri* zal het voldoende zijn, de bewijsvoering van de vergiftiging weer te geven.

„Borri (tot den lijfarts des keizers): Gij zult overtuigd zijn als ge uw aandacht wilt wijden aan mijne ontdekking; Uwe Majesteit veroorlove mij dat ik beide waskaarsen van uw persoon wegneem en op deze tafel plaats. — Ziet ge, heer lijfarts, het roode, heftige vuur in deze vlam? — Bemerkt ge ook den snel omhoog stijgenden fijnen witten damp — en nog meer den sterken neerslag dien deze damp aan de zoldering van deze hooge kamer reeds heeft afgezet?

Lijfarts. Dit alles zie en bemerk ik: ik verlang nu dat ge me verdere opheldering geeft omtrent het vergiftige van den damp; want de zaak dunkt me niet ongegrond.

Borri: Ik wensch vooraf te weten, of bij Hare Majesteit de keizerin ook dergelijke waskaarsen branden.

Keizer. Men brenge de waskaarsen van de keizerin hier.

De kamerheer ging heen, en bracht ze na eenige minuten brandend binnen.

Borri. Vindt Uwe Majesteit, vinden de aanwezigen de vlam van deze kaarsen niet veel zachter, rustiger, zonder damp en zonder dat fijne spatten.

Keizer. Nu zie ik het opmerkelijk onderscheid zelf.

Borri. Veroorlooft Uwe Majesteit nu de proef te nemen om aan te toonen, dat deze kaarsen het fijnste vergift uitwasemen?...."

Keizer: Houdt gij het werkelijk voor vergift!

Lijfarts en Borri: Zoo zeker, als wij voor Uwe Majesteit staan." [2])

Nadat Mailáth het heele bericht van Borri heeft aangehaald, bewijst hij dat het geheele vertelsel gelogen is.

1) Mailath, Geschichte des österreichischen Kaiserstaates IV, 98.

2) Mailath, t. a. pl. IV. 109 vlg.

„Lichtgeloovige geschiedschrijvers hebben deze verzonnen en uitvoerig verhaalde geschiedenis voor zuivere munt aangenomen, en verschillende onderstellingen gemaakt, wie eigenlijk aanleiding gegeven had tot de vergiftiging; Lodewijk XIV, de Hongaarsche ontevredenen en de Jezuïeten zijn beurtelings beschuldigd. Bij geen enkelen echter van deze hooggeleerde onkritische geschiedschrijvers is de vraag opgekomen: Is het verhaal van Borri waar? Hierop is het antwoord: Neen! Het is van het eerste tot het laatste woord gelogen. Er bestaan geneeskundige, scheikundige en geschiedkundige gronden tegen de echtheid.

„De geneeskundige grond is, dat in het heele bericht nergens melding gemaakt wordt van een krisis; Borri zegt alleen, dat de keizer genas door zweeten; dit is echter onmogelijk, want vergiftiging door arsenicum kan niet genezen door zweeten. Men kan die vergiftiging uit het zweet herkennen, maar niet door zweeten genezen. Juist omdat Borri niet wist, hoe arsenicumvergiftiging kan worden weggenomen, zegt hij niets van een krisis, behalve die van het niets genezende zweet.

„De gronden, die de scheikunde aangeeft, zijn eveneens zeer sterk tegen de vergiftigingsgeschiedenis. Een groot scheikundige had de welwillendheid mij hierover het volgend uitsluitsel te geven [1],... Ik kan de door Borri verhaalde vergiftigingsgeschiedenis, alsmede de ontdekking der vergiftiging, op de manier zooals die volgens zijn bericht zou hebben plaats gehad, niet anders dan onwaarschijnlijk vinden'.

„De vergiftigingsgeschiedenis is verder niet waar op geschiedkundige gronden. Immers juist in den tijd, dat Borri de keizer in Weenen zou hebben genezen, was keizer Leopold gezond en volstrekt niet in Weenen. Vatten wij het gezegde kort samen, dan komen wij tot de volgende slotsom: Arsenicumvergiftiging door damp uit waskaarsen is op de door Borri beschreven wijze onwaarschijnlijk. Kaarsen, waarvan de pit maar zwak gedrenkt is met arsenicum, geven geen

1) Sangaletti, Professor in de scheikunde aan de hoogeschool te Pest, in een brief aan Mailáth, 29 April 1847.

rook af, de tint van de vlam verschilt bijna niet met die van gewone kaarsen, en ze geven tijdens het verbranden geen reuk. Is de pit sterk verzadigd, dan is de vlam niet rood, maar blauwachtig wit. Ze geven dan wel is waar een waarneembaren witten rook, maar dooven zeer spoedig uit.... Genezing van arsenicumvergiftiging door een zweetkuur is onmogelijk; de keizer was in den tijd, waarop Borri de genezing in Weenen wil hebben volbracht, gezond en volstrekt niet in Weenen. *Borri's heele verhaal is derhalve van de eerste tot de laatste letter gelogen."* [1])

Bij dit kritisch onderzoek voegt Mailáth de volgende behartigenswaardige waarschuwing:

„Beoefenaars van de geschiedenis, vooral de jonge, kunnen uit het gezegde nog velerlei leering putten, en wel: 1. dat merkwaardige feiten, zelfs wanneer ze door zoogenaamde ooggetuigen worden verhaald, eerst na kritisch onderzoek als waar kunnen aangenomen worden. 2. Dat die lichtgeloovige of partijdige schrijvers, die Borri's vergiftigingsgeschiedenis zonder onderzoek voor waar hebben aangenomen, in al hun opgaven alleen met wantrouwen gelezen moeten worden. 3. Dat de staatkundige geschriften van Eugenius, die in later tijd door Sartori zijn uitgegeven, en waarin de vergiftigingsgeschiedenis als waar wordt geboekt, onecht zijn."

Deze geschiedenis is dan ook kenschetsend voor alle andere Jezuïetische vergiftigingen. Hier hebben we ooggetuigen, gelijktijdige berichten, verzamelde brieven van een groot man, voortdurend naschrijven door anderen, zelfs door mannen van naam en toch de heele geschiedenis is „van de eerste tot de laatste letter gelogen."

Hiernaar kan men ook de overige vergiftigingen beoordeelen, die in onze dagen van tijd tot tijd in geschriften en bladen, die de Jezuïeten vijandig zijn, altijd weer opnieuw tegen de gruwelen van het Jezuïetendom dienst moeten doen.

1) Mailáth, t. a. pl. IV, 119–124.

XXVII.

De Jezuïeten vervalschen de oorkonden.

Herhaaldelijk hebben de tegenstanders der Jezuïeten zich tot op den dag van heden in hun strijd tegen de Sociëteit bediend van vervalschte oorkonden en vervalschte brieven. Geen wonder, dat diezelfde tegenstanders de Jezuïeten zelf zoeken te brandmerken als vervalschers.

„In de geheele kerkelijke geschiedenis is wel niet zoo veel ‚in majorem Dei gloriam' (tot meerdere eer van God) vervalscht en gelogen, als door de Jezuïeten.... Overal, waar zij in verlegenheid waren of als het belang van de orde het scheen te vorderen, waren zij terstond klaar met leugen en bedrog." Aldus *Dr. Willibald Beyschlag*, [1]) met beroep op *Huber*, die zelf, evenals reeds dikwijls is aangetoond, zoovele vervalschingen tegen de Jezuïeten heeft gebruikt.

Bij vele protestanten, die het niet de moeite waard achten, in de geschiedvragen omtrent de Jezuïeten wat *dieper* in te gaan, is vervalscher en Jezuïet hetzelfde. Zelfs een man als *Friedrich von Hellwald*, die een heerlijke schildering heeft gegeven van de veelzijdige werkzaamheid der Jezuïeten ten nutte van de beschaving, zegt aan het einde: „Zoo zeldzaam was goed en kwaad in het karakter van deze ordeleden vermengd; maar juist in deze vermenging lag het geheim van hun reuzenmacht." Geestdrift voor een groot doel, en

---

1) Gehören die Jesuiten ins Deutsche Reich? blz. 15.

nooit eenige bedenking omtrent de keuze der middelen! „Daarom vinden wij in de Sociëteit befaamde vervalschers der kerkelijke geschiedenis, als Baronius." [1]) Dit is het eenige bewijs, dat hij geeft en hierin is hij niet gelukkig, want kardinaal Baronius was zijn leven geen Jezuïet. Anderen hebben andere voorbeelden gegeven tot bewijs.

Eén voorbeeld telkens voor de geschiedenis, de staatkunde, de sterrenkunde en de taalkunde, zal het bewijs leveren, hoe de beschuldigingen tegen de Jezuïeten omtrent vervalschingen, ook al worden zij door geleerden stoutmoedig telkens herhaald, geheel en al uit de lucht gegrepen zijn.

PATER NIKOLAAS SCHATEN.

Een van de uitstekendste geschiedvorschers onder de oude Duitsche Jezuïeten is pater Nikolaas Schaten. Hij werd den 6den Mei 1608 in het dorp Heck bij Nienburg in het Munstersche geboren en trad den 21sten Juli 1628 in de Jezuïetenorde. Zijn beide hoofdwerken, de geschiedenis van Westfalen (Historia Westphaliae) en de Jaarboeken van Paderborn (Annales Paderbornenses), behouden ook nu nog hun groote waarde: „hij is een kritische kop, en in dit opzicht kunnen maar weinig geschiedvorschers van zijn tijd met hem in vergelijking komen." [2]) Deze pater Schaten nu zou een geslepen bedrieger zijn.

„Een van de eersten, die den uitgever van de Annales Paderbornenses.... beschuldigde van vervalschingen, was *Falcke*, omstreeks 1750 predikant in het Brunswijksche; dezelfde die, zooals Spancken, [3]) op grondige wijze heeft aangetoond, een stuk van 14 foliobladzijden geheel en al verzonnen heeft, die door den uitgever van het Westfaalsche oorkondenboek overtuigd is van vervalsching en volslagen bedrie-

1) FR. v. HELLWALD, Culturgeschichte II², 462 vlg.

2) WEGELE, Geschichte der deutschen Historiographie. (Munster 1885), blz. 704 vlg.

3) Zeitschrift für vaterländische Geschichte XXI, 1—80.

gerij', alsmede van drie oorkonden te hebben verdicht. [1]) Wie zou gelooven dat deze man het gewaagd heeft, pater Schaten aan te klagen van vervalsching van oorkonden?" Aldus de verdienstelijke Westfaalsche geschiedvorscher professor *Giefers.* [2])

Over *Falcke* en nog een anderen beschuldiger van den Jezuïet, namelijk den Brunswijkschen arts *Paullini*, zegt *Lövinson* in een nieuwe kritische onderzoeking het volgende:

„Een ieder, die zich met de geschiedenis van Westfalen bezighoudt, kent de geschiedwerken van den Jezuïet Nikolaas Schaten, die voor hun tijd zeer degelijk waren en ook nu nog onmisbaar zijn. In de oogen van de beide bedriegers Paullini en Falcke vond hij natuurlijk geen genade, en zij lieten geen gelegenheid voorbijgaan hem te bestrijden. Hun handelwijs is echter des te laaghartiger, daar noch Paullini noch Falcke er iets inzagen, de Annales Paderbornenses van den zoozeer door hen bestreden man te gebruiken bij de vervaardiging van hun zoogenaamde middeleeuwsche kronieken. Dat eenige plaatsen van de zoogenoemde Annales incerti auctoris ex archivo Corbeiensi (Jaarboeken van een onbekenden schrijver uit het archief van Corbei), waar Falcke zich dikwijls op beroept, en die ook niets anders zijn dan zijn eigen maaksel, ontleend zijn aan Schaten's Jaarboeken van Paderborn, is door *Hirsch* en *Waitz* [3]) bewezen. Maar ook Paullini heeft uit het werk van Schaten geput voor Watensted's kroniek van Minden." [4])

De aanvallen tegen Schaten werden ook in de negentiende eeuw door vakgeleerden van naam herhaald. „Veel feller en hatelijker zijn de aanvallen, die in onzen tijd tegen den ouden Jezuïetenpater werden gericht, en wel door hen,

1) Westfälisches Urkundenbuch IV, Excurs Nr. 11.

2) GIEFERS, Zur Ehrenrettung des Jesuiten Nicolaus Schaten, (Paderborn 1880), blz 13.

3) Kritische Prüfung des Chronicon Corbeiense, blz. 120—124.

4) HERM. LÖVINSON, Die Mindensche Chronik des Busso Watensted eine Fälschung Paullinis (Paderborn 1890) blz. 34 vlg. Vgl. blz. 61.

aan wier hoede sedert een halve eeuw de oorkonden van alle voormalige stiften en kloosters in Westfalen waren toevertrouwd, namelijk de bestuurders van het Staatsarchief te Munster: vooreerst de Archivaris *Dr. Erhard*, gestorven in 1851, en zijn opvolger, *Dr. Wilmans*." [1])

De beschuldigingen van deze heeren, die meenden de „willekeurige veranderingen" en „vervalschingen" van den armen Jezuïet „ernstig te moeten gispen," werden door Giefers na raadpleging van de handschriften onder handen genomen en voor waardeloos erkend. De eerste van de bedoelde Pruisische staatsarchivarissen heeft, zooals zelfs zijn opvolger moet toegeven, door zijn „geheel en al ongegronde verdachtmaking van Schaten de oudste geschiedenis van Paderborn geheel en al in de war gebracht." [2])

Hoewel Wilmans zijn voorganger Dr. Erhard van de grofste dwalingen overtuigt, en dat wel juist op plaatsen, waar deze zich al te „overijld" verontwaardigt over vervalschingen van Schaten, [3]) kan Wilmans zelf toch niet nalaten, 10 jaren later (1877), „met vernieuwde heftigheid tegen den Jezuïet uit te varen." [4]) Volgens Erhard zou Schaten een oorkonde voor het klooster Gehrden (1188) hebben ondergeschoven. Wilmans moet weer toegeven, dat „Erhard in zooverre dwaalt, dat het archief van Neuheers inderdaad het *oorspronkelijk* bevat, wat aan de aandacht van Erhard was ontsnapt," toch, zoo gaat Wilmans voort, „heeft Schaten den tekst op *gewetenlooze manier* samengesteld en het een en ander van zich zelf er bijgevoegd." [5]) Terwijl de onrechtvaardigste beschuldigingen en de willekeurigste combinaties bij Erhard „overijling" en „dwaling" genoemd worden, is bij den Jezuïet alles „vervalsching" en „gewetenloosheid".

1) GIEFERS, t. a. pl. blz. 15 vlg.

2) WILMANS, Kaiserurkunden der Provinz Westfalen (Munster 1867), blz. 154.

3) WILMANS, t. a. pl. blz. 194.

4) GIEFERS, t. a. pl. blz. 46.

5) Additamenta zum Westf. Urkundenbuch Nr. 66 bij GIEFERS blz 68.

Nu is echter ook Wilmans met dit nieuwe verwijt van gewetenloosheid tegen den Jezuïet niet gelukkig geweest, want Schaten heeft geen enkele letter van zich zelf er bij gevoegd, zooals reeds de vergelijking met het oorspronkelijk aantoont. „Wat Schaten van zich zelf erbij zou gedaan hebben kan ik niet vinden", schrijft *Julius Ficker*. Daarenboven ontdekte Giefers in het jaar 1880 een copiarium, 100 jaren vóór Schaten's geschiedvorschingen vervaardigd en ambtelijk goedgekeurd, dat „de oorkonde door den aarts-bisschop Koenraad in 1184 voor Gehrden opgesteld, bevat en wel juist zoo, als ze bij Schaten op het jaar 1184 staat afgedrukt." [1]) Giefers wijst vele vergissingen aan van Wilmans zelf, en wel grootere dan bij Schaten te vinden zijn, b.v. dat hij bisschop Bernard II vier dagen na zijn dood een oorkonde laat opstellen. Giefers vraagt: „Wie kan mij zoo'n flater bij Schaten, den veel gesmaden Jezuïet, aanwijzen?" Ook Wilmans heeft fouten gemaakt, die echter bij den Jezuïet met willekeur, vervalsching en gewetenloosheid bestempeld worden.

Een uitstekend protestantsch geschiedvorscher schreef aan professor *Giefers*, toen diens „Eerherstel" verschenen was: „In uw eerherstel van den braven Nikolaas Schaten heb ik veel genoegen gehad en mij hartelijk verheugd, dat het u met uw grondige en heldere voorstelling gelukt is, hem tegen die *ongegronde* aanvallen *volkomen* te verdedigen, en de gezindheid van zijn voorbarige aanvallers in het ware licht te stellen. Dat ook Wilmans zulke flaters kon begaan, zou ik voor onmogelijk hebben gehouden, als het niet zwart op wit bewezen was. Wat kan een humaan protestantsch geschiedvorscher het recht geven tot zulk een kwaadaardigheid tegen den verdienstelijken Schaten? Dat hij Jezuïet was? Ik zou meenen, dat de protestant.... tegenover een katholiek geleerde, ja zelfs tegenover een Jezuïet, met dubbele zorg op zijn hoede moet zijn voor iedere onrechtvaardigheid, laat staan voor beschimping en verdachtmaking! Daar Wilmans en Erhard dat niet hebben gedaan, hebben zij de terechtwijzing wel ver-

1) GIEFERS, t. a. pl. blz. 69—73.

diend, die ze van u ontvingen. Men ziet, de waarheid komt ten slotte aan het licht." [1])

Een verdichte redevoering van Hendrik IV.

De waarheid is ook aan het licht gekomen met betrekking tot een „onbeschaamde vervalsching" van de Fransche Jezuïeten op het gebied der staatkundige geschiedenis.

De Jezuïeten waren tengevolge van een valsche beschuldiging van deelneming aan Chastel's aanslag op Hendrik IV, in het jaar 1595 door het Parijsche en andere Fransche parlementen verbannen. Hendrik IV had na lang overleg besloten, hen weer terug te roepen. Het parlement, dat fanatiek tegen de Jezuïeten was ingenomen, wilde niet toestemmen. Na herhaalde pogingen liet Hendrik IV de leiders van het parlement den 24sten December 1603 voor zich komen, en nadat dezen al hun bezwaren en aanklachten tegen de Jezuïeten hadden opgesomd, nam de koning het woord en weerlegde op grondige wijze alle beschuldigingen, die hun woordvoerder Harlay tegen de Jezuïeten had ingebracht. Deze redevoering, die terstond door oorgetuigen werd opgeteekend, zou een bedrog zijn van de Jezuïeten.

Dr. Krebs beweert: „Het is mogelijk, ja zelfs waarschijnlijk, dat Hendrik de Jezuïeten verdedigd heeft, *maar het is zeker* dat hij de redevoering door de Jezuïeten verspreid, niet gehouden heeft. Want Hendrik spreekt in die rede niet als de groote staatsman, als welken *wij* hem kennen, maar *als een schoolknaap*, die voor huiswerk een verdedigingsrede moet maken op de Jezuïetenorde." [2])

Huber schrijft met dezelfde stelligheid: „Nog tijdens zijn leven veroorloofden zich de Jezuïeten een redevoering *te verdichten* en te verbreiden, waarin Hendrik IV hen verdedigt." [3])

Er moet hier weder op gewezen worden, dat evenals zoo-

1) Dit schrijven in den Liborius-Bote 1880, Nr. 20.
2) Politische Publicistik der Jesuiten, blz. 64.
3) Huber, Jesuitenorden, blz. 160.

vele tegenstanders van de Jezuïeten, zoo ook Krebs en Huber zonder eenig wetenschappelijk onderzoek valsche oorkonden tegen de Jezuïeten gebruiken, terwijl zij terzelfdertijd zonder een enkele grondige reden, stukken die voor de Jezuïeten gunstig zijn, als vervalschingen van de Jezuïeten behandelen. Krebs en Huber hebben zich niet eens de moeite gegeven, de literatuur na te slaan, die over deze zaak bestaat.

Een bewijs voor het bedrog der Jezuïeten zou een plaats zijn uit de geschiedenis van *de Thou.* In het vijfde deel van zijn werk geeft *de Thou* uitvoerig, meer dan drie groote bladzijden lang, den tekst der redevoering van den president Harlay, die tegen de toelating van de Jezuïeten alle mogelijke beschuldigingen opeenstapelt. [1]) Dan gaat *de Thou* aldus voort: de koning antwoordde genadig, en *weerlegde de aangevoerde gronden;* de koning had, zoo zeide hij, de zaak niet dagen en maanden, maar jaren lang overdacht, en eindelijk het besluit genomen, de verbannen Jezuïeten aan het vaderland terug te geven, waarvan hij groote verwachtingen koesterde voor Frankrijk; alle gevaar nam hij op zich. Voor deze heele redevoering had de Thou maar 15 regels beschikbaar. „Dit alles heb ik, die met vele anderen bij het onderhoud tegenwoordig ben geweest, *met des te meer nauwkeurigheid* opgeteekend, om de dwaasheid te doen uitkomen van een verslag, dat in het Italiaansch gedrukt een jaar later te Tournon (Vivarais) verscheen; daarin staan zeer vele beleedigingen tegen het parlement, die de koning volstrekt niet gezegd heeft, en is ook het een en ander weergegeven, dat een antwoord zou zijn op hetgeen *Harlay* in 't geheel niet had aangevoerd." [2])

Als de Thou de dwaasheid wil bewijzen van dat verslag, had hij den tekst der redevoering van den koning minstens even nauwkeurig moeten weergeven als van die van Harlay; maar neen, al zijn nauwgezetheid legt hij aan den dag bij

1) Historia sui temporis VI (Londen 1733), 249–252.

2) Historia VI, 252.

het weergeven van Harlay's beleedigingen tegen de Jezuïeten; de tot in bizonderheden afdalende redevoering van den koning paste hem niet, daarom wordt deze weggemoffeld, en dan roemt hij nog op zijn nauwgezetheid!

De Thou geeft zelf toe, dat de koning de aangevoerde gronden van het parlement tegen de Jezuïeten weerlegt: juist deze weerlegging nu vormt den hoofdinhoud van de „verdichte" redevoering.

De Italiaansche uitgaaf, door de Thou genoemd, is tot nog toe nergens ontdekt, en dus is ook geen bewijs geleverd, dat deze door hem verworpen uitgave overeenstemt met den gewonen tekst van de redevoering. Deze tekst nu bevat geen beleedigingen tegen het parlement, die de Thou aan het Italiaansche verslag verwijt. Daarenboven de Thou was de zwager van president Harlay en evenals deze een hater van de Jezuïeten. Zijn getuigenis, als dat van een in de zaak betrokken tegenstander, kan dus wetenschappelijk niet tegen de Jezuïeten gebruikt worden. Verder is bewezen dat de Thou zelfs in het afdrukken van oorkonden niet vertrouwbaar is. [1])

Overigens schrijft een bewonderaar van de Thou, de protestantsche geschiedshrijver *Schöll*, het volgende:

„Geen van de beide redacties (van de redevoering des konings) is in tegenspraak met het verhaal van de Thou, en men kan noch op de eene noch op de andere het verwijt toepassen, dat deze geschiedschrijver doet aan de door de hem gegispte Italiaansche uitgaaf. Het is dus duidelijk dat hij van een heel ander verslag spreekt, dat in zijn tijd verspreid werd. Eindelijk moet men wel in 't oog houden, dat, al verklaart de Thou zich ook op meer dan één plaats in zijn onsterfelijk werk *tegen* de protestanten, in zoover zij een partij vormden, hij toch *toeneiging* gevoelde voor hunne leer, en deze toeneiging, die hij verbergt of onderdrukt, heeft hem een diepen haat ingeboezemd tegen de Jezuïeten. Hij kon bij deze gelegenheid de handelwijze van Hendrik IV

1) Vgl. b.v. BAUMGARTEN. Vor der Bartholomäusnacht, blz. 213, Anm. — Vgl. ook REUSCH, Index II, 192 vlg.

slechts misprijzen, maar de voorzichtigheid veroorloofde hem niet, zijn vorst te berispen. Door de woorden van den vorst in indirekten vorm aan te halen heeft hij de moeilijkheid ontdoken bij ieder punt te moeten stilstaan. Hij schijnt de Jezuïeten geheel uit het oog te verliezen. In het antwoord van den koning wordt hij alleen getroffen door datgene, wat de eer raakt van het parlement: zijn doel is, te laten blijken, dat het parlement met eere heenging uit een gehoor dat zijn goeden naam in gevaar had kunnen brengen." [1])

De gewone tekst van de redevoering komt volkomen overeen met de gelijktijdige opteekeningen en gedrukte stukken.

In een brief dien pater Coton, de biechtvader van Hendrik IV, den 28sten November 1603 aan den generaal, pater Aquaviva schreef, staat een gedeelte van de woorden, die Hendrik IV reeds in Fontainebleau tot den president en advokaat van het Parijsche parlement ten gunste van de Jezuïeten gesproken had; toen reeds weerlegde hij de beschuldigingen tegen de Jezuïeten, als zouden ze koningsmoordenaars zijn en een hinderpaal voor de universiteit.

Tot pater Coton, zeide hij in het voorbijgaan; „Pater Coton, vandaag ben ik jullie advokaat geweest." Aan de vertrouwbaarheid en echtheid van dezen brief valt volstrekt niet te twijfelen. [2])

In volkomen overeenstemming met dezen brief is een langer bericht, gedagteekend Parijs, 27 Januari 1604, en onderteekend door *de Mezat,* die beginnend met de woorden van Hendrik te Fontainebleau, het verdere verloop schildert, en zoowel de rede die door de afgevaardigden van het parlement den 24sten December 1603 tegen de Jezuïeten werd gehouden, als het antwoord van den koning weergeeft. De schrijver van dit bericht is geen Jezuïet, maar moet toch onder de

1) SCHÖLL, Histoire des Etats Européens modernes XVII, 191.

2) Afgedrukt bij PRAT, Recherches historiques et critiques sur la Compagnie de Jésus en France du temps du P. Coton 1564–1626, (Lyon 1876) V, 201—206.

oogen van pater Coton gewerkt hebben, daar hij spreekt van brieven, die Coton verzonden had. De Mezat verklaart dat hij zooveel mogelijk letterlijk de woorden teruggeeft, zooals hij die van oorgetuigen vernomen had. [1]) Dit bericht komt overeen met de dikwijls gedrukte redevoering van Hendrik IV voor de Jezuïeten. *Prat* een der beste kenners van dezen tijd, zegt, dat het bericht aan pater generaal, aan alle huizen in Frankrijk en aan eenige in het buitenland gezonden was.

De redevoering werd daarna dikwijls afgedrukt, b.v. door Possevin [2]), en uit Possevin door Gretser 1606 [3]), door Becanus [4]) 1611. Geen enkele van de goed onderrichte tijdgenooten heeft de redevoering zooals hij daar en elders is afgedrukt, voor onecht verklaard. De gelijktijdige tegenstanders van de orde nemen hun toevlucht niet tot de beschuldiging van vervalsching, maar beweren: „Deze redevoering is niet met vrijen wil door den koning gehouden maar door de dolken der Jezuïeten afgeperst, ook staan er vele leugens in". „Derhalve, antwoordt Becanus, „lastert gij den koning op dubbele wijze: hij zou niet alleen een lafaard, maar ook een leugenaar zijn." [5])

Schöll drukt twee lezingen af van deze rede, die in vorm iets verschillen, maar naar den inhoud gelijkluidend zijn, en zegt dan: „Dit is de redevoering van Hendrik IV of liever de inhoudsopgave van deze redevoering; want het is duidelijk dat ze niet te voren geschreven werd, maar dat de ko-

---

1) Subiiciam his bona fide nonnulla prout ab iis qui omnibus interfuerant recitata sunt ac nominatim a DD. Duce Eguilonii, supremo Regis Camerario, Sovraeo (Souvré) Delphini principis Turonumque provinciae Gubernatore, Liencurtio, Primo Regis Armigero, Sigonio (de Sigogne) Equite, et Laurentio Archiatis (André du Laurent) PRAT t. a. pl. V, 210).

2) Apparatus sacer, 1603—1607.

3) Panegyr. Missenicus (Ingolst. 1606), blz. 449, Opera omnia XI, 467 vlg.

4) Quaestiones Batavicae (Mainz 1611) q. XVII. De Sixto V et Gregorio XIV.

5) In de *Annotatio* bij de boven aangehaalde *quaestio XVII*

ning met het parlement meer in den gewonen omgangstoon gesproken heeft ... Als wij de beide lezingen vergelijken, ziet men duidelijk dat de beide vervaardigers bij de rede des konings tegenwoordig zijn geweest, want de opvolging der gedachten is dezelfde; en terwijl de lezing van *Matthieu* meer is in den historischen stijl, heeft de andere meer getracht den gewonen omgangstoon te bewaren." [1])

Dat de hiergenoemde *Matthieu* [2]), de beste gelijktijdige kenner van de geschiedenis van Hendrik IV, [3]) en daarenboven in onzen tijd *Berger de Xivrey*, [4]) de uitgever van de groote verzameling brieven des konings, de redevoering voor echt hebben gehouden, ontneemt aan de beschuldiging van vervalsching ook nog zijn laatsten grond.

Pater Max Hell.

Op den beroemden Oostenrijkschen sterrenkundige pater *Max Hell* is het verwijt van vervalsching blijven kleven, totdat in onze dagen een Amerikaan, een der uitstekendste sterrenkundigen van onzen tijd, Simon Newcomb, den belasterden Jezuïet schitterend heeft gerechtvaardigd.

Pater Max Hell, „lid der Sociëteit van Jezus, doctor in de wijsbegeerte, hoogleeraar in de sterrenkunde en hoofd der keizerlijk- koninklijke sterrenwacht aan de hoogeschool van Weenen, lid van wetenschappelijke vereenigingen te Parijs, Kopenhagen, Göttingen, Stockholm, Drontheim en Bologna," werd geboren in de Hongaarsche mijnstad Schemnitz den 15den Mei 1720. Zijn vader, Mathias Cornelis, was wiskundige en hoofdopzichter van de mijnwerken aldaar. Nadat Hell zijn Latijnsche klassen te Schemnitz en zijn hoogere studiën te

---

1) Histoire des Etats Europ. mod. XVII, 191.

2) Histoire de Henri IV (1631), blz. 621.

3) WACHLER, Geschichte der historischen Forschung und Kunst I, 634.

4) Recueil des lettres missives de Henri IV (Parijs 1853), 8 deelen. De redevoering in VI, 182—185.

Neusohl voleind had, trad hij in 1738 te Trentschin in Hongarije in de Sociëteit van Jezus. [1])

Karel Lodewijk Littrow verhaalt ons, hoe pater Hell naar Lapland kwam om den overgang van Venus waar te nemen.

„Pater Hell had tien jaren met roem aan het hoofd gestaan van de Weener sterrewacht, toen de aandacht van de toenmalige sterrenkundige wereld zich richtte op den overgang van Venus, die in het jaar 1769 verwacht werd. Deze op zichzelf zeer zeldzame en belangrijke gebeurtenis is, zooals bekend is, ook voor de wetenschap van het grootste gewicht, daar men bijna alleen langs dezen weg geraken kan tot een nauwkeurige bepaling van een der voornaamste elementen van ons planetenstelsel, namelijk den afstand van de zon tot de aarde. [2]) Om echter dit doel zoo nabij mogelijk te bereiken, moet men dit verschijnsel tegelijkertijd op zoover mogelijk van elkander gelegen punten der aarde waarnemen, en juist die grenspunten zijn het, die het meeste nut beloven. Met een mildheid, waarin de sterrenkunde zich maar zelden kan verheugen, werden voor de waarneming van den overgang van Venus in 1769 door bijna alle akademiën, hoogescholen, enz. beroemde sterrenkundigen gezonden naar de meest geschikte plaatsen, die vooruit door berekening waren bepaald. Zoo'n gunstige ligging had o.a. ook het eiland Wardoe of Wardoehus bij de kust van Lapland, dat toen tot het koninkrijk Denemarken behoorde. Met den ijver voor kunsten en wetenschappen, die dit land van oudsher boven alle staten van Europa deed uitblinken, beval de toenmaals regeerende koning Christiaan VII aan zijn minister van buitenlandsche zaken, graaf von Bernstorff, door zijn gezant aan het Weener hof, graaf Bachof, pater Hell uit te noodigen, op Deensche kosten de reis naar Wardoehus te doen en daar den overgang van Venus waar

1) P. Hells Reise nach Wardoe bei Lappland und seine Beobachtung des Venusdurchganges im Jahre 1769. Aus den aufgefundenen Tagebüchern geschöpft und mit Erläuterungen begleitet von *Karl Ludwig Littrow*, Assistenten der k. k. Wiener Sternwarte (Weenen 1835), blz. 3.

2) Tegenwoordig is men niet meer van die meening.

te nemen. Den 5den September 1767 riep graaf Bachof pater Hell bij zich en maakte hem het koninklijk besluit bekend. Hell verwonderde zich, zoo als hij zelf verhaalt, over deze opdracht, daar hij met niemand in Denemarken wetenschappelijke briefwisseling hield, en hij dus meende dat zijn naam daar geheel en al onbekend was. Hij hield het daarom voor den uitdrukkelijken wil des hemels, dat hij, een lid van de Sociëteit van Jezus, tot deze reis werd uitverkoren, en gaf zijn toestemming op voorwaarde dat zijn hof er in bewilligde. Bachof antwoordde, dat hij voor dit laatste zelf wel verder zou zorgen, nu was het alleen de vraag, of hij wilde gaan. Hell antwoordde weder toestemmend met bovengenoemd voorbehoud. Bachof liet hem gaan, terwijl hij hem zeide, dat hij aan zijn koning schrijven en aan Hell diens beslissing zou mededeelen. Hell bewaarde in afwachting een diep stilzwijgen tegenover iedereen over die zaak. Den 22sten September werd hij weer bij Bachof geroepen, en werd hem gezegd, dat de koning zijn antwoord goedgunstig aanvaard en aan Bachof had opgedragen, bij keizerin Maria Theresia verlof voor de reis aan te vragen. Weinige dagen daarna verleende vorst Kaunitz, de Oostenrijkste eerste minister, de gevraagde toestemming van de keizerin. Bachof schreef dat terstond aan zijn koning, en ontving kort daarop de noodige aanwijzingen voor het aan pater Hell te overhandigen reisgeld." [1])

Hell bereikte het doel van zijn reis volkomen. Tegen den uitslag van zijn waarneming en zijn handelwijze in dezen, zijn de onteerendste beschuldigingen ingebracht — door uitstekende mannen van wetenschap.

„Het meest openlijk, zoo schrijft de sterrenkundige *J.F. Encke*[2]), en naar het schijnt, ook het eerst, sprak Lalande met de heftigheid, die hem eigen was en dikwijls zoo heilzaam is geweest voor de sterrenkunde, de onteerende verdenking uit, dat Hell zijn waarnemingen naderhand had verbeterd. Ook het insgelijks niet (?) zeer eervolle aanbod van Hell, om hem

1) LITTROW, t. a. pl. blz. 5 vlgg.

2) Der Venusdurchgang von 1769 (Gotha 1824), blz. 18.

zijn Wardoesch dagboek zonder uitschrappingen en zonder onderbrekingen voor te leggen, schijnt hem van deze meening niet te hebben afgebracht."

Encke meent, dat men in deze zaak wel nooit een beslissing mag verwachten. „Intusschen", zoo gaat hij voort, „kan niet worden ontkend, dat een opzettelijke verbetering naar reeds bekende waarnemingen onwaarschijnlijk is. Hell moest in dit geval of onjuiste berekeningen hebben gemaakt, of de gevonden uitkomsten al te sterk veranderd hebben, daar hij met de waarnemers, die hem het meest nabij komen, noch omtrent de intrede nog omtrent de uittreding overeenstemt." [1])

Bij *Schlözer* werd Hell zelfs beschuldigd, in 't geheel geen waarnemingen gedaan en al zijn getallen verdicht te hebben, daartegen komen zooals Encke opmerkt, de getuigen op die Hell met name noemt; een assistent van een Deenschen bisschop deed zelf de waarnemingen mee, en de waarheid zou des te eer aan het licht zijn gekomen, daar Hell door het aannemen van de Horrebowsche methode zich in Kopenhagen vele vijanden had gemaakt." [2])

Ook Encke meent echter „den pater niet van alle schuld te kunnen vrijspreken. Want hij hield zijn waarnemingen negen volle maanden geheel en al verborgen." Dat is echter niet geheel en al juist. Encke toch zegt zelf: „Den 9den Juni vertrok Hell van Wardhus, door een koerier werd de tijding van het welslagen reeds in Augustus naar Kopenhagen gebracht, *in November las Hell zelf in de Kopenhaagsche akademie zijn verhandeling voor,* maar eerst einde Februari van het volgend jaar werd de verhandeling in druk uitgegeven." [3]) Dan gaat Encke zelf over tot verdachtmakingen die hem weinig eer aandoen. Dat de koning zou verboden hebben, iemand iets mededeelen, is voor Encke *zonder eenig bewijs*, „zeker maar verzonnen of bewerkt door Hell". [4]) „Bij

1) ENCKE, t. a. pl. blz, 18 vlg.
2) ENCKE, t. a. pl. blz. 19.
3) ENCKE, t. a. pl. blz. 17.
4) ENCKE, t. a. pl. blz. 18.

den meest onbevooroordeelden lezer van Hell's geschriften, zoo vervolgt hij, dringt zich onwillekeurig de bemerking op, dat bij een schrijver met zooveel eigenliefde, die maar zeer moeilijk zich den schijn weet te geven van echte bescheidenheid, ternauwernood sprake kan zijn van zuivere liefde voor de wetenschap... *Het springt terstond in het oog*, dat het zoo iemand gemakkelijk gebeuren kan, om onder de gegevens, die uit zijn dagboek te putten waren, nu en dan *die* te kiezen, welke het beste schenen te passen. Hiertoe zou ik *in het ergste geval* willen beperken, wat Hell ten laste kan gelegd worden ; aan zijn geheimzinnigheid alleen is het toe te schrijven, als de Wardoesche waarnemingen altijd met een eenigszins wantrouwende blik worden aangezien, en men niet kan nalaten den wensch te uiten, deze, als het mogelijk was, te kunnen weglaten." [1])

Het is bevreemdend en in geen geval eervol, aan een geleerde *zonder eenig bewijs* leugen, groote eigenliefde, geheimhouding te verwijten, en datgene wat volgens Encke's eigen woorden alleen in het ergste geval ten laste kan gelegd worden, voor te stellen alsof het onmiddellijk in 't oog sprong. Overigens weerspreken ook de berichten over Hell's karakter een dergelijke verdachtmaking: „Hij was, schrijft een geschiedschrijver die zeker niet vooringenomen is voor de Jezuieten, „even geleerd als vroom, en de beschouwing van den sterrenhemel richtte zijn geest meer en meer op God. Aan de grondstellingen van zijn orde bleef Hell ook na haar opheffing trouw en nam daarom geen onderscheiding aan. Daar hij de armen gaarne ondersteunde, vond men na zijn dood ternauwernood zooveel, dat de kosten van zijn laatste ziekte en van zijn begrafenis gedekt waren." [2]) Littrow bericht ons, dat koning Christiaan VII van Denemarken hem een toelage liet aanbieden van 1000 gulden 's jaars, „die echter geweigerd werd door pater Hell, om reden dat hij als keizerlijk sterrekundige het voor de eer van

1) ENCKE, blz. 19—20.

2) A. MAIJER, Geschichte der geistigen Cultur in Niederösterreich I, 390.

het keizerlijk hof nadeelig achtte, van een vreemd, buitenlandsch hof een toelage voor zijn ambt te ontvangen." [1])

Een leerling van Encke, *Karel Lodewijk Littrow* trachtte dan zijn meester nog te overtreffen in onrechtvaardige verdachtmaking van den Jezuïet.

Littrow betreurt het in het begin van zijn werk, tegen den verdienstelijken pater Hell beschuldigingen te moeten inbrengen.

„Ik beken gaarne, zoo verklaart hij, dat ik een man als pater Hell, die toch altijd een der werkzaamste en geleerdste sterrenkundigen van zijn tijd was, een man die als hoofd van dezelfde sterrewacht waaraan ik ook mijn diensten zal wijden, de voorganger was van mijn vader, ten minste hoopte te kunnen vrijpleiten van de grievende beschuldiging, willekeurige veranderingen te hebben aangebracht in zijn waarnemingen. Helaas deze wensch werd niet vervuld, of ten minste lang niet in die mate als ik had gehoopt. Want al schijnt het nu onloochenbaar, dat Hell den overgang van Venus geheel en al heeft waargenomen, even zeker is het toch, dat hij waarschijnlijk door een halfbegrepen theorie verleid, er toe gekomen is zijn waarnemingen te verbeteren, en dat hij daarna, misschien alleen uit valsche schaamte, er niet toe besluiten kon, zijn eerste fout te bekennen en zijn waarnemingen in hun oorspronkelijke zuiverheid bekend te maken." [2])

Op een andere plaats voert Littrow nieuwe gronden tot verdenking aan. „Als er niet reeds zoovele duidelijke bewijzen waren tegen pater Hell's rechtzinnigheid, dan zouden misschien met tamelijk veel recht onze vermoedens gewekt worden door de vrome opmerking aan het slot en nog meer door de woorden: *Recte faciundo neminem timeas* (doe wel en zie niet om), die pater Hell aan het eind van zijn sterrenkundig dagboek als een zinspreuk heeft geplaatst." [3])

1) Littrow, t. a. pl. blz. 10.
2) Littrow t. a, pl. VII vlg.
3) Littrow, blz. 37.

Hoe de zinspreuk „doe wel en zie niet om" verdenking kan opwekken, is niet erg begrijpelijk voor een gewoon sterveling, evenmin als het verdachte in „de vrome opmerking aan het slot." Immers hierin dankt de vrome geleerde den goeden God voor Zijn hulp bij deze onderneming, en maakt het voornemen den goeden uitslag als een bewijs der goddelijke liefde in dankbare herinnering te bewaren. [1]) Door zulke verdachtmakingen geeft zich alleen degene bloot, die ze uitspreekt.

Mädler volgt onvoorwaardelijk Littrow, alleen zet hij de kleuren wat sterker aan. „Harde beschuldigingen, zegt hij, kwamen er in tegen Hell.... Later gelukte het aan Littrow (den zoon) de oorspronkelijke papieren van Hell, die in particulier eigendom waren overgegaan en bijna 70 jaren lang verloren waren, te ontdekken. Bereidwillig werden ze aan de Weener sterrenwacht afgestaan en Littrow overtuigde zich spoedig, dat Lalande's verdenking niet zonder grond was geweest. Over de oorspronkelijke getallen (waarschijnlijk in Wardoehus zelf neergeschreven) waren nagenoeg overal andere heengeschreven met een andere inkt, en soms tot onherkenbaarwordens toe van de eerste.... We hopen niet te dwalen, als wij aannemen dat zoo'n gewetenlooze handelwijze geheel op zich zelf staat, en dat alle andere waarnemers, hun bevinden, of het hun zelf waarschijnlijk voorkomt of niet, behoorlijk hebben meegedeeld, maar het is ten zeerste te betreuren, dat juist deze gewichtigste plaats van waarneming met een Hell bezet moest zijn." [2]) De hoop van Mädler niet te dwalen, is inderdaad ijdel, zooals *Newcomb* dit klaarblijkelijk heeft bewezen.

Newcomb [3]) schildert eerst het ontstaan van die verdenkingen en gaat dan voort:

---

1) ..... quapropter diem hanc, toto reliquae vitae tempore tamquam opus Dei miserantis et amantis cum gratiarum actione memorabilem habeo semper. *Littrow*, blz. 37.

2) Mädler, Geschichte der Himmelskunde I, 474 vlg.

3) Discussion of Observations of the Transits of Venus in 1761 and

„De zaak bleef twijfelachtig tot het jaar 1834, toen Littrow het oorspronkelijke dagboek van Hell's reis, dat zich nog in Weenen bevindt, ontdekte en met een kritische toelichting uitgaf. Later gaf hij van dat gedeelte van het verslag, dat betrekking had op den overgang van Venus, een facsimile. Littrow kwam tot het besluit, dat het dagboek klaarblijkelijke uitwisschingen en verbeteringen bevatte, daar volgens hem de tijden van de eerste inwendige aanraking en van vele andere verschijnselen die betrekking hebben op den overgang uitgewischt en nieuwe in hun plaats waren neergeschreven, en dat wel over 't algemeen met een andere inkt, zoodat het hem zeer twijfelachtig voorkwam, of de oorspronkelijk opgeteekende tijden van de eerste inwendige aanraking nog zouden kunnen opgehaald worden. Door deze uitkomst van Littrow's onderzoek werd de zaak natuurlijk als afgedaan beschouwd, en niemand schijnt later nog naar het handschrift te hebben omgezien, tot de schrijver dezer regelen in het jaar 1883, bij een bezoek aan Weenen, eenige stukken van Littrow's bericht met het oorspronkelijk dagboek vergeleek, voorzeker meer uit nieuwsgierigheid dan uit hoop op een volledige beslissing. Spoedig echter merkte hij op, dat Littrow's beschrijving, wat de kleur en de inkt betreft, niet volkomen overeenkwam met de werkelijkheid. Gevallen, waarin dezelfde inkt gebruikt was, maar wat rijkelijker uit de pen was gevloeid, werden aangegeven alsof er een andere inkt was gebezigd. Dit leidde van zelf tot verdere onderzoekingen, totdat eindelijk de overtuiging gevestigd was, dat Littrow's gevolgtrekkingen *geheel en al onjuist* waren. Een uitvoerige beschrijving is te vinden in het maandschrift van de koninklijke sterrenkundige vereeniging, Mei 1883." [1])

De voornaamste uitkomsten van Newcomb's onderzoek zijn de volgende:

1769 by SIMON NEWCOMB, Washington 1890 (Astronomical Papers II, p. V foll.), volgens de vertaling van Joh. Hagen in Stimmen aus Maria-Laach XXXIX (1890), 456 vlgg.

1) Monthly Notices vol. XXXIII 371. Vgl. Stimmen aus Maria-Laach XXXIV (1888), 552.

. Op een paar onbeduidende uitzonderingen na zijn de Hell uitgegeven getallen volkomen dezelfde, als die op ·doehus in zijn dagboek waren geschreven, hetzij ze in ɔoek veranderd zijn of niet.

. Met dezelfde uitzonderingen zijn de veranderingen door ·ow beschreven, voor zoover ze ten minste bestaan, op Wardoehus gemaakt, nog voor dat het mogelijk was andere waarnemingen iets te hooren, en dit alleen met ›edoeling, nauwkeurige opgaven te doen. Eenige zijn zelfs s aangebracht, voordat de inkt was opgedroogd.

. De bewering van Littrow, dat de oorspronkelijke gen, van de inwendige aanraking bij de intrede, uitgekrabt loor nieuwe vervangen zijn, is geheel en al uit de lucht ·epen.

. Littrow's misvattingen komen daar vandaan, dat hij betrekking tot het rood kleurenblind was. Tengevolge van vormde hij zich op het eerste gezicht een geheel ːeerd oordeel, en beschouwde naderhand alles met het van een ambtenaar van justitie."

ıgegronde argwaan tegen de Jezuïeten heeft derhalve hier weer aanleiding gegeven tot wetenschappelijke dwaɔn en misvattingen.

Het bedrog van Si-ngan-foe.

ɔk de missielanden zouden het tooneel zijn geworden van ıïetische vervalschingen, vooral China, zoo rijk aan fabelen sagen, en dus voor dergelijke bedriegerijen het best gekt. „De meening moest verbreid worden, aldus professor *mann*, dat de beroemdste zonen van het hemelsche rijk vroeger tijd het christendom hadden beleden.... Dit het doel van het verdichte inschrift van Singan, dat r besproken is dan het verdient,.... een plomp verzinsel een hoon is voor de Chineesche schriftkunde en al haar ːhiedbronnen.... Het inschrift van Singan is hiermee getst op het uitgebreide register der zoogenaamde vrome ·iegerijen; niemand die achting heeft voor zich zelf en de

wetenschap, mag van nu af dit gedenkstuk als een geschiedkundig stuk beschouwen." [1]) Ondanks deze hoogdravende woorden van professor Neumann heeft de wetenschap der Sinologen zoo weinig achting gehad voor zich zelf, dat ze nu nog het inschrift van Singan als ontwijfelbaar echt erkent.

Toen men in het jaar 1625 in de nabijheid van Si-ngan-foe (Si-gan-foe), de hoofdstad van de provincie Sjen-si de aarde uitgroef, om de grondslagen te leggen voor een gebouw, stiet men eenige voeten diep, onder vele puinhoopen van een oud bouwwerk, op een grooten steenen plaat, die aan de eene zijde in een pyramide eindigde. Op de voorzijde van de pyramide was een kruis gebeiteld, waarvan de vier einden in een soort van lelie uitliepen. De geheele plaat was met schriftteekens bedekt. De meesten waren Chineesch, eenige andere behoorden tot een vreemde onbekende taal. Volgens aanwijzing der Chineesche letterteekens zou deze tafel in het jaar 781 vervaardigd zijn. Vreemdelingen uit andere landen waren overgekomen, hadden een leer gepredikt die niet bij Confucius noch in de Boeddhistische boeken te vinden was; dan worden de hoofdleeringen aangegeven. Deze leer was met verlof van de machtigste keizers der Tang-dynastie verbreid, enz.

De stadhouder van Si-ngan-foe liet de tafel op een prachtig voetstuk plaatsen en tot beschutting tegen het verweeren met een koepeldak overhuiven. [2]) Tot dan toe waren er nog geen Jezuïeten in Si-ngan-foe, en alleen door een Chineesch christen ontvingen zij bericht van de merkwaardige vondst. Eenige maanden daarna kwam pater Nikolaas Trigault naar Si-ngan-foe en in het jaar 1628 ook pater Simedo. Door dezen

1) Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, IV (1850), 37-42.

2) Zie: Das Nestorianische Denkmal in Si-ngan-fu von P. Heller S. J. in het Zeitschrift für katholische Theologie IX (Innsbruck 1885), 74-123; Louis Gaillard S. J., La pierre de Si-ngan-fou: Variétés sinologiques No. 3, blz. 114-144; Wissenschaftliche Ergebnisse der Reise des Grafen B. Széchényi in Ostasien (1877-1880). II. Budapest 1897.

steen was het bewijs geleverd voor het feit, dat men reeds op andere gronden vermoed had, dat namelijk reeds vele eeuwen vóór het optreden van de Jezuïeten het christendom in China bekend was geweest. Pater Simedo die met het Chineesch vertrouwd was schreef toenmaals: „Eenige Chineesche teekens op de beide smalle zijvlakken geven de eigennamen van de bisschoppen en priesters, die in dien tijd in China werkzaam waren. Andere daarnaast staande teekens, die wij niet kenden, daar het noch Grieksche, noch Hebreeuwsche letters zijn, kunnen niets anders wezen dan de vreemde namen van dezelfde personen, geschreven voor vreemdelingen, die de Chineesche namen niet zouden kunnen ontcijferen. Toen ik later op mijn reis naar Rome te Kraganoer kwam, waar de zetel is van den aartsbisschop der Malabaarsche christenen, raadpleegde ik den daar gevestigden pater Antonio Fernandez over het mij onbekende schrift. Deze herkende het als Syrisch, gelijkend op het schrift dat bij de Thomas-christenen in gebruik is."

Afgezien daarvan dat deze bloote opsomming der feiten een vervalsching van de Jezuïeten uitsluit, is één enkel woord van het opschrift voldoende om de echtheid te bewijzen. In de Chineesche tekst namelijk wordt voor het woord God het Syrische *allâhâ* gebruikt en niet het Chineesche *sjang-ti* of *thien*. Zooals bekend is, verdedigden de Jezuïeten het gebruik van het Chineesche woord om den christen God aan te duiden, tegenover hen die een vreemd woord wilden, en onder die verdedigers was juist ook pater Trigault die het eerst naar Si-ngan-foe gekomen is. Hadden de Jezuïeten nu zelf het inschrift vervaardigd, dan hadden ze in den steen niet het Syrische woord *allâhâ* maar het Chineesche *sjang-ti* laten beitelen, en op die manier aangetoond, dat ook de vroegere verkondigers van het Christendom het Chineesche woord hadden gehandhaafd. Zoo toch hadden ze hun stelling schitterend bewezen. Derhalve juist het aanwenden van het Syrische woord in den Chineeschen tekst is een bewijs dat niet de Jezuïeten den steen vervaardigd en het inschrift hadden verzonnen.

In Europa werd het inschrift voor het eerst in het licht gegeven in 1636 door den beroemden pater *Athanasius Kircher* in zijn Prodromus Copticus, ofschoon reeds in 1631 een Italiaansche vertaling was uitgegeven. [1])

Van den Syrischen tekst had Kircher echter maar een zeer gebrekkig afschrift bekomen. Naar een beter afschrift liet hij later den geheelen oorspronkelijken tekst met behulp van een Chinees in koper snijden en gaf deze koperets uit in het jaar 1667 in zijn verlucht prachtwerk China illustrata.

Protestantsche predikanten en hoogleeraren brachten al spoedig tegen de Jezuïeten de beschuldiging in van onbeschaamd bedrog: zij werden gevolgd door aan de Kerk vijandige rationalisten als La Croze, Voltaire, d'Argens tot Renan toe, die echter later tot beter inzicht kwam en de echtheid van het inschrift erkende. [2]) Reeds in 1741 voelde zelfs *Mosheim* zich genoopt, de Jezuïeten in bescherming te nemen: „Alle Jezuïeten, zegt hij, zijn niet zoo ellendige bedriegers, dat van hen niets waars, degelijks en goeds kan komen, zooals het grootste aantal hunner tegenstanders ons zoekt te overtuigen. Geheel onjuist is dus de gevolgtrekking: dit gedenkstuk is door *Jezuïeten* in het licht gegeven, derhalve is het bedrog. Ook in deze zaak zijn hooggeleerde mannen niet vrij te pleiten van partijschap, die toch bij alle wetenschappen, maar vooral bij de geschiedenis, de grootste nadeelen en ongelooflijke dwalingen pleegt te veroorzaken." [3])

Op de onnoozelste wijze heeft de ongeloovige markies *d'Argens* de echtheid aangevallen. In zijn Chineesche brieven (147) schrijft hij: „Toen de steen als bij toeval voor den dag kwam, riep een Europeesch arbeider, door nieuwsgierigheid met vele anderen aangelokt, heel naïef en zonder te denken, dat hij hiermee de zendelingen te na kwam: Ik ben het die dezen

1) GAILLARD, La pierre de Si-ngan-fou: Variétés sinologiques Nr. 3, (blz. 115[1]).

2) In den 4den druk van zijn werk over de Semitische talen (1863 I, 218 vlg.) vlg. HELLER, Wissenschaftliche Resultate II, 455.

3) Hist. Tartarorum eccles. (Helmstadt 1741), blz. 11.

steen gehouwen en het inschrift, dat er op te lezen is, gebeiteld heb: men heeft hem voor dit doel uit Makao laten komen. Toen ik aan de uitbeiteling werkte, wist ik niet, wat ik deed, daar ik niets van het Chineesch verstond. Ik heb er ook geen afschrift van bewaard, zoodat ik tot nu toe niet geweten heb, wat ik op den steen heb gegrift."

Vakmannen als *Remusat* [1]) en *Klaproth* [2]) zijn beslist voor de echtheid opgetreden. Hun gronden gelden echter niets bij Neumann, daar ze volgens hem, alle twee vooringenomen zijn voor de Jezuïeten, alsof de bijna fanatieke haat van den Munchener hoogleeraar tegen de Jezuïeten niet een grooter hinderpaal was voor het erkennen der waarheid. Neumann's beweringen zijn intusschen volledig omvergestooten, en daarbij is gebleken dat hij door zijn bestrijding van de echtheid zijn naam als Orientalist zelf het meest heeft benadeeld. Als Neumann b.v. verklaart dat in de Chineesche geschiedwerken niets voorkomt over de in het inschrift verhaalde dingen, is het tegendeel gebleken uit vele plaatsen door *Wylie* en *Pauthier* uit Chineesche schrijvers bijeengebracht.

Verder beweerde Neumann van de Syrische namen dat ze „met de hedendaagsche letters waren geschreven, niet in het Estrangelschrift dat in de achtste eeuw in gebruik was", maar het staat vast dat de Syrische letterteekens werkelijk „in Estranghelo" geschreven zijn. „Toen *Nöldeke* een getrouw afdruksel zag van de mooie Estrangelletters, was hij terstond van de echtheid van het inschrift overtuigd." [3])

De in China levende protestantsche zendelingen, die Neumann toch niet kan beschuldigen van vooringenomenheid met de Jezuïeten, verdedigen in een reeks opstellen de echtheid van het inschrift. [4]) Op aansporing van het Amerikaansch Orientalistisch gezelschap stelde de Sinoloog *Alexander Wylie*

1) Mélanges Asiatiques I, 33 vlg. (vlg. II, 189 tegen Voltaire.)

2) Tableaux historiques des Indes, blz. 209 vlg.

3) HELLER, Zeitschrift für kathol. Theologie, blz. 76.

4) The Chinese Repository I (1832), XIV (1845), XIX (1850).

in 1855 een nieuw onderzoek in, waardoor opnieuw de echtheid gebleken is. [1]) Tegelijkertijd werd in Parijs het inschrift door *Pauthier* verdedigd. [2])

In het jaar 1875 wees de Russische archimendriet Palladius op een besluit in de verzameling Tang-hoei-yao, die de geleerde Wang-Pou op bevel van den eersten keizer der dynastie Song had bijeengebracht. In deze verzameling van ambtelijke stukken der voorgaande dynastie Tang bevindt zich een besluit, dat met eenige wijzigingen op den steen van Si-ngan-foe staat. Het is een besluit, uitgevaardigd in het jaar 639 door keizer Tai-tsong, waarin de aankomst werd vermeld van den Oloop die in het opschrift wordt genoemd, en waarin zijn leer geprezen werd. [3])

Intusschen hadden verscheidene reizigers Si-ngan-foe bezocht, om den steen, die ondanks alle lotwisselingen nog bestond, te bezichtigen. Een hunner, graaf *Béla Széchényi* heeft den eersten geheel volledigen en nauwkeurigen afdruk van de plaat laten maken, terwijl hij zich niet vergenoegde met te koop geboden afdrukken van de voorzijde, maar ook van de zijvlakken en van den kop afzonderlijk afdrukken liet vervaardigen door een lithograaf (1879). Door dit allernauwkeurigst facsimile werden ook de laatste bedenkingen weggenomen, die men had tegen den Syrischen tekst bij Kircher.

In het jaar 1887 sprak een Sinoloog van naam, Dr. Eitel, op de volgende wijze over het gedenkteeken: „Het is duidelijk, dat ook niet de geringste twijfel meer over is aan de echtheid van het inschrift, die, om de waarheid te zeggen, ook nooit door een *onpartijdig en bevoegd* beoordeelaar, Chinees of vreemdeling, bestreden is.” [4])

---

1) The North China Herald. Shanghai 1854; Journal of the American Oriental Society, vol. V. Vgl. JAMES LEGGE, The Nestorian Monument of Hsî-an-Fû in Schen-Hsî. (Londen 1888) blz. 37 vlg.

2) Etudes orientales, sér. IV, vol. XV–XVI, De l'authenticité de l'inscription néstorienne de Si-ngan-fou, (Parijs Duprat 1857). L'inscription syro-chinoise de Si-ngan-fou, (Parijs, Didot, 1858).

3) Chinese Recorder 1875, blz. 145. (Vgl. GAILLARD, t. a pl. blz. 117).

4) China Review 1887-1888, blz. 384.

Zonder den nieuwen afdruk en de belangrijke verhandeling van pater Heller [1]) te kennen, gaf *James Legge*, professor in de Chineesche letterkunde te Oxford, in het jaar 1888 een nieuwe uitgave van den Chineeschen en Syrischen tekst met vertaling en toelichtingen. Nadat hij er op heeft gewezen dat het inschrift in een groot Chineesch werk over opschriften van een hooggeplaatst Chineesch staatsambtenaar in het jaar 1805 was opgenomen, verklaart hij, steunend op zijn bevindingen in China en zijn kennis der Chineesche litteratuur: „Zoover ik weet, moet de Chineesche geleerde nog optreden, die tegen het inschrift de beschuldiging van valschheid inbrengt." [2]) Legge herinnert o. a. aan een woord van Gibbons:

„Tegen het inschrift van Si-ngan-foe is de beschuldiging ingebracht dat het onecht was door La Croze, Voltaire en anderen, die het slachtoffer zijn geworden van hun argwaan tegen Jezuïetische bedriegerij." Met dit oordeel stemt de Engelsche hoogleeraar volkomen in, en verklaart zich bereid, de waarheid daarvan tegen al de genoemde geleerden en al hunne navolgers te handhaven. De aanklagers der Jezuïeten, zoo zegt hij, zijn het slachtoffer geworden niet van hun voorzichtigheid maar van hun vooroordeel. [3])

Wat is nu uit al het voorgaande gebleken?

Geen onpartijdige wetenschap, maar onwetenschappelijke vooroordeelen hebben in al de hier behandelde gevallen geleid tot onrechtvaardige aanklachten, en alleen daartoe gediend, om de grenzelooze zee der verdichtselen omtrent de Jezuïeten nog te verbreeden.

---

1) Zeitschrift für katholische Theologie (Innsbruck 1885), IX, 74-123.

2) Legge, t. a. pl. blz. 37

3) Legge, blz. 38.

XXVIII.

De Jezuieten leeren, dat verdragen met andersdenkenden gesloten, niet bindend zijn.

Pater Rosenbusch verklaart in zijn verhandeling tegen Osiander: „Ik heb geen reden mijn woord tegenover een ketter te breken, zoolang hij ten opzichte van mij houdt, wat hij heeft beloofd. En daarom, heeft men eenmaal een verbintenis met hem aangegaan voor iets dat geen kwaad is, dan is men verplicht die met oprechtheid na te komen." [1]) Ziedaar in enkele woorden uitgedrukt hoe de Jezuïeten denken over verbintenissen aangegaan met andersdenkenden. Dit is de leer die zij altijd hebben aangehangen en altijd door hun daden hebben bevestigd. Toch hebben hun tegenstanders goed gevonden om in algemeene bewoordingen hun afschuw uit te drukken tegen de trouweloosheid van de Jezuïeten, die het wel goedkeurden dat in tijd van nood verdragen werden aangegaan met ketters, voornamelijk op het punt van godsdienstvrijheid, maar als het op uitvoeren aankwam, zich nooit gebonden achtten en leerden dat de katholieken daaraan niet gehouden waren. En de bewijzen? Die zijn natuurlijk ver te zoeken. Een enkel woord zal voldoende zijn om de leer van de Sociëteit hieromtrent nader toe te lichten.

Pater Becanus, de dikwijls aangevallen biechtvader van

1) Rosenbusch, Declaration der untüchtigen abfertigung Osiandri, blz. 96.

keizer Ferdinand II, leert uitdrukkelijk dat een katholieke overheid, die met andersdenkenden een verdrag heeft gesloten, omtrent godsdienstvrijheid, verplicht is die verbintenis na te komen. [1]) Hij prijst dan ook Karel V, dat hij zijn aan Luther gegeven woord gehouden heeft en het vrijgeleide dat hij hem verleend had, niet heeft geschonden. Hiertegen voert *Krebs* aan, dat Becanus zelf de waarde van die lofprijzing weder heeft verzwakt, doordat hij met allerlei drogredenen zocht te rechtvaardigen, dat de geleibrief door keizer Sigismond aan Hus gegeven, geschonden en Hus ter dood gebracht werd. Becanus verklaart namelijk: Sigismond heeft het geleide niet geschonden, maar het concilie, dat Hus heeft gestraft, had hem geen vrijgeleide verzekerd. [2]) Krebs, die hier van drogredenen spreekt, is niet op de hoogte van de zaak en heeft den geleibrief van Sigismond aan alle „geestelijke en wereldlijke rijksvorsten.... en aan alle onderdanen en getrouwen van het rijk" gericht, voorzeker nooit gelezen, anders zou hij niet gewagen van een schending van dat vrijgeleide. Het concilie had Hus voor zich gedaagd, en Sigismond heeft niets anders gedaan dan aan Hus een vrijgeleide gegeven, om zich naar die kerkvergadering te kunnen begeven; daar werd Hus schuldig bevonden en gestraft. De geleibrief was dan ook volgens zijn geheelen inhoud niets anders dan een reispas, en er stond ook geen enkel woord in dat de keizer Hus aan de rechtsmacht van het concilie wilde onttrekken. Dat kon hij ook niet doen. Een schending van het vrijgeleide bestaat dus niet, en Becanus heeft zich dus niet schuldig gemaakt aan „drogredenen om die schending te rechtvaardigen," daar hij met het volste recht ontkent dat de geleibrief geschonden is. [3])

---

1) BECANUS, Theol. schol. tom. II, tract. 1, cap. 16, q. 4, in de Opp. omnia, blz. 363 vlg. Vgl. Manuale controvers. in de Opp. omnia blz. 1559 vlg

2) Politische Publicistik der Jesuiten, blz. 144.

3) Vgl. Historisch-polit. Blätter 1839, Bd. IV, en FRIEDRICH, Johann Hus II, 19 vlgg.

Die leer omtrent verdragen met andersdenkenden heeft Becanus in een afzonderlijk geschrift nog verder uitgewerkt, [1]) en zijn stellingen tegen verschillende aanvallen verdedigd, zoo b. v. in het jaar 1609 tegen een Hollandschen Kalvinist [2]) en in 1620 tegen *Paräus.* [3]) In dit laatste werkje leert Becanus het volgende:

„Als een katholiek vorst met andersdenkenden een verdrag aangaat omtrent de godsdienstvrijheid, die hij zonder grooter nadeel van het algemeen welzijn niet kan verhinderen, dan moet hij zich trouw aan dat verdrag houden. De reden blijkt uit het vroeger gezegde, omdat men namelijk in ieder geoorloofd en eerzaam verdrag zijn woord moet houden. Nu is het echter geoorloofd en betamelijk de godsdienstvrijheid te dulden om een grooter kwaad af te wenden, en zulk een overeenkomst van verdraagzaamheid mag een katholiek vorst in zoo'n geval van nood gerust aangaan. Als dus de vorst een verdrag sluit, moet hij het nakomen."

Paräus had den Jezuïet ook voorgeworpen dat hij de volgende stelling had opgezet: een overeenkomst, die door groote vrees op onrechtvaardige wijze was afgedwongen, kon door den rechter nietig verklaard worden. Becanus antwoordt, dat deze stelling letterlijk zoo staat in het kerkelijk en het burgerlijk recht, dat hij echter nergens had beweerd dat de Evangelischen door vrees of geweld verdragen hadden afgedwongen van de katholieken; wilde Paräus dit bewijzen, dat was zijn zaak. „Als gij verder, vervolgt Becanus, deze redeneering opzet: de godsdienstvrijheid is ongeoorloofd, zooals Becanus leert, derhalve is het volgens Becanus niet geoorloofd een verdrag te sluiten over de godsdienstvrijheid, antwoord ik: Iets *anders is de vrijheid* van godsdienst, dat wil zeggen, de vrije uitoefening der ketterij, iets *anders het dulden* van

---

1) De fide haereticis servanda. (Mainz 1608).

2) Quaestiones miscellaneae de fide haereticis servanda. (Mainz 1609).

3) Posterior pars epistolae de fide haereticis servanda: Opuscula theologica, (Parijs 1633), het laatste deel blz 211.

deze uitoefening. Het eerste is altijd ongeoorloofd, en derhalve mag daarover geen verdrag gesloten worden. Maar het dulden, het toelaten van die uitoefening kan geoorloofd zijn, en daarover kan derhalve een geoorloofd verdrag gesloten worden." [1])

Geheel anders daarentegen is de leer van *aanzienlijke protestanten.* De Augsburgers hadden in 1530 aan den keizer beloofd, in Augsburg geen verandering in den godsdienst te brengen, en hadden derhalve bezwaar de hervorming in te voeren.

De Straatsburger rechtsgeleerde *Frans Frosch* haastte zich dit gewetensbezwaar weg te nemen. In een advies dat hij naar Augsburg zond, verklaart hij: Dat de overheid het recht heeft in haar gebied den godsdienst te hervormen, lijdt niet den minsten twijfel; het is zelfs de plicht van de overheid, als zij erkent dat de leer en de ceremoniën in haar gebied „valsch, ongeoorloofd en afgodisch" zijn, deze volgens de H. Schrift te veranderen. *Dit recht en dezen plicht kunnen door geen strijdige verdragen of overeenkomsten worden opgeheven, zelfs niet door een persoonlijken eed.* [2]) Dienvolgens is ook de belofte, door de stad Augsburg op den rijksdag van 1530 aan den keizer gedaan, dat zij geen verandering in den godsdienst wilde brengen, ongeldig, als „tegen de betamelijkheid, tegen God en de goede zeden." [3])

In het jaar 1553 eischten de Luthersche predikanten van den raad van Straatsburg de afschaffing van den katholieken godsdienst, die maar in eenige kerken geduld werd. Het beroep op het verdrag met den keizer en den bisschop wezen de predikanten af met de woorden: men was niet verplicht

---

1) Opusc. theol. t. a. pl. blz. 212.

2) Dieses recht und diese Pflicht können durch keine entgegenstehenden *pacta* oder *conventiones* aufgeheben werden, nicht einmal durch einen leiblichen Eid

3) Politische Correspondenz der Stadt Straszburg II, 196 vlg. bij NIK. PAULUS, Die Straszburger Reformatoren und die Gewissensfreiheit (Freiburg 1895), blz. 6 vlg.

het verdrag met den bisschop langer na te komen, daar het tegen Gods eer en Gods woord was." [1]) En in het jaar 1554 wederom: „Zooals het zonde is verdragen te sluiten, die schadelijk en nadeelig zijn voor Gods eer en naam, zoo wordt de zonde dubbel zwaar, *als men het waagt diezelfde verdragen* na ontvangen vermaning *met voorbedachten rade te handhaven en uit te voeren.*" [2]) Het verdrag werd dan ook verbroken.

Men ziet, protestanten leerden wel eenigszins anders omtrent verdragen met andersdenkenden dan de zooveel gesmade Jezuïeten. Het bovenstaande zij voldoende om aan te toonen, dat ook op dit punt veel gelasterd is tegen de Sociëteit van Jezus. Veel talrijker ongetwijfeld zijn nog de beschuldigingen tegen haar omtrent trouwbreuk, maar op algemeenheden valt niet te antwoorden, en de Jezuïeten hebben het recht eerst naar de bewijzen van die aanklachten te vragen, maar die ontbreken vooralsnog.

---

1) Röhrich, Geschichte der Reformation im Elsasz III (Straatsburg 1830), 34 vlg., bij Nik. Paulus, t. a. pl. blz. 70.

2) Gleichwie es Sünde ist, Verträge zu machen und aufzurichten, die Gottes Ehre und Namen verletzlich und abbrüchig sind, als wird die Sünde doppelt und schwerer, wenn man dieselben Verträge, nach geschehener Verwarnung vorsätzlich sich untersteht zu handhaben und im Werke zu vollziehen.

XXIX.

Nog eenige Jezuietengruwelen.

Een Duitsch hekeldicht uit de 18de eeuw, waarin de ongehoorde leugens tegen de Jezuïeten worden gebrandmerkt, begint met de volgende woorden:

„Help mij, Godin der logen, om al wat ooit aan lastering, bedrog en giftigen spot door onheilige tongen is uitgespuwd, hier te verkondigen. Welaan, verhaal zonder vrees, waar de oorsprong is van het kwaad, dat op den aardbol woedt.

„De arme stervelingen! wat hebben zij geleden van den eersten aanvang af door slechte zeden! Wie had ze verleid? Wie is de schuld van alles? De duivel misschien? — Neen, luister met geduld!

„Trots alle scherpzinnigheid heeft de wereld het nooit ontdekt, dat reeds vóór Lucifer de — Jezuïeten bestonden....

„.... Tot de gevloekte daad van den eersten broedermoord ried eveneens — een Jezuïet. — Hoe? Twijfelt iemand er aan? Waar menschenbloed heeft gevloeid, heeft alleen Jezuietenwraak het vergoten." [1])

Zoo moet men waarlijk gaan denken, niet alleen als men de tallooze gruwelromans tegen de Jezuïeten doorbladert, maar

1) Die Kakodaimonie der Jesuiten. Eine chronologische Skizze der Jesuitischen Weltübel, seit und noch vor der Schöpfung bis auf Christus, aus einer ältern Urkunde neu ans Licht gegeben, zur Erbauung unserer Zeit, vom Leviathan. (*Doller*), Der Jesuitenfeind (*Frankfort* 1817), blz. 117 vlg.

ook als men vele hooggeprezen geschiedwerken bestudeert. Wilde men alle zoogenaamde Jezuïetengruwelen grondig behandelen, dan waren er vele boekdeelen noodig. Dit gaat niet aan. Derhalve volgt hier nog een reeks van die gruwelen, waarvoor slechts eenige korte opmerkingen gegeven worden, en verder meestal naar andere uitvoeriger verhandelingen wordt verwezen.

1. De slachtingen in Piëmont (1560).

„Eerst door den invloed van den Jezuïet Possevin, die door Laynez naar den hertog (Emmanuel Philibert van Savoye) was gezonden, *schijnt* het gebeurd te zijn dat deze tot gewelddadige maatregelen tegen de ketters (Waldenzen) besloot.... Volgens aanwijzigingen die Possevin zelf over deze hem opgedragen zending.... heeft gegeven, *schijnt* hij daarbij als inquisiteur werkzaam te zijn geweest." [1]) Verder dan dit *schijnt* komt *Huber* niet, ondanks al zijn ijver om de Jezuieten zwart te maken, een duidelijk teeken, dat de zaak toch niet zoo volkomen duidelijk is.

De Marburgsche professor *Mirbt* zet zonder eenig bewijs de bewering op: „Het neersabelen van duizenden Waldenzen in Piëmont en Calabrië in het jaar 1561 gebeurde ten deele onder persoonlijke leiding van den Jezuïet Possevin." [2]) Dit is in strijd met de waarheid. Possevin heeft den hertog aangeraden het katholiek geloof te herstellen, maar hij had een afkeer van harde maatregelen.

Sacchini geeft een uitvoerig bericht over de zending van Possevin. Possevin ried den hertog aan: ten eerste hervorming der kloosters, ten tweede afschaffing van misbruiken bij de inning van kloostertienden, eindelijk hervorming van de wereldgeestelijken, vooral uitsluiting van onwaardigen,

1) Joh. Huber, Der Jesuitenorden, blz. 125 vlg.

2) Karl Mirbt, Der deutsche Patriot und die Jesuitenfrage (Marburg 1893).

die in het heiligdom binnendrongen. Toen Possevin vernomen had, dat de Waldenzen in eenige dalen tegen de landwetten kerken hadden gebouwd, wees hij den hertog hierop. Deze droeg aan Ferrier, den landvoogd van Pignerol op, die kerken te sloopen. Ferrier ging verder en liet eenige van de hoofdleiders der Waldenzen verbranden, daar men tot zulk een gestrengheid — zoo schrijft Sacchini volgens de opvatting van den tijd — zoowel door den nood als door een heiligen ijver, om den koning van Spanje na te volgen, werd aangespoord." Een gedeelte van de Waldenzen onderwierp zich, een ander gedeelte greep naar de wapenen. Reeds vroeger hadden de Waldenzen gewoed. Maar ook nadat ze reeds de wapens opgenomen en gemoord hadden, wilde Possevin nogmaals den weg der zachtheid beproeven. Hij trof met de hoofdleiders schikkingen tot een twistgesprek over den godsdienst, maar zonder gevolg. De aanvoerders der Waldenzen riepen alle dalen onder de wapenen, en nu begon de openlijke strijd. Aan deze gevechten nam Possevin deel in zoover hij door onderricht en het verspreiden van goede boeken, als de Catechismus van Canisius, invloed zocht te oefenen op Waldenzen en Katholieken. Ketters heeft Possevin niet verbrand, maar wel liet hij kettersche boeken aan den Inquisiteur, die bij hem was, ter verbranding overgeven. [1]) De Waldenzen lieten het niet bij één opstand. [2])

Welk standpunt Possevin ten opzichte van de ketters innam, blijkt duidelijk uit een zijner brieven juist in dezen tijd uit Piëmont geschreven. Den 11den April 1560 schreef hij uit Fossano aan den generaal pater Laynez: „Als zich een geschikte gelegenheid voordoet, zal den hertog worden voorgesteld aan de ketters genade te geven; eenigen hunner zouden reeds in de gevangenis zijn geworpen, als ik aan de gerechtigheid haar loop had gelaten. Daar het echter inwoners dezer

1) Sacchini, Hist. Soc. Jesu 1, 4 (1560), n. 61-72.

2) Vgl. t. z. pl. 1, 5, (1561), n. 87.

streken en geen aartsketters geldt, scheen het beter, hen langs den weg der zachtheid terug te voeren." [1])

2. De Bartholomeusnacht. (1572).

De Bartholomeusnacht was een louter staatkundige daad. Noch aan de voorbereiding, noch aan de uitvoering van die barbaarsche slachting hebben de Jezuïeten eenige schuld. Als de Jezuïeten hebben meegeholpen om den Bartholomeusnacht voor te bereiden, dan hebben ze zeer tegenstrijdig gehandeld, want evenals de paus trachtten ze de hoofdgelegenheid voor die moordenarij, het huwelijk namelijk van Margaretha met den Kalvinistischen Hendrik, met alle kracht te verijdelen. Bij deze pogingen immers heeft de Jezuïeten-generaal Frans Borgia den buitengewonen pauselijken gezant kardinaal Allessandrino (Bonelli) op de meest besliste wijze gesteund. In het gehoor van 10 Februari 1572 drukte Borgia de koninginmoeder op het hart, dat men wel moest bedenken, dat men om den schoonzoon te winnen, de dochter niet in het verderf moest storten. Op het antwoord van Katharina, dat het huwelijk of met dispensatie of in 't geheel niet zou plaats vinden, verklaarde Borgia, deze dispensatie zou de paus nooit geven. [2])

Over de houding van de Jezuïeten gedurende den moordnacht vernemen wij het een en ander uit de gedenkschriften van den beroemden pater Olivier Manare, toenmaals visitator van de Jezuïeten in Frankrijk. [3]) Pater Manare schrijft. „Toen men op den St. Bartholomeusdag van het jaar 1572 op bevel van koning Karel IX in het geheele rijk op hetzelfde uur (?)

---

1) Si proporra al S. duce con destre occasione la cosa di perdonare agli heretici et già alcuni sarebbona prigioni se io havessi lasciato far al capo di giusticia, i quali essendo in questa terra et non essendo heresiarchi si e pensato esser meglio redurre dolcemente. (Uit het oorspronkelijk.

2) Baumgarten, Vor der Bartholomäusnacht (Straatsburg 1882), blz. 127.

3) Vgl. *(Delplace)*, L'établissement de la Compagnie de Jésus dans les *Pays-Bas* (Brussel 1887), blz. 3*.

plotseling de ketters opspoorde, om ze te vermoorden, werden onze paters en broeders te Parijs naar verschillende wijken der stad gezonden, om zoovelen van hun vrienden als mogelijk was aan den dood te ontrukken; onder dezen bevonden zich ook eenige edellieden die kort te voren naar Parijs waren gekomen : goede katholieken die echter, daar ze Engelschen waren of Schotten, in de herbergen werden opgespoord om als ketters vermoord te worden. De bemoeiingen van onze paters werden, God zij dank, met goed gevolg bekroond. Want door hun smeekingen, vermaningen en het te hulp roepen van goed katholieke mannen *werden zij voor velen de oorzaak van hun behoud.* Hetzelfde reddingswerk deden de onzen te Lyon, toen op gelijke wijze de ketters werden neergestoken, niet zonder gevaar voor hun eigen leven in beide steden." [1])

Hetzelfde als hier van Parijs en Lyon wordt ook van Bordeaux bericht. De oude levensbeschrijver van pater Auger verhaalt ons: „Aan de voorbereiding tot de slachting te Bordeaux had pater Auger zoo weinig schuld, dat veeleer gemakkelijk bewezen kan worden, hoe hij velen het leven heeft gered, die in hun doodsangst onder zijn hoede in het Jezuïeten-kollegie zijn gevlucht." [2])

Ondanks al zijne pogingen om het tegendeel aan te toonen, moet zelfs Huber toegeven: „Het is tot nu toe niet te bewijzen, dat de Jezuïeten aan de volgende godsdienstoorlogen van het bloedbad van Vassy tot den Bartholomeusnacht onmiddellijk schuld hebben." [3])

3. Aanslag op Koningin Elizabeth. (1596)

In het jaar 1596 werd te Amsterdam het gerucht verspreid dat de paus aan de Jezuïeten van Antwerpen ge-

---

1) De rebus Societatis Jesu commentarius Oliverii Manarei (Florence 1886), blz. 106.

2) Nic. Bailly s. j., Historia vitae R. P. Edmundi Augerii (Parijs 1652) blz. 138.

3) Huber, Jesuitenorden, blz. 157.

schreven en aan twee hunner, Hieron. Tavernier en Antoon Ros, had opgedragen de koningin van Engeland te vermoorden, terwijl hij tegelijkertijd 10.000 gouden dukaten voor de reis had aangeboden. Nu waren er echter in heel België nooit Jezuïeten van dien naam gevonden, en de brief van den paus was ook al verzonnen. [1])

De Engelsche Jezuïet Walpole zou ook tweemaal een handlanger naar Engeland hebben gezonden, Squire en Stanley, om beide malen den zadelknop van de koningin te vergiftigen; dan zou de koningin in ieder geval de zadelknop met de hand aanraken, de hand aan den mond brengen en zoo zeker moeten sterven. Maar het bewijs voor deze zending heeft men nog nooit geleverd. [2])

Evenmin wordt een bewijs gegeven door *Kretzschmar*, als hij schrijft: „Ondanks deze mislukkingen (1586) gaven de *Jezuïeten* de zaak niet op; zij grepen nu naar het middel, dat Alva reeds als noodzakelijke voorwaarde had gevorderd voor den inval in Engeland: de vermoording van *Elizabeth* moest de grondslag zijn voor verdere pogingen; het succes dat men na verscheidene vergeefsche pogingen ten slotte toch had gehad met den prins van Oranje, moest tot nieuwe daden aandrijven." [3]) Dan volgen eenige opmerkingen over het seminarie van Rheims en Dr. William Gifford, die toch geen Jezuïet was. Gregorius XIII wordt beschimpt en de wreedheid van Elizabeth verontschuldigd. [4])

4. De Jezuïet Garnet als bewerker van het buskruitverraad. (1604)

Het gerecht heeft nooit getracht meer te bewijzen dan dat Garnet kennis droeg van de samenzwering en deze niet

1) Costerus, Sica Tragica (Antwerpen 1599), blz. 17 vlg.

2) The Month 1897 I, 241 vlg.

3) Die Invasionsprojecte der katholischen Mächte gegen England zur zeit Elisabeths (Leipzig 1892), blz. 112, vgl. blz. 103.

4) T. a. pl. blz. 89, 56.

had aangegeven; in plaats daarvan werd hij echter officieel valschelijk als hoofdaanstoker van het komplot uitgegeven. De rechters bedienden zich van leugen, bedrog en vervalsching om een onschuldige aan de galg te brengen. Pater Garnet heeft niet den minsten invloed gehad op het ontstaan van het buskruitverraad, en de macht niet gehad het te verhinderen; ook was de samenzwering volstrekt niet op zijn verlangen of volgens zijn wenschen. De kennis die hij droeg van de zaak was van dien aard, dat hij door ze aan te geven zijn ambtsplichten als biechtvader zou verzaakt hebben. [1])

5. Een Jezuïetisch krijgsrecht. (1759)

Schiller plaatste in het jaar 1788 in den Duitsche Merkuur een klein opstel over de „Jezuïetenregeering in Paraguay", dat aldus begint:

„In een veldtocht, voor den slag bij Paraguay, die 12 September 1759 tusschen het Jezuïetenleger en dat der vereenigde Spanjaarden en Portugeezen geleverd werd, werden behalve Indiaansche gevangenen ook twee Europeanen opgebracht, die met een wanhopige dapperheid hadden gevochten. Beiden waren geheel anders gekleed dan de overige gevangenen. Zij droegen een rooden huzarenmantel, waaraan twee kleine mouwen van de schouders afhingen. Hun helm was met roode veeren bezet, en beiden droegen een grooten keten van diamanten om den hals", enz.

Het waren dan twee Jezuïeten; hun namen zijn pater Rennez en pater Lenaumez. In de zakken van deze huzaren-Jezuïeten bevond zich een klein boekje, dat in onbekend cijferschrift was geschreven, maar op den rand was er een sleutel bijgevoegd in de Latijnsche taal. „Dit geschrift be-

1) Morris, The Condition of Catholics under James I. Father Gerards Narrative of the Gunpowder Plot. (Londen 1871). Gerard, What was the Gunpowder Plot: (Londen 1896), Gardiner, What Gunpowder Plot was. (Londen 1897). The Gumpowder Plot and the Gunpowder Plotters (Londen 1897). The Month 1898 II, 7 vlg.

vatte een Indiaansch krijgsrecht of liever de hoofdleeringen van den godsdienst, dien de orde bij zijn Indiaansche onderdanen had zoeken te vestigen." Schiller deelt dat geheele uit 31 nummers bestaande krijgsrecht mede, omdat deze hoofdstellingen „misschien eenige opheldering geven omtrent de Jezuïetenregeering in Paraguay."

Van hoe groote beteekenis die opheldering is en hoezeer dat „misschien" op zijn plaats was, bewijzen de volgende nummers daaruit genomen:

13. Wie een Europeaan ombrengt zal zalig worden.

14. Wie één dag doorbrengt, zonder een daad van wraak en vervloeking tegen een Europeaan te hebben ondernomen, zal tot het eeuwige vuur veroordeeld worden.

15. „God veroorlooft aan hem, die de tijdelijke goederen veracht en altijd bereid is tegen de vijanden van den duivel te strijden, alles met een vrouw te doen wat hij wil."

In 18 tot 20 worden, zooals in den koran, schoone vrouwen in het paradijs beloofd. Eveneens herinnert 23 aan den koran: „Wie wijn drinkt zal niet in het rijk der hemelen binnengaan."

Schiller heeft ook hier getoond geen geschiedvorscher te zijn; want een slag bij Paraguay is er nooit geweest, en in 1759 was het verzet van de Indianen tegen het Portugeesch-Spaansche leger reeds lang gebroken; de Jezuïeten Rennez en Lenaumez hebben niet bestaan; Jezuïeten in huzarenkleeding zijn in de zendingsgeschiedenis van Paraguay geheel onbekend; de Jezuïeten hebben in Paraguay nooit gestreden tegen de verbonden legers, [1]) en evenmin hebben zij aan de Indiaansche Christenen leeringen gegeven uit den koran.

Schiller's bron is „het nieuwste verslag van het gevecht in Paraguay den 1sten October 1759 tusschen de Jezuïeten en de vereenigde Spaansche en Portugeesche legers" dat door Harenberg in het jaar 1760 in zijn geschiedenis der Jezuïeten werd afgedrukt. [2]) Dit geheele verslag is van a tot z ver-

---

1) Zie hfdst. IX. De Jezuïeten-oorlog in Paraguay.

2) Pragmatische Geschichte des Ordens der Jesuiten, II blz 243 vlgg.

zonnen, alle feiten, *alle* namen van Jezuïeten die er in voorkomen zijn verdicht, eveneens het leger en de vloot der Jezuïeten, en ook de laatste zin: „Ik kwam eindelijk in Buenos Aires aan, waar ik dit droevig verslag heb geschreven van de Spaansche en Portugeesche legers, die geheel en al door de Jezuïeten verslagen zijn." Het vereenigde leger is niet verslagen door de Indianen, laat staan dan door de Jezuïeten.

In November 1788 schrijft Körner aan Schiller: „Waar hebt ge toch die Jezuïetengeschiedenis in de Merkuur vandaan? Hebt ge een nog niet bekende bron gevonden voor de geschiedenis van dezen eigenaardigen staat, dan zou het de moeite waard zijn, die te bewerken." Wat Körner zich wel voorstelde van de Jezuïeten, als hem een bron, die zulke dwaasheden levert, een bewerking waard scheen!

Schiller heeft niets geantwoord, en later liet Körner dit verhaal uit Schiller's werken weg, maar nu kan men het weer op zijn plaats vinden in zijn verzamelde geschriften. [1])

6. De jezuïeten-generaal Beckx heeft tot moord aangezet. (1831).

In het jaar 1831 gaf de Wolfenbuttelsche president Dr. Hurlebusch een geschrift in het licht, waarin hij den Belgischen pater Beckx, die toen als biechtvader van den hertog in Cöthen woonde, beschuldigde, dat hij een zestienjarigen knaap, Timpe genaamd, had opgehitst, om den protestantschen predikant N. te vermoorden, daar dit „een godgevallige daad was en hij daarvoor na zijn dood het hemelsch loon zou ontvangen." [2]) Hurlebusch werd door pater Beckx en pater Lüsker die mede in de lastering betrokken was, voor het gerecht gedaagd. Op het eind van 1832 volgde de beslissing

1) Werke XIV (Berlijn, Hempel), 481 vlgg. Eveneens in de nieuwste kritische uitgave (Leipzig 1897) Deel XIV.

2) HURLEBUSCH, Bemühungen der Jesuiten....(Göttingen, Vandenhoek 1831) blz. 6.

van het gerechtshof te Wolfenbüttel; deze luidde als volgt: „Dr. Hurlebusch is volgens gewezen vonnis als schuldig veroordeeld, om binnen vier weken op straffe van al de nadeelige gevolgen volgens de wet, wegens de plaatsen in zijn boek: Bemoeiingen der Jezuïeten enz., die de eer en den goeden naam van pater Lüsker benadeelen, en in de aanklacht zijn genoemd, aan eischer schriftelijk vergiffenis te vragen en een boete van 50 Thaler aan de betreffende kas te betalen, en tevens de gerechtskosten te vergoeden. Als dit vonnis in kracht van gewijsde is gegaan, zal de inhoud daarvan eenmaal op kosten van den aangeklaagde bekend gemaakt worden in de Brunswijksche en de Hildesheimsche berichten. [1]) Geheel gelijkluidend was ook het vonnis in de zaak van pater Beckx tegen Dr. Hurlebusch, alleen met dit verschil, dat hier de bekendmaking moest geschieden door de Brunswijksche berichten, en den Hamburger onpartijdigen correspondent. [2]) Dr. Hurlebusch kwam tegen dit vonnis in hooger beroep; [3]) maar het treurige einde van de geschiedenis was, dat hij een wanhopig berouw gevoelde en zich verhing. [4])

7. De jezuïeten-gruwel te Santiago (1863).

Den 8sten December 1863 ontstond in de voormalige Jezuïetenkerk „Compañia" te Santiago in Chili brand op het altaar. Het vuur verbreidde zich snel, en 2000 personen, meestal dames uit den hoogeren stand, vonden hun dood in de vlammen. Deze verschrikkelijke ramp werd herhaaldelijk niet alleen in nieuwsbladen maar ook door Tschudi, [5]) Rosegger [6]) en anderen onder zeer verzwarende omstandighe-

1) Braunschweigsche Anzeigen; Hildesheimsche Anzeigen.

2) Hamburger unparteiische Correspondent.

3) »Allgemeine Zeitung" 1833, Auszerordentliche Beilage Nr. 87, blz. 264.

4) Zie »Katholik" LXXXII (1841), blz. 73 vlg. MARTIN, Leben des P. Beckx (Ravensburg 1897) blz. 88 vlgg.

5) Reisen durch Südamerika V. (Leipzig, Brockhaus, 1869), 152 vlg.

6) Mein Weltleben, blz. 341.

den den Jezuïeten ten laste gelegd: „Deze onmenschelijke monsters in priesterkleeding hadden geen oor voor het angstgeschrei van de ongelukkigen; voor hun hebzucht gold veel meer de inveiligheidstelling van hun zondige schatten dan de redding van ontelbare menschenlevens, die inderdaad langs dezen eenigen uitgang (van de sacristie) hadden gered kunnen worden." [1])

Maar aan die geheele ramp hadden de Jezuïeten niet de minste schuld, want die kerk had wel is waar meer dan 100 jaar vroeger aan de Jezuïeten toebehoord, maar in 1863 was geen enkele Jezuiet in die kerk werkzaam. [2])

8. Jacht op erfenissen (zaak de Buck, 1864).

Frans de Buck was door zijn rijken oom in 1850 onterfd om zijn misdaden, die den ongelukkige ten slotte op de galeien hadden gebracht. In October 1852 deed de Buck een poging tot moord op den Jezuïet pater Lhoir, die sedert het einde van 1835 den booswicht had trachten te verbeteren, en hem in opdracht van diens oom ook op de galeien nog met geld ondersteund had. Voor dien moordaanslag werd de Buck tot het tuchthuis veroordeeld. Uit de gevangenis schreef hij op 28 Juli 1863 een brief aan pater Lhoir, waarin hij duidelijk zijn bedoeling te kennen geeft: „Ik zal u wel weten te vinden, want ik heb niet veel meer te verliezen." De dreigbrief werd door den provinciaal der Jezuieten, pater Bossaert, aan het Openbaar Ministerie ter hand gesteld om een nieuwe misdaad te voorkomen. Na een kort onderzoek werd de zaak naar de gezworenen verwezen. Van dit geding maakten zich de liberalen meester. Twee radikale advokaten, Robert en Janson, namen de verdediging van de Buck op zich en maakten van de aanklacht tegen den moordenaar een aanklacht tegen de Jezuïeten; de Buck was volgens hen het onschuldige

1) Hugo Kunz, Chile und die deutschen Kolonien Santiago de Chile (1890), blz. 482 vlgg.

2) Zie Jesuitenfabeln, 1ste en 2de druk, blz. 707 vlgg.

slachtoffer van de hebzucht der Jezuïeten; om zijn erfenis te bemachtigen, hadden zij hem belasterd, vervolgd en ten slotte in de gevangenis gebracht. Zulke beweringen waagde men uit te spreken, hoewel het zeker was dat de Buck reeds een veroordeeld misdadiger was, voordat de Jezuïeten met hem in aanraking kwamen. Zeer van pas kwam het aan de radikale verdedigers, dat pater Lhoir een grijsaard van 72 jaar, doof en half blind was, zoodat zijn antwoorden op de snoodste wijze misbruikt werden. Door de behendigheid der advokaten en de onbekwaamheid van den voorzitter werd de Buck vrijgesproken van de beschuldiging, dat hij een brief geschreven had met ernstig gemeende bedreiging van moord. [1]) Deze vrijspraak werd toen als een veroordeeling der Jezuïeten rondgebazuind.

9. De moord op president Abraham Lincoln, een misdaad der Jezuïeten. (1865).

De bekende afvallige priester Chiniquy wilde dat bewijzen. In de processtukken, die in het licht zijn gegeven, is daarvan niets te vinden.

J. S. Nicalay, die ongetwijfeld het hoogste gezag is in Lincoln's geschiedenis, en met overste Hay, Lincoln's leven heeft beschreven, verklaarde omtrent dit punt: „Die beschuldiging scheen ons zoo geheel en al zonder grond, dat wij ze niet de minste aandacht waardig keurden.” [2])

10. De Jezuïeten zijn de schuld van den Fransch-Duitschen oorlog. (1870).

Keizerin Eugenie zou den oorlog hebben aangestookt, en daarin als werktuig van de Fransche Jezuïeten hebben gehandeld. De Jezuïeten hadden echter op de keizerin geen invloed [3]),

1) *Uitvoeriger*: Jesuitenfabeln, 1ste en 2de druk. blz. 768 vlgg.

2) Zie: Jesuitenfabeln (1ste en 2de druk) 733 vlgg.

3) Jesuitenfabeln (1ste en 2de druk), blz. 703 vlgg.

en daarenboven heeft de keizerin volstrekt niet tot den oorlog gestookt. *Sybel* weet in zijn zevendeelig werk: „De stichting van het Duitsche rijk" [1]) niets van de keizerin als aanstookster van den oorlog, te berichten, en later bewijst hij, dat *„zij zeker niet tot den oorlog heeft aangehitst,"* dat zij hoogstens, bang gemaakt door Grammont en diens aanhang, niet zoo beslist mogelijk haar invloed heeft gebruikt om hem te voorkomen. [2]) Verder zegt hij: „En nu die telkens herhaalde woorden, die ze zou gesproken hebben: C'est ma guerre, ma petite guerre, la guerre à moi!..... Zelf heeft ze er steeds tegen geprotesteerd, haar hofdame Carette heeft ze, evenals de uitstekende geschiedvorscher Giraudeau, een *nietswaardig verzinsel* genoemd, en ook Parieu kunnen we als getuige aan hen toevoegen. Van den anderen kant *vraagt men tevergeefs* naar een zegsman die deze woorden uit den mond van de keizerin heeft vernomen, of naar een getuige aan wien zij ze bericht heeft." „Nu heet het; ze zijn algemeen bekend, en derhalve vast en zeker bewezen." [3])

11. De heksenprocessen als voorwendsel tot kettervervolging

gebruikt te hebben, is den Jezuïeten meer dan eens voor de voeten geworpen. Ten onrechte. Tot nu toe is nog *geen enkel feit* aangebracht, waarmede deze beschuldiging bewezen kan worden. Integendeel: de Jezuïet pater Tanner wijst onder de groote nadeelen van de heksenprocessen ook hierop, dat zij tot smaad en schande strekken van de katholieke Kerk, omdat zoo dikwijls *brave Katholieken* die door reinheid van zeden en het dikwijls ontvangen der H.H. Sacramenten uitmuntten en een voorbeeld waren voor anderen, de slacht-

1) Die Begründung des Deutschen Reiches.

2) Hist. Zeitschrift LXXV (1895), 64 vlg. 73 vlg.

3) T. a. pl. blz. 66. Vgl Carette, Souvenirs II, 100 vlg ; Giraudeau, Napoléon III intime, blz. 404.

offers waren geworden van die processen [1]). Pater Spe bericht, dat heksenrechters aanhoudend zich lieten ontvallen, men moest de Jezuïeten als hindernissen van de gerechtigheid (tegen de heksen) uit het land jagen [2]). De Generaal pater Aquaviva verbood den 16den Maart 1589 aan de Jezuïeten in Duitschland uitdrukkelijk, op de bestraffing van heksen aan te dringen [3]). Daarenboven begonnen de heksenprocessen in katholieke landstreken als Trier [4]), Tirol [5]), en Beieren [6]) eerst, toen het protestantisme reeds verdrongen was, en konden dus onmogelijk een bedekte kettervervolging zijn.

12. De Dreyfus-zaak is een misdaad uitsluitend van de Jezuïeten (1898).

Octave Mirbeau schreef in Augustus 1898 in de *Aurore* een bericht, dat sluit met de volgende woorden:

„Hoe kunnen er toch vaders zijn, dwaas genoeg om de opvoeding van hun zonen aan de Jezuïeten toe te vertrouwen; dezen toch misvormen het verstand van hun leerlingen en bederven hun ziel. Als er onder onze hoogere officieren geen gerechtigheid, geen medelijden meer bestaat, dan hebben wij dit aan de Jezuïeten te danken. De Dreyfus-zaak is een misdaad uitsluitend van de Jezuïeten [7]).

Het bewijs is natuurlijk gemakkelijk te geven. Zie maar: Dreyfus' rechters zitten in den Franschen generalen staf, in den Franschen generalen staf bevinden zich eenige leerlingen van de Jezuïeten, derhalve zijn de Jezuïeten de schuld.

---

1) Theologia Scholastica III (Ingolstadt 1627), 984. Spe, Cautio criminalis (2de uitg. Frankfort 1632) blz. 18 vlg.
2) T. a. pl. 444.
3) Zie den tekst: Jesuitenfabelen (uitg. 1 en 2), 809.
4) Marx, Geschichte des Erzstiftes Trier I, 2, 161 vlg.
5) Rapp, Die Hexenprocesse und ihre Gegner aus Tirol, blz. 16.
6) Riezler, Geschichte der Hexenprocesse in Bayern, blz. 241.
7) Vgl. Hamburger Fremdenblatt Nr. 198, 25 August 1898.

Een hoofdaanstoker tegen de Jezuïeten is Max Nordau. Het Silezische volksblad [1]) bericht van hem het volgende:

„Max Nordau is romanschrijver en vult met zijn romans het feuilleton van de „Kölnische Zeitung." Daarenboven is Max Nordau Sionist, d. w. z. hij werkt voor het stichten van een Joodsch rijk, Sion, daar hij doordrongen is van de overtuiging, dat een Jood nooit een Duitscher of iets anders kan worden, een overtuiging die velen van zijn geloofs- en rasgenooten, die zich beijveren goede Duitschers of Franschen te zijn, met droefheid en smart moet vervullen... Deze heer Nordau heeft een ontdekking gedaan die voorwaar vernietigend moet zijn voor de Jezuïetenorde, dat namelijk de heele Dreyfus-zaak en de veroordeeling van dezen man niets anders is dan een door de Jezuïeten gesmede samenzwering, met het doel door een sabel-heerschappij in Parijs den weg te bereiden tot een priesterregeering..

Het zal voldoende zijn hiertegen aan te voeren wat de bekende graaf *de Mun* in een brief aan Conybeare schreef: „Onder de 180 officieren van den generalen staf bevinden zich maar negen of tien leerlingen van de Jezuïeten, die natuurlijk bij wedstrijd op de hoogere krijgsschool zijn gekomen. Onder de naaste omgeving van het hoofd van den generalen staf, Boisdeffre, bevond zich *geen enkele* leerling van de Jezuieten, evenmin onder de officieren, die in de Dreyfus-zaak betrokken waren.... Al is Boisdeffre twee jaar op de Jezuïetenschool van Vaugirard geweest, acht jaren heeft hij doorgebracht op het staats-Lyceum te Alençon, en is daar ten slotte twee jaren lang voor de krijgsschool voorbereid." [2])

13. Jezuïetenbestuur op Madagaskar. (1898)

Een Engelsch zendeling *Karel Jukes*, beschuldigde de Jezuïeten op Madagaskar, dat zij de protestanten vervolgden,

---

1) Schlesische Volkszeitung (1898, Nr. 413).

2) Zie Kölnische Volkszeitung 1899 Nr. 60; Etudes (1899) I, 428.

de gerechtelijke moord van vele protestansche ingeborenen te verantwoorden hadden, aan de protestanten hun kerken ontroofden enz. Hierop werd terecht geantwoord: De Fransche minister van koloniën *Lebon* is *protestant* en heeft een reeks besluiten uitgevaardigd ten gunste van volledige godsdienstvrijheid: deze werden door den stadhouder, generaal Gallieni, in een omzendbrief aan de zendelingen en al de Fransche en inlandsche besturen bekend gemaakt, en bij verschillende gelegenheden krachtdadig gehandhaafd. De *protestant* Grosclan geeft den generaal het getuigenis van strenge onpartijdigheid.

„Dikwijls, zoo schreef hij in den „Figaro" (22 Maart 1897), „was ik in de gelegenheid, op te merken, *dat men het zich tot plicht had gesteld*, aan de katholieke zendelingen *nooit* het minste *voorrecht* te geven, zonder te gelijkertijd aan de *protestanten* een *gelijkwaardig* voordeel toe te staan."

Wat de terechtstellingen betreft, er werd een betrekkelijk gering getal openlijke oproermakers en belhamels onverschillig of ze katholiek waren of protestant — ter dood gebracht, en dat na beslissing van den krijgsraad, derhalve volkomen zooals dit ook in andere koloniën geschiedt.

Minister *Lebon* heeft de belachelijke beschuldiging alsof de bestuurslichamen op Madagaskar zich door de Jezuïeten lieten beïnvloeden met beslistheid *afgewezen.* [1]) Voor verstandige menschen die niet aan waanzinnige Jezuïetenvrees lijden, was zoo'n verklaring nog niet eens noodig. Nooit en nergens is op Madagaskar iemand gevangen genomen en bestraft, *omdat hij protestant was.* De verdachtmakingen en ophitsingen tegen de Fransche regeering gaan, zooals de protestant Grosclan (t. a. pl.) aanvoert, hoofdzakelijk van de Engelsche protestanten uit, eenvoudig om deze reden, dat de maatregelen van den generaal de *Engelsche belangen* bedreigen, welke met die van de protestantsche kerkgenootschappen onafscheidelijk zijn verbonden. Als het Fransche bestuur de Engelsche predikanten en agenten op de vingers ziet en

1) Revue diplom. et colon. (1897, 172.)

hun de vroegere, buiten alle verhouding staande, voorrechten ontnomen heeft, dan is dit een zuiver staatkundige maatregel, met het doel den Engelschen invloed te weren en de Fransche kolonie duurzaam te verzekeren. Tegen het protestantsche geloof heeft de Fransche regeering volstrekt niets; zij ondersteunt de Fransche *protestantsche zending* even goed als de katholieke.

Wat eindelijk betreft het *inbeslag nemen van protestantsche kerken* door de Jezuïeten, hiermee is het aldus gesteld. De betreffende kerken of bedehuizen zijn door de inwoners van Madagaskar zelf *op eigen kosten* gebouwd. Waar nu in een of andere plaats de inwoners allen of voor het grootste deel tot de katholieke Kerk overgingen, deden zij hun eigendomsrecht gelden op de hun toebehoorende gebouwen. Toen in Europa vele plaatsen en gemeenten protestant werden, namen zij de oude katholieke kerken in bezit. In onze dagen nog ontnamen kleine groepen van oud-katholieken met ondersteuning van protestantsche of liberale overheden herhaaldelijk de kerken aan de katholieken.

Een diepere blik in de toestanden op Madagaskar wordt ons gegund door het volgende schrijven van den bizonderen correspondent van het „Journal des Débats", onder dagteekening van 17 Maart 1897: „Sinds 50 jaren, zoo zegt hij, leeren de Engelschen, dat protestant hetzelfde is als vijand van Frankrijk ; de inwoners van Madagaskar hebben zich aan deze beteekenis gewend en begrijpen hare draagwijdte. Velen van hen die zich nu (na het dempen van den opstand) onderwerpen, beschouwen het als een plicht van getrouwheid, het protestantisme af te zweren, en in hun bekeering tot het katholiek geloof zien zij een daad van onderwerping aan de nieuwe orde van zaken." De Fransche bestuurslichamen hadden daaraan geen schuld, en zij konden de bekeeringen niet eens verhinderen, zonder bij den eigenaardigen gedachtengang van de inwoners de zaak der Franschen zeer te benadeelen. [1])

1) Journal des Débats, 25 April 1897, ook afgedrukt bij CAZET, La liberté religieuse à Madagascar (Parijs 1897), 30 vlg.

Den 19den Februari 1897 richtte Mgr. Cazet een schrijven aan zijn zendelingen, waarin hij hen vermaande zich nauwgezet te richten naar den omzendbrief van generaal Gallieni van 13 Februari, die aan alle overheden de strengste onderhouding van godsdienstige onzijdigheid dringend aanbeval; zij moesten de aan allen gewaarborgde vrijheid in den geest van liefde en vrede gebruiken; bij verdere moeilijkheden van den kant der protestanten door vriendelijke vermaningen de zaak trachten te schikken, en eerst als dit niet hielp, door beklag bij de plaatselijke overheid hun recht handhaven. [1]) Dit schrijven zond de bisschop ook aan den stadhouder, generaal Gallieni, die hem 26 Februari 1897 daarvoor zijn dank betuigde, en onder meer zeide: „De geest van verdraagzaamheid en rechtvaardigheid, die U dit schrijven heeft ingegeven, zal door allen begrepen worden en ik geloof met U, dat de geest van geduld, van goedheid en zachtmoedigheid, die de Paters der zending bezielt, alle moeilijkheden zal overwinnen." Verder betoont de generaal aan den bisschop en zijn zendelingen voor den moeitevollen arbeid jarenlang op Madagaskar besteed, zijn oprechte erkentelijkheid. [2])

14. De regels der Jezuïeten zijn van Mahomedaanschen oorsprong.

Op het eind van de 19de eeuw schrijft een geleerde in allen ernst een boek, om te bewijzen dat de ordesregels der Jezuïeten in hoofdzaak aan de regelen van Mahomedaansche vereenigingen ontleend zijn. [3]) Dit boek wordt zelfs als een werk van degelijke kritiek geprezen. [4]) Deze ontdekking van

1) Woordelijk in de »Germania" 1897, Nr. 81.

2) Tekst bij Cazet, La liberté religieuse à Madagascar, blz 73

3) H. Müller, Les origines de la Compagnie de Jésus (Parijs 1898).

4) L'Indépendance Roumaine, 26 Juin 1898. Over de tekstverdraaiingen van Müller vgl. Etudes 1898, LXXVII, 707 vlg Victor Charbonnel de afvallige priester schreef dit boek na in zijn: *L'origine muselmane des Jésuites*, in 't Nederlandsch overgebracht onder den titel: *De Islam en de Jezuïeten* (Leiden, Adriani, 1900).

H. Müller verdwijnt in het niet om de eenvoudige reden, dat er geen enkele aanwijzing te vinden is, dat de H. Ignatius eenige betrekking gehad heeft met muzelmansche broederschappen, en dat men eerder de zekerheid bezit van het tegendeel. Dat men eenige overeenkomst vindt tusschen de regels van de Jezuïeten en die van de Mahomedaansche vereenigingen, is zeer licht te begrijpen. Ignatius was niet de eerste ordestichter in de Kerk: anderen zijn hem voorgegaan en in vele opzichten ten voorbeeld geweest. Nu is het bekend, dat de Muzelmansche broederschappen als de *Koeans* en *Derwischen* niets anders zijn dan een namaak van de oude christelijke monniken van het Oosten; eveneens is het zeker dat Mahomed zelf onder de leiding is geweest van een dier monniken, en hij op zijn manier getracht heeft het leven van de christelijke asceten na te bootsen onder zijn eerste volgelingen.

Houdt men dit in het oog dan zal men de dwaasheid niet meer begaan de Jezuïetenregels Mahomedaansch te noemen, maar eerder omgekeerd de Saraceensche broederschappen namaaksels van de christelijke kloosterorden. Daarenboven vindt men die overeenkomstige begrippen bij de Mahomedaansche broederschappen *eerst 200 jaar* later dan bij Ignatius. [1])

15. Het Prokrustesbed der Geestelijke Oefeningen.

Hettinger begint de inleiding van zijn boek over de geestelijke oefeningen met de volgende woorden:

„Het boek der geestelijke oefeningen is klein van omvang, bij oppervlakkige beschouwing gering en nietig, en toch, rijk en vol zegening door zijn inhoud, zoo onmetelijk groot in zijn beteekenis voor den geest, en in zijn stillen diepingrijpenden invloed op den gang der kerkelijke ontwikkeling sedert drie eeuwen. Zoo draagt ook dit werk het zegel van

1) Zie verder het aangehaalde opstel in de *Etudes*.

zoovele werken van Gods hand, die onder den sluier der armoede en nederigheid een hemelschen rijkdom verbergen. Zijn verschijnen was een gebeurtenis in de katholieke wereld, een nieuw element van orde en vrede in de ordeloosheid van dien tijd, zoo vol zegen en troost voor de H. Kerk, dat het ons moeilijk zou vallen, hier de bijzondere leiding van de goddelijke Voorzienigheid niet te erkennen. In dit boekje openbaarde zich op geheel bizondere wijze de oorspronkelijke herscheppende kracht van den katholieken geest, door dit geschrift geraakte het katholieke leven en de katholieke ascese tot nieuwen bloei. De geestelijke oefeningen hebben aan de ketterij den laatsten schijn van recht ontnomen, daar zij niets anders beoogen, dan volledige allesomvattende hervorming, en met zegevierende wapenen den strijd tegen de ontkenning hebben aanvaard, want niet met het onstuimig gedruisch van onvruchtbaren woordenstrijd, maar met de zoete, rustige, tot in het diepst van de ziel doordringende onweerstaanbare macht der waarheid overweldigen zij den geest." [1])

En toch, wat hebben, niet alleen dagbladschrijvers maar ook geleerden, van het boek der geestelijke oefeningen gemaakt! Zonder het gelezen te hebben, zonder kennis of begrip van de algemeene beginselen der christelijke heiligheid, zooals ze helder en duidelijk in de H. Schrift zijn neergelegd, hebben vele geleerden gemeend, dit boek als een ergerlijke uiting van dwaasheid en eigenwaan te moeten brandmerken. Die belachelijke, volstrekt valsche oordeelvellingen vat Hettinger aldus te samen:

„Het was aan de matelooze vijandschap van onzen tijd tegen de Sociëteit van Jezus voorbehouden, juist dit heiligdom der geestelijke oefeningen, waar de levensbron opwelt voor de Sociëteit en voor de geheele priesterschap, en dat het hart en de schat is van de Sociëteit, tot voorwerp te kiezen

---

1) HETTINGER, Die Idee der geistlichen Uebungen nach dem Plane des H. Ignatius von Loyola. Ein Beitrag zu deren Würdigung und Verständnisz (Regensburg 1853), blz. III vlg.

van booze en lasterlijke beschuldigingen. Hoe heeft de haat de uiterlijke inrichting der oefeningen misvormd, tot onkenbaar wordens toe verknoeid, met hoon en spot overgoten! De geestelijke oefeningen zouden een toestel zijn, waardoor de mensch tot de volmaaktheid wordt opgeschroefd! Men heeft de godsdienstige vervoering tot een dwangstelsel gemaakt, de levendige geestdrift in een star, koud mekanisme omgezet. De geestelijke oefeningen zijn voor hen niets anders meer dan een verlaagde geestvervoering, verstoffelijkt en door rekenkundige regelen neergedrukt, waardoor alleen nog automaten kunnen worden voortgebracht. Zij zouden den mensch brengen tot een toestand van verdierlijking, die den weg moet banen tot domme, onvrije en verstandelooze heiligheid, ze vormen menschen, die op dit Prokrustesbed hun oordeel, hun wil, hun verstand, hun hart en hun vrijheid hebben verloren. De geestelijke oefeningen zijn dan het program van een geestelijke foltering, ze tasten ziel en lichaam tegelijk aan, ze ontnemen aan den mensch al het menschelijke". [1])

De beste weerlegging geeft het boek zelf: Neem en lees! Of beter nog, neem eens de proef, doe gedurende eenige dagen de oefeningen van dit boekje, en oordeel dan. Een man met een zoo zacht karakter als bisschop Michael Sailer, een vijand van alles wat gedwongen is en werktuigelijk, heeft over de geestelijke oefeningen van den H. Ignatius het volgend oordeel geveld:

„Vroomheid is u nog een onbekend land; zoek u dan een gids en leidsman, die zoowel uwe onervarenheid als uw oprechten ijver te hulp kan komen. Geloof mij: de zinnelijkheid heeft haar gevaren, de geleerdheid heeft ze en de vroomheid heeft ook de hare, en struikelen kan de onervarene op iederen weg...... Gij moet geen slaaf worden van voorschriften, maar evenmin een speelbal van uw veranderlijk hart, want, wordt dit niet door een wijzen

1) HETTINGER, t. a. pl. blz. 40 vlg.

vriend aangespoord, dan keert het spoedig weer tot beuzelend nietsdoen terug, of als het in zijn haastige voortvarendheid niet beteugeld wordt, zou het in een vlaag van ijver ineens den hemel willen bestormen. — Arm menschenhart, wat wordt gij zonder leidsman! Of wel gij kruipt op de aarde en eet het stof als de dieren des velds, of gij vliegt ten hemel, voor uw vleugelen krachtig genoeg zijn, en blijft dan hangen tusschen hemel en aarde, totdat uw eigen zwaarte u weer neerdrukt tot uw makkers, de redelooze dieren. — Gij hebt voortdurend te strijden met twee vijanden, omdat gij zoo moedeloos en van den anderen kant zoo trotsch zijt. Of wel de traagheid ontmoedigt u en boeit uw moedelooze kleine neiging aan het slijk der aarde, of wel uw ijver maakt u trotsch en de trots overvieugelt u, zoodat ge u in de lucht verheft, eenige oogenblikken zonder steun rondzweeft en dan niet zonder schade en schande in den moeras neerploft. Gij hebt dus een leidsman noodig, die u langs de afgronden van links en rechts in het beloofde land binnenvoert. — Deze gids zal u geleiden, als gij de oefeningen van den geest afwisselt met ontspanning, rust met arbeid, lezen met bidden, bidden met overwegen, overwegen met zelfonderzoek. Hij zal u leiden, zoodat noch overdreven vasten u verzwakt, noch gebrek aan zelfbeheersching in spijs en drank u onbekwaam maakt voor de oefeningen des geestes. Hij zal u bevestigen in zelfkennis en onderworpenheid aan de heilige wetten der waarheid, opdat de ijdelheid u niet op dwaalwegen voert.... Want ik ben niet zoozeer mijn eigen hoofd als wel den voortreffelijken leiddraad gevolgd, die ons de geestelijke oefeningen van den H. Ignatius aanbieden, en waarlangs velen, zeer velen, en onder deze zelfs Xaverius, die later zooveel groots gesticht heeft in het rijk Gods, uit den doolhof van het verderf gered zijn. — Grijp ook gij dien leiddraad vast, hij geleidt u veilig, want hij voert u tot den vader der ontferming, en tot hem, dien de Vader gezonden heeft — hij voert tot het eeuwige leven."

BESLUIT.

Zooals in de inleiding werd aangekondigd, is „uit de duizenden en duizenden gruwelen, die men de Jezuïeten voorwerpt een klein getal bijeenverzameld en toegelicht".

Het voor de geschiedenis der beschaving zeer belangrijke vraagstuk, hoe het dan toch mogelijk is, dat bij beschaafde volken en in hoog ontwikkelde kringen de *leugen* in zulk een omvang en met zoo groote hardnekkigheid haar verwoestenden invloed kan doen gevoelen, zal ik hier niet onderzoeken en behandelen: het zij voldoende, de feiten en besluiten vast te stellen, zooals ze uit het behandelde gebleken zijn.

1. Het is uit de bronnen bewezen, dat een ontzaggelijke menigte openlijke leugens tegen de Jezuïeten in omloop zijn.

2. Deze leugens heeft men trachten te handhaven door vervalschte oorkonden, vervalschte brieven, vervalschte boeken, verzonnen Jezuïeten, die nooit Jezuïet geweest zijn, verdichte leerstellingen die nooit door Jezuïeten zijn verdedigd.

3. Onwaarheden over de Jezuieten, en wel de onnoozelste en grofste, worden zelfs gevonden in de beroemdste wetenschappelijke tijdschriften, in de verslagen en meedeelingen van de Akademiën, in de werken van de beroemdste geschiedschrijvers en godgeleerden.

4. Het is derhalve zeer onwetenschappelijk, schrijvers van wie zulke onwaarheden bewezen zijn, als gezag aan te voeren *tegen* de Jezuieten.

5. Wegens de vele en ongehoorde onwaarheden over de

Jezuieten, die echter bijna algemeen door de tegenstanders worden aangenomen, vordert de wetenschap onverbiddelijk, dat beschuldigingen tegen de Jezuieten, ook al worden ze uitgesproken in wetenschappelijke werken en tijdschriften, met wantrouwen en voorzichtigheid worden behandeld, en dat men een *zelfstandig grondig onderzoek* laat voorafgaan, als men die aanklachten wil herhalen.

Een *oprecht deugdelijk onderzoek* hebben de Jezuieten niet te duchten, hoezéer ze als zwakke menschen zich van fouten en gebreken bewust zijn. Zelfs een bestrijding vreezen zij niet, alleen, die strijd moet niet met leugen en laster, maar met *eerlijke* wapenen worden gevoerd. Dat is toch voor een *eerlijk* tegenstander zonder twijfel een eisch van *zelfwaardeering*, een eisch der *waarheid*, een eisch der *gerechtigheid.*

Het is hier ook de plaats om een enkel woord te zeggen over een boek, dat op het oogenblik tegen dit werk geschreven wordt. Het luidt *Jezuïeten-Rechtvaardiging. De „Jezuïeten-Gruwelen" van A. B. de B. getoetst aan de Geschiedenis door Dr. W. Zuidema.* (Utrecht, A. H. ten Bokkel Huinink 1900). De *wijze* van behandelen en de *toon* van kritiseeren in de drie afleveringen, die tot nu toe verschenen zijn, hebben mij doen besluiten, geen enkel woord te antwoorden, tenzij Dr. Zuidema in het volgend gedeelte zijn manier van strijdvoeren geheel en al zou veranderen. Gelukkig dat zijn boek eigenlijk nagenoeg onverstaanbaar is voor hen, die „Jezuieten-gruween" er niet naast leggen en doet men dit, dan heb ik niets van zijn geschrift te duchten bij hen die zelfstandig kunnen oordeelen. Op één zaak echter wil ik Dr. Zuidema wijzen, namelijk dat hij zich vergist, waar hij beweert dat de schrijver van Jezuieten-Gruwelen A. B. de B. blijkbaar zelf Jezuiet is. [1])

1) Jezuïeten-Rechtvaardiging, blz. 17 Noot 1, en elders.

REGISTER.

A.

B.

C.

D.

E.

F.

G.

I.

J.

K.

L.

M.

Q.

R.

S.

T.

U.

V.

W.

INHOUD.